

**MAGYARORSZÁG
TÖRTÉNETE**
KÜLÖNÖS TEKINTETTEL
**IPARRA
ÉS KERESKEDELEMRE**

KÉT KÖTETBEN

SZERKESZTETTÉK
DR. BALLA AURÉL
ÉS
DR. DOBROVICS KÁROLY

II. KÖTET.

MONOPOL KÖNYVKIADÓ VÁLLALAT KIADÁSA
BUDAPEST. IV.. VÁCI-UTCA 80. TELEFON: 89-2-82.

1936.

BALLA AURÉL — DOBROVICS KÁROLY:

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE
KÜLÖNÖS TEKINTETTEL
IPARRA ÉS KERESKEDELEMRE

II. KÖTET

1290-TŐL NAPJAINKIG

BUDAPEST, 1936.

NYOMATOTT: A »HELLAS« IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZ-
VÉNYTÁRSASÁGNÁL BUDAPESTEN, V., PANNÓNIA UCCA 46/a.

HATODIK RÉSZ.

A királyi és állami vagyon elkülönülésének kora.

(1290—1541.)

XXIII.

A korszak jellemzése és a nemzetközi helyzet.

Ez a korszak 1290-től 1541-ig tart. A nemzetközi kényszerűség, a tatárjárás a királyi hatalmat és állami vagyont elkülönítette a király egyéni, illetve magánvagyonától és e korban közjogivá alakította át. Az előző korban még a király — legalább elvileg — a királyi hatalom teljességét a maga személyében viseli. A király az ország tulajdonosa. 1290 után a király közjogi méltósága elvileg elválik a király személyétől. A király közjogi méltósága a *Szent Korona jogrendszerébe* fejlődik át, s a király csak megtestesítője lesz a Szent Koronának, amely az egész magyar nemzetet jelenti. Ehhez képest a király vagyoni helyzete is bizonyos fokú változásokon megy keresztül, bár még mindig nem a modern állam módszerei szerint történik a királyi, illetve állami birtokok kezelése. A király csak képviselője ugyan az egész nemzetnek s csak ebben a minőségben kezeli az állami vagyont is, de ez a kezelés mégsem tünteti fel azt az elkülönülést, amelyet közjogi tekintetben tapasztalunk.

Feltűnő, hogy királyaink e korban általában több ország uralkodói.

A nemzetközi helyzetet általában nagy uralmi egységek kialakulása és Amerika fölfedezésének hatásai jellemzik. A Habsburg-család majdnem állandósultán elnyeri a német császári trónt és Ausztria sorsa úgyszólván teljesen beolvad a Német Birodaloméba.

Németországban I. vagy Osztrák Albertet (Albrechtet) 1308-ban meggyilkolják, követi őt a trónon 1313-ig VII. (luxemburgi) Henrik, aki 1310-ben János nevű fiának megszerezte Csehországot. 1314-től két ellenkirály, Bajor Lajos és osztrák vagy Szép Frigyes verseng a német trónért. 1322-ben Lajos megveri Frigyeset és 1325-ig fogságban tartja. 1346-ban IV. (luxemburgi) Károly cseh király követi a trónon. Alatta keletkezik a nagy kereskedelmi nevezetességre szert tett Hanzavárosok szövetsége 1367—1370 között. 1378-tól fia, Luxemburgi Vencel cseh király az uralkodó; 1400-ban megfosztják német trónjától. Követi őt Pfalzi Ruprecht, majd 1410-től 1437-ig fivére, (luxemburgi) Zsigmond magyar király, utána 1439-ig ennek veje, Habsburgi vagy II. Albert (Albrecht), ugyancsak magyar király, aki személyében az osztrák, cseh és német koronát egyesíti a magyar koronával. H.39-től H93-ig III. Frigyes (Habsburgi) uralkodik, akinek hatalma a gyámsága alatt tartott László jogán Ausztriára, Magyarországra és Csehországra is kiterjedt. Utána 1519-ig I. Miksa uralkodott. E két hosszú uralkodású Habsburg alatt maguknak szerzik meg a Habsburgok 1477-ben Hollandiát, 1494-ben Tirolt, sőt a Spanyolországhoz való jogot is. I. Miksa uralkodásától, 1517 október 31-től számítjuk a vallási reformáció kezdetét, mert e napon lépett fel Luther Márton, kifüggesztvén Witttembergben 95 vallási vitapontját. 1519-től 1556-ig (Habsburgi) V. Károly már egész Németország, Burgundia és Spanyolország, ezen keresztül pedig az addig ismert Amerika uralkodója is. 1531-ben koronázták német-római császárrá.

Ausztriában 1308-tól 1330-ig Szép Frigyes, egyideig német ellencsászár, — 1358-ig II. Albert uralkodik. Utóbbi Krajnát csatolja Ausztriához. 1365-ig IV. Rudolf az uralkodó. Megszerezte Habsburg-birtoknak Tirolt. 1365-ben megalapította a bécsi egyetemet. 1395-ig III., 1404-ig IV., 1439-ig V. Albert uralkodik, utóbbi e néven Magyarország egyetlen királya. 1457-ig László, Magyarország e néven V. királya uralkodik. Az ő halála után Ausztria kettészakad, egyik részén VI. Albert, a másikon III. Frigyes német császár kormányoz, aki VI. Albert 1463-ban történt halála után egész Ausztriát megkapja és a maga személyében egyesíti Németországgal. Ettől kezdve Ausztriának 1804-ig nincs külön története.

Csehország királya 1283-tól *II. Vencel*, aki 1293-tól Lengyelország királya is. Az ő idejében kezdenek németek betelepíteni Csehországba. 1305-ben fia, *III. Vencel* követi, aki 1301-től 1305-ig e néven Magyarországnak egyetlen királya volt. Királya Lengyelországnak is. 1306-ban, 16 éves korában, Olmützben meggyilkolják, utána 1307-ig egy *Habsburgi Rudolf*, azután 1310-ig *Tiroli Henrik*, majd 1310-től VII. Henrik német császár fia, *Luxemburgi János* következik, aki megszerzi az Égervidéket és Sziléziát, de Lengyelországról lemond. 1346-tól 1378-ig *I. Károly* néven fia, IV. Károly német császár uralkodik; ő alapítja Karlsbadot és legelső németbirodalmi egyetem gyanánt a prágai egyetemet. Utána 1419-ig fia, *IV. Vencel*, Zsigmond magyar király fivére a cseh király (1400-ig német császár is), aki alatt 1403-ban lépett fel Húsz János cseh vallási és nemzeti tanaival, melyek hatása alatt a német tanárok és diákok 1409-ben kénytelenek voltak Prágából kivonulni. Húsz János a konstanci zsinat 1415-ben megégettette, mozgalma azonban annál nagyobb erővel lángolt fel, átterjedt Magyarországra és Németországra, *Zsigmond király*, ezidőben már német császár és 1419-től cseh király is, képtelen volt velük, különösen *Zsiska János*¹ népvészér fűrgeségével és különös szerkes hadműveleteivel megbirkózni. Csak I. Mátyás királyunk tudta a mozgalmat Magyarországon megszüntetni. 1439-ig azután Albert magyar király és német császár a cseh király is *II. Albert* néven; a cseh nemesség alatta elhatalmasodott. Utána utószülött fia, *László* — a magyar V. László — a király, aki helyett 1453-ig *Podiebrád György*, Mátyás királyunk apósa kormányzott, majd László halála után elfoglalta trónját és 1471-ig uralkodott. Hosszú háborút viselt Mátyás királyunkkal. Utána *Jagelló Ulászló*, — II. Ulászló néven magyar király — uralkodott, még pedig 1490-től, mikor magyar király lett, Buda székhellyel. Utóda fia, *II. Lajos*, ugyané néven magyar király is, aki 1526-ban a mohácsi csatában elesett. Követte őt a trónon Habsburgi Ferdinánd *I. Ferdinánd* néven Magyarországnak is.

Lengyelországban 1306-tól 1333-ig *Ulászló Lokietek* uralkodott, aki alatt Lengyelország elvált Csehországtól és felvirágozott. Csak 1320-ban koronázták meg. Leányát Róbert Károly magyar király vette feleségül. 1370-ig *III. Kázmér*, majd 1382-ig *Nagy Lajos* magyar király a király. 1364-ben alakul a krakói egyetem. Nagy Lajos távollétében anyja, Erzsébet kormányzott Lengyelországban. Nagy Lajos után két évig uratlanság, majd 1384-től 1386-ig leánya, *Hedvig* uralkodott, azután 1434-ig *II. Ulászló* a király, akinek utóda *III. Ulászló*, 1440-től I. Ulászló néven magyar király is, 1444-ben elesik a törökkel vívott várnai csatában. Utána 3 évig interregnum. 1447-től

¹ Más, mint Giskra János, aki Magyarországon szerepelt.

1492-ig *IV. Kázmér*: Alatta Lengyelország a Fekete tengertől a Balti tengerig terjed. 1501-ig *János Albert*, 1506-ig *Sándor*; majd 1548-ig *Zsigmond* uralkodik, aki 6 ezer lengyel vitézt küld a mohácsi csatába vonuló II. Lajos magyar király táborába. Szerbia, Horvát- és Szlavonországok e korbéli történetét I. kötetünk 214. s. következő lapjain adjuk.

Törökország európai története az 1326-tól 1359-ig uralkodó *Orchannal* kezdődik. 1336-ban már a magyarokkal csatázik Viddinnél (régiesen: Bodon). 1359-től *I. Murád* uralkodik. Hódít Anatóliában és Tráciában, 1361-ben elfoglalja Driinápolyt, 1389-ben Rigómezőn (Koszovopolye) tönkreveri a szerbeket, de maga is elesik. Követi *I. Bajazid*, aki elfoglalja Oláhországot, Bulgáriát, Szerbiát, Macedóniát és Tesszáliát. 1396-ban megveri Zsigmond király magyar seregeit, de diadalutjában feltartóztatja Timur tatár kán támadása, aki 1402-ben Ankaránál csúfosan megveri és fogságba ejti. 1411-ig *I. Szolimán*, 1421-ig *I. Mohamed*, majd 1451-ig *II. Murád* uralkodik.

II. Murád Hunyadi Jánosunk ellenfele. Utóda *II. Mohamed*, aki 1453-ban elfoglalja Konstantinápolyt és megszünteti a Kelet-római császárságot (görög birodalmat). 1459-ben bekebelezi a Krim-félszigetet. 1481-ben követi *II. Bajazid*, 1512-ben, atyjának, II. Bajazidnak megmérgezése után *I. Szelim*, aki 1516-ban felveszi a kalifa címet, elfoglalja Szíriát és Palesztinát, 1517-ben Egyiptomot. Ő a török birodalom hatalmának megalapozója. Halálával 1520-ban fia, *II. Szolimán* nagyon erős birodalmat kap. Hét hadjáratot vezetett II. Szolimán francia szövetségben Európa ellen. Hadjáratai részben elakadtak, részben elyengültek Magyarország ellenállása folytán. Ő mérte ránk a végzetes mohácsi csapást, s ő foglalta el 1541-ben Buda várát. 1566-ban halt meg Szigetvár ostrománál.

Olaszország darabokra történ sínylődött. Egységes története nincs. Csak Velence ellenségeskedése érintett bennünket.

Oláhország a 13. században még magyar birtok Rumania (Kunország) címen. 1338-tól 1360-ig már *Bazarád* oláh vajda uralkodik, aki 1338-ban fellázadt Róbert Károly ellen, ennek seregét egy hegyesorosba csalta, megverte és függetlenítette magát. Fia, az 1372-ig uralkodó *I. László (Vlád)* Nagy Lajos magyar királyt urának elismeri. Utána 1386-ig *Dan* a vajda, majd 1418-ig *Mircse*, aki elfoglalja a bolgároktól Szilisztriát és Dobruzsát, de a török (Bajazid) megveri, úgy hogy elismeri a török fennhatóságot. Utóda, *II. László (Vlád)* *Drakul* már a törökkel együtt pusztítja Erdélyt, de Hunyadi János 1445-ben elfogja és lefejezti. 1456-ig *II. Dan*, 1462-ig *III. László (Vlád)*, 1477-ig *Radul* a vajda. Radul Hunyadi Mátyás királynak meghódolt, de később elpártolt, miért is Báthory István elűzi. Helyébe ült *IV. László (Vlád)* 1479-ig, majd *V. László (Vlád)* 1492-ig, akit a magyarokhoz való hűsége miatt a török üzött el, *II.* vagy *Nagy Radul* azután úgy a tö-

rökkel, mint a magyarokkal jóviszonyt tart. 1508-ban halt meg, utóda *Mihály*, akit ellenfelei 1510-iben Nagyszébenben megölték. A következő *Vladmét* a bojárok 1512-ben szintén megölték, utána 1521-ig *Bassaráb Neogoi*, 1529-ig *III. Radul*, majd 1532-ig *VIII. Vlád* (következik, aki Zápolya János szövetségese. Utána Oláhország teljesen /behódolt a töröknek.

Moldvába 1354—1359 között vándorolnak oláhok. Első fejedelmük *Dragos*. Utána 1540-ig 18 fejedelem következik, akik hol szövetségesei, hol ellenségei magyarnak, lengyelnek, oroszoknak, tatárnak, töröknek. Az 1400-tól 1432-ig uralkodott *Sándor* cigányokat és görményeket telepít országába. Legnagyobb fejedelem a sok győzelmes háborút viselt és 1458-tól 1504-ig uralkodott *Nagy István*. A töröknek 1513-ban *Bogdán* hódolt meg.

Oroszország e korbéli története küzdelem a tatár iga alól való felszabadulásért. Nevezetes fejedelem *Kalita János* 1328-tól 1345-ig, akit a tatárok moszkvai nagyfejedelemnek neveztek ki. A felperzselt Moszkvát felépítette és birodalma fővárosává tette. A tatárok Moszkvát 1382-ben ismét felégették. 1438-iban a kipcaki aranyhorda két khánságra vált, 1459-ben a török is eredményesen támadta, a tatár uralom tehát meggyöngyült, az 1462-től 1505-ig uralkodott *III. Iván Vaszilyevics* azután megsemmisítette a kipcaki aranyhordát, felvette egész Oroszország nagyfejedelemé és egyeduralkodója címet. Utóda 1533-ig *III. Vaszilij Ivánovics*, majd 1584-ig *Rettenetes* vagy *IV. Iván*, aki a „minden oroszok cárja” címet vette fel.

A pápaság történetében három nevezetes, történelmünket is érintő esemény van e korban. Egyik az 1305-től 1378-ig tartó avignoni szakadás, mikor is úgy Kómában, mint Avignonban székeltek ellenpápák, akik egymást nem ismerték el. Majd Húsz Jánosnak az angol Wiclif János tanai alapján kezdett vallási és nemzeti mozgalmi, végül a Luther Márton fellépésével kezdődő reformáció. E korszakban összesen 31 pápa uralkodott.

Franciaország uralkodói: 1314-től 1316-ig *X. Lajos*, 1321-ig *IV. Fülöp*, 1328-ig *IV. Károly*, 1350-ig *VI. Fülöp*, aki alatt 1337-ben kezdődött a százévesnek nevezett s 1453-ban befejezett francia-angol háború. Ebben a háborúban az 1346. évi crecyi ütközetben használták először az ágyút. 1364-ig *II. János*, 1380-ig *V. vagy Bölcs Károly*, 1422-ig *VI. Károly*, 1461-ig *VII. Károly* a francia király, aki alatt az angolok elfoglalták Észak-Franciaországot Parissal együtt. 1429-ben feltűnik *Jeanne D'Arc*, aki Calais kivételével Franciaországot az angoloktól visszafoglalta. 1483-ig *XI. Lajos* uralkodik, aki Franciaországot egységessé teszi. Alatta állítják Parisban az első nyomdát. 1498-ig *VIII. Károly*, 1515-ig *XII. Lajos* uralkodik, utána a reánk nézve szomorú emlékü I. Ferenc következik 1547-ig, aki a Habsburgok, illetve németek ellen a törökkel szövetségelt.

Angliában az 1272-től uralkodó I. Eduárd után 1307-től 1327-ig *II. Eduárd*, 1377-ig *III. Eduárd*, 1399-ig *Richard* uralkodott, akit 1400-ban kivégeztek. Felesége Anna, IV. Vencel cseh király és Zsigmond magyar király és német császár nővére, akinek révén kifejlődött összeköttetés útján az angol Wiclif János tanai Angliából Csehországba, Húsz Jánoshoz jutottak. 1413-ig *IV. Henrik*, 1422-ig *V. Henrik*, 1461-ig *VI. Henrik* uralkodott. Alatta végződött 1453-ban az 1337-ben kezdődött angol-francia úgynevezett százéves háború, hogy két év múlva, 1455-ben megkezdődjék a harminc évig tartott piros-fehér rózsaháborúnak nevezett belharc, melynek folyamán VI. Henriket IV. Eduárd megöli. 1483-ig *IV. Eduárd*, 1485-ig *III. Richárd*, 1509-ig *VII. Henrik* uralkodott, aki főúri ellenfeleit kiirtotta. Különös gondot fordított az iparra. 1547-ig *VIII. Henrik* a király, aki 1532-ben megalapította az anglikán egyházat.

Spanyolország és Portugália történelme bennünket anynyiban érdekel, hogy Amerika 1492-ben történt felfedezése onnan indult ki s az amerikai aranyak tulajdonítják általában azt az árdrágulást, mely nálunk a mohácsi vészt megelőző időben oly rémes gazdasági pusztítást okozott, hogy a mohácsi vész előidéző tényezői között ezt is szerepeltetni szokták. Azután, hogy I. *Károly* spanyol király azonos személy V. *Károly* német császárral, aki a Habsburg család legtöbb ország felett uralkodó tagja volt.

Téves fentiek szerint az a közhit,¹ mely szerint csak Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás királyainknak lettek volna az ország határain túlterjedő nevezetes országaik. Majdnem valamennyi e korbéli királyunknak voltak más országai. Volt idő, mikor egyes gyöngének ismert királyaink Cseh- és Lengyelország fölött is uralkodtak, sőt a német császári székekben ültek. A német császárság, cseh királyság többször és huzamosabban volt Magyarországgal perszonális unióban. Csak így érthető, hogy tartani tudták királyi hatalmukat a tatárjárás következtében kialakult magyar óriásbirtokok ellenében. A magyar fölényt mutatja, hogy a királyi székhely mégis: *Buda*. E körülményekre te-

¹ Nem történettudósokra gondolunk itt, hanem azokra, akik történeti ismereteiket a középiskoláknál nem magasabb fokon nyerték.

kintettel szükségesnek láttuk, hogy könnyebb áttekinthetőség kedvéért itt tárgyaljunk oly viszonyokat, amelyek eseményeiknél fogva az ingatlan vagyon első korszakába tartoznának ugyan, hatásuk azonban e nemzetközi kapcsolataink révén csak a második korszakban fejlődött ki.

Nemzetközi helyzetünk alakulása.

Szent István és atyja, Géza fejedelem, a kalandozások megszűnte után, elsősorban a német uralkodóházakkal kerestek összeköttetést. Rokoni összeköttetésbe is léptek a német uralkodócsaládokkal: Szent István felesége a bajor Gizella. Ez azonban nem jelentette azt, mintha feltétlenül kiszolgáltatták volna magukat a németeknek. Nem is teheték volna ezt, mert egyrészt ez irányban jelentős nemzeti ellenállás mutatkozott magának Gézának, de még Szent Istvának táborában és hívei között is, — másrészt pedig a görög császárságnak is érdekeibe ütközött volna, hogy közvetlen szomszédságába kerüljön a német birodalomnak, *A magyarság tehát már ekkor a kelet és nyugat választóvonalán állott, mint ütköző terület.* Ebből a kétirányú nyomásból a magyar uralkodók úgy igyekeztek kiutat keresni, hogy — harmadik irányba tájékozódtak; nevezetesen a római pápa felé.

A magyar uralkodók nemzetközi politikáját alátámasztotta a Géza és Szent István korabeli német császárok elgondolása is, akik a német hatalmat, mint római császári hatalmat, az egyházon keresztül kívánták az egész világra kiterjeszteni; így tehát nyilván a görög császárságra is, bár e tekintetben történeti adataink nincsenek. Viszont azonban fel kell tennünk, hogy ama csekély dogmatikai és talán nem nagy nehézségek árán áthidalható egyéb ellentétek és személyi küzdelmek mélyén, melyek 1054-ben a nyugati és ke-

leti egyházak végleges elszakadására vezettek, mélyebb nemzetközi okok rejtőztek és e mélyebben fekvő okok között kellett szerepelniök a német-római császárság római anyaszentegyházon keresztül érvényesítendő viláгурalmi törekvéseinek is.

Mikor azonban Szent István a közvetlen külpolitikai és belső gazdasági, valamint társadalmi viszonyok nyomása alatt a királyság megalapítását elhatározta és a római pápához fordult, akkor ezek az ellentétek még nem éleződtek ki a teljes elszakadásig, hanem csupán Ottó császárnak bizonyára dobra nem ütött terveiben csiráztak, s így azokról a világ még nem szerzett tudomást (ha netalán a görög császár diplomáciája megsejtette volna is a valódi szándékokat). Szent István a német és görög nemzetközi nyomás alól kivánt kijutni, mikor a római pápához, akkor még a görög egyház fejéhez is fordult. Ebben őt a német császár segítette, mert rejtett szándékainak egyik szakaszát láthatta abban, hogy a magyar királyság a pápához csatlakozik. Ha a német birodalomhoz csatlakozott volna, nyilvánvaló lett volna a német viláгурalmi törekvés, amelyhez azonban a császárnak elegendő katonai ereje nem volt.

A görög császársághoz — és *nem*, miként állítani szokták, az akkor még jogilag nem is létezett görögkeleti egyházhoz — való csatlakozás viszont a görög hatalmi törekvések túlsúlyát jelentette volna, ami szintén nemzetközi bonyodalmakat idézhetett elő, így a görög császárnak sem lehetett kifogása az ellen, hogy Magyarország, az akkor még görög szempontból is érdektelen és lelkiekben a görög császárság és egyház felett is álló római pápához folyamodjék koronáért. Szent István tehát ezt a módot választotta. Ez Magyarországnak minden világi hatalomtól való függetlenségét jelentette, de jelentette egyúttal két ellentétes világ, a német-római császárságnak nevezett német birodalom és a kelet-római császárságnak nevezett görög birodalom közötti ellentétek közvetlen összeütközésének elhárítását is.

Befolyásolta királyaink nemzetközi politikáját a fölösleges haderő, a kalandozásokból felszabadult és tétlenül maradt vitézek elhelyezkedésének az ügye, amelyet a magyar királyok a két hatalmas szomszéd, a görög császár és a német császár hallgatólagos hozzájárulásával, vagy tehetetlenségének kihasználásával, különféle jogi természetű — kapcsolt rész, hűbéres tartomány, stb. —, területszerzések útján igyekeztek dűlőre juttatni.

1054-ben megváltozott a helyzet, mert a keleti egyház végleg elszakadt Rómától. A görög császárság szempontjából most már nem lehetett közömbös a *katholikus* Magyarország. Ettől az időtől fogva tapasztaljuk a görög császárság, — helyesebben talán görög birodalom, mert a császárság nem állandó alkotmányformája volt a görög birodalomnak —, beavatkozását fokozottabb mértékben Magyarország egyes bel- és külpolitikai ügyeibe, tartományaihoz való viszonyába, aszerint, hogy a görög birodalomnak e törekvései elérésére milyen erők állottak rendelkezésre.

A görög ellenségeskedés természetszerűleg a német befolyást erősítette, amely pedig nem használt Magyarországnak, hiszen időközben a német-római császárság titkos világoralmi törekvéseinek bajnokát, Ottót, olyan német császárok követték, akik többé nem rejtették véka alá szándékaikat és Magyarországot hódító szándékkal több ízben megtámadták. A két ellenséges hatalom közé jutott magyar birodalom külpolitikáját Könyves Kálmán királyunk megkísérelte távolabbi nyugati hatalom érdekkörébe kapcsolni, miért is feleségül vette Buzillát, a normann király lányát. Ez már majdnem francia összeköttetésnek számított.

Időközben a görög császárság, illetve a görög birodalom hatalma meglehetősen lehanyatlott, a német császárság hatalma fokozott mértékben emelkedett, az árpádházi magyar királyoknak tehát, — különös tekintettel a belső helyzetre is, amely a vázolt birtokmegoszlás folytán ingadozóvá tette a hatalmukat —,

olyan nemzetközi kapcsolatokra volt szükségük, amely a zavarok leküzdésére alkalmasnak mutatkozott. *Ezt minden jel szerint abban találták volna meg, hogy az ÁrpádMzi királyok a görög császári trónra ülnek és a görög császárság hatalmával ellensúlyozzák a magyar bomlasztó erőket, — viszont magyar hatalmukkal fékentartják a görög birodalom centrifugális tényezőit.* Ennek az elgondolásnak a körvonalait látjuk kibontakozni azokban az eseményekben, amelyek már I. Béla királyunkkal kezdődnek,¹ aki görög pénzrendszert vezet be, hogy I. Endre németpártiságát ellensúlyozza — s amelyek folytatása Mánuel császár és III. Béla királyunk törekvéseiben érte el csúcspontját. Mánuel császárnak nem volt fia. Elvitte tehát magával Konstantinápolyba, Bizáncba, Béla herceget, a későbbi III. Béla magyar királyt azzal, hogy utódja legyen a görög császári trónon. Nincs felderítve, hogy Mánuel császárt mi vezette a háttérben s vajjon volt-e egyáltalán hátsó gondolata. A magyar királyok szempontjából kétségtelennek kell tartanunk a két trón egyesítésére való törekvést.

Mánuel császárnak azonban időközben fia született, megváltoztatta tehát szándékát, fiának juttatta a görög császári trónt, III. Bélát pedig megfelelő pénzbeli erővel támogatva, hazaküldte Magyarországra királynak, de III. Béla leányát a saját fiával, a későbbi görög császárral feleségül vétette. A görög császári ház és a magyar királyok között tehát a legszorosabb családi kapcsolat jött létre és látjuk, hogy III. Béla beavatkozik a görög viszonyokba, viszont a görög uralkodók állandóan rajta tartják kezüket a magyar eseményeken. Ez a kapcsolat azonban nem bontakozhatott ki komoly nemzetközi eseménnyé. Ugyanis III. Béla idő előtt meghalt, s végrendeletében fiai, Imre és II. Endre között megosztva hagyatékát, olymódon rendelkezett, hogy Imrének hagyta a magyar trónt, II. Endrének pedig

¹ Tízszeres családi kapcsolat is volt Árpádok és görögök közt.

hagyta ingó vagyonát, pénzét, a források szerint állítólag azért, hogy a Szent Földre keresztes hadat vezessen, valóban pedig nyilván azért, hogy a pénzzel a görög császári trónt szerezzék meg.

A viszonyok ezt az elgondolást lehetetlenné tették. A pénzt Endre másra költötte. Azután pedig különösen lehetetlenné vált a tatárjárás miatt, mely Magyarország nemzetközi helyzetét a mohi csatavesztéssel annyira megrendítette, hogy a tatárjárás után teljes külpolitikai, nemzetközi bizonytalanságot talá-lunk a magyar királyság történetében. Ez a bizonytalanság nem szűnik meg az Árpádházi uralom megszűntével sem, hanem tart, — még az Anjou-kort sem véve ki —, egész Zápolya János haláláig, amikor is Magyarország *végleg* német érdekkörbe kerül.

Kiemelendőnek tartjuk, hogy már az Árpádok szükségesnek látták királyi hatalmuk biztosítása végett idegen trón megszerzését, ők nem szereztek idegen, a magyarral egyenrangú trónt. A tatárjárás következtében elhatalmasodott óriásbirtokok miatt azonban később már csak az lehetett király, aki külföldi erővel is rendelkezett. Már III. Endre is külföldi segítséggel lép föl. Következő királyaink is valamennyien vagy több trón urai, vagy külerő támogatója őket. Enélkül nem tarthatták magukat, Hunyadi Mátyás kivételével.

A földbirtok szerepe a fejlődésben.

A nemzetközi viszonyok teszik érthetővé azokat az eseményeket, amelyek Géza fejedelemtől ennek a kornak a végéig, vagyis körülbelül IV., vagy Kun László királyig, a történelem felszínén lezajlottak.

Géza és Szent István reformjait különösen két körülmény vetette föl. Az egyik körülmény az, hogy a magyar hadviselési módszer csődöt mondott, lejárt a magát. Kiderült, hogy az ingatlanhoz kötött hadviselési módszerek fölényben vannak a nomád társadalmak, az ingóvagyonú társadalmak hadviselési módszerei fölött, mihelyt azok mibenlétét megismerik. A magyar hadvezetés, a vezérek vezéri kitűnőségénél fogva, lehetett nagyon kiváló, de magában véve: a nomád hadviselési módszer fölénye csak látszólagos. Ezt nemcsak ama zsákmányoló hadjáratok tapasztalatai igazolták vagy mutatták, amelyekben megverték a magyarokat, hanem egyúttal az is, hogy maga a magyarság is az utána nyomuló és őt zaklató rokonnépekkel szemben kénytelen volt szintén a nyugatinak megfelelő védekezési módokat sikeresen alkalmazni. A magyarok előző hazáikban, — egyes adatok szerint —, nem tudtak megállni a besenyőkkel szemben. A besenyők és bolgárok kétoldalú támadása pedig éppen tönkretette őket. A visszafoglalt hazában azonban bevezették a magyarok a *gyepüket*, az ingatlanhoz kötött

társadalmi rend hadszervezeti, illetve háborúviselési módjának egyik eszközét és bár ez nem védte meg őket a támadásoktól, mert hiszen a gyorslovú besenyők, kunok és más hasonló lovas népek sebessége előtt az 50—60, vagy akár 100—120 kilométernyi széles gyepű sem volt túlzottan nagy akadály, ha mindjárt ennivalót nem lehetett is útközben találni: ennek ellenére ezek a betörések rendszerint a betörők vereségével végződtek, ha csak összeütközés nélkül nem sikerült nekik zsákmányukkal kimenekülni az országból. Semmiesetre sem jártak soha olyan végzetes eredménnyel, mint aminővel a magyarok előző hazáiban fejeződtek be a hadjáratok, hogy nevezetesen a magyarság bármikor is kénytelen lett volna fölkerekedni és az üldözők elöl továbbmenekülni, illetve új hazát keresni.¹ A magyar harciszervezetet, hadsereget tehát át kellett szervezni az ingatlan-rendszerű társadalmak hadviselési módjához.

Főképp ennek a következménye volt az addigi termelési és gazdálkodási módszerek megváltoztatása. Ugyanis a rendszeres hadizsákmányról le kellett mondani s így mindent itthon, kellett előállítani, vagy pedig a külföldről behozott szükségleti cikkekért ellenértéket kellett adni. Ennek pedig mindkettőnek föltétele az addigitól eltérő belső *jogrend* volt. Jogrend nélkül nincsen termelés. Ez volt az első összeütközési pont. A külföldi zsákmányoláshoz szokott vitézek, elzárva a külföldi zsákmányolástól, itthon ugyanazt akarták gyakorolni, amit addig a külföldön, de ez a nem katonáskodó, hanem termeléssel szorgalmaskodó néprétegek részéről természetesen ellenállásba ütközött. Senki sem akarta túrni, hogy az ő fáradozása gyümölcseit egyszerűen elvegyék tőle. *Itt robbannak ki azok az összeütközések, amelyeket már Géza véres kézzel volt kénytelen elnyomni. Egyúttal ez a körülmény vonja maga után a tulajdon fogalmának megváltozását is.* Eddig csak ingóság volt a tu-

¹ Amit különben hazai források a honvisszafoglalás előtti időkről sem nagyon erősítenek.

lajdon. Sőt még ezt sem lehet így állítani. Úgy látszik, tulajdonképen csak az állatokra és a rabszolgákra alkalmazták a tulajdon fogalmát. Két szavuk is volt a „tutend” kifejezésére: egyik maga a „tulajdon”, amely szóserint szolgabírást jelent;¹ másik volt a „marha”, amely szó alatt később a vagyont² értették, de eredeti jelentése annyi, mint tulok, tinó, szóval rideg jószág. Ez volt a marha is amint az a későbbi nyelvfejlődés során kiderül, egyúttal vagyon is. Első törvényeink a büntetéseket és egyéb értékbeli rendelkezéseket egyebek közt „tinó”-ban, tehát marhában szabják meg.

A zsákmányolási lehetőségtől elzárt társadalom számára a termelés csak bizonyos területen lehetséges, így maga a terület is értékke válik s mihelyt érték, akkor bizonyos fokú rendelkezési jog is, tehát a tulajdonnak több-kevesebb vonása rakódik rá. míg a kalandozások tartottak, addig az ingatlan, a földbirtok csak legelőterületül szolgált vagy vadászóhelyül. Nem volt fontos a mesgye, sem különösebb rendelkezési jog mások vadászásának és egyéb beavatkozásának, eljárásának meggátolására. Csupán a szabadok és a rabszolgák voltak a földhöz hozzákötve, akik a földből termeltek és terményeiket le akarták aratni. Ezekkel szemben állott a fegyveres hadsereg, kezdetben tehát majdnem az egész magyar nemzet a maga hadifelkészültségével, mely ezeknek a szabadoknak és rabszolgáknak az érdekeit nem túlzott mértékben vette figyelembe. Többé-kevésbé bizonyára megvédték őket a kifosztás ellen, a védelemért azonban maguk a védők bizonyos szolgáltatást kívántak, ami egyébként

¹ Δουλοίδιον (ejtsd: dúlojdion) = szolgabírást > tulajdon. Nyelvészetünk alig foglalkozik „tulajdon” szavunk származtatásával. Budenz kísérlete, Simonyi—Balassa: Tüzetes Magyar Nyelvtanának egyszerű példaszerű utalása, Czuczor—Fogarasi magyarázata és a Magyar Nyelv két utalása mind-össze az, ami ide vág.

³ Lásd Arany Jánosnál: arany- ezüst marha. A pénzgazdálkodás bevezetésével visszaállt a marha eredeti jelentése.

ma is megvan. Ma: *adónak* nevezzük ezt a szolgáltatást, mely végeredményben ma is a jogrend, a védelem és biztonság költségeinek céljaira szolgál.

Mikor azonban a zsákmányoló kalandozások megszűntek, akkor már nemcsak a szabadok és rabszolgák voltak azok, akiknek érdeke fűződött az ingatlanhoz, hanem érdekük fűződött ahhoz azoknak a nemeseknek is, akik azelőtt külföldről zsákmányolás útján szerezték be ingóbeli szükségleteiket. *Megkezdődött tehát a harc a földért*, a föld fölött való rendelkezési jogért: a tulajdon megszűnik rabszolga- és állatbírás, általában ingóbírás lenni, fogalma kiterjeszkedik bizonyos fokig az ingatlanbirtokra is.

Fokozta ezt a küzdelmet a lakosság szaporodása. Ugyan, miként láttuk, sokszor elnéptelenedett az ország, azonban a Géza fejedelemségének kezdetétől Szent Istvánig tartó, aránylag békés időszakban a lakosság szaporodhatott és minden jel arra mutat, hogy Szent István korában Magyarország már népes ország volt. Ezt mutatják az egyes fölkeléseknél, lázadásoknál egymással szembenálló seregek létszámai, amelyekre már rámutattunk. A fokozott népesség fokozott produkciót, termelést, elhelyezkedést igényelt. *Ekkor merült fel először a munkanélküliség kérdése.* Az eddig katonáskodó magyar megszűnt katona lenni. A termeléshez nem értett, nem is tartotta tisztességet biztosító foglalkozásnak, mert ha annak tartotta volna, akkor a saját katonai tevékenységét becsülte volna le. Valahogyan el kellett helyezkednie, hogy megélhetése, jövedelme legyen. A szabadok, vagyis valószínűleg az iparosok és kereskedők is, valamint azok, akik az ország visszafoglalásakor önként behódoltak a magyarságnak és így magánjogaikat megtartották, valamint a nem portyázó törzsek, köztük éppen a fejedelem törzse, már rendelkeztek olyan ingatlanokkal, amelyekhez hozzájárulni nem lehetett. Az elhelyezendő katonák igényeinek kielégítése tehát szükségessé tette a törzseknek eredeti telephelyükről, szállásföldről való szétszórását olyan területre, ahol az elhelyezést mások már elismert jogai nem akadá-

lyozták, mert különben nem kaphattak volna földet. A szétszórás megegyezett a központi fejedelmi hatalom érdekeivel is, mert gyöngítette a törzsek eladdig tömör (kompakt) seregeit és megnehezítette, hogy a királynak (fejedelemnek), vagy esetleg más jogrendteremtő, vagy jogrendtartó intézménynek ellenszegülhessenek. Ez a szétszórás nem történhetett simán. Géza fejedelem bizonyára erélyes kézzel nyúlt bele a törzsek összetartásába és szórta őket szét az ország különböző helyeire, amit bizonyít az, hogy az országnak legkülönbözőbb helyem megtaláljuk a törzsneveknek megfelelő helységneveket.

Rendkívül fontos a gazdálkodás rendszerének és a lakosság eltartásának ügye. A natural gazdálkodás, mely e korban uralkodott, a kényszerű letelepedéssel kénytelen volt vállalni az ellátás kötelezettségét is. Ez a szabadságjogok korlátozásával járt: kialakult föld és ember bizonyos egységének, összetartozásának jogrendje.

Ugyanezek a kérdések irányíthaták bizonyos fokig az uralkodók, nevezetesen Géza fejedelem és az utána következő királyok nemzetközi politikáját. A sok kiváló, harcban vitéz és harcban edzett katonember, aki azonban máshoz nem értett, kitűnően megfelelt egy imperialista hatalmi berendezkedésnek. Az imperializmus ma a kapitalizmus egyik államközi jelentkezése, — a magyar történelem e korszakában bizonyos fokig szintén gazdasági, kereseti, álláskérdés. A magyar uralkodók igyekeztek a környező tartományokat, mint szerves tartozékokat Magyarországhoz kapcsolni, vagy legalább hűbéres tartományokká tenni. Erre a célra — két okból — a magyarokat használták fel, nem pedig az idegen bevándorlókat. Először azért, mert katonai erényeiknél fogva kiválóan alkalmasak voltak a hódító politikára, — másodsor azért is, mert így eltávolították őket az országból, tehát nem kellett tartaniok a lázongásaiktól. Külföldön az idegen a megbízhatatlan; a magyar külföldön kénytelen hű lenni királyához, kinek ereje nélkül egy percig sem tarthatta magát. Ez a titka és

magyarázata az Árpádok hódító — mai kifejezéssel imperialista — államközi rendszerének, amely, miként az előzőekben láttuk, 10 nagy tartományt fűzött Magyarországhoz.

Ámde ezek csak az okok és eredmények. Miként lehetett mindezt elérni?

A lehetőség felismerésében, megragadásában és alkalmazásában rejlik Géza fejedelem és Szent István király nagysága.

A budapesti Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem két néhai kiválósága, az izzó nemzeti ézéséről nevezetes, nagy tudású és széleslátókörű jogtörténész, *Timon Ákos* és a világviszonylatban is legkiválóbbak közé tartozó *Concha Győző*, a magyar politikai tudomány megteremtője, egybehangzóan azt tanították az egyetemen és könyveikben, hogy minden nemzet társadalma a viszonyok szerint *osztályokra* bomlik, amely osztályok jogi rendezést nyerve, *rendekké* válnak. A magyar honvisszafoglaláskori és azt követő társadalomban is tapasztaljuk ennek a társadalomtudományi törvényszerűségnek az érvényesülését. A magyar társadalom három osztályra tagolódott. Egyik osztály volt a nemzet ősi tagjainak, a honvisszafoglalók leszármazó utódainak az osztálya, — a másik osztály a szabadoknak, vagyis az iparosoknak, kereskedőknek és azoknak az osztálya, akik önként behódoltak és ennél fogva szabadságaikban meghagytak, — a harmadik osztály volt a rabszolgák osztálya. Ezek között az osztályok között számtalan átmenetet lehet megállapítani, — ilyen átmeneti réteggé vált idők folyamán az iparosok előbb külön osztálya is —, az osztálytagozódás azonban főképp ebben a három osztályban domborodott ki. E három osztály közül a szabadok egy része és a rabszolgák nemcsak szervezetileg és osztályhelyzetükből folyóan, de általában és rendszerint származásuknál, eredetüknél fogva sem tartoztak a magyarsághoz. Ezek részben nyelvre, mindenesetre szokásokban és életmódban is különböztek a honvisszafoglaló magyarságtól. A külföMről hozott foglyok, mint rabszolgák, ter-

mészerszerűleg teljesen idegenek voltak. Az ingó-vagyonra berendezkedett magyar társadalom fegyveres társadalmi rétege elsősorban ezekkel a szabadokkal és a rabszolgákkal szemben érezte a beállott változások hátrányait, mikor a kalandozások megszűntek, a szabadok és rabszolgák voltak azok, akikre ennek a változásnak súlyos következményeit áthárították, akiktől termékeiket elszedték, akik tehát a változást végső fokon a saját megélhetésükön érezték meg; tőlük vették el, amit addig a külföldről hoztak. Ezek tehát társadalmi helyzetüknél fogva rendelkezés sere állottak mindenkinek, aki őket hátrányos helyzetükből föl akarta emelni. Ezt a fölemelést elsősorban Krisztus hívei, a keresztények igyekeztek előmozdítani. A kereszténységnek tehát elsősorban ezek között a rétegek között kellett elterjednie. Talán nem éppen azért, mert ezek szívben meg lettek volna győződve a kereszténység igazságairól, — magas értelmiség, tanultság és elmélyedés szükséges ehhez —, de mindenesetre legalább is azért, mert érezték annak jótékony hatásait. Géza fejedelemnek és Szent Istvánnak tehát elsősorban ezekre a rétegekre kellett támaszkodniuk és hogy ezek támogatását megszerezhesék, azért Géza politikai ézszerűségéből, bár Ottó német császár kikötésére, *beengedte*, — Szent István pedig már meggyőződésből *behívta* a kereszténység terjesztőit és maga is a terjesztők sorába állt. Az anyagi indítékokat azután magas erkölcsi kapcsolattá avatta a kereszténység igazágaiban való közös meggyőződés. Érdekes, felderítésre váró kérdés, hogy vajjon az egyházi „szegényápolásnak” mennyi része volt ebben a folyamatban?

Ez a mozgalom a törzsi szervezetekben élő magyarság részéről ellenhatást váltott ki. Fegyveres ellenhatást. Ennek a fegyveres ellenhatásnak leküzdésére Gézának és Szent Istvánnak elsősorban a saját törzsbeli hadseregük állott rendelkezésre, amelynek erejére nézve adataink nincsenek, illetve föltöbb hiányosak, de föl kell tenni, hogy nem volt olyan erős, hogy a többi törzsek egyesült és harcban edzett sere-

gével szemben megállhatott volna. Ezt a később történt eseményekből visszafelé következtetve is bizonyítottan vehetjük. Szükség volt tehát olyan hadseregnek, amelyik alkalmas a többi törzsek seregeinek a fékentartására vagy legyűrésére. Ki kellett egészíteni a saját törzsi hadsereget a szabadokból és rab-szolgákból toborzott, keresztény elemekkel, akiket ezzel elvontak a további termelő munkától és katonai életre fogtak, amivel együtt járt az a kötelezettség a fejedelem részéről, hogy ezeket a katonákat el is tartja. *Ehhez nagy földbirtokra volt szükség.* Az uralkodó tehát minden meg nem szállott területet a maga részére foglalt le és a maga részére hasznosított. Ez a hasznosítás akkép történt, hogy az uralkodó a maga embereivel helyről-helyre járt és addig maradt ott, amíg föl nem élte az illető birtok tápszereit, amíg tehát az uradalom a sereget tartani képes volt. Nem szolgáltatták be a termékeket és terményeket, hanem maga a sereg ment helybe és élte föl a termés gyümölcseit.

Ez a módszer felettébb nehezzé tette a *központi* szervezést, azért a rendszert később oly módon változtatták meg, hogy a fejedelem, illetve király állandó székhelyet rendelt a maga számára, ahová beszolgáltatták az egyes birtokokon beszedett gyümölcsök *hetven százalékát*. Gyümölcs alatt természetesen nemcsak a szó hétköznapi értelmében vett gyümölcsöt gondolunk, hanem jogi értelemben, a dologtól beszedett mindennemű terméket. Ez a szervezet, a legkezdetleгеbb natural-rendszerből a beszolgáltató rendszerre való áttérés, vetette meg alapját a vármegye- és a várrendszernek.¹ A birtokokat ugyanis a fejedelem egy-egy ispánra, — a használt latin szóval: comesre, grófra, *felügyelőre* — bízta. Ez az ispán a mai vármegyeispánok előde: a maga idejében első, haszonrészesedéssel fizetett királyi tisztviselő, gazdatiszt volt.

¹ Nagy Károly frank államszervezetében is találunk ilyesfélét, — a magyar kivétel mégis más. Nagy Károlyé individuális, mondjuk grófi —, a magyar állami, mondjuk tisztai.

Így lesz a nagy földbirtok az állam hatalmának alapja, mely nélkül megalakulni és fennmaradni képtelen, mert belőle tartotta el a király a maga hadseregét. A nagybirtok tehát szükséges volt. Ezért nevezzük e kort a szükséges királyi nagybirtok korának. Ha pénzgazdálkodás lett volna, akkor nem lett volna szükség a nagy földbirtokra, elég lett volna a pénz. Minthogy azonban natural gazdálkodás folyt, olyan natural gazdálkodás, hogy pénz kellő mennyiségben nem állott rendelkezésre, — de a közlekedési eszközök hiánya a hadsereg ellátásának más módját lehetlenné is tette: így az uralkodónak a hadsereg szervezésére és fenntartására nem volt egyéb lehetősége, mint az, hogy földbirtokot szerez és annak jövedelmeiből, gyümölcséből természetben tartja el a hadsereget. Ennélfogva a fejedelem minden szabadon maradt meg nem szállott területre rátette a kezét. Ilyen gazdátlan terület nagymértékben állott rendelkezésre. A megszállásnál a magyarság óriási területeket hagyott szabadon. Szent István a megszállott területre is rákényszerítette a maga királyi tulajdonját, s alattvalóinak csak birtokjogot engedett.

Ez a szentistváni berendezés magában hordta már a bomlás csiráit, mert a nagy távolságok és a közlekedés nehézségei lehetőséget nyújtottak az egyes ispánoknak és más adományosoknak az elszakadásra. Ami nem mindig hűtlenség és tisztességtelenség, hanem az adott helyzet elkerülhetetlen következménye. A várispán, akit ma közjogi tényezőnek látunk, voltaképen — *gazdatiszt* is egyéb, például közgazgatási, katonai, honvédelmi, stb. feladatai mellett. A király *gazdatisztje*. A *gazdatisztet* ma is hívják ispánnak. Ebben a minőségében a rábízott uradalom, — a vármegye — elért jövedelmének 30 százalékát kapja fizetésül, 70 százalékot beszolgáltat. Kapott-e utasítást a gazdálkodás mikénti folytatására, — nem tudjuk. Nyilván saját tetszésére volt bízva a gazdálkodás mikéntje, tehát az egyéni kezdeményezés és eljárás szabadsága megillette, mert így a legtöbbet lehetett remélni, hiszen az ispán 30 száza-

gével szemben megállhatott volna. Ezt a később történt eseményekből visszafelé következtetve is bizonyítottan vehetjük. Szükség volt tehát olyan hadseregbe, amelyik alkalmas a többi törzsek seregeinek a fékentartására vagy legyűrésére. Ki kellett egészíteni a saját törzsi hadsereget a szabadokból és rab-szolgákból toborzott, keresztény elemekkel, akiket ezzel elvontak a további termelő munkától és katonai életre fogtak, amivel együttjárt az a kötelezettség a fejedelem részéről, hogy ezeket a katonákat el is tartja. *Ehhez nagy földbirtokra volt szükség.* Az uralkodó tehát minden meg nem szállott területet a maga részére foglalt le és a maga részére hasznosított. Ez a hasznosítás akkép történt, hogy az uralkodó a maga embereivel helyről-helyre járt és addig maradt ott, amíg föl nem élte az illető birtok tápszereit, amíg tehát az uradalom a sereget tartani képes volt. Nem szolgáltatták be a termékeket és terményeket, hanem maga a sereg ment helybe és élte föl a termés gyümölcsseit.

Ez a módszer felettebb nehezzé tette a *központi* szervezést, azért a rendszert később oly módon változtatták meg, hogy a fejedelem, illetve király állandó székhelyet rendelt a maga számára, ahová beszolgáltatták az egyes birtokokon beszedett gyümölcsök *hetven százalékát*. Gyümölcs alatt természetesen nemcsak a szó hétköznapi értelmében vett gyümölcsöt gondolunk, hanem jogi értelemben, a dologtól beszedett mindennemű terméket. Ez a szervezet, a legkezdetleesebb natural-rendszerből a beszolgáltató rendszerre való áttérés, vetette meg alapját a vármegye- és a várrendszernek.¹ A birtokokat ugyanis a fejedelem egy-egy ispánra, — a használt latin szóval: comesre, grófra, *felügyelőre* — bízta. Ez az ispán a mai vármegyeispánok előde: a maga idejében első, haszonrészesedéssel fizetett királyi tisztviselő, gazdatiszt volt.

¹ Nagy Károly frank államszervezetében is találunk ilyesfélét, — a magyar kivétel mégis más. Nagy Károlyé individuális, mondjuk grófi —, a magyar állami, mondjuk tisztai.

Így lesz a nagy földbirtok az állam hatalmának alapja, mely nélkül megalakulni és fennmaradni képtelen, mert belőle tartotta el a király a maga hadseregét. A nagybirtok tehát szükséges volt. Ezért nevezzük e kort a szükséges királyi nagybirtok korának. Ha pénzgazdálkodás lett volna, akkor nem lett volna szükség a nagy földbirtokra, elég lett volna a pénz. Minthogy azonban natural gazdálkodás folyt, olyan natural gazdálkodás, hogy pénz kellő mennyiségben nem állott rendelkezésre, — de a közlekedési eszközök hiánya a hadsereg ellátásának más módját lehetlenné is tette: így az uralkodónak a hadsereg szervezésére és fenntartására nem volt egyéb lehetősége, mint az, hogy földbirtokot szerez és annak jövedelmeiből, gyümölcsreiből természetben tartja el a hadsereget. Ennélfogva a fejedelem minden szabadon maradt meg nem szállott területre rátette a kezét. Ilyen gazdátlan terület nagymértékben állott rendelkezésre. A megszállásnál a magyarság óriási területeket hagyott szabadon. Szent István a megszállt területre is rákényszerítette a maga királyi tulajdonját, s alattvalóinak csak birtok jogot engedett.

Ez a szentistváni berendezés magában hordta már a bomlás csiráit, mert a nagy távolságok és a közlekedés nehézségei lehetőséget nyújtottak az egyes ispánoknak és más adományosoknak az elszakadásra. Ami nem mindig hűtlenség és tisztességtelenség, hanem az adott helyzet elkerülhetetlen következménye. A várispán, akit ma közjogi tényezőnek látunk, voltaképen — *gazdatiszt* is egyéb, például közigazgatási, katonai, honvédelmi, stb. feladatai mellett. A király *gazdatisztje*. A *gazdatisztet* ma is hívják ispánnak. Ebben a minőségében a rábízott uradalom, — a vármegye — elért jövedelmének 30 százalékát kapja fizetésül, 70 százalékot beszolgáltat. Kapott-e utasítást a gazdálkodás mikénti folytatására, — nem tudjuk. Nyilván saját tetszésére volt bízva a gazdálkodás mikéntje, tehát az egyéni kezdeményezés és eljárás szabadsága megillette, mert így a legtöbbet lehetett remélni, hiszen az ispán 30 száza-

léka is annál többet tett ki, minél több és jobb volt az eredmény. Tehát a minél magasabb eredményű 70 százalék beszolgáltatása fejében szabad kezet engedtek neki. Az ispán-gazdatiszt tehát az adott helyzetben a birtokost megillető minden joggal rendelkezett a 70 százalék jövedelmi adó fejében anélkül, hogy tisztességtelen magatartást tanúsított volna. Ha azután tisztségét hosszasan töltötte be, esetleg éppen a tisztsége átöröklődött, akkor szokásjog, vagy elévülés, vagy más hasonló jogcím a tisztséget minden nehézség nélkül birtokosi jelleggé változtathatta annál inkább, mert hiszen a birtokos jogai is egyeztek az ispánéval, csak éppen a birtok adója nem a jövedelem 70 százalékában volt megszabva. Az elszakadás tehát a legtisztességesebb magatartás mellett is önként kínálkozott. Egyéb megoldási mód, egyéb hadseregszervezési lehetőség pedig nem volt.

Az uralkodó hadserege azonban — úgy látszik — még így a szabadok és rabszolgák bekapcsolásával és a keresztényi összetartozás érzetének kifejlődésével sem lett volna elegendő a törzsek megfékezésére. Az uralkodó tehát külföldi lovagokhoz is fordult. Mindezek a körülmények tükröződnek Szent István törvényeinek csodaszép bevezetéséből, melyet éppen azért, mert költői szépségei mellett jellemző az akkori társadalmi és jogi helyzetre is, szükségesnek tartunk — legalább kivonatossan — ideiktatni. íme:

„A Szentháromság egy Isten nevében!

1. §. Mélyen érzem, hogy amit Isten az ő akaratából teremtett és bizonyos előrelátásból elrendelt akár a kiterjedt égboltozaton, akár e széles földi tereken, mindazt az okosság törvénye élteti és igazgatja. Látom jól, hogy amit ez élet javára és tisztességére Isten kegyelme adott, úgymint királyságot, főbírótságot, hadnagyságot, ispánságot, főpapságot és egyéb méltóságokat, mindazt részint isteni parancsolat és rendelés, részint a törvény, részint a bírák, részint a jog hatalma, részint a jobbak és vének tanácsa és javaslata intézi, oltalmazza, osztja és al-

kotja. Tudom bizonyosan, hogy minden renden valók mindenütt a földön, bármi legyen is a tisztségük, nemcsak az ő csatlósáiknak, híveiknek, szolgálóiknak, hanem fiaiknak is parancsolnak, tanácsolnak, javallanak. Azért hát szerelmes fiam”, — alakilag fiához, Szent Imre herceghez intézi törvénye e bevezető sorait — „én se lehetek rest, hogy neked életemben tanulságot, intést, oktatást és tanácsokat adjak, amelyekkel valamikor úgy a magad, mint az alattvalóid élete módját ékesítsed, majd ha a Mindenható engedelmeiből országolni fogsz én utánam.

2. §. Illik kedves fiam, hogy figyelmesen rám hallgatva, Isten bölcseségének beszéde szerint őrizze meg elméd a te atyádnak parancsolatait...

4. §. Isten ama régi választott és kedvelt népe is, mivel eltépte a törvény kötelekeit, melyeket Isten ujjá kötözött vala össze, különféle módokon elveszett emiatt: némely részüket elnyelte a föld, némely részüket irtó háború ölte meg, némely részük pedig egymást koncolta föl. -

6. §. Hogy ez ne essék rajtad, hallgass rám, fiam! Gyermekek vagy, édes kicsi szolgám, pelyhes ágylakója, ki minden gyönyörűségben tápláltattál és nevelkedtél, hadakban, munkában járatlan és gyöngy a különféle nemzetek támadásai ellen, melyekben én már életem folyamán megfordultam.

7. §. Itt az idő, hogy ne mindig a puha párnát ölelgesd, amely elkényeztet és puhává tesz, ami a férfiaság elvesztegetése, a gonosz gerjedelmek melegágya, megutálása a parancsolatoknak, hanem olykor keményebben is bánjanak veled, hogy figyelmessé legyen elméd az én tanításomra ...”

Arra utasítja a bevezetés után Imre herceget, hogyha kívánatos előtte a királyság koronájának a tisztessége, legyen a katolikus keresztény apostoli hit megtartója. úgy őrizze azt, hogy minden alattvalónak példát mutasson. De ne csak vallásos legyen, hanem törekedjen arra is, hogy másokban fölébressze és ébrentartsa a vallásosságot. Innen kezdve azután felsorolja, kikre támaszkodjék. Első hely illeti a pap-

ságot. A papságnak minden előnyt adjon meg, amit az ő tisztjök, a valláshoz való tartozandóságuk megkíván. De fő ékessége a királynak a főemberek, országnagyok, ispánok, vitézek, nemesek hűsége, ereje, serénysége, emberségtudása és bizodalma is. Úgy-szintén a türelem és igazságos ítélkezés. Mindezek után a hatodik helyen kifejti, hogy a vendég- és jövevénynépekben nagy haszon van. A királyi méltóság nekik adhatja a hatodik helyet. A római birodalom is kezdetben azért gyarapodott, mert különféle tartományokból sok bölcs és jeles férfiú sereglett oda. Amint különböző tartományokból jönnek a vendégek, más és más nyelvet és szokásokat, fegyvert és tudományt hoznak magukkal, ami mind a király udvarát ékesíti és teszi nagyságosabbá. Az egynyelvű és egy erkölcsű királyság gyöngé és törékeny.

Ezután következik még a király tanács-tesületének, mai parlamentünk ősenek értékelése, majd az ősök példájához való ragaszkodás, imádság, irgalmasság és jó cselekedetek.

Szent Istvánnak ez a fiához intézett úgynevezett „intelve” teljes valójában tárja föl előttünk azt a helyzetet, amelyet főntebb vázoltunk. Az anyagi és gazdasági intézkedéseket kiegészítik a lelki intézkedések, ia kereszténységben való meggyőződött összeolvadás és kiegészíti az idegenek bebocsátására való tanács. Mindezeket Szent István is a legnagyobb mértékben szem előtt tartotta, kénytelen is volt vele. A külföldről jött vendégek, a bevándorlók, telepesek csak a király védőszármányai alatt érezhették magukat és érdekeiket biztonságban, tehát föltétlen hívei voltak a királynak.

A királyi hatalom tényezői voltak tehát az idegenek, a külföldi származású rabszolgák, szabadok és a hozzájuk csatlakozott hasonló társadalmi osztályú elemek. Ezeket egy közösségbe fonta össze a kereszténység. Anyagi ellátásukat a királyi birtokok tették lehetővé. Ezt ismerte föl és szervezte meg Géza és főként Szent István.

Nem lebecsülendő teljesítmény volt ez. A gazdál-

kodás kezdetleges formái között az állam az alattvalóktól nem szedhetett pénzdót, mert nem is volt nekik pénzük. Minden állami szükséglet természetbeli szolgáltatással elégítettek ki. Milliónyi embertömegek szükségletének és jogos igényeinek kielégítése mai értelemben vett forgalom nélkül, vezetett arra a föltevésre, hogy az ősi jogrend — őskommunista jellegű. Pedig csak — pénzmentes. De annál nagyobb vonalú. A király az ország egyedüli tulajdonosának tűnt fel, aki köteles volt alattvalóiról gondoskodni s az ország politikai viszonyai a király uradalmának és tiszteinek családi viszonyaival folytak össze. Az ország egyetlen nagy uradalom, melynek ura a király. Miután azonban sok országrész olyan messze esik, hogy a király kardja odáig nem ér, a királyi tisztek engedetlenkednek. Ez az engedetlenség számos ízben odavezetett, hogy a tisztviselekből gyakran nagybirtokossá lesznek törzsköteléken kívül azok is, akiknek ezt a lépését a király vagy nem akarja, vagy nem tudja megakadályozni. Itt rejlenek a bomlás bizonyos csirái. Viszont azonban a birtok nem ingatlanulajdont jelent, hanem csak a földnek olyan kihasználását, hogy a birtokos a művelőtől a termést, a jövedelmet részben vagy egészen elszedi. Ma ezt a jogot vagy lehetőséget adószedési jognak neveznök. Az *ingatlanulajdon*, — nem birtok, hanem tulajdon — e korban *felsőjog*, szuverenitás gyanánt jelentkezik. Nyugat-Európa hűbérisége tulajdoni alapon szervekedett, azért van ott a sok szuverén és szuzerén: király, herceg, gróf. A magyar állam *csak birtokot* ismert el. A magyar birtokos nem kapott tulajdont. Tulajdonos — és egy személyben szuverén — csak egy volt: a király.

Ezt a társadalmat szervezte meg jogilag Szent István az ellenállók letörésével oly módon, hogy a tényleges viszonyoknak megfelelően a három társadalmi osztályból három rendet alakított. Ezek legfontosabbja volt a *közjogilag* szabadok, vagyis a nemesek rendje. Ezek eredetileg a honvisszafoglaló magyarság nemzetségeiből származtak és nemességük kizárólag

a születésen és a származáson nyugodott. Ez a réteg megbízhatatlan a király számára, mert nem függ a királytól. A király tehát megváltoztatja a nemesség összetételét: a nemesi rend megmarad ugyan, de annak alapja a földbirtok lesz, úgyhogy a király földbirtokadóományozással bárkit nemesíthet. Későbbi korban tehát már azokat kell nemesek alatt érteni, akiknek szabad, illetve nemesi birtokuk van és birtokuk alapján részesei a közjognak, a politikai szabadságnak. Teljes eltávolodás ez a magyarság ingó-vagyonú társadalmi rendjétől, melyet azonban a viszonyok elkerülhetetlenné tette, s az új vallás, a kereszténység befogadása megkövetelt.

Átmenet új birtokmegosztás és új rend felé.

Szent István az egyéni *földbirtokot*, — de nem az *ingatlan tulajdont* — intézményesítette, törvényben megengedvén, hogy birtokán „mindenki ur legyen” (dominetur) és birtoka bizonyos részével és fajtájával — öröklési vonatkozásban — szabadon rendelkezék. Ez azonban nem a királyi kizárólagos tulajdon megtörését és az egyéni tulajdon elismerését jelentette. Csupán a törzsi fenhatóság alól kívánta Szent István az egyént kiszabadítani, hogy maga mellé állíthassa. Addig a birtok felett a törzs rendelkezett. *Ezzel* a jogállapottal szemben Szent István rendelkezési jogot adott az egyénnek, törzsi birtok helyett egyéni birtokot, de a saját király tulajdonjogának, szuverenitásának fenntartása mellett. Tulajdon és szuverenitás egybeesett. Viszont nem a törzsi kötelék, hanem a most már egyéni birtok, melyet a király hatalma biztosított, lett a nemesség alapja, lett legyen az akár szállás-, szabad-, adomány-, vagy bármiféle más természetű birtok. S miután a király adja s hűtlenség esetén most már, — nem lévén a törzsi jog akadály —, a király el is veheti a birtokot, *így a vérszerződés helyébe a király iránti hűség lép s elvileg tulajdonkép a király iránti hűség lesz a nemesség alapja.*

Rá kell itt is mutatnunk arra, amit a pusztaszeri

gyűlés tárgyalásánál már kiemeltünk, hogy a földbirtok tekintetében már a szállásbirtokokat is fejedelmi, vezéri adomány gyanánt tünteti fel Anonymus krónikája, ami éles ellentétben áll a vérszerződés ingó-vagyonu társadalomhoz szabott jövedelemmegosztási rendelkezésével. A fejedelem már a honvisszafoglaláskor a magáénak tekintette az ingatlant, a földet és ő osztotta szét a törzsek között, ő adományozta a birtokot.

Ezzel a berendezkedéssel a magyarság fölfogása, a törzsi szerkezet szétbontása dacára sem tudott harmóniába jutni. A vallási ellentétek egy évszázados küzdelem után ugyan lassan elenyésztek és a kereszténység igazságai elől eltűnt az előttünk egyébként ismeretlen pogány-magyar vallás. Eltűntek hivei és eltűntek a papjai is. Nem tűntek el azonban a gazdasági ellentétek és nem tűnt el az az ősi igazságérzet, amely a vérszerződésben nyert kifejezést. A magyarság, — úgy látszik — megrövidítve érezte magát ebben a társadalmi rendben, amely neki ugyan valamelyes elhelyezkedést biztosított, azonban egész vonalon a bevándoroltak, az idegenek fölényét mutatta. Különösen a németiség fölénye volt az, amely ellen-szenvet váltott ki. Ez az ellentét örökös lázongásokban, összeesküvésekben, fölkelésekben jelentkezett. A királyi hatalom jórészt az idegeneken nyugodott és így a király a maga magyar népével akarva, nem akarva szembenállott, mert az az idegenek ellen szervekedett. A szervezkedés kezdetben arra irányult, hogy ellenkirályt, trónkövetelőt keressenek, királyi rokont, aki részes a király birtokaiban és aki ennél fogva megfelelő biztosítékot nyújt arra, hogy a támadás az idegenek *ellen* sikeres lesz. A királyok a legnagyobb szigorral és kegyetlenséggel igyekeztek ezeket a mozgalmakat elfojtani. Nemcsak az elégedetleneket pusztították, hanem saját véreiket, testvéreiket is irtották és üldözték ki az országból, hogy hatalmukat biztosítsák. Ennek következménye volt, hogy alig hunyta be szemét Szent István, már nem találta Árpád házi király! Föl lehet tenni, hogy Szent

Imre herceg is, Szent István fia, nem ok nélkül és véletlenül esett vadkan áldozatául. A királyok krónikás történetéből láthatni, mennyi vérengzés és kegyetlenkedés történt a trónöröklés rendje körül. Ez mind erre a körülményre vihető vissza. Az ellenkirályok a maguk híveit szintén birtokokkal elégitették ki. A királlyal szemben így meglazult a fegyelem, az ispánok önállósították magukat, úgyhogy egyrészt a királyi birtokok csökkenvén, csökkent maga a királyi hatalom is, másrészt egyesek kezében óriás birtokok egyesültek s így maguk is óriási tényleges hatalomra tettek szert. A birtokosok száma adományok, a birtok fölötti tisztai joggal való visszaélés, öröklés, házasság, foglalás stb. más jogcímen történt birtokszerzés útján egyre nőtt, a nemesség szaporodott, a szabadok rendjéből számosan emelkedtek a nemesi rendbe, viszont ezzel szemben a nagybirtokosok száma is emelkedett és ezzel eltolódtak nemcsak a társadalmi osztályok vonalai, hanem eltolódtak azok az ellentétek is, amelyek eddig az idegenek és a magyarság között állottak fenn: magyar honvisszafoglalók, itt talált lakosság és első telepések egy nemzettestté vegyültek.

Azok a szabadok, akik rosszabb helyzetbe kerültek, egyesültek végül is az emelkedő társadalmi viszonyok közé kerülő rabszolgákkal, úgyhogy a XIV. században már megszűnik nálunk a rabszolgaság, viszont kialakul a nemességnek bizonyos fokig alávetett jobbágság, az emelkedő rabszolgák és a süllyedő szabadok egyesítéséből.

Vita tárgyát képezte, hogy „jobbágy” szavunk honnan ered. A régi szószármaztatók egyszerűen szétvágták a szót két részre úgy, hogy szerintük a szó „jobb” és „ágy”, vagyis „jog” és „ág” összetételéből származik. (Nyelvészetünk szerint „jobb” és „jog” szavaink azonos értelműek voltak.) Hunfalvy már a „jó” és „bágy” összetételt tartja helyesnek, mondván, hogy a „bágy” szó értelmét nem tudjuk ugyan, de előfordul a Hortobágy szóban. Vámbéry Ármin viszont azt tartja, hogy „jau” és „bag” összetételéből származik a szó, a „jau” törökül háborút, a „bag” pe-

dig „fejedelmet”, a „jobbágy” ehhez képest a magyarok ősi államszervezetének korában „hadvezért” jelentett, később azonban szintelenebb fogalommal vált és lassanként kapta a ma ismeretes értelmét. Ezzel szemben: a szó csakugyan két alkotó elemből áll: egyik a *jo*, — nem „jó”, hanem csak „jo” — másik a *hagy*. „Jo” ősgörög, illetve szanszkrit eredeti gyök, amely alanyeseti végződéssel ellátva a görög nyelvben *og* a latin nyelvben *suus* formát vett föl és annyit jelent, hogy „övé”. A „bagy” pedig *bhag* ősi gyökből származik, amely „szolgát, kísérőt” jelent. Ebből a gyökből származik a latin *famulus*, amely szintén szolgát, cselédet jelent. A görögben a „jo bag” *οπαδ* formában maradt fenn és kísérőt jelent. A „jobbágy” tehát szószerint annyi, mint „saját szolgál, saját kísérő”, — nem rabszolga, csak kísérő, kiszolgáló — s ez az értelem meg is felel a jobbágyok helyzetének a nemesekkel szemben. Törvénytárunk „iobagio” formában ismeri e szót.

Miután a királyi birtokok lassan eldarabolódtak és a királyi hatalom ezzel süllyedt, így királyaink kénytelenek voltak arra törekedni, hogy a birtokokat visszaszerezzék. A küzdelem hosszú időn keresztül a királyi birtokok visszaszerzéséért folyik. Belevegyül azonban a küzdelembe egy új elem: a pénz.

Egészen Szent Istvánig tiszta natural gazdálkodás folyik a magyar birtokokon. Szent István pénzt veret. Pénze oly jó, hogy messze földön örömmel fogadják el. A pénz bekapcsolásával kereskedelem indul és a kereskedelem lehetővé teszi az igényeknek és szükségleteknek a birtokoktól független kielégítését. Királyaink tehát pénzszerzésre kezdenek törekedni. Nagy királyaink egyúttal nagypénzű emberek is. Szent László, Kálmán, III. Béla, ha nem is bővelkedtek pénzben, de mindig volt elegendő mennyiségű pénzüik. Ez a körülmény lehetővé teszi, hogy a király kevesebb birtokkal elégedjék meg, több szabadságot, rendelkezési jogot engedjen földbirtoka kezelőjének, az ispánnak, ellenben — pénzt követeljen. Kálmán király a dalmatáktól csak a kikötővám egy bizonyos

részét kéri. III. Béla azért tudja magát megválasztatni királynak trónkövetelő öccsével szemben, mert neki több a pénze és elárasztja Magyarországot a minden kívánság kielégítésére alkalmas pénzzel. A király fönntartja magának a pénzverési jogot és aszerint, hogy ezzel a joggal becsületesen, vagy kevésbé becsületesen él, növekedik vagy csökken a hatalma is. Lehetővé válik, hogy birtokait adó ellenében kiengedje a kezéből és bevezesse az adószedést, amelyet a pénzes izmaelitáknak és izraelitáknak enged át, akik neki az adóért bizonyos összegű bért fizetnek pénzben.

A kialakult nagybirtok, a mágnások, szereznek ugyan maguknak a birtokaikra hatalmat, de nincsenek abban a helyzetben, hogy a király pénzével versenyezzenek. Ennélfogva erőszakot alkalmaznak az ország népével szemben, ami újabb összeütközésre vezet, úgyhogy a mágnások érdeke szembefordul egyrészt a király, másrészt a köznemesség és a szolgák érdekeivel.

A szolgák időközben a nagybirtok hatalma alá kerülván, megoszlottak, — hiszen ekkor már mindenki keresztény volt s így a kereszténység már nem volt egy irányba vonzó erő — és így reájuk már nem lehetett a királyi hatalmat olymódon alapozni, mint Szent István korában. Ehhez a nagybirtokok feldarabolása lett volna szükséges, amihez a királynak nem volt ereje. Ellenben a köznemesség megszervezhető volt és megszervezkedett. Ennek a szervezkedésnek az eredménye az *aranybulla*. A köznemesség a királlyal egyesülve ki tudta kényszeríteni és írásbafoglaltatni a sérelmeit többé-kevésbé orvosló rendelkezéseket, amelyek lényeges részeit a következőkben ismertetjük:

Szent István király ünnepét minden esztendőben meg kell ülni. A király Székesfehérvárott *tartozik* megülni az ünnepet, hogy ott ez alkalommal minden ember panaszát meghallgassa, igazságot szolgáltasson és az egész nemesség szabadon odagyülekezhesen.

Nemes embert valamely hatalmas ember kedvéért a király el nem fogathat és meg nem nyomoríthat, csajç ha perbehívta és rendes úton törvényt látott reá.

Nemesektől és egyháziaktól *adót* nem szed a király és a falujukra sem száll.

A birtok fölötti rendelkezést az aranybulla is biztosítja a nemesnek.

Ha a király az országon kívül akar hadakozni, a nemesség nem tartozik vele menni, *csak a király pénzén*, de ha ellenség támadja meg az országot, akkor mindenki a *saját költségén* tartozik hadakozni.

A nádor-ispán minden ember dolgában, aki az országban lakik, különbség nélkül tartozik ítélni. Tehát az ország joga mindenkivel szemben egyforma. Halálos ítéletet azonban csak a király hozzájárulásával lehet foganatosítani.

A bevándorlók, vagyis idegenek, csak az ország tanácsának hozzájárulásával juthassanak méltóságra.

A király kísérete úgy járjon mindenfelé, hogy a szegénységet ne nyomorgassa.

Ha a várispán a város népét gazdaságilag megrontaná, akkor a tisztségéből ki kell dobni és amit elzárkányolt, azt adja vissza.

A nemesek az ifjabb királyokhoz is fordulhatnak anélkül, hogy ezért a király az illető ellen fölléphetne,

A várjobbágyok Szent István királytól szerzett szabadságuk szerint éljenek, úgyszintén a bevándorlók, avagy telepések is.

A tizedet (dézsma = décima) pénzzel megváltani senki se tartozzék.

A püspökök a nemesek jószágából való tizedből ne legyenek kötelesek a király lovait is tartani.

A király disznai nemes ember erdején vagy rétjén ne legeljenek az illető hozzájárulása nélkül.

A pénz olyan legyen, mint aminő III. Béla király idejében volt. (Vagyis jó. Szól ez a rendelkezés a kamara haszna ellen, amely II. Endre idején élte virágkorát.)

Pénzváltó kamara-grófok, sókamarások és vámosok csak magyar nemesek legyenek, izmaeliták és zsidók ne lehessenek.

Birtokot országon kívül való ember ne kapjon,

és ha kapott vagy vett, azt a haza fiai válthassák meg.

Akit a törvény elmarasztal, azt a hatalmasok ne védhessék.

A nádor-ispánt, bánt, a király országbíráját és a királyné országbíráját kivéve, két tisztséget senki se viselhesen.

Végül jött a nevezetes ellenállási záradék, amelyet azonban 1687-ben eltöröltek.

Látnivaló, hogy az aranybulla a gazdasági és a társadalmi helyzet következményeit vonta le és megfelelő intézkedéseket óhajtott életbeléptetni. Azonban az aranybulla csak papíron maradt, el is felejtették, mert a királynak nem volt elegendő hatalma ahhoz, hogy az ország nagyuraival szemben kikényszerítse annak megtartását. Az ország tehát a birtokosok egyre gyaparodó önállósága, szuverenitása felé fejlődő hatalma következtében a szétdarabolás állapotába jutott és senki nem volt, aki ezt a szétdarabolódást az adott helyzetben az addigi eszközökkel megakadályozni tudta volna. Az aranybullát kibocsátó II. Endre fia, a későbbi IV. Béla király csak a királyi birtokok visszaszerzésével vélte megoldhatónak a nagy kérdést, de ez csak további ellentéteket és zavarokat okozott. Az ország belső rendje így szétzüllőben volt, viszont az ország védelméről esetleges külső támadás ellen senki sem gondoskodott. Ekkor következett a tatárjárás.

Magyarország ekkor már ingatlan vagyona berendezkedett társadalom és állam volt, megfelelő védelmi berendezkedés tehát a veszélyt elháríthatta volna. Ez a megfelelő védelmi berendezkedés azonban hiányzott és a magyarság a legszörnyűbb csapást szenvedte el, amelyet egy nemzet elszenvedhet. A tatárjárás után IV. Béla megkezdte az ország újraépítését. A lakosság kiirtása következtében lehetetlenné vált a régi termelési szervezet visszaállítása, így letett arról a gondolatról, hogy a királyi birtokát visszaszerezze. Ehelyett inkább birtokokat adott, de azzal a kötelezettséggel, hogy a birtokért az

adományozott az ország megvédésének kötelezettségét vállalja. így bizonyos birtokmegosztás jött létre, amely mellett a királyi hatalom a pénzgazdálkodás alapján főtartott hadseregével csak úgy tudott fennmaradni, hogyha ezeket a birtokosokat maga köré egyesíti. Ekkor keletkeznek a ligák, a birtokosok szövetségei.

A köznemességet csak a király szervezhette volna meg. Királyi szervezés nélkül a nagybirtokok vonták magukhoz a köznemességet, így a király is csak akkor tudta tartani magát, ha a nagybirtokosokkal szövetségre lépett. Ezt IV. Béla még nem látta be, de fia, István, megtanította erre, mert amit atyja elmulasztott, azt ő nem mulasztotta el megtenni és szövetségbe lépett a nagybirtokosokkal. Meg is verte atyját, akit ugyan nem taszított le a trónról, de hatalmát az ország nyugati részeire korlátozta.

IV. vagy Kun László idejében már a birtokosok ligái egymással küzdenek a hatalomért. Névleg ugyan a királyért küzdenek. A gyermek Lászlót akarta mindegyik birtokos szövetség a saját hatalmába keríteni, hogy azután a király nevében uralkodhassék. Kun László úgy tért ki ez elől, hogy követte a régi elvet, mely szerint az egynyelvű királyság gyöngye és a már majdnem egynyelvűvé vált ország *elől* az ellenségesnek tekintett kun bevándorlókhöz menekült. Ez azonban nem mentette meg őt attól, hogy a nagybirtokosok állást ne foglaljanak vele szemben és szövetségbe ne lépjenek a trónkövetelő későbbi III. Endrével, akinek éppen ilyen szövetség által sikerült a hatalmat legalább a Dráva-Száva közére már IV. László idejében megszereznie. Ennek a története azonban már a következő korra tartozik.

Az előadottak világosan mutatják azokat a történelmi erőket, amelyek az ország fejlődésében szerepet játszottak. Akkor is volt munkáskérdés. Akkor rabszolgáknak hívták a munkásokat, később jobbágyoknak. Akkor is volt demokratikus réteg, eleinte úgy hívták őket, hogy szabadok, később, hogy jobbágyok, vagy esetleg köznemesség. Ezeknek a rétegeknek

biztosított megfelelő életlehetőséget a király, aki a vallási meggyőződés erkölcsi kötelekeivel is magához és egymáshoz kapcsolta őket. Viszont a tatárjárás és a gazdasági viszonyokban rejlő erők kialakították a mágnásságot, a nagybirtokokat, amelyek, mint a mai kapitalizmus, a többi réteg, a többi társadalmi osztály és rend fölötti hatalom és rendelkezési jog megszerzésére törekedtek.

A nagybirtok kezdete.

A nagybirtok kialakult már az előző korszak, vagyis a XIII. század vége felé. A tatárjárás megváltoztatta az ország, illetve királyság gazdasági szerkezetét. A nép kiirtásával, elegendő emberanyag hiányában megszűnt a lehetősége annak, hogy csak egyetlen akarat és kezdeményezés legyen: csak a király gondoskodjék a szükségletek kielégítéséről. A király másoknak is engedett kezdeményezést. Ekkor kezdődik gyakorlatilag az ingatlan birtok önállósága. Az időben a legnagyobb birtokosok voltak a Német-újváriak, Amadé nádor, László erdélyi vajda és Csák Máté, Ezek birtokainak részletes leírásával nem rendelkezünk, csupán Csák Máté birtokait ismerjük úgy, ahogy. Legfeljebb azt tudjuk, hogy egész országrészeket tettek ki ezek a birtokok. Vannak azonban adataink, amelyek általánosságban következtetni engednek a nagybirtokok méreteire. Így tudjuk azt, hogy az Ajtony (Achthum) nemzetség birtokait, amelyeket Szent István elvett tőlük, a Csanád nemzetség kapta meg, s ezek a birtokok Csanádtól Törökkanizsáig és Padéig, a Marostól a Tiszáig terjedtek és 1000 négyzetkilométernél jóval nagyobb területen feküdtek. Az ország egész területének 1/300-ad részét képezte tehát ez az egy birtok. Csobánka nevű birtokos a XIII. században birtokában tartja Gyöngyös, Visonta és Bene várakat és uradalmakat, amelyekhez fia még annyi területet szerez, hogy 30—35

km hosszú és 15 km széles területet mondhat a magáénak. Kompolthy nevű földbirtokos IV. Béla korában Heves és Jász-Nagykun-Szolnok megye területén kb. 140 ezer katasztrális holdnak az ura. Lipóczi Demeter ugyancsak körülbelül 140 ezer holdnyi területet szerez. Szár Detre 1243-ban azt a területet kapja fivérével együtt a tatárok ellen tanúsított hősiességeért, amely Szepesremetétől Lekenyéig, innen a Sajó és Gölnic forrásáig, innen a Gölnic melletti Szentremetéig terjed: ez körülbelül 250 ezer hold területet tesz ki, de ugyanekkor még Gömör és Bodrog megyében, valamint a Dráva-Száva közén is kapnak birtokot. Adomány birtokaikon kívül még *foglalnak* is mintegy 50 ezer holdat, egész birtokállományuk tehát megközelíti a 600.000 holdat, ami arra való tekintettel, hogy az ország területe mintegy 50 millió katasztrális hold, majdnem 1/80-ad részét teszi ki az ország egész területének.

Vannak olyan birtokok, amelyeknek a területéről csak az adományozott községek száma nyújt némi felvilágosítást. Például a Hahót nemzetség Arnold ágának Zala megyében, Pölöske várán és 50.000 holdnyi birtokán kívül, nagybirtokai voltak még Alsó Lendvától délre, valamint Somogy, Pozsega, Vas és Sopron vármegyékben és ezeken 3 vár és 35 falu volt. A Stájerből jött Héder nemzetség egy sarjának, Kőszegi Henriknek, 1270-ben 7 vára volt, míg egy másik ágának 138 falu került a birtokába. A Szentgyörgyi családnak II. Endre adományozott különböző helyeken birtokokat; uradalmaik száma 28-ra tehető, s egyebek közt nekik adta II. Endre a kékesi és fentősi erdőket, amely területen Felső- és Nagybánya város, továbbá 37 falu található. A Laczkfiaknak 11 megyében van birtokuk.

Nemcsak keresztények, hanem *zsidók is akadtak a nagybirtokosok között*. Például *Henük* nevű zsidó volt Komárom 21 faluval.

Az első idegen bevándorlók birtokai ekkorra már lassanként szétszóródtak és a nagybirtok szempontjából figyelembe nem jönnek. Általános tünet a sűrű

birtokosváltozás: legfeljebb egy-két emberöltőn belül vagy a birtokos család hal ki, vagy a birtok enyészik el, vagy darabolódik szét. így több családra szakadt szét a Hunt-Pázmány, a Ják, a Kánya, a Kacsics (a Széchenyiek őse), a Kopien (magyarosítva: Kaplony) stb. család, ennek megfelelően a birtokaik is szétdarabolódtak. Szerepet ugyan ennek ellenére ekkor is, később is játszottak, persze nem oly értelemben, mint Szent László idején. így például a Kopien vagy Kaplony nemzetség leszármazol: a Sztáraiak, Nagymihályi, Pongrácz, Bánfy és ödönffy családok később is nevezetes, közismert családok maradtak majd a legújabb korig.

A birtokok megszerzése az akkori viszonyoknak megfelelő különböző módokon történt, de mai felfogásunk szerint sokszor nem jogosnak nevezhető után, bár igazat kell adnunk Szekfü Gyulának,¹ hogy a magyar vagyonszerzés útja-módja nem erkölcslelőbb, mint a Nyugaté, — és a Nyugaté sem erkölcstelen. A nagybirtok kikerülhetetlen élet-, társadalmi és termelési forma. A birtokos feladata: a termelés biztosítása, vezetése, jobbágyai ellátása.

Jogos szerzés volt a *királyi adomány*. Erre sok eset van, azonban kimutatható, hogy többször erőszak eredménye a királyi adomány is. Például ellenkirályok küzdelmei során mindegyik király az ellenkirálynak vagy híveinek birtokából adományoz és az ellenkirályok küzdelmének kimeneteléhez képest tartja meg az adományos birtokot.

Szerzési mód a házassággal hozományként történt szerzés.

Szerzési mód az *örökösödés is*. Az örökösödés rendszerint a birtok eldarabolására vezet: ezen úgy segítettek, hogy örökösödési szerződést kötöttek. Aki előbb hal meg, annak a vagyonát az életben maradó öröklí. Az erőszaknak ilyen esetekben is nagy szerepe volt. Ugyanis: ilyen szerződések érvénye a király

¹ A magyar nagybirtok történeti szerepéről, *Magyar Szemle*, 1928 április.

jóváhagyásától függött és ilyen jóváhagyást okleveleink szerint majdnem kizárólag csak nagy befolyású egyének, tehát nagybirtokosok nyerhettek.

Nyílt erőszak sem hiányzott. A gyengébbek vagyonának elvételére irányuló kísérletek rendszerint trónviszályok alkalmával hajtottak végre. Ilyenkor az ellenkirályok sok mindent kénytelenek voltak elnézni. A hatalmasok ezt a helyzetet kihasználták. A XIII. század végén a hatalmasok a foglalásba már úgy beletették, hogy a IV. Béla király és fia, V. István ifjabb király közötti viszályokban az ifjabb király *Finta* nevű nádora a saját pártjához tartozókat sem kímélte, miért is V. István még a küzdelmek alatt meg akarta őt fenyeíteni, Fintának azonban olyan erős hadserege volt, hogy *V. István ifjabb király nem birt vele*.

Finta e szereplése azért említendő fel különösen, mert a Szent Istvántól eltelt több mint 200 év után *ő volt az első nagybirtokos, aki egymagában szembe mert szállni a király hatalmával*. Csák Máté, a Hunyadiak, a Zápolyák, stb. első történelmi mintája és példaképe ez a Finta nádor, aki ugyan nem vérszerinti ősök, de vagyonbeli elődük és magatartásával ő mutatta meg először a nagybirtok magasra ható erejét.

A nagybirtok kialakulása nemcsak egyszerű jogi, adományozási, hadviselési és vagyoni kérdés, hanem a lakosság megszervezésének a kérdése is. Mindezeknél a nagybirtokosoknál azt tapasztaljuk, hogy a lakosságot, nevezetesen a jobbágyokat különös előnyökkel a maguk részére csábítják, vagyis mai nyelven: *megszervezik*. A köznemességnek is juttatnak bizonyos előnyöket, hogy melléjük álljanak és mellettük kitartsanak, azonban a köznemességnek juttatott előnyök nem annyira lényegesek a nemesség igényeihez képest, mint azok az előnyök, amelyeket a jobbágyoknak, illetve abban a korban még szabadok és rabszolgák osztályának tudtak nyújtani. Nem egyszerű hatalmi kérdés a lakosság megszervezése, mindig közrejátszik valamely lelki momentum is, mely a lakosságot a legális hatalommal szemben a nagybirtok-

hoz, mint akkor, — Szent István korától már messze járunk —, felszabadulást ígérő intézményhez fűzi. Észlelhetünk ugyanilyen lelki tényezőt a mai munkásmozgalmaknál is, úgyhogy csábító metaphorául kínálkozik egykori szakszervezeti vezéreknek minősíteni a nagybirtokosokat. A Csákok csak úgy tudtak a legalacsonyabb sorsból majdnem királyi hatalomig felemelkedni, hogy a lakosságot megszervezték, még pedig különleges anyagi előnyökkel, védelemmel, ellátással, róluk való gondoskodással. Ugyanez később a Hunyadi család felemelkedésének a titka is. *A nagybirtok a társadalmi szervezkedés ama kornak megfelelő legjobb formája volt.*

II. Endre király utolsó házasságából származott utószülött fiának, Istvánnak fia, III. Endre, már számolt ezekkel a körülményekkel és már IV. László uralma alatt igyekezett magának a koronát olymódon megszerezni, hogy szövetségre lépett különösen a délvideki nagybirtokkal. Ezzel szemben IV. László a kunoknál talált menedéket és erőt. A nagybirtok erejét és hatalmát legjobban mutatja az, hogy nagybirtokosaink III. Endrét a pápának és a német császárnak akarata *ellenére* segítették a királyi trónra. De a nagybirtok ez egyenrangúságának elismerése a szervezetkezéssel fokozott mértékben tüntette föl a nagybirtok fejedelmi jellegét s lényegileg az ország feldarabolását jelentette. A bomlási folyamatot vagy külföldi trón hatalmával, vagy a nagybirtokok egykézbe egyesítésével, vagy a nagybirtoktól független társadalmi réteg szervezésével lehetett ellensúlyozni. Történelmünk e korszakában mindegyik módszerrel találkozzunk. A külföldi trónok egyesítését a magyarral láttuk a nemzetközi helyzet vázolásánál (XXIII. fejezet). A nagybirtokok egykézbe egyesítésének erejét főképp a Hunyadiak története mutatja. A nagybirtoktól független társadalmi réteg szervezését pedig a városok és céhek fölkarolásában észlelhetjük.

XXVIII.

Szerzetesség.

Az ingatlan vagyon első korszakában iparunkra és kereskedelmünkre is különlegesebb befolyást gyakorolt a keresztény szerzetesség. A szerzetesek *minden* munkát maguk végeztek és minden munkához, iparhoz is értettek. Műveltségük képesítette őket nemcsak arra, hogy egyszerű, már megszokott ipari termékeket állítsanak elő, hanem arra is, hogy magasabb műveltségi igényeket kielégítő kényelmi, kultúrldolgozat gondoljanak ki, gyártsanak és terjesszenek. Közükben tartották az iskoláztatást és így a közoktatás révén is befolyásolták a termelést. Új szellemet, új vallást hoztak, ennek megfelelően átalakították a termelést is, még pedig nemcsak vallási vonatkozású részeiben. Minden kolostor egy-egy kultúrközpont nemcsak szellemi, hanem ipari vonatkozásban is. Minden kolostorban ott a műhely a különféle iparok gyakorlására s abban szerzetesek dolgoztak. Maguk építették rendházaikat, kolostoraikat, ők építették maguk az első kápolnákat s ezzel alapjait vetették meg plébániatemplomoknak, egyházmegyék gyarodásának. Régi kolostoraink nagyrésze: Panonhalma, Bakonybél, Móric-hida, Vértes, Szentkeresztur, Porva, Csatka, Pilis, stb., elhagyott magányokban oly helyeken létesültek, ahol az építkezésnél idegen segítségre nem is igen lehetett számítani,

A kereszténység egyik lényeges erkölcsi követel-

ménye volt a *szegény ápolás*. Ehhez képest a kolostorok el voltak látva beszálló helyekkel, népházzal, kórházzal, valamint a vendégekre és betegekre tekintettel, fürdőkkel is. Pannonhalmán mindezt megtaláljuk — úgyszintén Pécsváradon és Bakonybélben is. A kápolnai kolostor tágas téren épült a szerzet „szokása szerint” kertekkel, halastóval és kőfalakkal körülvéve; mellette gazdasági épületek, csűrök, magtárak, továbbá szállóhely, fürdők a szerzetesek és vendégek számára. Tudomásunk van róla, hogy ebben a korszakban szerzeteseink mintegy harminc, kolostortói független népházat is¹ állítottak szegényápolás végett. E népházak fő jövedelmi forrását rendszerint valamely jótékony alapítvány nyújtotta. így például Segesvárt a városi puszta egy része szolgált erre a célra. A szebeni és brassói népházaknak malmaik voltak. Besztercebányán Károly Péter tett alapítványt, stb. Pestujvárott és Selmecen a gazdátlan vagyonegyharmad, Zágrábban kétharmad részét, Debrecenben pedig az egészet a szegényápolás céljaira fordították. Ehhez járultak az alamiznaperselyek bevételei, jámbor hagyományok, ajándékok, bírságokból befolyó összegek, valamint a városi pénztárakból részint pénzben, részint természetbeliekben nyújtott segítség. Akadtak fizető ápoltak is, akiknek díjai szintén növelték a jövedelmeket. A segesvári népházban például a fizető ápoltnak 8 forintot kellett fizetnie és ezenkívül javait az intézetre hagyományoznia. Ezekből a jövedelmekből segítettek az el-

¹ Ratzinger: I. m. A Budapesti Növendékpapság „kórház” szóval fordítja a népházat. Szótárilag helyesen. Ugyanis az oklevelek „*hospitale*”-nak írják ezeket az intézményeket, a *hospes* = vendég után, de a *hospitale* szóból később „ispita, ispotály” szavaink alakultak, amelyeket még később, bizonyos értelmi eltolódással, kórházra magyarosítottunk. Eredeti jelentésében azonban a *hospitale* vendéglátó helyet jelent s eredetileg nemcsak betegeket vettek föl ellátásra, hanem minden jelentkező szegényt és utast. Később a szegényápolás és vendéglátás megszűnt, a *hospitale* csak betegápolásra szorítottak, így alakult ki a „*hospitale*” „kórház” fogalma. Eredetileg azonban népházak voltak ezek.

aggott, munkára tehetetlen és segély nélkül álló polgárokon, akiket befogadtak az intézetbe. Gondozásban részesítették a szegényeket, nyomorékokat és beteget. Nem rendszeresen szállást is adtak az utasoknak, de ez később megszűnt a népházak fokozottabb betegápolása miatt. Az utasok a kolostorok, plébániák és magánosok vendégszeretétét vették igénybe.

Ezeket a népházakat az akkori fogalmak szerint modernül építették. A bélpoklosoknak például, — amely szörnyű betegséget mi már, hála Istennek, nem ismerjük, — külön ápolóhelyeket emeltek, amelyeket később, miután a bélpoklosság megszűnt, járványkórházakká alakítottak át és itt kezelték például a pestises betegeket.

Volt a népházakban is fürdő, amely közcélokra is szolgált. Később a fürdő különvált a népházától, illetve különváltan is jelentkezik.

Ezek a népházak az egyházi szegényápolás köréből kiemelkedve, később községi intézményekké is váltak ott, ahová a szerzetesek működése nem terjedt ki — és nagy népszerűsége tettek szert. Elterjedtek az egész országban. Még kevésbé népes, igénytelen községekben is, mint Erdőd, Feketehalom, Medgyes, Olaszi, Párkány, Pásztó, Trencsén, stb. találunk népházakat. Nagyobb helyeken több is épült. Esztergom, Eger, Nagyvárad, stb. több napházzal rendelkeztek. A fürdők pedig különös kedveltségre tettek szert s különváltan a népházaktól, nagy használatnak örvendettek. Előkelő háztartásból nem hiányzott a fürdőszoba. Némely városban több közfürdőt is építettek, persze már nem szegényápolási céllal. E fürdők magas bevételei azt bizonyítják, hogy a fürdőtartás nagy szükségletet elégített ki. Brassóban a számadási könyvek szerint volt egy alsó és egy felső fürdő. Besztercebánya, Selmecebánya, Felső- és Nagybánya, Podolin szintén rendelkezett fürdővel. Körmöcön 42 aranyforintot jövedelmeztek a közfürdők. A bártfai fürdősök 80 forint évi bért fizettek. Hogy milyen magas összeg volt ez, mutatja, hogy a Selmecebányai

plébánosnak ugyanekkor 192 aranyforint évi jövedelme volt. Szokásban volt, hogy munkás emberek a hét végén a kialkudott béren kívül úgynevezett fürdőpénzt is kaptak. Például tudjuk, hogy Sopronban a városnál dolgozó 19 kőműves szombaton 57 dénár fürdőpénzt (padgelt) kapott. De közszolgálati alkalmazottak is rendszeresen részesültek fürdőpénzben. Elv volt, hogy: „Minden munkásnak tisztának kell lennie, mert ez a léleknek is hasznára válik.”

Bizonyos, hogy ez a népház- és fürdőberendezés külön iparágak kifejlődését tette szükségessé, melyek első bevezetői nyilván a szerzetesek voltak, mert ezt az intézményt a kereszténységgel, nyugatról ők hozták, tehát az addigi magyar iparosok nem ismerhették. Úgyszintén az új vallással, a katolicizmussal jött a templomépítkezés is. A püspöki templomok, valamint az egész országot betöltő kisebb templomok építése, ami első királyaink buzgólkodásának hatása alatt lázas sietséggel történt, kétségtelenül szintén fejlett építőipart követeltek, de ez már nem volt és nem lehetett tiszta nemzeti ipar, hanem legalább is az egyház által befolyásolt ipar. Aki házakat és várakat tudott építeni, az nyilván tudott templomot is, ha valaki irányította munkájában. Aki kifaragta a bálványkövet, az nyilván faragni tudta a szentek szobrait is, ha vallásos meggyőződés adta kezébe a vésőt és valaki közölte vele, mi az, ami jellegzetessé teszi a megkívánt szobrot. Okirati adataink vannak arra, hogy egyes nagyobb templomaink építőművészei külföldiek és tudjuk azt is, hogy királyaink, — sőt már Géza vezér, — Byzánzból tömegesen hozatták az építészeket. Ámde mégis az építészet terén oly óriási tevékenységet észlelünk, hogy kétségtelennek kell mondanunk, hogy legalább az egyszerűbb építkezéseket, bárha talán szerzetesek vezetése alatt, vagy azok tanítványaként, a régi magyar építőipar végezte. Szent István II. törvényének 34. fejezete kötelezővé tette, hogy minden tíz falu közösen templomot építsen. Ruhákról, papi öltözőkről és oltártakarókról a király gondoskodik, papról és könyvekről a püspökök. Ennyi

építkezés és ruhakészítés nem lehetett csak külföldi iparosok műve.

Monumentális és községi jellegű magánépítkezéseink is nagy lendületet vett. Első helyen kell említenünk a dr. Lepold Antal esztergomi kanonok által napjainkban kiásatott esztergomi királyi palotát, amely nagyszerűség és díszesség tekintetében a világ bármely hasonló épületével bátran versenyre szállhat. Hasonló uri épületek az ország számos más városában is épültek, bár természetesen szerényebb kivitelben, így: Szent István 1010-ben Egerben, majd 1022-ben Budán lakott és ezeket a városokat épületekkel felékesítette. Aba Sámuel király Göncön felül, a Hernád mentén, 1041-ben építette azt a földvárat, melytől a vármegye Abauj-vármegye nevére kapta. 1076-ban építette I. Géza király Vác remete nevére Vác városát, ebbe templomot is emeltetett, ahová el is temették. 1124-ben II. István Belgrád (Nándorfehérvár) várát kőfallal körítette. 1146-ban alapult Erdélyben Medgyes község, 1160-ban pedig Szeben; ugyanez évben Nagy-Szombatot kőfallal körítették. Kolozsvár, Nagyvárad, Segesvár, Szászváros, Brassó, Beszterce, Enyed és még több más város, illetve helység ez időben alapított, vagy legalább nagyobb középítkezéseket hajtottak végre bennük. A tatárjárás után fokozott mértékben indult meg az építkezés. Kétségtelen tehát, hogy az építő- és kapcsolatos iparágak hatalmas fejlődésnek örvendettek.

Nagyon fejlett volt a szobrászat és festészet. Csodaszép oszlopfejek, domborművek, állati és emberi alakok, csillagászati jelvények maradtak ránk. A festészet működését leginkább falfestmények mutatják. úgy a dr. Lepold Antal kanonok által legújában feltárt esztergomi királyi palotában, mint a pécsi katakombákban és az ócsai templomban, de egyébűt is számtalan maradványaiban gyönyörködhetünk a virágzó magyar falfestészetnek. Az esztergomi királyi palotában számos címerszerű festményre bukkantak: piros keretben, zöld mező közepén, fehér oroszlán. Néhány adat mutatja, minő magas fokot ért el

a fényűzési és díszítő ipar. 1189-ben III. Béla királyunk Rötszakállú I. Frigyes német császárnak szép sátorral kedveskedett. A sátor négy kamrára oszlott, belül mindegyik kamra skarlátvörös posztóval fedve. Belül a sátor földjét egész terjedelmében gyönyörű szőnyeg borította és különös csoda gyanánt feljegyezték, hogy kis vadászkutya alakja volt rája szőve, amint szaladgált. Egyik kamrában állott egy csodaszép ágy ágyneművel és egy ébenfából esztergályozott trón, gyönyörű vánkossal.¹

Bors ispán neje 1231-ben végrendelezett. Végrendeletében egyebek között a következő értékes ingóságokról rendelkezett: 1 födeles serleg, melyet Béla királytól kapott; kék és fekete hímzések ruha, tunika, sok prém; 1 barna skarlát felöltő, köpeny, bunda, lepedő; 1 aranyos és 1 egyszerű sapka, 3 díszes selyem és 3 egyszerű abrosz, 5 selyemkendő, sok ing és 1 kivarrt bíbor mellény. Egy nagy szőnyegről külön megemlíti, hogy azt ő személyesen hozta Görögországból. A többi értékes ingóság magyar gyártmány.

Drugeth Vilmos szepesi és Abauj vármegyei gróf a végrendeletében finom ezüsből való 10 nagyobb és 8 kisebb csésze, 12 billikom, 1 nagyobb és 5 kisebb kanna, 90 kanál, 2 nagyobb és 1 kisebb karkötő, továbbá 100 finom aranyárka értékű drágakövekkel kirakott korona, aranyozott drágakövekkel ékesített nagy ezüst kereszt, nagyértékű sok egyéb ékszer, 9 hímzett bíborkendő és 19 bíborselyem takaró felett rendelkezett.

Az egyház, illetve templomok gazdag és fényűző felszerelését már Szent István kezdte. A pécsvárad apátságnak Szent István, mint alapító, 29 misemondó ruhát, az oltári szolgák számára nagymennyiségű öltönyt, 9 keresztet, 11 kelyhet, 4 füstölőt, 4 ezüst kánát és hat gyertyatartót adományozott. Gizella királyné kegyeletes példája, mely szerint a királyok koronázási köpenyét önkezüleg hímezte és különböző templomoknak, különösen az általa Szent György

¹ Anglia történetének vázlatánál már említettük.

tiszteletére nagy költséggel 1006-ban építtetett veszprémi templomnak rendkívül gazdag ajándékokat adott, követésre talált más előkelő hitbuzgó nőknél is, akik szintén adtak gazdag ajándékokat. így Márton grófnak Magdolna nevű neje egyik zalamegyei kolostor számára arannyal hímzett 8 és drágakövekkel kirakott 2 misemondóruhát és 2 aranykarkötőt adományozott. Ugyanő a leányainak aranyfoglatu gyémánt fülbevalókat és 5 arany nyakbavalót hagyományozott.¹

Jellemző adat a mohi csatából, hogy mikor a tatárok már körülözönlötték a magyarok szekértáborát, a magyar vezetők, alig néhány kivétellel, még akkor is *piperéskedtek*.

Esztergomot a tatárok ostrom alá fogták. Esztergomban lakott akkor 300 főnemesi nő. Ezek szorongatott helyzetükben arra határozták magukat, hogy „legcifrább és legszebb ruháikba öltözködve”, a tatár vezérhez folyamodnak, magukat neki szolgálátára felajánlják, hogy a halált kikerüljék. Kajuk kán azonban a „fölpiperézt, de ajándék nélkül megjelent” 300 nőt irgalmatlanul felkoncoltatta. A város bevétele után a tatárok rengeteg mennyiségű posztóanyagot prédáltak fel, illetve égettek el. Ennek ellenére húsz év múlva, 1261-ben, Béla herceg lakodalmán, a megjelent főurak mégis egytől-egyig skarlát öltönyben jelentek meg.

A köznapi viseletről régi krónikás azt írja, hogy a régi magyarok mentét, köpenyt, kalpagot, dolmányt, nadrágot és sarkantyús csizmát viseltek, de tán nem oly cifrán, mint „a mostani időben”, — tudniillik a tatárjárást követő időben, — mivel „az ő ruházatjuk nem selyemből és drága posztóból, hanem szőrből és többféle állat, úgymint farkas, párduc, medve, szarvas és több eféle állat bőréből állt.”

¹ Utalunk itt arra is, amit a fényűzés vázolásánál előadtunk.

² Lásd Rogerius és Tamás spalatói főpapok tudósításait.

Mіндеzeket a hétköznapi használati cikkeket és fényűzési dolgokat gyártani kellett. Lehet, hogy részben a kereskedelem elégítette ki ezeket az igényeket, — részben mégis föltétlen bizonyossággal állíthatjuk, hogy ilyen természetű fényűzési iparágaknak is többé-kevésbé virágozniok kellett. A fényűzési ipar annak dacára lehet nagy, hogy esetleg a nemzet elpuhulását segíti elő.

Bizonyos, hogy ezek az iparok már nem voltak szigorúan nemzeti jellegűek, s ha nem túlnyomó részben érvényesült is bennük a külföldi munka, az idegen szellem mindenkép lényegesen befolyásolta gyakorlatukat. A katolicizmus felemelő és tiszta fényűzését, valamint erkölcsi követelményszerű szegényápolását kielégítő iparok mellett szörnyű betegség gyanánt égetődött a magyarságba a bizánci kényeskedés, mely a mohi csatához, a tatár pusztításhoz és a nemzet tragikus lebukásához vezetett.

A tatárjárás és az ipar.

A tatárjárás után kezdődött meg városaink elmagyartalanodása, idegenek iparűzésének fellendülése. A tatárjárás után IV. Béla már csak idegen telepesekből tudja a magyar városi és ipari életet visszaállítani. Ennek megfelelően jórészt idegen kezekbe csúszik át az ipar is. Nem azért, mintha idegenek teremtettek volna nálunk ipart, hanem mert a magyar iparost kiirtotta a tatár.

A tatárjárás után a városok építése és felvirágoztatása országos érdeké válik. Átalakul a gazdasági és vele fokozatosan a társadalmi élet. A nagybirtok elhatalmasodása veszi kezdetét és ez az ipari életre is rányomja bélyegét, mert a királynak a nagybirtokkal szemben fokozott szüksége van a magyar iparos rétegekre.

És eddig vájjon nem törődött volna a király az iparososztállyal? Miként éltek *eddig* az iparosok?

Láttuk, hogy honvisszafoglalás előtt és honvisszafoglaláskor szabad társadalmi osztályt kellett az iparosságnak alkotnia, ők alkották a bérmunkás-, a céhosztályt. Hatalmas és nagyképzettségű társadalmi réteg lehetett ez, miként alkotásai mutatják, habár talán nem is voltak közjogilag oly nagyra értékelve, mint a katonaság. Sorsuk a letelepedés által bizonytalanná vált. Voltak, akik megmaradtak szabad bérmunkásnak, iparosnak, — talán nemes is akadt közöttük — és voltak, akik szolgaságba süllyedtek.

Látjuk, hogy néha rabszolgákat felszabadítottak, ha sikeresen végeztek egy-egy ipari feladatot. Viszont láttuk azt is, hogy iparosokat, mesterembereket úgy adományoztak, mint bármily más értékes dolgot, ezek tehát mindenesetre vagy rabszolgák voltak, vagy ha nem is voltak rabszolgák, jogilag, mai felfogásunk szerint, nagyon alárendelt helyzetbe süllyedtek; ami az akkori viszonyok között gyakorlatilag gyakran kevésbé volt megalázó, hanem esetenként egészen tisztességes állapot. Az a körülmény ugyanis, hogy valaki hozzá volt kötve egy földbirtokhoz, nem egyéb az állampolgárság és községi illetőség akkori formájánál. A község ma sem köteles idegen illetőségűt „befogadni”, ha a községben „tartózkodást” tűrni köteles is. A községi illetőség ugyanis ma végszükség esetén, a birtokhoz tartozás pedig annakidején minden körülmények között igényt adott ellátásra. I. Endre tihanyi adománylevele szerint ugyan akié a föld, az „birtokosa” egyszersmint a birtokon levő *s uzt művelő* személynek is, de ez egyrészt kétségtelenül csak a földmivésekre vonatkozik, másrészt nem rabszolgasággal egyértelmű, aminthogy a községi, — akkor birtok-illetőség ma sem jelent egyebet, mint az illetőséggel járó jogokat és kötelezettségeket. *Ma* a kötelezettség: hozzájárulás a község közterheihez. *Akkor* a birtokilletőséggel járó kötelezettség a föld megművelése volt s ezért akkor a megélhetés — olyan, amilyen — biztosítása járt. A földbirtokos sem volt tulajdonos, hanem csak birtokos, sőt csupán alkalmazottja a királynak, akinek ő is engedelmességgel tartozott. Magábanvéve tehát azt a körülményt, hogy birtokhoz iparosokat „adományozott” a király, még nem lehet teljességgel lealázó körülménynek tekinteni. A lealázottság csupán mai értelmezésben és felfogás szerint velejárója az ember „adományozásának”.

Voltak olyan mesteremberek is, akik, mint láttuk, szembe mertek szállni érdekeikért az egyházzal is: az esztergomi mészárosok a marhabőr-ügyben dacoltak Ladomér érsek egyházi átkával, tehát nagyon szabadok és függetlenek lehettek mindenkitől. Egy

kétségtelen: *a céh, mint társadalmi osztály, megszűnt.* Helyette látunk egyénenként szereplő iparosokat, akik részint szabadok, részint szolgák, részint „adományozottak”, de ez utóbbiak jogi helyzete bizonytalan. Valószínű, hogy a céhosztály felbomlását *a letelepedés* idézte elő, a közlekedési lehetőségek hiányával kapcsolatosan. Az állandóan hadakozó és félig állandóan nomádkodó nemzetnél nem volt probléma lórakapni és a mestert a szükséges ipari termelés végett fölkeresni; esetleg maga a mester is nomádkodott. Letelepült lakosság mellett ez lehetetlen. A város messze, ut nincs, — legegyszerűbb megoldásnak látszott, hogy a király és a főemberek legalább a legfontosabb cikketek otthon készíttessék saját udvarukban. Különösen pedig, — és talán ez a legfontosabb, — a közlekedési lehetőség hiánya miatt megszűnt a céhesek, vagyis iparosok egymással való érintkezése, ami minden osztálytudatnak az alapja. így lett a szabad céhesből, iparosból — udvarnok. Valószínű, hogy az urak ügyesebb rabszolgáikat is kiképeztették iparossá, persze csak gyakorlatilag s így rabszolga-iparos is volt. Az udvarnok-iparosok munkája háziiparszerűleg alakult. Ezek az iparosok követték az udvart. Például mikor a királyi székhelyet áthelyezték Székesfehérvárról Budára, az udvarhoz tartozó mesteremberek Buda környékén telepedtek meg. Róluk kapták egyes helységeink a nevüket. Például Nagykovácsi község neve onnan származik, hogy ott a király kovácsmesterei kaptak területet. Solymár a királyi sólymosok tanúja volt. Az ipari önellátásnak ez a módja nagymértékben segítette elő az egyes nagybirtosok függetlenségre, a királyi hatalomtól való megszabadulásra, ellenállásra való hajlandóságát, Aki iparcikkekkel önállóan el tudta látni seregét, fegyveres népét, — az iparcikkek közé tartozik a fegyverzet is, — az könnyebben elszánhatta magát állambontó föllépésre, ha úgy adódott a sor. És legvégül: az eltartási, ellátási kötelezettség alapjára helyezett naturálgazdasági rendszer, amit e korban észlelünk, a szabad iparral és főképp iparossal nem volt összeegyeztethető.

De a rendezetlen viszonyok között már bontogatta szárnyát *a testületi szellem is*.

Előbb a szerzetesek egyesülései mindjárt a kor-szak kezdetén vonták magukhoz az elárvelt iparosokat, illetve az iparosok egyrészét, részint munkaalkalmakkal, részint a szegényápolás révén, mely *az iparos-ság* részére igyekezett nyújtani azt, amit a modern biztosítási rendszerek a munkásság javára tűznek maguk elé: betegsegélyezést, aggkor és munkanélküliség esetére szóló ellátást. Kezdetben csak egyházi szövetségek alakultak nem egyének, hanem klastromok és szerzetek között. A XIII. században egyházi pártfogás mellett már világi szövetségek, mint nevezték őket: *testvérségek*, — latin szóval: *fraternitates* — alakultak vallásos és emberbaráti célokból. Majd tömörülnek az egynemű ipart űzők jogos érdekeik és igényeik megvédése és érvényesítése végett. E jogosnak minősített igények között szerepel a munkaszabályozás, ipari bíraskodás, anyagi és szellemi szükségletekről, sőt kedvtelésekről való gondoskodás. A munkás, a segéd, a legény azonban ekkor még nem különödik el a mestertől, legalább szervezetileg nincs nyoma.¹ A vallásos *egyesületek* már Szent István korában kimutathatók. Sőt vannak gazdasági egyesülések is, a *községek*, melyek ekkor még nem töltenek be közjogi és közigazgatási szerepet,² hanem csupán gazdasági szervek. Foglalkozásbeli elkülönödés (differenciálódás) útján az iparosok szervezete, a testvériség, *fraternitas* ezekből kristályosodott ki. Az iparosok társadalmi osztályát, a *céhosztályt*, lassú felbomlás után felváltja tehát lassanként, részben szolgásgon is keresztül, a *céhszervezet*, mint *iparostestület* és jóléti intézmény. Biztos adatunk van arra, hogy már IV. Béla király idejében megvolt a céhtestület. Ugyanis a budai mészárosok 1481-ben kelt céhszabály-

¹ Előadásunk természetesen csak hazai viszonyokra vonatkozik.

² Timon Ákos: Magyar Alkotmány és Jogtörténet.

zata utal egy régi, kifejezetten IV. Bélától származó szabályzatra és annak egy kis töredékét meg is őrizte számunkra. Valószínűnek lehet tartanunk, hogy ekkor, IV. Béla korában, a tatárjárás után, a nyugati jogrend több-kevesebb mértékű befogadása hozta magával a céhek, mint iparostestületek nyugaton akkor már kialakult rendszerének befogadását s így föltehető az is, hogy nyugatról jött telepések hozták magukkal és ismertették meg a magyar akkor már osztálytudat és szervezet nélküli céhesekkel, iparosokkal a nyugati iparostestületek előnyeit. így nincs kizárva, hogy miként egyesek vélik, úttörőknek a II. Géza királyunk idejében Erdélybe, Szepességre s a felső-magyarországi városokba betelepített szászokat kell tekinteni.¹ A szepesi 24 város szász papjai már 1248-ban vallásos egyesületet alapítottak „fraternitas” í(testvérség) néven. Hasonló egyesületük volt az erdélyi szászoknak is. A tatárjárás után szükség volt az ipari termelés fellendítésére és jogának szabályozására úgy tárgyi, mint politikai vonatkozásokban. Tárgyi tekintetben azért, hogy az elpusztított javak újra előállíttassanak; politikai tekintetben azért, hogy a királynak legyen támasza az elhatalmasodott birtokarisztokráciával szemben. Minderre bizonyítékunk alig van. Inkább következtetés mindez, mely azonban éppen úgy Szent István koráig is visszanyúlhat, mint II. Géza idejéig. Bizonyosnak látszik, hogy az iparos*osztály* széthullása erősen gyöngítette államéleti jelentőségét, mint azt az Aranybulla és az angol Magna Gharta összevetéséből megállapíthatjuk: a két sokban hasonló alaptörvény ugyanis főképp abban különbözik egymástól, hogy a mi Aranybullánk natural gazdasági társadalmi szerkezetéhez, a Magna Charta pedig főképp a polgári osztály ipari és kereskedelmi érdekeihez simul. Kétségtelen az, hogy az ingatlan vagyon *második* korszakának legelején már teljesen kifejlett alakjában lép föl a céh, mint testület, a felbomlott céh*osztály*, mint iparos társadalmi osztály helyett. *Az*

¹ Szádeczky: A céhek történetéről Magyarországon.

ősi magyar ipar, mely őseink haditényeit oly hathatósan alapozta meg kiváló készítményeivel, termel vényeivel, gyártmányaival, alkotásaival, *új jogi helyzetbe került*, emberei részben kicserélődtek, az ősmagyar iparosok utódai helyébe részben szerzetesek és telepések vonultak és a nagyszabású további munka feltételeit, a nemzeti különbségeknek és ellentéteknek a vallásbeli egyesülés által történt kiküszöbölése után, az iparvédő céhekben, mint iparostestületekben igyekeztek megteremteni. Az iparosság, mint társadalmi osztály, *egyetlen egy céh* volt: a céh, — ettől kezdve *több céhben*: a *céhekben*, mint szakmai és helyi érdekszervezetekben tömörült.

Kereskedelem. Pénz.

A céhekben tömörülő ipar egyik létfeltétele volt a *kereskedelem*, bár a kereskedelem viszont nem kizárólag az iparból élt. Sőt: e korban többé-kevésbé inkább támaszkodik más termelési ágakra, semmint az iparra. Az ipar közvetlen kapcsolatot tart fenn a fogyasztással. A mészáros és sütő közvetlenül a fogyasztónak vág és süt, a szabó közvetlenül a ruházkodónak varrja a ruhát. Az iparos maga jár a vásárookra és árusítja portékáját. A *belkereskedelem* tehát, mint önálló foglalkozási ág, az ingatlan vagyoni első korszakában nem lehetett túlzottan fejlett, amennyiben iparcikkkel való kereskedésről van szó.

Királyaink azonban érezték a kereskedelem fontosságát, ha a kereskedelem netalán nem kizárólag külön kereskedőosztály által bonyolított is le. Evégből mindenekelőtt vásárnapokat és vásárhelyeket rendeztek, illetve engedélyeztek. Ez a körülmény igazolja azt is, hogy az ipar nem egyszerű háziipar volt, mert háziipar mellett mindenki otthon elkészíti, ami kell neki, vásárra tehát nem volna szükség. A vásártartás az önálló, mesterségbeli ipar létezését tanúsítja.

Szent István több helységnek, például a pécsvárad és zalavári apátság falvainak heti vásári jogot adományozott. A vásárok számát I. Béla szaporította, de hogy az istentiszteletet ne zavarják, idejüket vásárnapról szombatra tette át. A községeknek adott kiváltságok közt ott volt általában a vásár jog is. A nagyobb városok: Esztergom, Pest, Zágráb naponta, — Nyitra, Komárom, Szatmár hetenként egyszer, —

Pécsvárad, Torda hetenként kétszer tartottak vásárt, Buda 1287-ben 16 napig tartó vásárra kapott engedélyt. És így tovább.

Hogy a tudatlanokat meg ne csalják, I. Béla szabályozta a mérleget és *az árakat meghatározta*.

Már Szent István veretett *pénzt*. A források szerint uralkodása vége felé, Bajorországból hívott pénzverőkkel, bajor minta után készíttetett érmeket. Pénzegységül az ezüst dénárt vette, melynek értéke körülbelül 20 mai pengő fillérnek felelt meg ezüstmennyiségben. 30 dénárt 1 arany pénznek (*pensa*) nevezték. Innen kezdve tudjuk kísérni pénzünk és „pézn” szavunk további sorsát. Ezek szerint a „pézn” eredetileg nem általános csereszkojzjelölésre szolgált, hanem egyedi természetű pénzfajtát, a 30 dénárral egyenértékű aranypénzt jelentette. Törvényeinkben utoljára Róbert Károly 1342. évi törvénye említi, azután törvényeinkben többé nem fordul elő.

I. Béla, hogy az akkor is még úgyszólván kizárólagos cserekereskedésnek véget vessen, szaporította a forgó pénzt, ő is ezüst pénzt veretett, de eltért Szent István rendszerétől annyiban, hogy számolási értékke a bizánci aranyat tette, 40 ezüst dénár tett egy bizánci aranyat. Ez a fordulat a pénzrendszerben azt mutatja, hogy az addigi német gazdasági kapcsolatok helyett I. Béla Görögország felé tájékozódott. Pénzei nagy megbecsülésnek örvendtek. A krónika szerint az ő idejében: „Az ország a szomszéd népet mind meghaladta gazdagságban és dicsőségben”. Fia, Szent László és unokája, Könyves Kálmán, követték jó példáját és jó pénzzel igyekeztek ellátni a forgalmat. Tartott ez körülbelül II. Endréig. Királyaink igyekezete ugyan nem mindig sikerült. Csak legerélyesebb királyaink tudták pénzeik valóságos belső értékét megőrizni, mert általános divat volt a pénzhamisítás, amelyet nemcsak magánosok űztek, különösen egyes hatalmasabb birtokosok, akik a pénzverés jogát maguknak is igyekeztek kisajátítani. A kereskedők sem riadtak vissza a pénzérmék körülfaragásától. A pénzforgácsok végeredményben vagyonna rúgtak. De ha-

tósági oldalról is találkozunk pénzhamisítással. Királyaink ugyanis izmaelitáknak és zsidóknak bérbeadták a pénzverési jogot, akik azután, hogy minél nagyobb hasznuk legyen a bérletből, rossz pénzt vertek. Nagy zavarokra adott okot a kincstári nyereség, a félig latin kifejezéssel úgynevezett „kamara haszna”, amely némely nyomok szerint egészen Szent László királyig nyúlik vissza és abban állott, hogy a pénzt többször beváltották és beváltáskor rosszabb pénzt adtak. A régi jobb és az újabb rosszabb pénz közötti értékkülönbség volt a „kamara haszna”. Ez a pénzbevéltás sokszor valóságos zendülésekké fajult. A közönség elűzte a pénzbe váltókat. Különösen II. Endre alatt öltött óriási mértéket ez a hatósági pénzhamisítás. Egyes városok kieszközölték, hogy a visszaélések elkerülése végett maguk válthassák be a pénzeiket, így Nagyszombat és Buda, de azután sok esetben ezt ők maguk is kihasználták nyereségszerzés céljaira. Ez az eljárás odavezetett, hogy a pénz nem tudta kiszorítani a cserét; különösen nem tudta kiszorítani a régi értékmérőt és cseresszöket, a tinót, illetve marhát. Másrészt teljes bizonytalanságot teremtett a pénzek értékelése körül. Rátértek tehát a pénzmérésre. Vagyis nem aszerint fogadták el a pénzt, aminő értéket a pénzérme mutatott, hanem súly szerint. A rossz magyar pénzek helyett idegen pénzek kerültek forgalomba: bizánci és f. lórenci arany, kölni és bécsi dénár, prágai garas, úgyhogy utóvégre is jószágvesztéssel kellett fenyegetni mindazokat, akik a királyi pénzt elfogadni nem akarták, illetve annak forgalmát más-ként gátolták. Igaz, hogy ez már csak a jóval később uralkodó III. Endre uralkodása alatt, 1298-ban történt, de a zavaros állapotok már az előző uralkodók, különösen II. Endre király alatt kezdődtek.

Ez a zűrzavar annyira jellemző, hogy még ugyanannak a királynak ugyanazon törvényei is többféle pénzfajtát használnak. Például Szent István II. törvényének különböző helyei különböző értékekben számolnak. A 16. fejezet 110 *aranypénz* büntetést szab a gyilkosra, — a 30. fejezet a gyújtogató

büntetését a kár megtérítésén felül 16 olyan *tinóban* állapítja meg, melyek értéke 60 „*solidus*”, — viszont a 37. fejezet a szabad embert megőző rabszolga váltásdíját tisztán csak 110 tinóban állapítja meg. Egy tinó értéke ez utóbbi és az első rendelkezés összevetése szerint 1 arany pénzzel egyenlő s így a „*solidus*”, — a magyar „*zsold*”, — 12 dénárt érhetett, mert csak így kapunk 16 tinóért, vagyis 16 aranypénzért, amelyben összesen 480 dénárnak kell lenni, 60 „*solidus*”-t. így a „*solidus*” a *karolingi* 12 dénáros ezüst *solidus*.

Szent István korában ez a zavar még könnyen érthető, miután első ismert pénzrendszerünk akkor volt kialakulóban. Azonban ez a zavar később sem szűnik meg. A kamara haszna végett forgalomba bocsátott rosszabbnál-rosszabb pénzek számtalan új érmefajtával gazdagították érmeformáinkat és érméink minőségeit. Mindez természetesen nem vált sem a kereskedelem, sem a vevők előnyére, csak az általános bizonytalanságot növelték.

Ilyen viszonyok mellett érthető, hogy a megbízható és nem hamisítható értékmérő és csereeszköz, a *tinó*, Szent István után is még hosszú ideig becsben maradt.

A pénz nemcsak a kereskedelem eszköze, de a büntetése is. Sokféle bűn és büntetés van. Például Szent István II, törvényének 7. fejezete a *vasárnapi munkaszünetről* intézkedik és azt rendeli, hogyha vasárnapon „*quemlibet*”, azaz *bárkit* munkában találunk, — tehát ha izmaelita vagy izraelita is az illető, — el kell üzni a munkától és ha ökörrrel dolgozott, az ökröt el kell venni tőle és odaadni a népnek, hogy egyék meg; ha pedig lóval dolgozott, a lovát kell elvenni, de azt ökörrrel megválthatja s akkor az ökröt megint csak egye meg a nép; ha egyéb szerszámmal dolgozott, akkor a szerszámaikat, *de a ruháját is* el kell venni tőle, ám a ruháját, — „ha akarja(!)” — „a bőrével” (*cum cute*) visszaveheti. Vagyis joga van magát megveretni; a verés fejében visszakaphatja ruháit és szerszámaikat.

A 8. fejezet szerint: ha valaki makacsul kerüli a templomot, azt meg kell verni és meg kell koppasztani.¹

A 9. és 10. fejezet szerint: aki kántorbőjtkor vagy pénteken húst eszik, az egy hétig bezárva böjtöljön.

A 18. fejezet szerint: ha egyesek a templomban, mise alatt, egymás között mormognak és léha meséket pletykázva, ia többieket zavarják, ahelyett, hogy az isteni leckék éltető szavaira figyelnének, — ha felnőttek, dorgálják meg őket és nyilvánosan üzzék ki a templomból, — ha pedig kiskorúak és közrendűek, mindenki szeme láttára kössék ki a templom pitvarába és ostorozzák meg őket.

A büntetések e változatos fajai között azonban legfőbb büntetés mégis a — pénz, mindenféle nemben és fajtában.

Ha valaki gondatlanságból, véletlenül embert ölt: büntetésül Szent István törvénye szerint 12 *arany-pénzt* fizet és böjtöl. Ha szándékosan öl embert, 110 *aranypénz* a büntetése. Ha várispán, — comes, gróf — megöli a feleségét, engesztelje meg az asszony rokonságát 50 *tinóval*, — ha azonban „jóraló vitéz” öli meg a feleségét, az csak 10 *tinót* fizessen, — míg ha közrendű ember cselekszi ezt a gonoszsgót, 5 *tinóval* váltsa meg bűnét az asszony atyafiságától. Ha valakinek megszökik a szolgája és utána küldi megbízottját, hogy a szolgát hozza vissza: ezt a megbízottat megverni vagy megostorozni nem szabad. Aki mégis megveri vagy megostorozza: 10 *tinót* fizet. Leányrablásért 10 *tinó* járt a leány szüleinek. — Ha szabadember szolgálóleánnyal paráználkodott: az első és második bűnért vérig vesszőzik és megkoppasztják, harmadszor ezenkívül rabszolgának *eladják*. — Gyűjtogatásért 60 *solidus* értékű 16 *tinó* a büntetés. — Ha valaki megutálta a feleségét és külföldre szökik előle, mivelhogy hazáját elhagyta, büntetése az, hogy min-

¹ Skalpolás-féle büntetés.

den javai az asszonyt illetik mindaddig, míg az urára várakozni akar. Joga van azonban az asszonynak férjhez is menni, ha akar,¹ csakhogy ez esetben csupán „illendő ruháit” viheti magával, férje többi javait kiadni köteles; ha a férj erről értesülve, hazatér, neki nem szabad megnősülnie, csak a püspök külön engedélyével.

Szent László I. törvényének 28. fejezete a tüzes vas és forró víz próbájával történő tanúságtételről rendelkezik és 1. §-ában úgy intézkedik, hogy a pap a tüzesvaspróbáért 2 pénzt, a forróvízpróbáért 1 pénzt kapjon. — A II. törvény 3. fejezete jogot ad a tettenkapott tolvaj megkötözésére és bíró elé állítására; aki ezt megakadályozza, 55 pénz büntetést fizet és őt állítják megkötözötten a bíró elé, mintha ő volna a tolvaj. — A 6. fejezet szerint az a bíró, aki ártatlant felakasztat, 110 pénz jóvátételt fizet. — A 8. fejezet szerint az, aki kivont karddal öl embert, minden vagyonát elveszti, még pedig úgy, hogy vagyona, nevezetesen: szőlői, földjei, cselédei, szolgálói kétharmad részét a megölt, egyharmad részét a saját családja kapja; ha vagyona nem ér 110 pénzt, akkor ezenfelül szolgának eladják. — A III. törvény 2. fejezete szerint az, aki más szolgáját vissza nem adja, 55 pénz birsággal bűnhődik. Ugyanennyivel bűnhődik a 3. fejezet szerint *a nádor*; ha olyanok felett mer ítélni, akik nem szabad akaratukból járultak eléje. Az 5. fejezet szerint a tolvaj szolgát nem éri bántódás, ha a templomba menekül; de ha valaki tanácsolta neki a templombamenekvést, a tanácsadó 2 pénz büntetést fizet. Az egyház a tulajdonosnak 1 pénzért adja vissza a templomba menekedett tolvaj szolgát. — Ha valaki tolvajt fog, de negyednapra nem állítja bíró elé, az a 9. fejezet szerint 10 pénzt fizet. Hogy pedig a tolvajokkal senki se merjen egyezsége lépni, evégből az, aki mégis egyezséget köt velük, a 18. fejezet szerint

¹ A Ht. 77. §. hűtlen elhagyásos házasságbontó esetének őse.

55 pénz büntetést fizet. A 23. fejezet szerint az, aki álbíró gyanánt ítélni merészkedik, büntetésül kétszeresét fizeti annak, amely értékről ítélték és még 10 pénzt, aki pedig azt híreszteli, hogy a bíró nem igazságosan ítélt, a 25. fejezet szerint 5 pénz büntetést fizet.

Kálmán király törvényei szerint az, aki másnak a földjeit hamisan elfoglalja, az elfoglalt terület kétszeresét köteles visszaadni és 10 pénz büntetést fizetni. A csavargó befogadásáért 55, a szökött szolga befogadásáért 10 pénz a büntetés. Aki mászt hamis tanuzással vádol, de az illető tüzes vassal megtisztul, 10 pénz büntetést fizet. Nevezetes az I. törvény 82. fejezete *az útlevél- és vizumkényszerről*. Senki se merészeljen vámszedői pecsét nélkül kimenni Magyarországból. Hanem, ha valaki ki akar menni, akkor úgy a király, mint a határgrof vámszedőitől jegyet (útlevelet) kell kérnie, melynek egyik oldalára a király, másik oldalára a határgrof pecsétjét ütik. Aki ezt elmulasztja, mint törvényszegő, 1 pénz büntetést fizessen. Az ország határán lovat és szarvasmarhát venni tilos — a csempészés elkerülése végett.

Mindez nem tartozik ugyan szorosán iparra és kereskedelemre, de mégis tájékoztat a pénzügyi viszonyokról.

Szent László szigorú büntetés terhével *megtöltotta, hogy vásáron kívül merjen valaki kereskedni*. Ez a rendelkezés a személy- és vagyónbiztonság megszilárdítása végett történt, hogy az általánosan elharapózott lopásoknak azzal, hogy az árut titokban nem lehet értékesíteni, véget vessen. Ha valaki vásáron kívül mégis kereskednék és lopott jószágot venne, halállal bűnhődik az eladóval, sőt a tanukkal együtt. Házalás és füttyölős cserekereskedelem tilos volt. A_ magyarázat abban van, hogy a vásáron alkalom nyílik az eladó dolgok megtekintésére és ezzel a lopott jószág felismerésére, de igazolható a jóhiszeműség is. A vásáron bíró és vámtiszt van, az adásvételi ügyletet, — rendelkezik tovább a törvény, — ezek előtt kell megkötni két tanú jelenlétében; ha még

így is kiderülne, hogy lopott áru került eladásra, *a vevőt a bíró és vámtiszt vallomása mentesíti a büntetés alól*. Bár vagyonzbiztonsági szempontból határozottan szükséges és e vonatkozásban a kereskedelemre hasznos volt ez a rendszabály, amelyhez lényegileg hasonlókat többet is találunk nemcsak Szent László, de Kálmán király törvényei között is, kétségtelen, hogy a kereskedelmi forgalmat mégis nehezítette.

A kereskedelemre fejlesztő hatást gyakorolt, hogy folyóinkon már Szent István korában is közlekedtek. Vízi közlekedés létezését igazolja a bakonybéli apátságnak adományozott árpási (Rába folyó) és komáromi (Duna) *kikötővám*.

Jelentékeny volt a *külkereskedelmi forgalom*. Szent István Bizáncban és Rómában hospitálékát, vendégszállókat építtetett, amelyek egyebek között nyilván a kereskedelem érdekeit is szolgálták, mert a magyar kereskedőknek szállást nyújtottak és valószínűleg betöltötték a kereskedelmi konzuli tiszteletet. Urseolo Otto velencei dogé révén, aki Szent István nővérét bírta feleségül, Velencével is összeköttetésbe lépett Szent István és számos adat bizonyítja, hogy Velencéből kaptunk aranyat, selymet, skarlátot, kendőt, csipkét, aranyozott tűt, ékszereket és más fényűzési cikkeket, viszont tőlünk bőrt, marhát, lovat kapott a szigetváros. Mikor II. Endre Szent Földre kereszties hadat vezetett, oly kereskedelmi szerződést kötött Velencével, hogy a magyarok Velencében és viszont a velenceiek nálunk szabadon közlekedhetnek, ha a határokon megfizetik a nyolcadot. Arany, gyöngy- és drágakőékszer, valamint selyem és mustrakelmék után nem fizetnek vámot.

Eddig a szerződésig rengeteg küzdelem folyt le Magyarország és Velence között, amelyek mind közlekedéstől érdekelték a kereskedelmet.

Velence és Magyarország régi ellenfelek. Mindjárt a honvisszafoglalás idején összeütköztek a magyarok a velenceiekkel s legyőzték őket. 1006-ban Urseolo Ottó velencei dogé nőül vette Szent István

nővérét, — az ő fia volt Péter király, — ennek következtében szorosabb jóviszony alakult ki, de ez nem sokáig tartott, mert Velence is, Magyarország is igényt formált Dalmáciára, amely Magyarországnak lehetőséget nyújtott arra, hogy tengeri hatalom és így Velencének versenytársa lehessen. Ez különösen Kálmán király elgondolása volt, aki úgy Velencénél, mint a normannoknál látta, mily gazdagságot köszönhetnek tengerpartjuknak. E tapasztalat érlelte meg benne a tervet, hogy Magyarországnak is új jövedelmi forrásokot nyit tengerpart szerzése által annál inkább, mert erre, miként láttuk, kellő jogcímet is tudott állítani. Dalmácia meghódolt Kálmán előtt. Velence ebbe nem nyugodott bele. Hosszú küzdelmek után Velence Zárát 1202-ben, francia keresztetek segítségével foglalta vissza. Ugyanis III. Ince pápa ez időben keresztet hadjáratot hirdetett. A francia keresztetek egy része, 20 ezer gyalogos, 4500 lovas és 9000 pajzshordozó, velencei hajókon szándékozott Szent Földre utazni. A velenceiek 85 ezer kölni finom ezüst márkáért vállalták a seregszállítást. A keresztetek ennek az összegnek csupán felét tudták készpénzben lefizetni, — a másik fele összeg befizetésére Velence egyévi haladékot adott, de abban állapodtak meg, hogy a másik fele szállítási díj egyévi kamatai fejében a keresztetek — elfoglalják Magyarországtól Velence számára Zárát és még néhány más dalmát és isztriai várost. Tényleg így is történt. De ezek és a még következő véres harcok nem gátolták a kereskedelmi összeköttetést: a két állam az úgyszólván állandó harcokkal egészen jól össze tudta egyeztetni a kereskedelmi és magánösszeköttetést. A velencések az adriai tengerhez közeleső országokba, Magyar-, Bolgár-, Szerb- és Bosnyákországba, — írja a krónikás — „merészen behatoltak, ott bört, marhát, szurkot keresve, ezekért ruhaneműeket, házi eszközöket, kelméket, szerszámokat adtak cserébe”. Az állandó ellenségeskedések dacára még uralkodóházunk is fenntartotta Velencével az összeköttetést, minek igazolására elég utalni arra, hogy Árpádházi utolsó

királyunk, III. Endre anyja, Morosini Tomasina, szintén velencei nő volt.

Amíg Dalmácia birtokában voltunk, kereskedelmi összeköttetést tartottunk fenn több földközítengermenti várossal, így Genuával, Nápollyal is.

A Görögország, Bizánc felé irányuló kereskedelmi összeköttetésünk is igen régi. Már Szent István vendégszállót építtetett Bizáncban. Szent László leánya, Piroska, Kálmán király unokanővére. Szép János görög császár felesége, e címen a görögök hazánk elfoglalását is tervezték. Mint láttuk, már I. Béla pénzrendszerünket is bizánci rendszerűvé alakította. Tudelai Benjamin zsidó utazó írja, hogy magyar kereskedőkbe különösen zimonyiak, gyakran járnak Konstantinápolyba, sőt tudjuk, hogy II. István királyunk görög háborúinak egyik oka az volt, hogy a magyar kereskedőket a branizovaiak, — görög alattvalók —, kifosztották.

A németek eleinte csak Esztergomig közlekedtek, leginkább vásznat és posztót hoztak be, gabonát, sőt és prémet vittek ki.

Hazai kereskedőink, kivált a zsidók, mint a királynék szállítói, Mainzot és a többi nagy piacot keresték fel Németországban, de egyúttal közvetítették is a német kereskedelmet Bizánc, illetve Oroszország felé. Regensburg, Zürich, Augsburg ugyanis a Duna mentén és a Dunán, Zimonyon keresztül közlekedett Görögországgal, Oroszországgal pedig Trencsénen át.

Az átmenő nemzetközi kereskedelem Magyarországon nem volt éppen veszélytelen. A szállítmányokat néha egyes nagyurak nemcsak megvámolták, hanem teljesen elkobozták. Így tudjuk III. Ince pápának II. Endre királyunkhoz 1204 július 27-i kelettel irt leveléből, hogy a portói bíboros püspök megbízottai keletről Magyarországon át hoztak értékes dolgokat: 5 arannyal átszőtt baldacki selyemvéget Perzsiából, 1 veres, 1 gyöngyszínű és 1 arannyal átszőtt bársonyvéget, 2 köpenyt, 5 hosszú szőrű szmirna takarót, 8 üveg balzsamot, 3 zacskó áloéfát, 53 buccarani batisztot, 52 kamelotkelmét, keztyüket, gyönggyel ékített

tarsolyokat és zacskókat, paszományokat, szerezsen (batikolt?) kendőket, ereklyeszekrénykét, aranykeresztet, 12 jávoredényt, ezüstbe foglalt és ereklyékkal díszített két evangéliomkönyvet, 25 gyűrűt, köztük egyet nagy jácintkővel, 50 kristálypoharat achátból. Ezeket több főúr, miután a vámot nem akarták leadni, egyszerűen elkobozta. Az ügyből, amint III. Ince pápa levele mutatja, nemzetközi bonyodalom lett. — Nem sokkal később V. István királyunk leánya, Mária, azt mondotta, hogy „Magyarországon minden kéz rabol”; ezzel a megokolással mentette ki családi ékszereit Csehországba, II. Przemysl Ottokárhoz. De akkoriban nem volt ez Európában sehol másként és *jogilag* nem is volt ez az erőszak mindig rablás. Ma is elkobozzák a csempészárut. Kétségtelen, hogy a lépten-nyomon gyakorolt rendszertelen vámszedés rendkívül súlyos, de ez a helytelen gazdasági nézetekre alapított jogrendszer hibájának tudható be elsősorban és nem egyszerű egyéni tulkapásoknak.

A nemzetközi forgalom ily veszélyek dacára is nagy lehetett. Mutatja ezt az, hogy több hajóscéhről tudunk. Így Pesten is volt hajós céh, mely köteles volt a hajóvámot pénzben, sóban vagy más áruban a budai prépostság javára fizetni. Kiviteli árúk voltak a bor, a vágómarha, bizonyos kiviteli engedély¹ mellett a ló, nemes ércek, kősó. A kősó-aknázás annyira gazdag volt, hogy például egyedül Álmos herceg erdélyi birtokai évente több mint 24 ezer kősókockát szolgáltatottak. Kiviteli cikk volt továbbá a kidolgozott bőr és szőrme: hölgymenyét, farkas, róka és főkép nyestbőr. Fessier megállapítása szerint, bár behozatalunk is tetemes volt, a nemzetközi kereskedelmi mérlegünk mégis aktív volt.

Kun Lászlónak egy oklevele különösen élénk fényt vet nemzetközi kereskedelmünkre. Ennek az okiratnak kiállítására némely külföldi kereskedőnek az

¹ Semmi sem új a nap alatt!

az eljárása adott okot, mellyel az esztergomi káptalannak adományozott harmincadvámok kijátszására törekedtek. A kereskedők ugyanis, bárhonnan mentek Esztergomba, tartoztak az esztergomi harmincadhivatalnál áruikat elvámoltatni. A velencei, franciaországi és a Rajna túlsó parti kereskedők ennek a szabálynak vonakodás nélkül eleget tettek, de a Rajna innenső parti, valamint regensburgi, bécsi, bajor, szász, cseh és lengyel kereskedők, hacsak tehették, áruikat egyáltalán elvonták a vámolás alól, vagy ha azt ki nem kerülhették, 1 márka helyett csak 1 garast akartak fizetni. Kun László tehát szigorú megtorlással fenyegette meg azokat a kereskedőket, akik elvámolási kötelezettségüket ki játszásk. Ebből az oklevélből látjuk, mily kiterjedt kereskedelmi hálózat szálai futottak egybe csak Esztergomban. Méltán következethetünk ebből külkereskedelmünk kiterjedt voltára, bár ez időben már nemzetközi kereskedelmi forgalmunk csökkent. Ugyanis a keresztes hadjáratok alkalmával a seregszállító Velence kereskedelme a Fekete tengeren és másutt is mind nagyobb tért hódított és így az Ázsia-nyugateurópai kereskedelmet hazánk elkerülésével tengeren bonyolították le.

Egyformán terhelték ipart és kereskedelmet az egyes városokat illető úgynevezett árumegállító jogok, amelyek tulajdonképp vámolási és árusításra kötelező jogok voltak. Sok visszaélésre adott alkalmat az, hogy sokféle mérték volt, budai, szebeni, szepesi, zágrábi és még sokféle egyéb mérték. Nehezítették a forgalmat a vámok és vásáradók. Kálmán törvényei szerint vásáradót és vámot mindenki tartozik fizetni, aki akár a saját termékét, akár másnak az áruját árulta. A határszéli vám az érték huszada, néha több is volt. Némely vidéken belső vámok is voltak, melyek elkerülése az áru elkobzását vonta maga után. A vámszedési jog a kincstárt illette ugyan, de királyaink egyeseknek is adományoztak bizonyos korlátolt vámszedési jogot, sőt akadtak, akik engedély nélkül is gyakorolták a vámszedést, például Ochthum, aki, mint láttuk, a király Erdélyből jövő áruit is megvá-

molta és ezért életével fizetett a diadalmas Csanádnak.

Felemlítésreméltó, hogy Szent László részint a lopások meggátlása végett, részint azonban egyéb közgazdasági, élelmezési, földművelési és háborús okok miatt is megtiltotta a lovak és szarvasmarhák kivitelét. *Ez az első kiviteli tilalom*, amelyről tudomásunk van. A határokon külön örhatóságot állított, a későbbi vámrendszer alapjait. Ezek a kereskedőknek ut- és menetleveleket adtak.

Könyves Kálmánnál érdekes *adóügyi* rendelkezést találunk a kereskedőkre nézve, I. törvény, 33. fejezet: „A kereskedők kétszeres adójáról. Azok a kereskedők, akik csak azért foglalkoznak árukereskedéssel, hogy gazdagodjanak, eddigi adójukat kétszeressé tegyék meg; a szegények azonban, akik a kereskedésből élnek, a szokásos adókat fizessék.” A *progresszív adózás* első példája történelmünkben.

Kálmán törvényei szerint is tilos lovat és hazai rabszolgát kivinni.

Ha keresztény zsidótól, vagy zsidó kereszténytől 2—3 pénz (14—15 pengő) kölcsönt kap, hogy a kölcsönt le ne tagadják, a kölcsönzésnek két tanú előtt, zálogadással kell történnie, míg nagyobb kölcsönről vagy adásvételről okiratot kell készíteni. A *hitel* kifejlődését egyébként erősen gátolta az ingatlanok alacsony ára. Például Szalonta vásár joggal és szolgálkával együtt 82 márka. Egy ekealj¹ föld ára 2 márka volt, ami részben a mezőgazdasági termékekkel való kereskedelem hiányára vall.

Így élt — térjünk vissza kérdésünkhöz² — nagyjában, ily viszonyok között folytatta tevékenységét a magyar iparos és kereskedő, míg a tatárjárás az ő soraikat is le nem aratta. IV. Béla kénytelen volt az ipart és kereskedelmet is újra szervezni. A szervezést részben összekötötte katonailag védelmezhető városalapítással és építéssel. „A kőfallal kerített

¹ Kb. 50—150 hold.

² 53. lap.

hospes-községek” — írja Hóman Bálint¹ — „áldozatuk jutalmául városi szabadságot kaptak s minden megyei hatóságtól független önkormányzatot és messzemenő kereskedelmi kiváltságokat, aminőt Fehérvár, Esztergom, Nagyolasz, Nagyszombat, Radna, Szeben, Poesony, Várasd, Karakó és több más város már a tatárjárás előtt élvezett. A városok számának gyarapítása végett. . . Béla sok nyugati, főleg német és olasz kézművest és szabad parasztot telepített az országba s különös gondja volt a pénzügyi szempontból fontos bányavárosok megerősítésére és fejlesztésére. Hosszú sorát bocsátotta ki a hospes-községeket várossá fejlesztő, a régi városokat új kiváltságokkal gyarapító s régi jogaikban megerősítő okleveleknek, Trencsén, Zólyom, Korpona, Dobronya, Bábászék, Német-Lipcse, Liptó-Hibe, Besztercebánya, Késmárk, Lőcse, Gölnicbánya, Szina, Beregszász, Nagyszöllős, Budavár, Szeged, Körmend, Szlavóniában Zágráb, Kőrös, Szamobor, Dubica, Jasztrebarszka, a püspöki fenhatóság alá tartozó városok közül Nyitra, Gyulafehérvár, Bars mind Bélának köszönhetik városi kiváltságait, vagy azok első szabatos írásbafoglalását.”

Kiegészítésül megemlíjtük itt, hogy Szabadka is IV. Bélának köszönheti alapítását a tatárpusztítás utáni években „a szomszédságban lakott s talán akkor szabadalmazott vagy szabad királyi jobbágyokkal telepítve.”²

„Az erdélyi sóbányák rendbehozatala” — folytatjuk Hómannel — „és a bányászközségek megerősítése Geregye Pál műve volt. A hospesek³ szabadközségei — *villa libera* — a tatárjárás után alakultak át a nyugati, fallal körülvett városokhoz — *civitas* — hasonló királyi városokká, telepes lakóik — *a hospesek* — városi polgárokká, *civis-ekké*. Az új városok

¹ Magyar Történet, 2. kiad. I. köt. 562. lap.

² Iványi István: Szabadka története, I. rész, 36. lap. — Mások még több városról tudnak, de nem megnyugtatóan.

³ Bevándorlottak.

lakói jórészben idegenek voltak, de kiváltságaik jogforrása a fehérvári jog volt, aminek adományozása egyértelmű a legteljesebb városi szabadság engedélyezésével.” — ... Bélának „a nagy pusztulás után semminő biztos jövedelmi forrással nem rendelkezvén, még nagyobb szüksége volt a kölcsönügylettel foglalkozó, pénz előteremtésére mindig képes zsidókra. A rekonstrukció nagy munkájához igénybe is vette szolgálataikat s jutalmul 1251-ben kiadta a zsidók jogait és helyzetét szabályozó kiváltságlevelét, a magyarországi zsidók aranybulláját”.¹ A kiváltságlevelél 31 pontban rendezte a zsidók jogviszonyait. Előbb az egyháznak voltak alárendelve: a kiváltságlevelél királyi kamarai szolgálkká tette őket, a király közvetlen védelme alá helyezte s teljes oltalmat és szabadságot biztosított számukra vagyonban, személybiztonságban és személyi jogokban, letelepülésben, kereskedelemben és vallásgyakorlatban. Halottrablásnak minősítette a zsidó halottak megvámolását s büntette a vámszedőt, ki a zsidó árui után nagyobb vámot követelt, mint más polgártól. A kiváltságlevelél ellenhatást váltott ki, 1279-ben a budai zsinat kimondotta, hogy kereszténynek jeltelen zsidóval üzletet kötni tilos és hogy a püspök elveszti hivatalát, ha jövedelmét zsidónak bérbeadja, valamint hogy kiközösítéssel büntetik azt, aki zsidóra állami hivatalt ruház, — de hát: „Ártatlan határozatok”, — jegyzi meg a zsidóság egyik történetírója² — „miknek nem volt semmi foganatjuk; hiába erőlködtek a szabadságlevelél hatályának gyengítésén.”

IV. Béla korából vannak kifejezett nyomai annak, hogy a céhek testületi, illetve szabályrendeleti szabályozást nyertek, bár közjogi jelentőségüket IV. Béla még nem ismerte el.

IV. Béla buzgólkodásai azonban minden erőfeszítés dacára sem tudták minden vonatkozásban visszaállítani a tatárjárás előtti állapotokat. A tatárdúlás

¹ Hóman, i. m. 563. lap.

² Venetianer Lajos: A magyar zsidóság története, 27. lap.

előtt Esztergom volt az ország legnagyobb kereskedő városa, ahová — láttuk — kereskedelmi érdekeire való tekintettel sok idegen telepedett is: olasz, német, francia egész külön utcákat foglaltak le. A tatár pusztítás a várost annyira tönkretette, hogy IV. Béla hiába újíttotta meg kiváltságait: régi gazdagságát, népességét, fényét és forgalmát nem tudta többé visszakapni. Helyét Buda és Székesfehérvár, de különösen *Pest* foglalta el, melynek IV. Béla 1244-ben adott kiváltságot és önkormányzati jogot, autonómiát.

IV. Béla után III. Endre az, aki fokozottabb súlyt helyez ismét az ipar és kereskedelem fejlesztésére nemcsak gazdasági, hanem abból a politikai szempontból is, hogy támasza legyen az egyre hatalmasodó óriásbirtokkal szemben, amelynek vele egyenjogúságát ő már kénytelen volt elismerni. Első teendői közé tartozik jóindulatot tanúsítani a zsidók irányában: már 1291-ben kiváltságokkal ruházván föl Pozsony városát, külön kikötötte, hogy a városban lakó zsidók a többi polgárok összes szabadságát élvezzék. Közvetlenül is igyekszik ipar és kereskedelem fontosságát és súlyát érvényesíteni. 1298-ban tartott országgyűlésen hozott törvényei nincsenek fölvéve a magyar törvénytárba, mintha III. Endre nem is lett volna király. A magyar törvénytár milleniumi emlékkiadásában dr. Kolozsváry Sándor egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, azt állapítja meg ezekről a törvényekről, hogy: „Fényes világot vetnek a birtokarisztokrácia elhatalmasodására”. Azt sírják e törvények egyebek között, hogy III. Endre király törvényeit nem lehetett végrehajtani és így azok üdvösséges hatása elmaradt, miután egyes hatalmasok annak végrehajtását megtagadták és Endre király „*nem merte*” a végrehajtást szorgalmazni, *félvén nagy uraktól*. De hogy az ország lakosainak mégis jó dolguk legyen, azt kívánja a király, hogy az ország közös érdekében *fogjon össze úr a kereskedővel*. A törvényt nem a régi összetételű, csak földbirtokosokból álló, hanem iparosok és kereskedők bevonásával összeült országgyűlés hozta.

III. Endre volt az első, aki az ipart és kereskedelmet is bevonta a törvényhozásba és 1298. évi országgyűlésére őket is meghívta. Nevezetes országgyűlés tehát ez a magyar kereskedelem történetében: III. Endre a kereskedőkre is óhajtotta alapítani uralmát és királyságát. Lehet, hogy a kereskedő Velencéből hozta ezt az elvet. Kétségtelenül gondot fordított az iparra is, hiszen halála után 6 évvel, 1307-ből már ránk maradt az első céhszabályzat, a kassai szűcs céh életét szabályozó státutum. Kétségtelen adataink vannak arra, hogy ezt a szabályzatot megelőzőleg már volt az iparosoknak céhszerű tömörülése. Lehet tehát, hogy csupán a már kialakult magyar folyamatot fejlesztette. De valószínű, törvényei ezt árulják el, hogy öntudatosan, királyi hatalma megerősítése végett tervszerűen szervezte az ipart és kereskedelmet.

A kereskedelmi élet szabályozásában a kor semmiféle állandóságot nem mutat. Legfeljebb azt az általános tünetet észlelhetjük, hogy szabályozni akarták az árakat hatósági rendelkezésekkel, úgynevezett „limitációkkal”, melyek ellen öt és félszázad múltán gróf Széchenyi István oly erőteljesen hadakozott; ma ármáximalásnak szoktuk nevezni az árak hatósági megállapítását. Egyébként a legellentétebb szabályokra bukkanunk. Hol tiltották még azt is, hogy idegen kereskedő bejöhessen az országba, — hol pedig éppen ellenkezőleg, hazai kereskedőinknek tiltották a *kereskedelmi*, vagyis továbbeladásra történő vásárlást. Sokszor egészen rövid időközökben bukkanak fel a legellentétebb rendelkezések, jelölül annak, hogy a gazdasági élet követelményeivel őseink nem voltak tisztában, vagy olyan viszonyok alakultak, amelyek követelték a szöges ellentétet. Közgazdaságtani irodalomról, elméletéről persze szó sem igen lehet. Kivétel talán Werbuczky István Hármaskönyve, amely jogi evangéliuma lett a rendi Magyarországnak s ugyanebből a korszakból származik. Szorosan vett közgazdasági elméletet ez sem tartalmaz ugyan, mégis figyelmes tanulmányozásnál arról tesz tanúságot, hogy messzelátó

és éles szemű jogász szerzője nagyszerűen ismerte a jogi élet ezerszeres összeszövődését a gazdasági kérdésekkel; a birtok és csere, az adomány és örökség, de egyéb anyagi, illetve gazdasági természetű jogi kérdések szabályozása is csak megfelelő gazdasági megismerések figyelembevételével történhetett. Werbewczy határozta meg először a város fogalmát, a Hármaskönyv harmadik rész VIII cikkelyében. A meghatározás első része csak latin nyelven érthető. A várost ugyanis a latin nyelven író Werbewczy *civitasnak* nevezi, ami magyarul szószerint annyit jelent: *polgárság*. Ehhez képest Werbewczy először azt magyarázza, hogy a városokat azért hívjuk civitasnak, mert a város polgárok összessége, miután ott, tudniillik a városban, sok nép van összegyűlve. Lényegben pedig, — magyarázza tovább Werbewczy: — „A város házaknak és utcáknak a szükséges falakkal és bástyákkal körülvett sokasága, *mely a jó és tisztességes megélhetés végett kiváltságolva van.*” Vannak városok, — mondja Werbewczy —, melyek a királyi felség személyes joghatósága alatt állanak, mint Székesfehérvár, Esztergom és Lőcse, mások meg az ország régi szokásainál fogva a tárnokmester joghatósága alá tartoznak, mint például Buda, Pest, Kassa, Pozsony, Nagyszombat, Sopron, Bártfa és Eperjes. Werbewczy e felsorolása nem kimerítő, a városi jogot sem adja teljesen, de felfogása mégis megemlítenedő, mert *a város fogalmához tartozónak mondja*, hogy a jó és tisztességes megélhetés végett kiváltságolva legyen. Werbewczyból ismerjük meg az egykorú mértékrendszert és a korszakvégi értékviszonyokat, már amennyiben a jogi értékelés a valóságos forgalmi értékelést fedheti. Ugyanis a Hármaskönyv első részének 133. cím, 47. §-a egy 19 centiméternél alig valamivel hosszabb vonalat tüntet fel, mondván, hogy ez a mérték tizenhatszor véve egy *királyi mérték vagy öl*. Egy hold föld hossza 72, szélessége 12 királyi öl. Egy ekealj terület 150 királyi hold.

Jellemző a gazdasági viszonyok bizonytalanságára, hogy bár a magyar törvénytár összeállítói Wer-

bewczy Hármaskönyvét felvették a törvénytárba és átvették ezt a mértékmeghatározást is, *az alapegységet azonban csak hajszálnyival több, mint 18 centiméter és 2 milliméter hosszú vonallal jelölték.* Ami első tekintetre jelentéktelen eltérésnek látszik, de éppen nem jelentéktelen. Mindkét vonalat itt adjuk egymás mellett a lap szélén, mint egyik ősi magyar hosszsmértékrendszer alapegységét. A Werbewczy eredeti mértékegysége szerint egy hold föld mai mértékben kifejezve kereken 2200 négyszögöl, vagyis mai nyelven úgynevezett: *egy lánc*, míg a törvénytár szerint kereken 2000 négyszögöl, vagyis úgynevezett kis lánc vagy nagy hold. A 8 milliméteres eltérés az alapegységek között tehát egy hold földnél 200 négyszögöl, — egy ekealjnál már 30 ezer négyszögöl, vagyis 15—18 hold területi eltérést eredményez a „hold”-terület változó nagysága szerint.

Érték tekintetében Werbewczy szerint egy népes, lakott jobbágytelek 1 márka, kőből épített vár 100 márka, monostor vagy kolostor kegyuraknak és előkelő nemeseknek temetkezőhelyével ugyancsak 100 márka. Templom két kupolával, kolostormódra építve 50 márka; nem monostor módra építve csak 25 márka. Minden más anyatemplom egy toronnyal és temetővel 15, fából épült kápolna temetővel 5 márka, temető nélkül 3 márka. Lakott nemesi telek vagy udvar értéke 3 márka, a lakatlan 1 és fél márka, ha pedig épület sincs rajta, csak 1 márka. Ha a nemesi telket elhagyták, az értéke fél márka, s ha semmi épület sincs is rajta, de a többi telkek sorában fekszik, $\frac{1}{2}$ márka, vagyis 100 dénár. 1 márka tehát = 400 dénár.

Nemesek felnőtt és termelőfákkal beültetett gyümölcsös kertjének értéke királyi holdanként 3 márka, de Csallóköz szigetén már 12 termő és gyümölcsösfa, — ha 12 fánál több nincs rajta —, 100 dénár; ha 12 fánál több van rajta, akárhány is, akkor annak értéke 3 márka.

A jobbágy falun kívüli gyümölcsöse 1 márka.

Egy királyi ekealj szántó értéke 3 márka; nagy

általánosságban ugyanennyit ér az erdő is, de a fejszés és makkos erdő, amelyet vágásra és vadászatra lehet használni, ekealjanként 50 márka.

Ha a szántóföld nem ér el $\frac{1}{2}$ királyi ekealjnyi területet sem, hanem csak 5—6—10 holdat tesz ki, akkor minden hold átlagban körülbelül 40 dénárt ér.

A malmot, sőt a malom elhagyott helyét 1 és $\frac{1}{2}$ márkától 10 márkáig értékeli a Hármaskönyv.

Minden faluban egy forrást vagy kutat 3 és $\frac{1}{2}$ márkára becsültek, de ha egy forráson kívül több is volt a faluban akárhány, azok együtt is csak 3 és $\frac{1}{2}$ márkát értek, mivelhogy: „Egy falu élésére egy kút elégséges.”

A halastó 5—10 márka, de a dunai, tiszai, szávai és drávai halászati jog értéke *legalább* 50 márka.

Értékösszehasonlítás kedvéért adjuk az állatok becslését is: 1 hibátlan ökör 1 márka, két tehén borjú nélkül, vagy egy borjas tehén, avagy 4 juh, úgyszintén 4 sertés, kancaló csikó *nélkül*, vagy végül 1 csödör csikóval 1—1 márka, kanca csikóval 1 és $\frac{1}{2}$ márka, a hátas lovat pedig „értéke szerint” kell becsülni.

E szerint 150 királyi hold föld annyit ért, mint 12 sertés, vagy 12 juh, esetleg mint 3 ökör. Viszont egy királyi hold rét vagy kaszáló szintén 1 márka, vagyis egy hibátlan ökörral egyenértékű. Ezek az adatok a gabonakereskedelem hiányát és az állatkereskedelem fejlettségét igazolják. A fuvarozás nehézségei kizárták a gabonakereskedelmet, viszont az állat a saját lábán ment, ahová kellett. Kereskedelem híján a gabonának nem volt ára, csekély értékű volt tehát a szántóföld is; amivel szemben a pénzért értékesíthető állatok értéke viszonylagosan meglehetősen nagy.

Közgazdasági nézetek egyébként csupán törvényeinkből és jogintézményeinkből olvashatók ki e korban. E nézetek középpontjában a királyi tekintély és hatalom megerősítése áll. Ebből a szempontból intézkednek királyaink több-kevesebb sikerrel. A tatárjárás oly alaposan elvégezte a maga romboló történelmi fel-

adatát, hogy a gazdasági züllést, a király központi gazdaság- és gazdálkodás-irányító szerepének megszűnését ellensúlyozni az addigi földbirtokrendszer alapján már nem lehetett. Még IV. Béla, V. István és IV. László uralmi folytonossága csak birkózott valahogyan a nehézségekkel, — de az Olaszországból hazakerült III. Endre már csak a szétvert szent-istváni rendszer teljes visszaállításával szerezhette volna magának igazi, mindent maga alá hajtó hatalmat. Vagyis ha a termelés és népellátás központi irányítását összpontosítani tudta volna. Ám III. Endre képtelen volt erre. Időközben túlhatalmasok lettek egyes birtokosok és ő e birtokosokat magával egyenrangúaknak ismerte el, mikor a hatalom, a királyság érdekében szövetkezett, illetve kényszerült szövetkezni velük. Ekkor nyilvánul a tatárjárás igazi jelentősége: eldarabolódnak a termelési keretek, s eltolódnak a hatalmi viszonyok. A király kénytelen iparhoz és kereskedelemhez folyamodni a földbirtokkal szemben. A királyi hatalom erőssége és teljessége nemcsak a királynak, hanem az iparnak és kereskedésnek is érdeke. A királyi hatalom ugyanis a közbiztonság fenntartója, amely nélkül fejlett ipar és kereskedelem elképzelhetetlen. Ipar és kereskedelem tehát támogatta a királyt, de ez a támogatás majdnem egy évszázadon át eredménytelen. A jószemű IV. Béla tisztán látta a helyzetet. Tatárjárás *előtt* az elszerzett királyi birtokok visszaszerzésére törekedett. A tatárjárás *után* észlelte, hogy nincs elég ereje nem a birtokok visszaszerzéséhez, hanem azok gyümölcsöztetéséhez, a népesség ellátásához, a hadviselés gazdasági követelményeinek előteremtéséhez. *Visszafoglalni* legjobb alkalom lett volna tatárjárás után a királyi birtokokat, hiszen nem volt, aki ellenálljon. De honnan szerzett volna embert ahhoz, hogy ipari és mezőgazdasági tevékenységet fejthessen ki? Mezőgazdaságra szüksége volt az élelmezés végett. Iparra szüksége volt hadfelszerelés és egyéb közszükségleti igények kielégítése végett. úgy oldotta meg a kérdést, hogy tulajdonosi felségjogából engedett. A

gazdasági liberalizmus első jelenségeit nála észleljük. Mindenkinék megengedte, hogy gazdálkodjék. Ezen engedély ellenében bizonyos hadviselési kötelezettséggel terhelte meg alattvalóit: építsenek várakat. S miután az, akinek fegyver és vár áll rendelkezésére, könnyebben hajlandó ellenállásra, lázadásra, hatalmaskodásra, tehát a király ki volt téve alattvalói ellenségeskedésének, azért ellenszerűen hathatósabb támogatásban kívánta részesíteni és megszervezni az ipart és kereskedelmet, hogy az iparos- és kereskedő-osztályra támaszkodhassak: a wrbirtokosok ellen szükség esetén felvonultathassa a *városok* birtokosait, iparosokat, kereskedőket, polgárokat.

IV. Bélát elgondolásai megtettesítésében megakadályozta fia, az ifjabb király, a későbbi V. István, aki mögé a nagybirtokosok sorakoztak. Az ipar, a polgárság még nem bizonyult elég öntudatosnak és erősnek: Béla vereséget szenvedett. Trónját ugyan meghagyták, de teljes tehetetlenségre kárhoztatták. Fia, V. István azonban már ifjabb király korában ízlelte magatartása hátrányos gyümölcsét: nádorát, Fintát, nem tudta megfenyíteni. Az ő fia, IV. László, pedig már teljes tehetetlenségben hánykódott a társadalmi zűrzavar hullámain. A királyi birtokok hatalmat adó rendszere nem állott rendelkezésére. A városok kifejlesztése nem sikerült nagyapjának, IV. Bélának. A viszonyok anyyira romlottak, hogy az ő nővére volt ama Mária, aki kijelentette, hogy Magyarországon minden kézrabol. Gyermekefjével jutott a trónra a régi rendszer előnyeinek hitében, de a régi viszonyok nélkül, megváltozott új viszonyok közepette, anélkül, hogy fiatalágánál fogva alkalma és képessége lett volna a viszonyoknak megfelelő új rendszert kigondolni. Csupán a régi vitézség és katonai erények maradtak meg benne anélkül, hogy azok gyakorlati oldalait, a gazdasági vonatkozásokat is érvényesíteni törekedett volna. Kézrelfogható bizonyíték erre a cseh hadjárat, amellyel a Habsburgok hatalmát megalapozta anélkül, hogy magának vagy az országnak bármiféle előnyt szerzett

volna, Kun László uralmát így a legnagyobb gazdasági nyomorúság jellemezte.

Nagybátyja, III. Endre, levonta a viszonyok változásának következményeit, ő már Kun László idejében szövetségre lépett egyes nagybirtokosokkal. Kun László meggyilkolása után alig néhány napra nagybirtokos szövetségesei már hatalomra segítettek, de ez a szövetség magában hordta a király gyöngeségét is, mert nem támaszkodhatott saját hatalmára. Királyi hatalma csak függvénye volt a nagybirtokosok hatalmának, akik viszont csak addig támogatták, míg a saját érdekeik kielégítését ily módon remélhették, önmagára támaszkodó királyi hatalom hiányában III. Endre csak árnyékkirály lehetett. Ezért történt, hogy ő is szükségesnek látta IV. Béla módszereirez folyamodni és megkísérelni, hogy a földbirtokosokkal szemben a polgárságra támaszkodjék. Ezért hívta meg 1298-ban tartott országgyűlésére a polgárság képviselőit is, — a magyar királyság fennállása óta először, s törvénye azért fejezi ki határozottan, hogy a polgárságra is kivan támaszkodni. Törekvésének az lett az eredménye, hogy törvényeit fel sem vették a magyar törvénytárba.

Ottó uralkodása nevezetes arról, hogy az ő névleges uralma idejéből, 1307-ből maradt ránk az első céhszabályzat, bizonyítékául annak, hogy az iparoság szervezkedése ebben az időben már lényeges előhaladást tett. Azonban nem Ottó érdeme ez a céhszabályzat. Ekkor már számos más hasonló szabályzat volt érvényben, de csak ez az egy maradt ránk, a kassai szűcsök céhszabályzata.

A céhszabályzatok számát mintegy 30 ezerre lehet tenni. A céhek és a magyar ipar történetének nagy tudású kutatója, *Stádeczky Lajos*, mintegy 5000 eredeti és hiteles másolatban ránkmaradt céhlevelet gyűjtött össze, adott ki és dolgozott fel. Mindazok, akik utána az ipar és a céhek történetével foglalkoztak, az ő kutatásai és munkája alapján dolgoztak. Szádeczky állítja, hogy 1307-ből „ismeri” az első céhszabályzatot,

de azt is előadja, hogy céhszerű szervezeteknek már 1100-ban is kellett lenniük. Hogy azonban mi a határvonal a céhek és a céhszerű szervezetek között, azt nem tisztázza. Az 1307. évi első céhszabályzatra vonatkozó állítása tehát nem azt jelenti, mintha előbb nem lettek volna céhek. Sőt. Éppen Szádeczky állapítja meg, hogy a tatárdulás elpusztította az ipart is, minélfogva IV. Béla fokozott gondozásban részesítette az iparoságot, V. István alatt pedig „a Szepesség 24 városa bizonyos kézműi és kereskedelmi szövetségre lépett, mely a *már meglévőkön kívül* új királyi kiváltságokat kapott. „Ezt a szövetséget Szádeczky nem nevezi céhnek, de nem is állapítja meg közelebről ennek természetét, teljes joggal minősíthetjük tehát ezt a szövetséget is a céhek kezdetleges alakjának annál inkább, mert Szádeczky azt „hiszi” ugyan, hogy a magyar céhek olasz és német mintára alakultak, de annyira magyar jellegűek, hogy származásuk tekintetében mégis bizonyos kételyek merülnek fel. Ily eltérés például, hogy a magyar céheknél a büntetést egyöntetűen viaszban szabják meg, a német céhek sörben, jóllehet különben, a magyar céhek nem egységesek. Van több ilyen eltérés is. A tünetek azt mutatják, hogy az általunk vallott az a nézet, mely szerint a magyar iparosok eredetileg *céhosztályban* voltak szervezve és ennek a társadalmi osztálynak helyébe lépett a céh, mint testület vagy egyesület, alapos. Szádeczky szerint sincs kizárva, hogy csupán a gondolat, hogy iparosaink társadalmi osztály helyett ipari *testületben*, egyesületekben, céhekben igyekezzenek érdekeiket megvédelmezni, származott nyugatról.

Királyi hatalmát Róbert Károly is a polgárságra támaszkodva akarta megerősíteni, ennélfogva nagy pártfogója volt iparnak és kereskedelemnek, ő azonban nem annyira szervezeti, mint inkább pénzügyi oldaláról igyekezett az ipar és kereskedelem fellendítésére. Ennélfogva különös gondot fordított a bányászatra és a pénzügy rendezésére. Több rendelkezését ismerjük e tekintetben. Utolsó rendelkezése 1342-ből

törvénytárunkba törvényként is bekerült. Ebből tudjuk egyebek között, hogy az ország több kamara- (vagyis mai kifejezéssel kincstári) grófságra oszlott. Ma az ilyen „grófságokat” pénzügyigazgatóságnak nevezük.¹ A kamaragrófságokat nem kincstári, illetve házi kezelésben hasznosították, hanem bérbeadták. Így Róbert Károly 1342 évi törvénye sem más tulajdonképpen, mint törvényformába öntött oérieri szerződés a király és Ipoly mester árvái várnagy között a körmöci kamaragrófság bérbeadásáról. Ez a törvénybe foglalt bérszerződés szabályozza az *első magyar nemzeti bank* működését. Ipoly mester 800 márka évi bérért bérbevette a királytól a körmöci kamaragrófságot egy évi időtartamra. A 800 márka mai vásárló értékben körülbelül 20 millió pengőnek felelne meg. Ezt a bérösszeget négy egyenlő negyedévi részletben tartozott Ipoly mester megfizetni a királynak részint forintokkal és a körmöci pénzverőben verendő aranydénárokkal, részint a körmöci kamara által „tavaly, harmadéve, negyedéve kibocsátott, illetve az idén² kibocsátandó teljes súlyú pénzekkel”. A bér mellett Ipoly mester azt a kötelezettséget vállalta, hogy két-harmadfinomságu ezüsből veret nagyságra és súlyra a tavalyi, harmad- és negyedévi érméknek megfelelő dénárokat úgy, hogy egy márka finom ezüsből tizenkét pénzt daraboljanak, vagyis miután I. Béla pénzrendszere szerint 1 pénz 40 dénárt tett ki, 1 márka színezüsből 480 ezüst dénárnak kellett kikerülnie.

A „teljes súlyú” dénárokat Ipoly mester köteles volt a király, királyné vagy bárki más városainak és szabad községeinek piacain oly módon beváltani, hogy — a törvény szabályozza így — kiteszi pénzváltó asztalát a piacra, arra kellő mennyiségben kirakja a kibocsátandó dénárokat és kitesz egy mérleget is. Az asztal körül meg kell jelennie az érseknek, a tárnok-

¹ A pénzügyigazgatóságok hatásköre ma persze sok vonatkozásban más.

² 1342-ben. Megjegyzendő, hogy Róbert Károly első ízben 1323-ban szabályozta a pénzkérdést.

mesternek (kincstárnoknak, mai nyelven pénzügyigazgatónak), a vármegyei ispánnak vagy ezek embereinek és egy szolgabírónak, mint ellenőrzőbizottságnak. A bankár — Ipoly mester — 3 újveretű dénárt volt köteles adni 4 olyan dénárért, amely már legalább öt évvel előbb került forgalomba. Az öt évnél ifjabb veretű pénzeket továbbra is forgalomban kellett hagyni. A mérleg arra szolgált, hogy valaki, különösen kereskedők és más vásárosok vagy polgárok „gonosz szokásukhoz képest és csalárdságból” — a törvény szavai — „a súlyosabb dénárokat ki ne válogassák vagy a pénzeket körülfaragással meg ne kisebbíthessék”. Ezt a beváltásra kerülő, de a kiszolgáltatott pénzek is megmérésével ellenőrizték. Megtiltotta a törvény, hogy a királyon kívül más külön pénzváltókat tartson saját számlájára; aki mégis tart s ezt „az esztergomi érsek és a tárnok mester valónak találja és megállapítja”, az a pénzváltóval együtt egész vagyona elvesztésével bünhődik és személyére nézve megbecstelenítettik. Tiltotta a törvény a régi pénzekkel, különösen arannyal vagy ezüsttel a fizetést. Különösen kiemeli, hogy idegen kereskedő ne merjen akár posztót, akár másnemű árut titkon, házalás útján, régi pénzért, aranyért vagy ezüstért eladni, vagy elcserélni; ilyen cserét csupán kirakóvásárhelyen, a kamaragrófságnak vagy az érseknek és tárnokmesternek, vagy az ő embereinek értesítésével és tudtával engedett meg. Aki ezeket a rendelkezéseket nem tartotta meg, azoknak áruját elkobozták. Ha valakire az bizonyult rá, hogy aranyat és ezüstöt vitt ki, azt megbecstelenítették, a fémet tőle elkobozták. A Róbert Károly pénzverőhelyein már pénzzé vert aranyat vagy ezüstöt azonban szabad volt kivinni. Nyersaranyat és ezüstöt is szabad volt kivinni ólomért, valamint a pénzverő kamarák és bányák más nélkülözhetetlen szükségleteinek beszerzése végett, mint amelyek nélkül arany és ezüst érc nem termelhető, de ez a jog csupán Róbert Károly kamaragrófjait¹ illette meg az érsek tudtával és hozzájárulásával. Szigorúan tiltotta Róbert Károly a kamara haszna

végetti pénzrontást. Azért, hogy ez elkerülhető legyen, a kamara haszna címén minden egyes kaputól, amelyen szénával vagy gabonával megrakott szekér átmehetett, tizennyolc dénárt kellett a kamaragróf kezéhez megfizetni, tekintet nélkül arra, hogy hányan laktak a telken. Kötelezte Róbert Károly az összes kamaragrófjait, hogy kellő mennyiségű pénzt hozzanak forgalomba, ő pedig kötelezettséget vállalt arra, hogy az összes királyi és királynői adókat, vámokat és harmincadokat ugyanazon pénzben fogja beszédelni és elfogadni.

A pénzforgalombabocsátás ellenőrzésével megbízott érsek és tárnok, illetve az ő emberei nem ingyen teljesítették ellenőrző munkájukat, hanem ezért javadalmazásban részesültek. Az érsek emberei a műszerek őrzése fejében a királyi szerződéssel megállapított összegben felül, minden munkanapon minden egyes márka után dénárokból leszámolt egy-egy garast, a tárnokmester emberei fél-fél „fertót” kaptak; ha a kamaragróf ennek a fizetési kötelezettségnek nem tett volna eleget, akkor az érsek és a tárnokmester elzárhatták a pénzveréshez szükséges műszereket; viszont az érsek és a tárnokmester a kamaraügyek ellenőrzésére csak olyanokat küldhettek ki, akiknek vagyonuk volt, hogyha maguktartása úgy kívánta, fizetni tudtak.

A vásár jogért fizetni kellett. A fizetésnek jó pénzben kellett történnie. Egy-egy vásártartásért márkánként 8 penza értékű 3 márkánál többet nem lehetett követelni. Ez az utolsó eset törvényeinkben, amikor a penza szó, mint különleges pénzt jelölő fogalom előfordul.

Nagy Lajos szintén nagy gondot fordított a forgalomban lévő pénz jóságára, de nem hanyagolta el a városok fejlesztését sem. Hatalmának erős támasztékát látta a városokban, miért is a királyi városokat és azok polgárait mindenkor gyámolította oly módon, hogy a nemesség már zúgolódott. Lajosnak azonban a főurak hatalma és gazdagsága mellett szüksége volt arra, hogy a városokat erősítse. A polgári osztály gaz-

dagodásával járt az olygarchia túlkapásainak csökkenése, így a városi polgárság egyre több és több jogot szerzett. Városaink közül a legnevezetesebbek e korban emeltettek királyi rangra, szabadságaikat ekkor bővítették és igyekeztek a már meglévőket megerősíteni. Városaink a szervezetüket nem külföldről kölcsönözték ugyan, de a tatárjárás után betelepedett idegenek már féltékenyen örködtek kiváltságaikra úgyannyira, hogy a német ajkú városok polgárai több helyütt nem tűrtek maguk között nemeseket és magyar mesterembereket. Egy francia utazó azt írja 1433-ban Budáról, hogy a német polgárság kezében van a hatalom, az igazságszolgáltatás, a kereskedelem és az ipar. Szeben városa 1474-ben Mátyás király kívánságára befogadta a domonkos-rendet, de egyik feltételül kikötötte, hogy a rend tagjai jobbra németek legyenek.

Királyaink túrték a városok e kilengéseit nemcsak azért, mert az olygarchia, az óriásbirtokosok, a mágánások ellen a városokban találták egyik legerősebb támaszukat, de másrészt különösen pénzügyi okokból is. A városok ugyanis királyaink legbiztosabb pénzforrásai közé tartoztak. Bizonyos terheket és kötelezettségeket, például egyebek között a kamara hasznát is, készpénzen, átalányösszegekben váltották meg. De szükség esetén bármikor ráparancsoltak egy-egy városra, hogy fizessen. Hosszú volna felsorolni az eseteket, amikor a király a városoktól rendkívüli támogatást követelt. Városaink jogviszonyait és kötelezettségeit 1244-től, tehát Pest kiváltságolásától, 1421-ig meglehetősen tüzetességgel tartalmazza az „Offner Stadtrecht”¹, a budai városi jogkönyv.

A városok fejlődése Zsigmond királyunk alatt érik annyira, hogy közjogi tényezővé válnak. Zsigmond 1405. évi törvénye felvette őket az ország rendi közé és így a törvényhozásban legalább látszólag részesedtek. De nem ebben van az igazi jelentőségük, hanem abban, hogy alkalomadtán valóban támogatták

¹ Kiadták 1845-ben Pozsonyban Mihnyay András és Lichner Pál.

a királyt. Táborozás alkalmával hadat és nagyszámú társzekereket állítottak a király rendelkezésére akár belviszály, akár külháború esetén. A hadat nem személyesen alkották, hanem zsoldosokat fogadtak és fizettek. A zsoldosok kiállítására sokba került a városoknak, de inkább fizették a zsoldot, semmint otthagyják műhelyeiket, ami egy lett volna a tönkremenéssel. Kötelesek voltak a rendes és esetenkénti szolgáltatásokon kívül különböző alkalmakkor rendkívüli teljesítésre. Gazdagon meg kellett ajándékozniuk a követet, aki hírül vitte nekik a királyné áldott állapotát vagy lebetegedését, vagy a királyválasztás eredményét.¹ Kötelesek voltak a királynak és királynénak újévkor ajándékot küldeni, az átutazó királyt és királynét megvendégelni, stb. Ezek a kötelezettségek néha a városokat pénzügyi tönk szélére sodorták.

Nagy Lajos a városok általános támogatásán kívül közvetlenül magát az ipart is szervezte. Szervezése nem általános jellegű, de mintául szolgált és irányi tője volt a későbbi szervezésnek. Nagy Lajos erősítette meg az első, általános jellegű céhszabályrendeletet. A nagyszebeni gróf és királybíró Agnethler János és Scharfeneck János, a szász telepések előljárói és hét szász szék követei, Goblin erdélyi püspök és egy királyi biztos elnöklete alatt összegyűltek és céhszabályokat alkottak, melyek szerint: Minden céh tartozott évenként karácsony előtt két céhmestert választani a saját kebeléből. Igazságtalanságot céheikben sem rokonság, barátság, rokonszenv, sem ajándékok, vagy bármi által is megvesztegetve nem tűrnek. A céh tagjait évente négyszer gyűlésre összehívják. Meghatározták, hogy egy mester hány legényt és inast tarthat. Egnél több mesterséget senki sem űzhet; aki megszegi ezt a tilalmat, annak jószágait elkobozzák. Az elhunyt céhtagok özvegyei, fiú- és leánygyermekai is részesülnek a céh jogaiban. Aki feleségül vette valamely

¹ Hunyadi Mátyás kiváltságot adott az erdélyi szászoknak 1459-ben, hogy csak a tulajdon leveleit vivő hírnököket kötelesek megajándékozni.

céhtag özvegyét, vagy aki inaséveit a városban töltötte, az céhbélepésekor csak felét fizette a felvételi díjnak. Belépéskor meg kellett vendégelni a céhtagokat. A céhmesterek kötelessége hetenként legalább egyszer az egyes mesterek készítményeit megvizsgálni. Ipart csak céhtag űzhetett. Ezek a rendelkezések alkották minden későbbi céhszabályzat gerincét, amelyre legváltozatosabb, sokszor humorosnak tetsző rendelkezéseket szóttek.¹ Majdnem állandóan visszatérő rendelkezés, hogy a nőtlen új mester egy év alatt megnősülni köteles. Ha nem nősül, előbb megintik, majd más hátránnyal sújtják, harmadik évben elveszti mesteri jogát, törlik a céhből. Kötelesek voltak a céhtagok istentiszteleten, úgyszintén különféle nagy közös eszem-izsomokban résztvenni, de részt kellett venniök a város védelmében is. Előre ki volt osztva, melyik céh a város mely részét tartozik támadás esetén védelmezni. A céhek összessége nem egy városban magát a várost adta — a város vezetősége a céhek vezetőiből került ki — s ebben a minőségben a pallosjog is megillette a céheket, tehát legmagasabb jellegű közjogot gyakoroltak. Urai voltak életnek és halálnak, megélhetésnek és éhenhalásnak.

Mindez azonban csak külsőség. A lényeg az, hogy a céheket ugyanaz az elv hatotta át, mint a földbirtokrendszert. A földbirtok — láttuk — elvileg gondoskodott, köteles volt gondoskodni a rajtaélők eltartásáról. Ugyanez az eltartási kötelezettség terhelte a céhet. Azért a céhszabályzatok bölcsőtől koporsóig részletesen gondoskodnak iparosról és családjáról, épügy inasról és legényről egyaránt. Amit napjaink szociálpolitikai törekvései részletekben megvalósítgatnak, az a céhekben már — jól-e vagy rosszul: más kérdés — teljes egészében szabályozást nyert. Betegség, baleset épügy

¹ A sírásás az ifjúmesterek gondja. — Az inas „mód szerint való szitkozódásért” urát el nem hagyhatja. — Egyik kolozsvári céhszabályzat szerint az inasnak kötelessége szombatként megmosni a mesterné asszony lábát, de csak térdig. „Feljebb ne nyúlálj, mert őt pofont kapsz érte.” — Stb.

tárgya rendelkezéseiknek, mint a munkanélküliség esetére szóló ellátás vagy elaggottság, munkaképtelenség esetére szóló gondoskodás, vagy a céhtagok megélhetésének zártszám és legalacsonyabb árak megállapításával történő biztosítása. *A céhek történelmi jelentősége abban van, hogy ugyanúgy magukhoz láncolták az iparost és kereskedőt, mint a földbirtok a jobbágyot.* Viszont megélhetésük biztosításával, védelmi eszközök: várak, fegyverek és bíraskodás útján teljesen függetlenítették magukat a földbirtoktól. így lehettek csak támaszai a királynak. Természetes, hogy amint a földbirtok nem tűrte, hogy az ő hatalmi köreibe és jogviszonyaiba közvetlenül, gyakorlatilag behatoljon a céh — eltekintve a közjogi, törvényhozási összeműködéstől, amit a király biztosított —: ugyanúgy a céhek és az őket közjogilag megtestesítő városok is igyekeztek maguktól a nemesség és a földbirtok behatolását elhárítani. Egyetlen mágnás sem tűrte volna, hogy az ő gazdaságában független céh alakuljon, hacsak nem az ő szabadalmazottjaként, az általa szabott keretekben. Ugyanúgy egyetlen város sem tűrte, hogy jogviszonyait megbontsa a nemesi jog. Ez a helyzet az idők folyamán sok visszásságra vezetett és a céhek megszüntetéséhez ürügyet szolgáltatott, — a megszüntetés valóságos oka ugyanis nem ez volt —, de a céhek kialakulásakor ezek az alapvető viszonyok tették őket jelentőssé és jelentőségük ebben a korban nem változik. Az egymásután következő királyok, — de egyes mágnások is az övéiket —, különféle kedvezményekkel támogatták a céheket. Különösen kivált e tekintetben Nagy Lajos után Mátyás király. A lényeg azonban mindvégig ugyanaz marad: a földbirtoktól gazdaságilag és tényleg független szervezet.

A céhek az iparosokat szakmánként tömörítették. Voltak azonban vegyes céhek is, ha egy-egy szakma gyenge lett volna szakcéh fenntartására, sőt akadtak céhnélküli iparágak is. Az Ofner Stadtrecht¹ a következő céheket ismeri: aranyműves, kékíró, aranyfüst-

¹ 65. lap.

verő (aranynyújtók), patikáros, sebész, mészáros, vad-huskereskedő, húsfüstölő, haláros, hintógyártó, harangöntő, harisnyaszövő, irhás, íjgyártó, kovács, késes, kardmíves, kőműves, kőfaragó, kövező, bognár, kádár, kötélverő, keztyűs, kelmefestő, kallós, lakatos, női szabó, nyílmetsző, nyerges, posztónyíró, paszomántos, sarkantyúkovács, szíjgyártó, férfi szabó, tarisznyás, takács, gyertyatartó és fiaskóműves, dróthúzó, zsinór-készítő, ács, szíjgyártó, csizmadia, varga, vászonfehérítő és ötvös. Az ötvösök és aranynyújtók nagy nevezetességre tettek szert. A pesti céhek között volt ezeken kívül drágakövéső és kőfaragó céh is. Más forrásokból tudjuk hogy céheink különösen a szövetségésítés, vászonszövés, szűcsárukészítés, gombkötő és hímző, szíjgyártó, kocsigyártó, fegyverkészítő, viaszgyártás, faedénykészítés terén működtek. Volt már azonban bizonyos üveges ipar is,¹ 1425-ben működött a fiaskóművesek céhe. Erre a korszakra nyúlik vissza legkezedtlegesebb formájában a kéményseprő ipar is, bár kifejezetten kéményseprő iparossal² csak 1594-ben találkozunk először Sopronban. Nemsokára meghonosult a lőporkészítés és ágyuöntőipar is. Természetesen ezek is céhekbe szervezkedtek. Volt parkettázó céh is.

Az így céhekbe szervezkedett és városokban tömörült ipari és kereskedelmi népesség jelentőségét királyaink oly nagyra értékelték, hogy már Nagy Lajos, jól lehet akkor még a városoknak törvényhozói, rendi jogosítványaik nem voltak, leánya eljegyzését az országnagyokkal történt elismertetés után megerősítette a szabad királyi városokkal is. Zsigmond királyunk száz számra csődítette az iparosokat külföldről. Így egy alkalommal egyszerre küldött Parisból Budára 200 iparost — arany verőt, hímzöt, rajzoló, kőművest, stb. — az iparososztály, a céhek erősítése végett.

Kereskedelmünk e korban tekintélyes volt. Az

¹ Vitéz Ság helyi Lajos: A magyarországi üvegesipar története, az Üvegesek Lapja 1934. évi 3. számának melléklete, kéziratként.

² Dobsa László: A kéményseprő ipar, 13. és 14. lap.

európai kereskedelem mindkét főútja hazánkon vonult keresztül. Az egyik út Flandriából a Rajna és Duna vonalán, Pozsony, Esztergom, Buda érintésével haladt az akkor még szintén magyar Nándorfehérváron át Bizánc felé és Ázsiába, a másik a Keleti tengertől Eperjes—Kassa.—Kolozsvár vonalon irányult ugyan-csak Bizáncba. A XIII. században a keresztes háborúk a keleti kereskedelem főútvonalát eltolták az Adriára, Velence érdekkörébe, a török támadása azonban oly bizonytalanná tette a tengeri utat, hogy a kereskedelem ismét visszatért a biztonságos magyarországi utakra. Szmirnával és Alexandriával is élénk összeköttetést tartottunk fenn. Kedvelt külföldi áru volt nálunk a nürnbergi, londoni, bergamoi, luccai és firenzei posztó, az osztrák kereskedők keztyűt, vásznat, szövetet hoztak be; bort, rezet, gabonát, bőrt, szarvasmarhát vittek ki. Nagy Lajos a mai kassaoderbergi vasút irányában, őserdő rengetegekkel borított vidéken utat építtetett. De élénk összeköttetésünk volt Velencével és általában Olaszországgal, ahonnan különösen selymet és üveget kaptunk. A lengyelekkel és oroszokkal is élénk kereskedést folytattunk. Ámde nem közvetlenül. Nagy Lajos ugyanis azzal a kiváltsággal ruházta föl a kassaiakat, hogy az orosz és lengyel kereskedők kötelesek az áruikat Kassán lerakni, hogy a továbbeladást a kassaiak végezzék. A boroszlóiak Zsigmondtól arra kaptak engedélyt, hogy Velencével hazánkon át közlekedhessenek. Sok ilyen semmiségnek tetsző, lényegében és összességében azonban mégis fontos kiváltság jellemzi a kort, amely kiváltságok a kereskedők, polgárok jólétét és gazdagságát mozdították elő.

Elvontan a következő kép tárul elénk:

A tatárjárás eredményeként kialakult óriásbirtokok hatalmának ellensúlyozása végett a király kénytelen egyrészt külföldi hatalomra támaszkodni, másrészt ipari és kereskedelmi szervezetek által az óriásbirtoktól független társadalmi támaszt keresni, a társadalmi állapotokat pedig úgy áthidalni, amint azt az Árpádoknál is láttuk: hódításokkal, amelyek előnyt és

elhelyezkedést jelentenek a hadiszolgálatra szervezett mágnásságnak gazdasági és erkölcsi (tekintély, társadalmi súly, stb.) tekintetben. Amelyik királyunk mögött nem állott külföldi trón tényleges hatalma és hadereje, az nem volt nálunk valóban király, s hamar eljátszotta szerepét. Még a pápa segítsége sem volt elegendő. Keservesen tapasztalta ezt Róbert Károly, azért igyekezett fiainak megszerezni idegen országok trónját is. Egyetlen királyunk kivétel ez alól: Hunyadi Mátyás. Az ő királyságának alapja az volt, hogy apja és családja az ország földbirtokainak nagyrészét megszerezték — helyzete tehát e tekintetben Szent Istvánéhoz hasonlított — és óriási pénzvagyont is gyűjtöttek, felvehette tehát a versenyt az ország mágnásaival. De ő sem érezte ezt elegendőnek és szintén törekedett idegen trónra. Ebben a küzdelemben családi vagyonát alaposan megapasztotta, úgy hogy fiának, Corvin Jánosnak már ez okból sem volt elegendő ereje megtartani magának a trónt. Utána ismét több korona birtokosai lesznek királyok. A Habsburgok éppen német császári erővel rendelkezhetnek.

Ezeknek az erőbeli eltolódásoknak államszervezeti, közjogi kifejezője a Szent Korona jogrendszere. A nagybirtokosok nem adják fel többé vagyoni önállóságukat, mely IV. Béla óta elismertetett. A magyar nemzet viszont nem adja fel állami önállóságát. Az idegen trónokra támaszkodó királytól tehát megtagadják a személyes királyi tulajdont, de elkülönítik a személyt a méltóságtól, s a méltóságnak megadják azt, amit a személytől megtagadtak. A Szent Korona jogrendszere elvileg nem volt egyéb, mint formula arra, hogy bár a király országtulajdonosi *mivolta* tényleg megszűnt, országtulajdonosi *jellege* ennek dacára fenntartható legyen. Nem változtat ezen az a tény, hogy az ősmagyar, a vérszerződésben is szabályozott jogeszmét, a közös működés gyümölcsei felett való közös rendelkezés jogát foglalták jogszabályba. Az Anjouk zsenialitását és a magyar nemzet államalkotó képességét mi sem igazolhatja kézzelfoghatóbban, mint ez a jogrendszer,

mely a tatárjárás következtében bomladozónak indult országot ismét egybeforrasztotta. A királyság III. Endre óta külföldi erőkre is támaszkodott. Ezeket az erőket tényként el kellett fogadni, — Concha Győző szerint: a királyság nem jog, hanem tény —, mert mint tény lehetetlen volt el nem ismerni. Viszont az ország jogrendjéből kizárták. A külföldi erőkre is támaszkodó király szempontjából nem egyéb a Szent Korona jogrendszere, mint az ő ország fölötti tulajdonjának korlátozása, illetve beismerése a ténylegesen már előbb megtörtént korlátozódásnak, mely csak bizonyos körülmények bekövetkezte, például a birtokos család kihalása esetén szűnik meg, amikor a királyra visszaszáll a családi birtok.

Ebbe a keretbe illeszkedik ipar és kereskedelem, nemcsak mint nemzetgazdasági tényező, mint a jólétnek és vagyonosodásnak előmozdítója, de közjogi szervezetében, mint céh és város, egyrészt az óriásbirtok hatalmának egyensúlya, másrészt a királyi hatalom egyik hazai támasztéka gyanánt.

Ezek után könnyen érthetőek lesznek az ingatlan vagyon második korszakának köztörténeti eseményei.

**Az ingatlanvagyon második korszakának
külső története.**

IV. László meggyilkolása után, 1290-ben, — de már előbb is —, több kísérlet történt arra, hogy külső hatalmak ültessenek királyt Magyarország trónjára.

IV. Lászlónak ugyanis nem maradt gyermeke, így, — főleg külföldön —, azt hitték, hogy vele kihalt az Árpádház fiúága. A magyarok közül is sokan ebben a hitben voltak. A trónkövetelő III. Endre ugyanis II. Endre utolsó feleségének utószülött fiától, István hercegtől származik, akinek Árpádházi származását sokan nem ismerték el, mert azt állították, hogy István házasságtörésből származott. Ennek folytán a német császár a fiát, Albertet kívánta magyar trónra ültetni azon a címen, hogy mikor IV. Béla a tatárok ellen segítséget kért, azt ígérte, hogy elismeri urának, ha megsegíti a tatárok ellen. A pápa viszont arra hivatkozott, hogy pápa, az egyház adta a királyságot a koronával a magyar királyoknak, tehát mivel leszármazás szerint várományos a trónra nincsen, így ő jogosult a királyi trónt betölteni; ezen az alapon Anjou Károly fiát, Martell Károlyt, majd ennek halálával az ő fiát, Róbert Károlyt jelölte ki Magyarország királyává.

Albert is, Martell Károly, illetve Róbert Károly is, hadsereggel akarta a trónt elfoglalni, azonban mindkét kísérlet balul ütött ki: kiverték őket, csupán Martell Károlynak, illetve fiának, Róbert Károlynak

sikerült a tengerpartot megszereznie egy nagybirtokos szövetség (liga) segítségével. Az ország túlnyomó nagy része *III. Endrét* ismerte el királynak. Később *III. Endre* feleségül vette *Albert* leányát. Veje volt a szerb király.

III. *Endre* uralkodása örökös küzdelmekben telt el és nem sokáig tartott. Rövid uralkodása alatt igyekezett a megyék igazgatását, valamint az igazságszolgáltatást teljesebbé tenni, a kilengések ellen pedig törvényt fogadtatott el, hogy a hatalmaskodó urak várait lerombolják; ennek a törvénynek a végrehajtásához azonban ereje nem volt. 1301 január 14-én meghalt. Egyes adatok szerint olasz szakácsa, két főúr felbujtására az *Anjouk* érdekében megmérgezte, — más adatok szerint szívszélhűdés érte arra a hirre, hogy *Róbert Károly* bevonult *Zágrábba* és ott megkoronáztatta magát. Halálával köztudattá vált, hogy vele most már csakugyan és véglegesen leszakadt az *Árpádház* fájáról az utolsó „arany ágacska”.

III. *Endre* halála után a nemzet megállapította, hogy a szabad királyválasztás joga visszaszállt a nemzetre. Meg akarták tehát választani *III. Béla* király egyik női ágon való leszármazottját, *Przemysl Vencel cseh királyt*, aki azonban inkább a fiát, ifjabb *Vencelt* ajánlotta maga helyett, így azt választották meg. Uralkodott 1301-től 1305-ig. Minthogy azonban nem tudta az egész országot megnyerni, azért apja, ki a fia életét féltette, a koronával együtt elvitte a fiát haza *Csehországba*, ahonnan nem is tért többet vissza.

Erre megválasztották *IV. Béla* királyunk női ágon való leszármazóját, a *Wittelsbach* családból származó bajor *Ottót*. *Ottó* tárgyalásokba bocsátkozott *Vencellel*, megszerezte tőle a koronát és hogy helyzetét megszilárdítsa, feleségül akarta venni a hatalmas erdélyi vajda, *Apor László* lányát. Elment *Erdélybe* *Apor Lászlóhoz* háztűznézőbe, *Apor László* azonban elfogta, elvette tőle a koronát és csak azzal a föltétellel engedte szabadon, hogy lemond a királyságról. *Ottó* le is mondott és 1305-től 1308-ig tartó névleges királykodás után szintén elhagyta az országot.

Vencellel és Ottóval egyidőben volt az országnak még egy királya, a pápa által kijelölt Martell Károly, illetve a fia, Róbert Károly, aki már III. Endre idejében is magyar királynak tartotta magát és ezen a címen uralkodott az ország tengerparti részein, majd bevonult Zágrábba és ott megkoronáztatta magát. Ez annyit jelentett, hogy már III. Endre óta tulajdonképpen mindig két királya volt az országnak: az egyik volt Martell, illetve Róbert Károly, a másik pedig először III. Endre, utána Vencel, azután Ottó. (III. Endre is ellenkirálya volt IV. Lászlónak.)

Róbert Károly V. István királyunk leszármazója.

Ottó letűnése után Róbert Károlynak végre sikerült tényleg trónra jutnia. 1308-ban a pápai követ közbenjárására megválasztották királynak, meg is koronázták egyelőre a pápai követ által ajándékozott koronával, de később fejére tették Szent István koronáját is, amelyet az erdélyi vajdától sikerült megszerezni. Igazi küzdelmei azonban csak a koronázás után kezdődtek, Róbert Károly helyzete ugyanis semmiben sem különbözött addigi ellenkirályai helyzetétől, ő is csak annyira és annyiban lehetett király, amennyi ereje volt. És a hatalmas nagybirtokosok egy része úgy találta, hogy a király nem hatalmasabb, nem erősebb, mint ők. Így mindjárt kezdetben összeütközésbe került Csák Mátéval és szövetségeseivel, az Abákkal, akikkel nyílt háborút kellett folytatnia. Rozgonynál 1312-ben legyőzte ugyan őket, de ezt a győzelmet nem tartotta teljes értékűnek s míg Csák Máté élt, Róbert Károly Temesvárott székelt. Csak Csák Máté halála után mert visszatérni Budára, illetve Visegrádra,

Megkísérelte Róbert Károly, az utolsó Árpád-házi királyok alatt elveszett balkáni kapcsolt részek és hűbéres tartományok visszaszerzését. Törekvései nem sikerültek. A dalmát városokat Velence sikeresen védelmezte. A havasalföldi vajda pedig, akit fennhatóságának elismerésére akart kényszeríteni, becsalta seregét a hegyek közé, ott egészen tönkreverte, s maga Róbert Károly is csak úgy tudott menekülni, hogy egy vitéze ruházatot cserélt vele.

Észak felé, békés úton, több sikerrel dolgozott. Fia, Nagy Lajos részére szerződésileg biztosította Lengyelország trónját arra az esetre, ha a lengyel király, akivel Róbert Károly a felesége révén rokonságban volt, gyermektelenül halna meg. Ezt a meg egyezést 1335-ben az összes érdekelt uralkodók elismerték Visegrádon. Házasság útján másik trónt is igyekezett megszerezni, Nápolyt. Kisebbik fiát, Endrét, a fiutód nélkül való nápolyi király lányával, Johannával házastotta össze és olyan szerződést kötött a nápolyi királlyal, hogy halála után hozományként Endrére fog szállni a nápolyi trón.

Sikerült Róbert Károlynak egy fontos jogot elérnie az ország főnemeseivel szemben. A király hatalma a hadseregen nyugodott, amelyet a királyi birtokokból tartottak el. Az Árpádházi királyok alatt ezek a birtokok meglehetősen megfogyatkoztak, mert a királyi birtokokat igazgató, különösen határszéli vajdák, bánok, ispánok, a rájuk bízott területeket lassanként kisajátították a maguk részére anélkül, hogy ezért a királlyal szemben bármiféle kötelezettséget teljesítettek volna. A tatárjárás ezt a helyzetet nemcsak megszilárdította, de mint láttuk, a birtokosok önállóságát fokozta és a királyi birtokok csökkenését előmozdította. Ebből a helyzetből az Árpádházi királyok úgy akartak kilábolni, hogy visszaszerzik a kisajátított birtokokat, ami azonban nem sikerült, sőt általános felzúdulást vont maga után. Róbert Károly taktikát változtatott, ő nem bántotta a birtokosokat, *nem kívánta tőlük visszaszerezni a már egyszer bármily módon elsajátított birtokokat, viszont azonban megkövetelte, hogy a birtokosok a birtok ellenében katonáskodjanak.* Nemcsak elismerte a birtokhoz való jogukat, hanem még külön jogokat is biztosított nekik, megengedte, hogy bíraskodjanak, *sőt felségjogot gyakoroljanak: halálos ítéletet is végrehajtsanak,* de ezzel szemben szigorúan ragaszkodott a katonáskodási kötelezettséghez s ezt a birtokosok elismerték. Megvetette ezzel a *bandériumok* alapját.

Róbert Károly 1342-ben halt meg. Követte őt a

trónon fia, *Lajos*, kit a történetírás a „Nagy” jelzővel tisztelt meg.

Uralkodásának mindjárt kezdetén Lengyelországban harcol. Még nem volt lengyel király, de miután a tatárok megtámadták Lengyelországot, jövődő lengyel királysága reményében harcba kellett szállania velük. Kázmér lengyel király egyébként csak 1370-ben halt meg, mikor is Nagy Lajos, — akkor már három évtizeden át magyar király, — fejére tette a lengyel koronát.

Hosszas háborúkat viselt Nápollyal öccse, Endre miatt. Endrét ugyanis a nápolyi király halála után a nápolyiak nem fogadták el királynak, hanem csak feleségét, Johannát s mikor anyja erőfeszítései mégis elérték, hogy Endrét is királlyá koronázzák, akkor Endrét meggyilkolták. Nagy Lajos emiatt két hadjáratot vezetett Nápoly ellen, hogy öccse halálát megbosszulja. Egynémely bűnöst sikerült is megcsípnie és kivégeztetnie, egyebet elérni nem tudott.

Követte Nagy Lajos is Róbert Károly példáját és igyekezett a balkáni elveszett magyar tartományokat visszahódítani, ami neki sikerült is. Visszaszerzte Havas-Elföldet vagy Kunországot (Cumániát), Bulgáriát, Szerbiát, Bosznia-Hercegovinát és Dalmáciát, ami miatt különösen nehéz és hosszú harcai voltak Velencével. Velence veresége Dalmácia visszaszerzését és a szerbek meghódolását eredményezte. Birodalmának legnagyobb kiterjedése idején határai a Fekete-tengernél, a Kamcsik folyócskától délre, a görög császárság határánál kezdődtek és húzódtak észak felé egészen a Neszter (Dnyeszter) torkolatáig, majd a Neszter folyását követték, míg körülbelül Jászvásár (Jassy) magasságában keleti kanyart alakítva, nem értek ugyan a Dnyeperig, de azzal párhuzamosan vonultak észak felé egészen Novogorodig, ahonnan Grodnon át nyugat felé Drahma városig, — ez még Nagy Lajos területén feküdt —, illetve Pomerániáig értek. A Balti tengertől elválasztotta a Német Lovagrend tartománya. Pomerániától a határ az Odera folyóval párhuzamosan esett dél felé, míg

Árva vármegyénél az ismert magyar határral egyesült és haladt a Morva és Lajta mentén az Adriáig. *Fiume nem* tartozott Nagy Lajos Magyarországhoz, sem a honvisszafoglaláskori alsóausztriai és morvamelléki karantán rész; Steyer szintén nem. Az Adriai tenger partjain azonban Fiumétől Durazzóig ért Nagy Lajos birodalma, Durazzót még beleszámítva, de a Jemeni folyócskát már nem. Durazzótól a Kamcsik folyócskáig a Balkánt egyenes vonalban szelte a határ. Hús tartományt és országot ölelt magába ez a terület a magyar anyaországon kívül.

Fontos eseménye Nagy Lajos uralkodásának, hogy az aranybulla negyedik cikkét, amely arról szólt, hogy a nemesek a birtokaikkal szabadon rendelkeznek, megváltoztatta és úgy intézkedett, hogy a földbirtok apáról fiúra, ha fiu nincs, fítestvérré, s ha ez se volna, *a Szent Koronára szálljon. A Szent Korona ettől kezdve jelképezi hazánkban a király és nemzet összességét, mint minden jognak a forrását.* Ez a törvény, amelyet az *ősiség* törvényének neveznek, 1848-ig, tehát éppen félezer esztendőn keresztül, változatlanul fennállott.

Azt a jogintézményt, mely szerint a Szent Koronában a király és nemzet összessége testesül meg, együttvéve a kiegészítő jogszabályokkal, *a Szent Korona jogrendszerének* nevezzük. Ez a jogrendszerünk ma is él.

Nagy Lajos továbbfejlesztette a banderiális rendszert, s a bandériumot tette hadszervezete alapjává. A bandériumokat azonban a birtokosok csak akkor birták kiállítani, ha megfelelő jövedelmük volt erre a célra. Ezt a jövedelmet Nagy Lajos nemcsak birtokadományozással, illetve a birtokosok birtokának elismerésével, hanem olymódon is biztosította, hogy a jobbágyságot arra kötelezte, hogy a földesúrnak kilencedet fizessen. Annyit jelentett ez, hogy a termés minden tizedik tizedét, a dézsmát, le kellett adni az egyház részére, minden kilencedik tizedet pedig a földesúr részére. Ez 20%-os kereseti adó.

A bandériumoknak az Anjouk megkülönböztető jel gyanánt címereket adtak és a földesúri osztály a király vezetése alatt úgynevezett lovagrendekbe tömörült. Mivel a lovagoknak állandóan készen kellett állaniok a háborúra, azért divatba hozták a torna-játékokat. Ez volt a harci készség próbája. A lovagi étellel együtt járt a lovagi nevelés is. A lovagok gyermekei a királyi udvarba kerültek, ahol a fegyver forгатásán kívül megismerték az udvari életmódot és elsajátították a viselkedésben való jó modort, az ügyes nyelvhasználatot és az udvariasságot. Mivel az udvari élet nagy költségekkel járt, azért a közne-mesek, akik ezeket a költségeket a jövedelmükből fe-dezni nem tudták, hovatovább visszahúzódtak az ud-vartól és a király környezetében csak azok a nagy-urak, *mágnások* tartózkodtak, akiknek ehhez meg-felelő vagyonuk volt. (Magnas = nagybirtokos, nagy ur, nagy méltóság.)

Az udvartól visszavonult köznemesség meg-maradt katonának, a megyékben tömörült és a me-gyékben övé lett mind az a hatalom, melyet a király nem vett igénybe a maga céljaira. Ekkor kezdődik az a megyei élet, mely a megyéket az alkotmány sáncaivá avatta és amely csak napjainkban ért véget, hogy új rendszernek adjon helyet.

Az Árpádok alatt Esztergom volt az ország első városa; az Anjouk alatt Buda fejlődött első várossá, székhellyé, székes fővárossá.

Nagy Lajosig a püspökségek és kolostorok székhelyein voltak iskolák, amelyek nagyjában a mai elemi és középiskoláknak feleltek meg. Nagy Lajos megalapította hazánkban az első főiskolát, a *pécsi egyetemet*, amely szinte egyidős volna a szomszédos államok híres főiskoláival, a bécsi és prágai egyete-mekkel, de időközben elpusztult. Mai pécsi egyete-münk nem a Nagy Lajos alapította pécsi egyetem utóda. Nagy bőkezűséggel pártfogolta Nagy Lajos az irodalmat is. Az ő uralkodása alatt, 1358-ban kezdték írni a legszebb magyar történelmi könyvet,

a gyönyörű képekkel díszített, úgynevezett *Bécsi Képes Krónikát*.

Nagy Lajos 1382-ben meghalt. Utána leánya, *Mária* következett a trónon, aki trónralépése alkalmával 12—15 év között lehetett. Helyette anyja, Erzsébet kormányozott, de nem sok sikerrel, úgyhogy különféle lázadások és felkelések törtek ki, trónkövetelő gyanánt fellépett II. vagy Kis Károly, királlyá is koronáztatta magát, néhány napos uralom után azonban Erzsébet anyakirályné agyonverette, mire a délvidéken lázongás tört ki. A két királynő a lázongás lecsillapítása végett a délvidékre utazott. Ott elfogták őket és Erzsébet királynét a leánya, *Mária* királynő szemeláttára megfojtották.

A király nélkül maradt magyarság luxemburgi *Zsigmondot* kiáltotta ki királynak, aki *Mária* királynő kezére pályázott. Hosszas tárgyalások után a fölkelők *Máriát* szabadon bocsátották, *Zsigmond* feleségül vette s azután *Mária* 1395-ben bekövetkezett haláláig együtt uralkodtak, de az ország ügyeinek intézésébe *Mária* nem avatkozott, miután *Zsigmondot* 1387-ben már szintén megkoronázták.

Zsigmond-III. Béla női ágon való leszármazója.

Zsigmondnak is nagy küzdelmeket kellett folytatnia uralma megszilárdításáért. Számos fölkelés tört ki ellene. Leghíresebb volt a felkelők sorában *Kont István*, akit *Zsigmond* harmincad magával elfogott és valamennyit lefejeztette. *Mária* királyné halála után a *Laczkfiak* léptek fel *Zsigmond* ellen. *Zsigmond* nem küldött hadsereget ellenük, hanem országgyűlésre hívta őket, azzal az ígérettel, hogy nem lesz bántódásuk, de mikor az országgyűlésen megjelentek, elfogatta és kivégeztette őket.

Volt *Zsigmond* ellen sikeres felkelés is 1401-ben. A nagybirtokosok szövetségre lépve megjelentek *Zsigmondnál* és felhívták, hogy bocsássa el a német lovagokat és idegen tanácsadóit. *Zsigmond* ezt megtagadta, mire elfogták és fogságba vetették. Hat hónapi fogság után szabadon bocsájtották. A fogság közelebb hozta *Zsigmondot* és a magyar főurakat, megbarátkoztak a fogság alatt és mikor a pápa által

pártfogolt trónkövetelő, az agyonvert II. Károly fia, Nápolyi László betört az országba, Zsigmond őt már könnyedén kiűzte a magyarok egyetértő segítségével. Mivel a pápa pártfogolta Nápolyi Lászlót és ennek javára befolyásolta papságát is, azért Zsigmond kibocsátotta az úgynevezett placetum regiumot, vagyis azt a rendelkezést, mely szerint a király engedélye nélkül pápai bullát kihirdetni többé nem szabad. Ezt azonban Zsigmond maga sem vette nagyon komolyan, mert német császár akart lenni és ebben a törekvésében szüksége volt a pápára,

A belső viszályok megrendítették a magyar uralmat a Balkánon annál inkább, mert 1357 óta a kereszténység új ellensége jelent meg ott: a *török*. Zsigmond korában a török már Magyarország határainál járt, elfoglalta Szerbiát, majd Bulgáriát. Zsigmond segítséget kért a nyugati társadalmaktól, majd 1396 őszén, — I. Bajazid volt ekkor a török szultán, 1402-ben követte őt I. Szolimán, akit 1410-ben I. Mohamed, majd 1422-ben II. Amurat váltott fel, aki azután 1451-ig uralkodott —, támadást intézett Zsigmond a törökök ellen, de a nikápolyi csatában vereséget szenvedett, A nikápolyi veszített csata után Zsigmond arra törekedett, hogy legalább a végvárat tarthassa. Ez a törekvése is csak részben sikerült. Csupán *Nándorfehérvárt (Belgrád)* tudta magyar katonasággal megszállatni. *Majdnem 100 évig ez a vár volt Magyarországnak és a kereszténységnek védőbástyája a török ellen.* A többi várat megszerezte a török, sőt 1428-ban a Galambócnál vívott csatából maga Zsigmond király is csak Rozgonyi Cecília segítségével tudott megmenekülni.

Megszerezte időközben, 1410-ben, Zsigmond a német császárságot, majd 1419-ben a cseh koronát, de milyen áron! Már mint német császár hozzájárult, hogy a csehek nemzeti hőstét, Húsz Jánost, a konstanci zsinat megégettesse, jóllehet oltalomlevelet adott neki. Húsz Jánosnak még a máglya meggyújtása előtt közvetlenül is följánlották, hogy kegyelmet kap: vonja vissza tanait. Húsz inkább választotta a

tűzhalált, mint tanai megtagadását. Halála több évtizedes harcokat idézett föl, melyekben a csehek bizonyultak erősebbeknek: diadalmasan szálltak szembe a német császárság és magyar királyság egyesült erejével s Észak-Magyarországot a legszörnyűbb pusztítással gázolták végig. Versenyeztek velük a pusztításban magyar híveik, a bratrik. Csak Hunyadi Mátyásnak sikerült az északmagyarországi viszonyokat rendezni.

Zsigmond többi háborúi sem voltak sokkal szerencsésebbek. Elveszték a dalmát városok, amelyek 1433-ban végleg Velence kezére jutottak. Elzalogosította Zsigmond a szepesi városokat, hogy pénze legyen a háború folytatásához, de hiába,

Zsigmond európai hatalmának Magyarország volt az alapja. Ezt ő is tudta és így rajta volt, hogy a magyar főnemesség az ő uralma alatt megfelelő ellenszolgáltatásban részesüljön. *Uralkodása Magyarországon a főnemesség hatalmának virágkora.* Amikor 1414-ben, mint német császár, a konstanzi zsinatra ment, magyar tanácsosait is magával vitte, sőt elvitte őket magával Konstanzból Franciaországba és Angolországba is, ahová azért ment, hogy mint a kereszténység feje, véget vessen a két ország közt folyó háborúnak.

Zsigmond uralkodása alatt alakult meg végleg a vármegye hatósága, tehát a köznemesség közigazgatási szervezete, mely az ispánból, alispánból és négy szolgabíróból állott. Ezek együttesen láttak el pecsétjükkel minden oklevelet, mely a megyétől származott.

Zsigmond alatt alakult ki a városok polgárságának jogállása oly módon, hogy a városok alkották Magyarország negyedik rendjét. Az 1405-i országgyűlés kimondotta, hogy a főpapokon, főurakon és nemeseken kívül a városok is részt vesznek és követeik útján megjelennek az országgyűléseken. A városok élére a lakosok, akiket polgároknak neveztek, évről-évre bírót választottak, aki az esküdtekkel vagy tanácsosokkal együtt igazgatta a várost és igazságot szolgáltatott a polgárok peres és büntető ügyeiben.

A jobbágyságra csak új terheket raktak, és így ez csak osztály maradt, azonban rendi jelleget nem kapott.

A csehek és a törökök ellen nem látszott elegendőnek a bandériális hadsereg, miért is a hadsereg létszámának emelése végett 1435-ben Zsigmond törvényt hozatott, amely szerint minden 33 jobbágy telek után egy jól fölfegyverzett lovas katonát kell kiállítani; ha valakinek nincs 33 jobbágya, többen álljanak össze és minden 100 jobbágy után 3 katonát állítsanak. Ezt a katonaságot *telekkatonaságnak* nevezték. A főhaderő azonban ezután is a bandériumokból került ki.

Zsigmond 1437-ben halt meg. Fia nem volt. Leánya, Erzsébet a habsburgházi Albert osztrák főherceghez ment feleségül. A magyar főurak Zsigmond halála után sietve kikiáltották vejét, *Albertet* királynak és meg is koronázták. A koronázás után az egész ország elismerte őt az 1439 májusban tartott országgyűlésen királynak. Albert II, Endre leányának thüringiai szent Erzsébetnek leszármazója, Ausztria fejedelme, német császár és cseh király is volt.

Alig ért véget az országgyűlés, a török támadta meg az országot. Albert a török ellen vonult, de a hadjárat alatt szerzett betegségben meghalt. Felesége a halálakor, 1439-ben, várandós volt. A magyarok nem vártak arra, amíg a gyermek megszületik, hanem megválasztották királynak 1440-ben *I. Ulászlót*, a Jagelló családból származó lengyel királyt, akit *Krakkóban* kiáltottak ki királynak.

Erzsébetnek közben fia született, *meg* akarták tehát akadályozni I. Ulászló megkoronázását és királyságát. Evégből Erzsébet ellopatta Visegrádról a Szent Koronát, amellyel csecsemő kisfiát V. *László* néven Székesfehérvárott királlyá koronáztatta. A királlyá kikiáltott I. Ulászlót a hívei kénytelenek voltak a Szent István ereklyetartójáról levett koronával megkoronázni. A két király közt kitört háborúban Erzsébet pártja volt a gyengébb. Erzsébet kénytelen volt fiával, V. Lászlóval Bécsbe menekülni a kis

király nagybátyjához, III. Frigyes német császárhoz, ahol Erzsébet 1442-ben meghalt.

Ebben az időben kezd szerepelni, illetve ismeretebb nevet szerezni *Hunyadi János*, aki alacsony sorból Magyarország kormányzóságáig emelkedett. Birtokai a határszélen voltak, a török támadásainak állandóan kitéve, miért is örökös harcban állott a törökökkel. Első nagy harcát Erzsébet halála évében, 1442-ben vívta a törökökkel. Ekkor csatát veszített. Még ugyanez évben ismét megütközött egy török sereggel. Ekkor győzött. A következő év folyamán ismét sikeresen védekezett Krassószőrény és Hunyad megye közt az úgynevezett Vaskapunál a török támadás ellen. Hunyadi sikereit látva, országos határozatba ment, hogy most már a magyarok támadják meg a törököt. Az 1443—44. évi, úgynevezett *téli hadjáratban* a magyar sereg egészen Szófiáig nyomult előre, de onnan a rossz időjárás miatt visszafordult. Ennek dacára sikerült Szegeden a törökkel kedvező békét kötni. I. Ulászló azonban 1444-ben a pápa kívánságára, a békeszerződés rendelkezései ellenére, ismét hadat vezetett Hunyadi János vezérével szemben a török ellen. Egészen a Fekete-tengerig, *Várnáig* nyomultak a magyar csapatok, abban a tudatban, hogy a török Ázsiában van elfoglalva. A török azonban a támadás hírére Európában termett. A velenceiek és génuaiak jó pénzért készségesen bocsátották hajóikat a török rendelkezésére, gyorsan áthozták a török sereget a Fekete-tengeren és ahol legkevésbé lehetett sejteni, Várnánál a török sereg váratlanul felbukkant a magyar sereg előtt és tönkrevverte. A csatában elesett maga I. Ulászló király is. Hunyadi Jánosnak sikerült hazamenekülnie.

I. Ulászló halála után az egész ország a már megkoronázott kis király, V. László mellé állott és elismerte őt királynak. Nagybátyja, III. Frigyes azonban nem akarta kiadni az alig néhány éves fiút, miért is *1446-ban megválasztották Hunyadi Jánost az ország kormányójának*, a török ellen folytatott különböző sikerű hadjáratokban szerzett érdemei el-

ismerésül. 1452-ben azután Frigyest végül is sikerült, kényszeríteni V. László király kiadására.

A török 1453-ban elfoglalta Konstantinápolyt.
Három év múlva, 1456-ban már Nándorfehérvárt (Belgrádot, fehér vár = béli grád) támadta, azonban Hunyadi János és Kapisztrán János együttesen sikerrel védték meg a várat a török támadás ellen. A nándorfehérvári diadal után Hunyadi János meghalt. Nemsokára meghalt Kapisztrán János is. A nándorfehérvári diadal emlékére rendelte el a pápa a déli harangozást, mely azóta világszerte szokásban van.

Hunyadi Jánosnak két fia maradt, László és Mátyás. Hunyadi János ellenségei a fiait meg akarták fosztani apjuk szerzeményeitől. Emiatt összeütközések támadtak. Egy ilyen összeütközés alkalmával a Hunyadiak barátai megölték Cillei Ulrikot, a király nagybátyját, mire a király elfogatta a két Hunyadi fiút, Hunyadi Lászlót kivégeztette, maga Csehországba menekült és magával vitte Hunyadi Mátyást is Prágába, Prágában V. László 1457-ben meghalt.

A király halálának hírére mozgalom indult meg az országban a végből, hogy *Mátyás*, az életben lévő Hunyadi-fiu, legyen a király. A mozgalom élén Mátyás anyja, Szilágyi Erzsébet és nagybátyja, Szilágyi Mihály állottak. Mozgalmuk hatékony volt, mert erős, fegyveres családi sereg állott rendelkezésükre.

Mátyás király különböző háborúkat viselt többkevesebb sikerrel a török ellen, a csehek ellen, Ausztria ellen, voltak hódításai, de voltak területi veszteségei is. A kapcsolt részekből nem maradt egyéb az orzoi, sói, macsói és Szörényi bánságoknál. Minden egyéb terület leszakadt. Viszont el nem ismerten ura volt Szilézia egy részének, Morvaországnak és Alsó-Ausztriának (Bécsnek), mint hódított tartományoknak. Ezekre a tartományokra Mátyásnak azért volt szüksége, mert a német császári trónra törekedett. Egyébként nagy kedvelője volt a művészeteknek, pártolója az irodalomnak, nagy mestere a diplomáciá-

nak. Keze Franciaországig ért. Udvarában korának nevezetes tudósai találtak szállást. Sokat adott az igazságszolgáltatás pártatlanságára és jóságára, a köznép boldogulására, — bár ebben, mint megállapítható, volt bizonyos családi érdeke is —, azért *igazságosnak* nevezték el; emléke máig így maradt fenn és él. Hosszú uralkodása végén azonban nem volt annyi ereje, hogy természetes fiának, Corvin Jánosnak biztosíthassa a trónt. Meghalt 1490-ben. Utána a rendek ismét a Jagelló házból választottak királyt, *II. Ulászlót*

Mátyás erőskezű uralkodó volt. A rendek, helyesebben a mágnások az erős kezét nem találták magukra nézve előnyösnek. Annak a nézetüknek adtak kifejezést, hogy olyan királyt kell választani, akinek az üstökét a markukban tarthatják. Ennek a követelménynek II. Ulászló teljesen megfelelt. Miután azonban több trónkövetelő volt, köztük a Habsburgok is > II. Ulászlót az ország nem ismerte el osztatlanul királynak. Ulászló egyezkedni próbált ellenfeleivel, a trónkövetelőkkel, kik között legerősebbek voltak a Habsburgok. Velük megegyezett, hogy ha ezúttal lemondanak Magyarországról és ő, II. Ulászló fiutód nélkül halna el, akkor a Habsburgokra hagyja Magyarországot. Az 1492-ben összehívott országgyűlés azonban nem volt hajlandó ezt az egyességet magáévá tenni, sőt az 1505-i országgyűlés kifejezetten kimondta, hogy jövőben csak magyart választanak királlyá.

II. Ulászló hosszú uralkodása alatt két nevezetes esemény történt. Egyik, hogy az 1498:VI. törvény-cikk utasította a királyt, hogy Magyarország szokás-jogát gyűjtse össze és törvény formájában adja ki. A király Ádám mestert és Werbewczy (Verböczi) Istvánt bízta meg a munkával, akik azt olymódon, hogy Ádám mester nyilván csak a anyaggyűjtésben segédkezett, magát a művet Werbewczy írta, el is készítették, azt a király az 1514-i országgyűlés elé terjesztette, az országgyűlés elfogadta, a király szentesítette is, de — *nem hirdette ki*. Így nem lett belőle

törvény. Ennek a jogszabálygyűjteménynek a címe magyarul, közhasználat szerint: Nemes Magyarország szokásjogának hármaskönyve. Eredeti latin címe: *Tripartitum opus iuris consuetudinarii inclity regni Hungariae, partiumque eidem adnexarum*; ennek fordítása: A híres magyar királyság és kapcsolt részei szokásjogának három részre osztott műve. Idézni *Hármaskönyv* vagy *Tripartitum* szóval szokták. Nemes Magyarországról nincs a címben említés. Bár törvénné nem emelkedett, állandó szokás útján mégis átment a gyakorlatba, évszázadokon át irányította a magyar jogéletet, a török hódoltság idején úgyszólván egyetlen kapocs volt a széttördelt országrészek között és némely részei ma is érvényben vannak.

Másik nevezetes esemény: a *parasztlázadás*, mely *Dózsa György* vezetése alatt ugyancsak 1514-ben tört ki. Ezt a lázadást *Zápolya János* leverte. A lázadás leverése után a rendek a jobbágyokat költözködési joguktól is megfosztották és teljesen rab-szolgasorsba juttatták.

II. Ulászló uralkodása idejébe esik, hogy II. Bajazid török szultánt a fia, II. Szelim, a legnagyobb török szultán, 1512-ben megmérgeztette s maga ült a helyébe. Csak 1520-ig uralkodott, de ez idő alatt kegyetlen szigorral teremtett rendet Ázsiában s ezzel megalapozta az európai hódító török hatalmat. Utána a török birodalom fénykorát képviselő fia, II. Szolimán ült a török trónra, ő mérte ránk Mohácsot, ő foglalta el Budát, s 1566-ban Szigetvár ostroma alatt, szívszélhűdésben halt meg. ő volt a leghosszabban uralkodó török szultán.

II. Ulászló 1516-ban halt meg. Fia, /7. *Lajos* következett utána a trónon, aki *Habsburgi Máriát* vette feleségül. Lajos uralkodása hasonló küzdelmekkel telt el, mint atyjáé. Nagy szegénységben élt. míg ő, azt mondhatni, a mindennapi kenyeret sem tudta megszerezni, addig a tisztviselők és az üzérek, mint például a *Fuggerek*, óriási vagyonra tettek szert. Az ország teljesen zilált állapotba került. Mikor Szoli-

mán szultán 1526-ban Magyarország ellen vonult, a magyar viszonyok a legteljesebb fejtelenség képét mutatták. Lajos a mohácsi síkon csatát veszített és menekülés közben maga is elesett: a Csele patakba fulladt.

II. Lajos halála után két trónkövetelő jelentkezett: sógora, *Habsburg Ferdinánd* és *Zápolya János*.

Zápolyát 1526 november 10-én, Habsburg Ferdinándot december 16-án kiáltották ki királynak a párhívei. A két király a fegyverek erejére bízta annak eldöntését, hogy ki a valóságos király, mint-hogy azonban a fegyveres döntés az állandó csatározás dacára késett, a két ellenfél nem bárt egymással, így mind a kettő királykodott az országban. Habsburg Ferdinánd a német császárságra támaszkodott, Zápolya János a győztes törökhöz fordult segítségért, aki ebben az időben szövetségese volt a legkatolikusabbnak nevezett francia királynak. A török hatékonyan támogatta is Zápolya Jánost. Először visszafoglalta Budát Ferdinándtól, aki azt időközben bevette, és átadta Zápolya Jánosnak, azután Bécs ellen fordult, de sikertelenül. A török még többször fellépett a Habsburgok ellen Zápolya János érdekében, azonban döntő eredményt nem tudott elérni, úgyhogy a két ellenkirály végül is egymással egyezett meg 1538-ban Nagyváradon. Egyességük szerint mindkét fél megtartja azt az országrészt, amelyik a kezében van, ha azonban János király meghal és fiu utóda marad, ez a szepesi hercegséget kapja, Magyarország pedig Ferdinándé lesz, viszont János utódai nyerik a magyar királyságot, ha Ferdinánd és bátyja, Károly császár fiúága kihal.

Ez a *nagyváradi béke* azonban egyelőre papíron maradt. Mikor ugyanis János király két év múlva, 1540-ben meghalt, hivei az alig pár hónapos fiát, *János Zsigmondot* kiáltották ki királynak a Pálosrendi barátból lett váradi püspök, Martinuzzi György föllépése folytán, és nem adták át Ferdinándnak az országot. Viszont Ferdinánd sem adta át János Zsigmond királynak a szepesi hercegséget, hanem meg-

támadta Budát. Martinuzzi a törökhöz fordult segítségért és Szulejmán szultán 1541-ben nagy sereggel be és jött az országba, Budát felmentette a német támadás alól, azután kenetes ünnepségek és ígéretek közepette — magának tartotta meg azzal az ígérettel különösen, hogy majd később átadja János Zsigmondnak.

HETEDIK RÉSZ.

Az ingatlan vagyon korának harmadik korszaka.

(1541-1848.)

XXXII.

A modern magyar állam kialakulása.

Ez a kor 1541-től, Budavár török uralom alá jutásától, illetve az utolsó nagybirtokosból királlyá lett Zápolya János halálától 1848-ig, Magyarország kapitalista jellegű átalakulásáig tart. Jellemzője különösen az a körülmény, hogy e korban a nagybirtok elveszti az államéletre ható politikai túlsúlyát. A török egyszerűen elúzi a magyar birtokost, minélfogva gazdasági erő hiányában a Habsburg-királyokkal szemben *tényleges* alattvalói sorba süllyed, viszont: *közjogilag* örökletessé váló rend alakul belőle és megszilárdul a nemesi rendiség úgy, amiként azt 1848-ban teljes kifejltségében magunk előtt látjuk. Főúri családaink eredetüket *biztosan és kétségtelenül* általában csak eddig a korig tudják visszavezetni, kivéve az idegen származásúakat, akiknek külföldi eredete netalán tovább visszafelé is nyomozható. Nyugat-Európa e korban rendezte a nagybirtok *felségjogait* a harmincéves háborúban, vallási kérdések ürügye alatt. Nálunk csak

magánjogi rendezés történik: 1711 után többé-kevésbé rendeződnek a birtokviszonyok.

Királyaink e korszakban majdnem kivétel nélkül német császárok is, vagy legalább legközvetlenebb érdekközösségben állanak a német császársággal, A magyar királyság tehát, mint tény, a német császárság erején nyugszik, beleértve ebbe az osztrák és cseh trónokat is. A magyar földbirtok összerejéhez képest ez annál túlzottabban sok, mert más irányból a török is nyomja a magyar földbirtokot éppen akkor, mikor a német császárság legerősebb. Innen az örökös nemzeti ellenállás szüksége a Habsburgokkal szemben, akik külföldi túlsúlyuk következtében már nem is Magyarországon székelnék, — de ez magyarázza a nemzeti felkelések csekély eredményeit, sőt legtöbbször teljes sikertelenségét is. Amint az iclők folyamán gyöngül a Habsburgok német császársága, oly mértékben válik velük szemben hatályosabbá minden magyar ellenállás.

Jelentékeny rész jutott az óriásbirtokok hatalmának csökkentésében a *pénznek*, mely ekkor már határozatosan kezdi érvényesíteni befolyását az államéletre és függetleníti az állami hatalmat, a haderőtartás lehetőségeit a földbirtoktól. Már az előző korszakban is hatékonykodik a pénz, de még mindig a földbirtokon van a súly, natural, pénzmentes gazdálkodás az állami élet alapja. E korszakban, — nálunk külföldi hatásra — túlsúlyra vergődik a pénz, a földbirtok jelentősége csökken, bár meg nem szűnik. Viszont a nagybirtok az, amely a befektetett vételártöke gyümölcsoztetése, valamint az erőteljesen szaporodó lakosság foglalkoztatása végett megkezdi a kapitalista gazdálkodást.

Jelentékeny társadalmi tényezővé emelkedik e korban az *ipar*; de nálunk — negatív értelemben. Nyugaton ez időben fejlődik ki az ipari kapitalizmus, melynek vérzivataros bevonulását Európába a nagy francia forradalom és I. Napoleon kényszerítik ki és biztosítják a hűbériség rovására. Nálunk — elsorvasztják a meglévő ipart is, amennyire lehet, Ausztria, illetve a Habsburg-család örökös tartományai javára

— adóügyi okokból. Ez is egyik hajtótényezője volt az 1848/49-i események kifejlődésének.

Miután a nagybirtok a túlsúlyát elveszítette, viszont a pénz és ipar sem lelte meg a helyét, ennek következtében társadalmi bizonytalanság keletkezett és az egész korszak olyan személyi harcokkal telik meg, melyek többé-kevésbé *elvekbe* burkolóztak. Elvek, eszmények és eszmék láthatóan, észlelhetően alakulnak ki. A nagybirtok jelentőségének lehanyaglásával előtérbe lép a tömegek története s ehhez fűződő eszmék azok, amik körül a magyar történelem látszólag zajlik, ilyen eszmék különösen a felekezeti, vallási eszmék, a protestantizmus, majd később, jórészt a vallási küzdelmekből kifejlődött nyelvi törekvések és demokratikus célkitűzések az alkotmány sáncaiba való bejutásért. Az eszmék háttérében tömegérdek húzódik meg, amely e korban már nem szívódhatik és nem szívódik fel a nagybirtokba. Ehhez képest különösen két körülmény az, ami a kort nálunk mozgatja. Egyik *a magyarságnak majdnem teljes kipusztítása*, majd újból történő hatalmas megszorodása, — kapcsolatosan a nagybirtok áttérése a kapitalista termelési rendszerre. Másik egy új kiváltságos elemnek, a *kiváltságos kereskedőnek* megjelenése.

A kereskedelem és a kereskedő történelmünk folyamataiból sehohsem hiányzik. Kiváltságolt kereskedőkkel is találkoztunk, aminők voltak például a kassai kereskedők, E kor kiváltságolt kereskedője azonban másként kiváltságolt: nem közjogi, hanem magánjogi kiváltságban ízesesül — *csak ő kap hitelt*. A régi kereskedő hitel tekintetében azonos elbírálás alá esett bármely más polgárral. E kor vége felé, mikor a király pénzverési felségjogát nem úgy gyakorolja többé, mint Róbert Károly alatt láttuk, hogy kivereti a valóságos értékű pénzt és azt forgalomba bocsátja, hanem *alattvalóitól hitelt vesz igénybe, vagyis papírpénzt bocsát ki s e papírpénznek* forgalombahozatalára

* Egyszerűség kedvéért nevezzük a különböző bank- és államjegyeket papírpénznek köznyelvi értelemben, anélkül, hogy ezzel jogi értelemben állást akarnánk foglalni.

egyedül kereskedő kaphat megbízást, aki a papírpénzt hitel címén kapja és saját céljaira használja fel, mindössze kamatot tartozik a hitelezőnek, a banknak, illetve a papírpénz kibocsátójának fizetni. A király többé nem pénzt bocsát forgalomba, hanem hitelt kér amaz összeg erejéig, amelyet valóságos pénzben szándékoznék forgalomba bocsátani, s e hitelle erejéig hiteljegyeket, papírpénzt dob forgalomba. Nem látszik ez jelentős körülménynek, de rövid időn belül mégis a királyság teljes jogi megváltozásához vezet. Ebben a korszakban még a király nagylajosi lényege áll előttünk: a király mint a Szent Koronában megtestesült egész nemzet megszemélyesítője, tulajdonosa az egész országnak, ur magánjogi tekintetben is, az ő megerősítése, vagy adománya nélkül birtokelidegenítés nem történhetik. Csupán a tényleges erőviszonyokban történt eltolódás az óriásbirtok rovására. Ezt az eltolódást mihamarabb ellensúlyozza azonban a kiváltságolt kereskedő, aki a hitelben kapott papírpénz forgatásával elvonja és a maga részére megszerzi a királytól a gazdasági erőt.

A nemzetközi helyzetet a következőkben vázoljuk:

A Német Birodalomban V. Károly császár, a mi I. Ferdinánd királyunk fivére, azon törekedett, hogy a protestánsokat visszatérítse a katolikus egyházba. A döntést fegyverre kellett bízni. A császár kezdetben diadalmaskodott. Később fordult a kocka, a protestánsok felülkerekedtek, s 1555-ben létrejött az augsburgi vallásbéke, mely a protestáns rendeket a katolikusokkal egyenjogúsította. Erre V. Károly 1556-ban lemondott. A német rendek a fivérét, *I. Ferdinánd* magyar királyt választották meg császárrá. Az ő 1564-ben bekövetkező halálával fia, *II. Miksa*, e néven Magyarország I. királya követte a császárságban, majd 1576-tól *II. Rudolf*, Magyarország e néven I. királya 1608-ig; cseh király is 1611-ig. 1612-ben halt meg, amikor *II. Mátyás* lett a császár is. Az ő uralkodása alatt egyesült Brandenburg és Poroszország egy állammá 1618-ban, *János Zsigmond uralma* alatt. Ugyancsak 1618-ban kezdődött a harminc éves háború, amely tulajdonképpen nem egyetlen háború, hanem egymást rövid megszakításokkal követő 4 háború volt. 1619-ben meghalt *II. Mátyás*. Követte *II. Ferdinánd*, ugyane néven magyar király is, aki mindjárt uralkodása kezdetén, 1620 november 8-án megverte a fehérhegyi csatában a csehek, alkotmányukat elkobozta,

függetlenségüket megszüntette. 1637-ben *III. Ferdinánd*, ugyané néven magyar király is, lett az utóda. A westfáliai békével 1648-ban befejezi a harminc éves háborút. 1657-től *I. Lipót*, ugyané néven magyar király is, követi. Franciák és törökök állandóan szorongatják. Majdnem ötven éves uralkodás után, 1705-ben fia, *I. József*, Magyarországnak is e néven királya, lesz a császár. A franciák több vereséget szenvedtek tőle. 1711-ben meghalt. Fia nem volt, így öccse, *VI. Károly*, e néven *III.* magyar király, lépett a császári trónra. Mivel fia neki sem volt, igyekezett legalább a Habsburg-családi birtokokat: Ausztriát, Steyert, Tirolt, Csehországot, stb. leányának, Mária Teréziának biztosítani. Evégből megalkotta az úgynevezett *pragmatica sanctio*-t, mely a leányág örökösödését igyekezett rendezni. 1740-ben bekövetkezett halála után Európa nem volt tekintettel a *pragmatica sanctio*-ra, s leányát, Mária Teréziát, akj 1736-ban Lotharingiai Ferenchez ment nőül, több hatalom megtámadta. Ezek közé tartozott Károly Albert bajor választófejedelem és *II.* Frigyes porosz király. A császári trón ekkor két évig üresen állott. A német birodalmat ez időben 9 császárvalasztófejedelem, 100 egyéb egyházi és világi fejedelem (Fürst, herceg) 51 birodalmi város, 90 gróf és mintegy 1500 birodalmi lovag, valamennyi önálló államfő, irányította, akik csak a császárt ismerték el följebbvalójuknak. 1742-ben a hadi helyzet alapján császárrá választották a bajor Károly Albertet *VII. Károly* néven, de ő már 1745-ben meghalt, egyébként is a hadiszerepese Mária Terézia mellé szegődött, úgy hogy 1745-ben Mária Terézia férje lett *I. Ferenc* néven a császár, majd ennek 1765-ben bekövetkezett halála után Mária Teréziával való házasságából származott fia, *I. József*, ugyané néven 1780-tól Magyarországnak is királya. Ausztria főhercege és Magyarország királya 1740-től 1780-ig Mária Terézia volt. 1790-től *II. Lipót* a német császár és magyar király, egyben Ausztria uralkodója, majd 1792-től *II. Ferenc*, — e néven *I.* magyar király, — még pedig német császár csak 1806-ig, mikor is lemondott a német császárságról, miután előbb. 1804-ben felvette az osztrák császári címet, beleértve Ausztriába Csehországot is. 1806-tól 1871-ig nincsen német császár, hanem csak több-kevesebb erejű német politikai és vámszövetség.

Ausztriának nincs e korban önálló története. Poroszország első közös uralkodója 1619-től 1640-ig *György Vilmos*, 1688-ig *Frigyes Vilmos*, a nagy választófejedelem, aki országa területét a westfáliai békében tetemesen növelte, majd függetlenségét minden irányban elismertette. Utóda, *I. Frigyes*, 1701-ben felvette a királyi címet, az ő utóda mint király, *I. Frigyes Vilmos*, erélyes szervező tehetség, aki jól megszervezett hadsereget és tele állampénztárt hagyott fiára és 1740-től utódára, *II.* vagy *Nagy Frigyesre*. Nagy Frigyes elfoglalta Szilézia jelentékeny részét, részt vett Lengyelország első felosztásában. 1786-tól *II. Frigyes Vilmos* a porosz király; részese

Lengyelország 1793—1795-ben történt második és harmadik (teljes) felosztásának. 1797-től *III. Frigyes Vilmos uralkodik*. 1806-ban a franciák megszállták Poroszországot, 1813-tól 1815-ig Poroszország szabadságharcot vív a franciák ellen. 1840-ben *IV. Frigyes Vilmos* lép a trónra. 1848 március 18-án Berlinben forradalom. 1849-ben porosz csapatok az egész birodalomban leverik a forradalmat.

Csehországban 1526-tól 1619-ig ugyanazok a királyok, akik Magyarország királyai. II. Mátyás halála után rövid időre *V. Frigyes* néven a pfalzi választófejedelem emelték a cseh trónra, *II. Ferdinánd* azonban már 1620 november 8-án tönkre veri seregét a fehérlégyesi csatában és elkobozza a cseh alkotmányt. Az üldözések következtében 1638-ig a csehek lélekszáma alig 7—750 ezerre apadt. Ettől kezdve Csehország külső történelme egyezik Ausztria történetével.

Lengyelország az 1548-tól uralkodó *II. Zsigmond* alatt érte el a legnagyobb kiterjedését. Zápolya János királyunk özvegyének és fiának egyik támogatója volt. 1572-től *Henrik* uralkodott, aki 1574-ben *III. Henrik* néven Franciaország királya lett. 1575-ben *Báthory István* erdélyi fejedelmet választották a lengyel rendek királynak. *Báthory István* 1586-ig, *HL Zsigmond* 1632-ig, *IV. Ulászló* 1648-ig, *János Kázmér* 1669-ig, azután *Wisniovecki* 1673-ig uralkodott. 1672-ben megtámadták a törökök és elfoglalták Podoliát és Ukrajnát, de talán ennél is nagyobb veresége volt a vétőjog elismerése. 1674-től 1696-ig *Szobieszki János* a király, aki visszafoglalta a török hódítmányait és 1683-ban Bécsset felszabadította a török ostrom alól. 1733-ig *II. vagy Erős Ágost*, 1763-ig *III. Ágost*, 1795-ig *Pontiatowszky Szaniszló* uralkodott, akinek uralkodása alatt Lengyelországot felosztották Oroszország, Poroszország és Ausztria között; utóbbi a magyar korona jogán részesedett.

Szerbiában 1804-ben forradalom tört ki a török uralom ellen *Karagyorgye György*, a mai uralkodóház őse, vezetésével. Tíz éven át tudta magát tartani, 1813-ban seregét a török megverte, őt magát *Obrenovics Milos* megölte. Négy évig török uralom, azután, 1817-ben *Obrenovics Milos* fejedelemnek sikerül a töröktől bizonyos önállóságot kiverekednie, 1839-ig uralkodott. Ekkor lemondatták. Utóda lett *II. Obrenovics Milán*, de őt még ugyanez évben *III. Obrenovics Milán* váltotta fel, aki ellen 1842-ben *Karagyorgye Sándor* felkelést szított és 1843-ban átvette az uralmat, uralkodván 1858-ig.

Oláhországnak és Moldvának alig van története. Törökök és oroszok vetélkednek, hogy melyikük üljön a két tartomány nyakára.

Görögország 1821-ben vívja ki a töröktől függetlenségét. Bennünket ez annyiban érdekel, hogy görög lakosságunk jelentékeny része ekkor tömegesen vándorolt vissza felszabadult hazájába.

Törökország szultánja a Szigetvár ostrománál, 1566-ban kimúlt *II. Szolimán* után *II. Szelim* 1574-ig, majd *III. Murád*

1595-ig, *III. Mohamed* 1608-ig, *I. Achmet* 1617-ig, *I. Musztafa* 1618-ig, *17. Ozmán* 1622-ig. Alatta a janicsárok több előző hatalmaskodás után ismét fellázkodtak és megölték őt. *IV. Murád* 1640-ig, *I. Ibrahim* 1648-ig uralkodott. Őt is a janicsárok ölték meg. Utóda, az 1687-ig uralkodó *IV. Mohamed* alatt Köprili nagyvezér rendbehozta ugyan a birodalmat és megfékezte a janicsárokat, de ez a belső rendesinálás Törökország külhatalmát gyöngítette: minden háborút elveszített. Bécs ostroma 1683-ban kudarccal végződött. Elveszítette azután Budát és Magyarország hódolt területének jelentékeny részét. Utána 1689-ig *III. Szolimán*, 1695-ig *II. Achmet*, 1703-ig *II. Musztafa*, 1730-ig *III. Achmet*, 1754-ig *I. Machmud* uralkodott, aki alatt az oroszok elfoglalták Krímet, Besszarábiát és Moldvát. 1756-ig *III. Ozmán*, 1774-ig *III. Musztafa*, 1789-ig *I. Abdul Hamid*, 1807-ig *III. Szelim*, 1808-ig *IV. Musztafa* a szultán, akit meggyilkolnak. Azután 1839-ig *II. Machmud* szultánkodik, aki a janicsárokat kiirtja, viszont háborúiban vereséget szenved és tartományai egyremásra lázadznak több-kevesebb sikerrel. Alatta vivja ki Görögország a szabadságát s tör ki az albán és bosnyák lázadás. 1839-től 1861-ig *Abd ul Medsid* uralkodott.

Oroszország Rettenetes Iván alatt, 1568-ban kezdi Szibéria meghódítását. Iván után egészen *I. vagy Nagy Péter*ig nincs jelentős uralkodó, többször van uralomnélküiség. 1689-ben lép trónra *Nagy Péter*; 1703-ban megalapítja Szentpétervárt. 1725-ben követi *I. Katalin*, 1727-ben *II. Péter*; 1730-ban *Anna Ivanovna*, 1740-ben *IV. Iván*, aki ellen 1741-ben forradalom tör ki és Iván börtönbe kerül. 1741-ben *Erzsébet*, 1762-ben *III. Péter* lesz a cár, de felesége, *Katalin*, még azon évben megöleti és *II. Katalin* néven ő foglalja el a trónt. 1796-ban *I. Pál* követi, akit 1801-ben meggyilkolnak. 1825-ig azután *I. Sándor* a cár, aki 1812-ben megtörte Napoleon hatalmát. Követte őt *I. Miklós* 1855-ig. Ő avatközött be 1849-ben a magyar ügyekbe.

Olaszországnak e korban még nincs egységes története. Mint érdekességet talán felemlíthetjük, hogy a franciák 1768-ban vették meg Genuától Korzikát, legnagyobb uralkodójuk, *I. Napoleon* császár szülőföldjét. Ausztria 1815-ben kapta meg Felső-Olaszországot és Velencét, Ferdinánd főherceg Toscanát.

A pápaság történetében természetesen a reformáció az egyetlen fontos esemény még hosszú időn át. A *III. Pál* pápa összehívására 1545-ben összeült tridenti (ma: Trient, illetve olaszosan Trento) zsinat több mint két évtizedes tanácskozásain hozott határozataival igyekezett az ellenreformáció lehetőségeit megteremteni. Egyébként korszakunkban az 1534-ben pápai trónra lépett *III. Pál* pápától az 1846-ban trónralépett és 1878-ig uralkodó *IX. Pius* pápáig 36 pápa ült Szent Péter trónján.

Spanyolország királya 1517-től 1556-ig *I. Károly* néven *V. Károly* német császár, aki 1556-ban, mint már láttuk, le-

mondott minden trónjáról s a spanyol és kapcsolatos koronákat fiának, *II. Fülöpnek* engedte át. *II. Fülöp* uralma nem volt szerencsés. Hollandia elszakadt, tengeri erejét pedig Anglia 1588-ban megsemmisítette. 1598-tól *III. Fülöp*, 1621-től *IV. Fülöp*, 1665-től *II. Károly*, 1700-tól *V. Fülöp* a király. Alattuk Spanyolország egyre veszíti nemzetközi súlyban és tekintélyben, veszíti tartományait is. Elvész Gibraltár is. 1746-ban *VI. Ferdinánd*, 1759-ben *III. Károly*, 1788-ban *IV. Károly* lép a trónra, akit 1808-ban *Bonaparte József* vált fel, hogy rövid öt esztendei uralom után tért engedjen *VII. Ferdinándnak*, akit 1833-ban *Mária Krisztina*, majd három évi forrongás után 1843-ban *Izabella* követ és uralkodik 1868-ig. Forradalmak és alkotmányos küzdelmek töltik ki az egész kort, mely alatt Spanyolország elveszítette gyarmatait is.

Franciaország királya 1547-től 1559-ig *II. Henrik*, 1560-ig *II. Ferenc*, 1574-ig *IX. Károly*, — alatta tíz éves vallás-és polgárháború, — 1589-ig a lengyel királyból lett francia király, *III. Henrik* uralkodott, majd 1610-ig *IV. Henrik*, akit egy orgyilkos ölt meg. Az 1643-ig uralkodó *XIII. Lajos* teremtetten meg az egységes és abszolút francia monarchiát és törte meg a Habsburg-ház túlsúlyát. Utóda *XIV. Lajos* 1715-ig tartó uralma alatt túlsúlyra juttatta Franciaországot Európában, számtalan rablóhadjárata siker koronázta, 1692-ben azonban az angolok és hollandok megsemmisítették a francia flottát. Az 1774-ig uralkodó *XV.* és az 1792-ig uralkodó *XVI. Lajos* dicstelen uralkodó, utóbbit 1793 január 21-én a francia nagyforradalomban kivégezték, *XVII. Lajos* néven ismert szerencsétlen fia gyermekkorban elpusztult, de Franciaország már előbb, 1792 szeptember 21-én (először) köztársasággá alakult. 1804-ben *Bonaparte* vagy *I. Napoleon* császársággá változtatja kormányformáját s 1815-ig uralkodik, — közben fiát *II. Napóleon* néven megkoronáztatja. 1815-től 1824-ig *XVIII. Lajos*, 1830-ig *X. Károly*, 1848-ig *Fülöp Lajos* uralkodott, akinek elűzésével 1848-ban köztársasággá alakult másodszor is. Ez a köztársaság 1852-ig tartott.

Angliában *VIII. Henrik* 1547-ben meghalt. Követte *VI. Edurd* 1553-ig. 1558-ig *Mária*, 1603-ig *Erzsébet* uralkodott. A spanyol hajóhad megsemmisítésével megalapította Anglia tengeri fölényét és a protestáns Anglia függetlenségét. Uralkodása alatt alakult meg 1600-ban a Keletindiai Társaság, melynek köszönheti Anglia India birtokát. Utána *I. Jakab* 1625-ig uralkodik. A török szultánnál Bethlen Gábor erdélyi fejedelem érdekében közbelépett. Utóda *I. Károly*, akit Cromwell Olivér 1649-ben lefejeztetett. Ekkor Anglia köztársaság lett, elnöke Cromwell volt. A köztársaság 1653-ban tengeren megverte a veszélyesnek mutatkozó Hollandiát. 1660-ban visszaáll a királyság és 1685-ig *II. Károly*, 1688-ig *II. Jakab*, 1702-ig *III. vagy Orániai Vilmos*, 1714-ig *Anna* uralkodott. Uralkodása alatt 1707-ben az angol parlament egyesült a skót parlamenttel és felvették a Nagybritannia elnevezést, viszont

megkezdődött az írek elnyomása. 1727-ig *I.*, 1760-ig *II. György* uralkodott. Utóbbi eredményes háborút kezdett Franciaország északamerikai gyarmataiért, melyet csak utóda, az 1820-ig uralkodó *III. György* fejezett be sikeresen 1762-ben, viszont ugyan ő kénytelen volt húsz évvel később az Északamerikai Egyesült Államok függetlenségét elismerni. Napoleon legmakacsabb ellensége. 1830-ig *IV. György* a király, aki Görögország Törökország elleni szabadságharcát támogatta. Utána 1837-ig *IV. Vilmos*, majd 1837-től 1901-ig *Viktória* uralkodott. A gazdasági életet az egész világon hatalmába kerítette a termelési eszközök fejlődése, különösen a gőzgép feltalálása és annak gyakorlati alkalmazása által a *kapitalizmus*.

A kor külső története.

Zápolya János halála után hívei fiát, *János Zsigmondot* kiáltották ki királlyá.

János Zsigmond királyi szerepe semmi lényegest nem tartalmaz, kivéve, hogy Szulejman szultán 1541-ben elfoglalta Budavárát és ezzel Magyarországot három darabra szakította. Ebben János Zsigmondnak volt a legkevesebb része, mert ő ugyan király, de egyben még csecsemő volt ekkor. Helyette és nevében édesanyja, illetve Martinuzzi György gyakorolta a királyi jogokat. Magyarország nyugati és északi részeiben Ferdinánd maradt a király. A török szultán által elfoglalt Buda és a következő években, folytatott török háborúk során török kézbe esett területek török fenhatóság alá kerültek ugyan, de a török a magyar fenhatóságot sem szüntette meg, hanem állandóan túrta a magyar jogok gyakorlását. A magyar jobbágy tehát nemcsak a török urnák, hanem magyar földesurának is adózott. János Zsigmond királysága, illetőleg fejedelemsége alatt Erdély és az Erdélyt közvetlenül határoló magyar területek, a később úgynevezett *partium* egyesültek egymással.

I. Ferdinánd Buda visszaszerzése végett hadjáratot indított a török ellen. A háború balszerencsével végződött. A török nemcsak, hogy megtartotta Budát, hanem már 1543-ban Pécsét, Tatát, Esztergomot, Nógrádot és Hatvant is elfoglalta. Ferdinánd erre 1547-ben békét kötött a törökkel 5 évre és évi 30 ezer

aranyforint fizetésére kötelezte magát. Az öt év letelével, 1552-ben ismét fellángolt a háború, melyben a törökök elfoglalták Lippát, Temesvárt, Szolnokot, Drégelyt és feljutottak egészen Eger váráig, úgy hogy a török Magyarországnak legjobban termő, nagyon tekintélyes harmadrészét vetette hatalma alá.

Ferdinánd és János Zsigmond (illetve János Zsigmond nevében Martinuzzi) egyezkedni próbáltak egymással, hogy a törököt kiűzhessék. Találtak is megfelelő kiegyezési alapot. Megkötötték a szerződést, melynek feltétele az volt, hogy Ferdinánd megfelelő haderőt küldjön Erdélybe, hogy Erdélyt meg lehessen védeni a török bosszújától. Ferdinánd 8000 embert küldött Castaldo nevű tábornoka vezérlete alatt Erdélybe, ahol Martinuzzi György irányította János Zsigmond érdekében az állam hajóját. Martinuzzi nem találta elegendőnek a 8000 embert a törökkel szemben és nem adta át Erdélyt, mire Castaldo, — Ferdinánd hozzájárulásával —, Martinuzzit meggyilkoltatta. Erre az erdélyiek kiűzték Ferdinánd seregeit Erdélyből és megtartották továbbra is János Zsigmondot fejedelmül.

Ferdinánd 1564-ben halt meg. Követte őt a trónon *Miksa*, aki háborút kezdett János Zsigmond ellen. János Zsigmond a török szultánhoz folyamodott. A szultán betört az országba, János Zsigmondot úgynevezett athnamében (török szultáni felségiratban), elismerte Erdély fejedelmének. A későbbi erdélyi fejedelmeknél ettől kezdve szokás volt a török szultánok részéről jövő elismerés. A szultán támogatásának azonban nagy ára volt: megszerezte magának a Tiszántúl addig meg nem hódított részeit.

János Zsigmond király után 1571-ben az erdélyiek a magyarországi származású *Báthory Istvánt* választották fejedelmükké, akivel szemben *Miksa Békés Gáspárt* akarta fejedelemnek. Báthory István azonban legyőzte Békést. Báthory szervezte meg Erdély haderejét, miáltal Erdélyt sikerült fontos hatalommá emelnie, aminek legvilágosabb bizonyítéka az, hogy erdélyi sikerei után 1575-ben megválasztották

Lengyelország királyává. Távozása után öccsét, *Krisztofot*, majd ennek halála után, 1581-ben, fiát, *Zsigmondot* választották Erdély fejedelmévé.

Miksa 1576-ban halt meg. Utána *Rudolf* következett a trónon, aki 1608-ig uralkodott. Hadai 1602-ben ismét megkísérelték Buda visszafoglalását, október 23-án véres rohamot intéztek a török által megszállott Buda ellen — sikertelenül.

1598-ban Báthory Zsigmond lemondott erdélyi fejedelemségéről és azt a német császárnak adta át, Rudolfnak, aki személyében magyar király is volt, a akitől cserébe Oppeln és Ratibor hercegségeket kapta. Ennek ellenére nemsokára ismét visszatért Erdélybe, de hamarosan másodszer is lemondott a fejedelemségről, amikor is *Báthory András* bibornoknak adta át az országot. A székelyek felkeltek András ellen, szövetkeztek Mihály oláh vajdával és Báthory Andrást Szebennél megverték. Maga Báthory András is elesett a csatában. Mihály oláh vajda már előbb hűségesküt tett a császárnak. A szebeni győzelem után a császár vezérével, *Básta Györggyel* együtt uralkodott Erdélyben.

A barátság nem sokáig tartott: Básta megölette Mihály vajdát, attól kezdve ő egyedül uralkodott. Közben több lázadás tört ki ellene, de ezeket véres kézzel elfojtotta.

E közben vallási, illetve felekezeti ellentétek támadtak az országban. A XVI. század elején Németországban Luther Márton, Svájcban Kálvin János által kezdeményezett vallási reformáció nálunk is mihamarabb nagyszámú hívőre tett szert. A vallásváltatással anyagi előnyök is jártak, miután a vallásváltoztatás szabadulást jelentett az addigi egyházi terhektől, különösen a tizedtől.

Az uralkodók kezdetben nem sokat törődtek a felekezeti kérdéssel. Később a viszonyok mégis az elé a kényszerhelyzet elé állították őket, hogy rendezzék a felekezeti kérdést. A Habsburgokra nézve a vallás ügye elvi kérdés is volt. ők elviekben feltétlenül ragaszkodtak a római katolikus anyaszentegyházhoz, amelynek

meggyőződéses hívei voltak. Emiatt Németországban is nagy nehézségekkel kellett megküzdeniök, érthető tehát, ha Magyarországon sem nézték jószemmel a protestantizmus terjedését.

Az 1605-i országgyűlésen a protestánsok szóvá tették sérelmeiket. Az uralkodóház részéről az volt a válasz, hogy eltiltották az országgyűléseket a felekezeti, illetve vallási ügyek tárgyalásától. Az 1604:XXII. törvénycikkben foglaltatott ez a tilalom, melyet azonban, országos határozat nélkül, Bécsben egyszerűen hozzáírtak az országos határozatokhoz. Ez természetesen a katolikusoknak sem tetszett és annál hevesebb felháborodást váltott ki országszerte, hiszen ez időben, 1600 körül, néhány főúri család kivételével Magyarországnak úgyszólván egész lakossága protestáns. A protestáns *Bocskay István*, — gazdag földesúr —, emiatt levelezést folytatott barátaival. Egyik levele Belgioso nevű kassai várparancsnok kezébe került, aki maga elé idézte Bocskayt. Bocskay nem jelent meg előtte. A várparancsnok erre fegyveres erővel vonult Bocskay ellen, hogy elfogja. Bocskay ellenállt, a Belgioso seregében szolgáló hajdúkat a maga részére megnyerte, ezek a még ugyanazon esztendőben történt álmosdi ütközetben Bocskay mellé pártoltak: Belgioso kénytelen volt visszavonulni. Bocskay sikeres ellenállása általános felkelést vont maga után. Ennek eredményeként Bocskayt az erdélyiek megválasztották 1605 február 25-én erdélyi fejedelemmé, majd 1605 április 19-én a szerencsi országgyűlés magyar *fejedelemmé*. A török elismerte erdélyi fejedelemnek, sőt felajánlotta neki a magyar *királyságot* is és koronát küldött neki, hogy megkoronáztassa magát. Bocskay a koronát nem fogadta el, megelégedett Erdély fejedelemségével, még pedig annál inkább, mert meggyőződése szerint a magyarságnak szüksége volt a Habsburgokkal való szövetkezésre, amit ő, Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemsége alatt, a fejedelmi udvarban is állandóan hangoztatott.

Bocskay sikerei az uralkodóházat arra kényszerítették, hogy Bocskayval békét kössön. Rudolf király

nem törődött Magyarországgal, az uralkodóház tehát *Mátyás* főherceget bízta meg, hogy Bocskayval kiegyezzen. 1606 június 23-án kötötték meg a *bécsi békét* Mátyás és Bocskay megbízottai. E békeszerződés rendelkezései szerint a magyar király elismerte, hogy a protestánsok, — a parasztok, a jobbágyság kivételével —, szabadon gyakorolhatják vallásukat. Mátyás főherceg kötelezte magát a király nevében, hogy Magyarország törvényeit meg fogja tartatni, a nádori méltóságot betölteti, a Szent Koronát, — melyet időközben elvittek Magyarországról —, Magyarországra visszahozatja s itt fogja őriztetni, hivatalt csak magyarok kaphatnak, a Bocskayval tartó hajdúk pedig nemességet nyernek. A jobbágyságra nézve az a megállapodás jött létre, hogy annak a jogi helyzete nem változik. Mátyás főherceg a király nevében megígérte, hogy békét köt a törökkel: ha ez nem sikerülne, Bocskay egész erejével a császár, illetve király mellé áll és támogatja őt a török ellen. Ám erre nem került sor. Még ugyanebben az évben a törökkel is sikerült békét kötni. 1606 végén megkötötték a *zsitvatoroki békét*, amelyben a szultán, — Mohács óta először —, magával egyenrangú félnek ismerte el a magyar királyt.

Rudolf király se a bécsi békét, se a zsitvatoroki békét nem akarta elfogadni, mire a hajdúk újra akarták kezdeni a háborút. Bocskay 1606 végén meghalt. Az erdélyi trónra ekkor *Rákóczi Zsigmond*, majd rövid két esztendő után, 1608-ban *Báthory Gábor* került. Mátyás főherceg a saját maga által megkötött béke érvényesítése végett elindult a hozzácsatlakozó magyarok seregével Prága felé, hogy Rudolf királytól kikényszerítse a két béke elfogadását. Rudolf király azonban inkább lemondott 1608-ban a magyar trónról. Mátyás főherceg erre nyomban országgyűlést hívott össze, amely külsőségeiben is, törvényanyagában is nevezetes a magyar országgyűlések között. Ezen az országgyűlésen ugyanis többrendbeli törvényt hoztak a koronázás előtt is, a koronázás után is. Mátyás kötelezte magát arra, hogy megkoronázása után a koroná-

zás előtt hozott törvényt is szentesíteni fogja. // *Mátyás* néven megkoronázták, s ekkor tényleg” szentesítette úgy a koronázás előtti, mint a koronázás utáni törvényt. E törvények között legfontosabbak magára az országgyűlésre vonatkozó rendelkezések, amelyek tüzetesen meghatározzák, hogy az országgyűlésnek mely főpapok, főurak, nemesek és városok a tagjai, ezek közül a két első rend, vagyis a főpapok és főurak *személyesen* jelennek meg az országgyűlésen, a két másik rend, a nemesek és városok pedig *követeket* küldenek. Ez az országgyűlés szabályozta ilyenformán közjogilag a mágnások (= nagyok, nagyságok, nagybirtokosok) helyzetét, akik eddig csupán politikai, de jogilag szabályozatlan hatalmat érvényesítettek az ország fejlődésében. Ettől kezdve jogaikat hosszú időre ez a törvény szabta meg. A mágnások és főpapok felső tábla néven külön tanácskoztak az alsó táblától. Fontos határozatokat hozott ez az országgyűlés a megye joghatósága és az igazságszolgáltatás tekintetében is.

II. Mátyás 1619-ben meghalt. Követte őt /7. *Ferdinánd*.

Erdélyben 1613-tól 1629-ig *Bethlen Gábor* volt a fejedelem, akit a török is elismert. II. Mátyás eleinte nem akarta őt elismerni fejedelemnek. 1615-ben sikerült megegyezniök. Bethlen vállalta, hogyha Buda visszakerül a magyar király kezébe, átadja neki Erdélyt. Ez nem következett be. Ellenben következett az, hogy a bécsi béke rendelkezéseit a király nem tudta megtartani, mire Bethlen az általános európai helyzethez alkalmazkodva, — 1618-ban tört ki a 30 éves háború —, fellépett és 1619-ben az egész felvidéket elfoglalta, Pozsony városát is meghódította, ahol a Szent Korona is kezébe került. Ennek dacára: *nem* koronáztatta meg magát magyar királlyá. Ebben a háborúban Bethlen a csehek szövetségese volt. A csehek 1620 november 8-án a Prága melletti Fehérhegyen vereséget szenvedtek, II. Ferdinánd a fehérhegyi csatával véget vetett a független cseh királyságnak. Mint-hogy így egész erejével Bethlen Gábor ellen fordulha-

tott, Bethlen békét kötött vele 1622-ben Nikolsburgban. E béke szerint a király kötelezte magát a bécsi béke megtartásra és annak nagyobb biztosításául két vármegyét és néhány várat adott át Bethlen Gábornak. A béke nem volt tartós. A vereséget szenvedett cseh protestánsok német hittársaikhoz fordultak s így 1624. évben újra fellángolt a felekezeti háború. A gyorsan következő újabb békekötésben Bethlen Gábor már lemondott a nikolsburgi béke néhány vívmányáról.

II. Ferdinánd e győzelme után Bethlen Gábor habozni kezdett, vajjon megmaradjon-e a protestánsok mellett, vagy a katolikusok mellé álljon? Ez a habozása abból tűnik ki, hogy feleségül kért egy osztrák főhercegnőt. A házasság nyilván a katolikusokhoz való csatlakozását jelentette volna. Bécsben azonban nem fogadták el a házassági ajánlatot, mire Bethlen a brandenburgi választófejedelem leányát, Katalint vette feleségül.

1626-ban ismét tombolt a vallási háború, Bethlen Gábor ebben is tevékeny részt vett. Mivel Németországban győztek a császár seregei, Bethlen ismét kénytelen volt békét kötni. Ebben a békében már csupán a protestánsok vallásszabadságát kötötte ki.

Bethlen Gábor sokat fáradozott Erdély iparának és kereskedelmének fellendítésén, ő maga is részt vett vállalkozásokban és elősegítette, hogy az erdélyi ipar termékeit minél nagyobb mennyiségben vihessék külföldre, főleg a Balkán felé. Ez az iparpártolás Erdély gazdasági fellendülését eredményezte, ami Bethlen hadviselési költségeinek előteremtését fölötté megkönnyítette.

Bethlen 1629-ben bekövetkezett halála után — kívánsága szerint — feleségét, *Brandenburgi Katalint* ültették a rendek Erdély trónjára; mivel azonban Brandenburgi Katalin a katolikus Csáky István tanácsaira hallgatott, az erdélyiek, rövid egy esztendő után, lemondatták és 1630-ban az elhunyt fejedelem öccsét, *Bethlen Istvánt* választották fejedelemmé, aki azonban csakhamar átengedte a fejedelmi széket a

gazdag *I. Rákóczi Györgynek*, aki 1630-tól 1648-ig volt Erdély fejedelme.

I. Rákóczi Györggyel új uralkodó-csatád került Erdély élére, nem volt tehát könnyű helytállania. A magyar király nem akarta elismerni. 1631-ben azonban Rákóczi legyőzte a királyi hadakat és ekkor a király mégis elismerte. Azután felkeltek ellene a saját párthívei, mert azon a nézetben voltak, hogy befolyásuk nem érvényesül eléggé. A fejedelem az elégedetlenkedőket elzáratta, akiket pedig nem tudott elfogni, azokat kiűzte Erdélyből. A menekülők a szultánhoz futottak, mire a szultán utasította a budai basát, hogy támadja meg Rákóczit. A budai basa 1636-ban meg is támadta, de Rákóczi fejedelem Nagyszalontánál a basát is megverte, így azután mindenki, a szultán is kényszerült fejedelemségét elismerni.

I. Rákóczi György hatalma óriási családi vagyonán nyugodott. Hogy vagyonát még jobban növelje, azért fiával, II. Rákóczi Györggyel, feleségül vette a nagy vagyonú Báthory-család utolsó sarját, Zsófiát. Ezáltal a Báthory vagyon is a Rákócziak kezébe került. A török e vagyon birtokában oly nagyra értékelte I. Rákóczi Györgyöt, hogy már életében elismerte a fiát, // *Rákóczi Györgyöt, Erdély* fejedelemének,

Magyarországon időközben, II. Ferdinánd halálával, 1637-ben /// *Ferdinánd* került trónra. 1644-ben betörték I. Rákóczi György hadai Felsőmagyarországba, elfoglalták Kassát, ott 3 katolikus szerzetest halálra kínoztak, s diadalmasan nyomultak előre a Vág felé. Az első győzelmek hatása alatt sikerült III. Ferdinánddal már 1645-ben békét kötnie, Linzben. A linzi béke megerősítette a magyarországi protestánsok vallásszabadságát, mégpedig nemcsak a nemesekét, hanem — s ebben tér el az előzőktől, — a parasztoikat, a jobbágyokét is.

I. Rákóczi György 1648-ban bekövetkezett halála után eredményei mihamar összeomlottak. Fia, II. Rákóczi György ugyanis Lengyelország trónjára is törekedett. Mikor tehát a svédek és lengyelek között

háború tört ki, II. Rákóczi György a svéd király segítségére sietett, jóllehet ehhez sem a szultán, sem a magyar király nem adta hozzájárulását, sőt tiltakozott ellene. A szultán meg is támadta. Tatárokat küldött ellene, akik Rákóczi seregét bekerítették és vezérével, Kemény Jánossal együtt fogságba ejtették. Rákóczinak sikerült hazamenekülnie. Erdélyben ellenfejedelmet talált, *Rhédey Ferencet* (1657—58), de II. Rákóczi György ő felette diadalmaskodott. Azután *Barcsay Ákos*, majd *Kemény János* lépett föl, utóbbi már II. Rákóczi György halála után. A török Rákóczit Erdélyben is megtámadta és 1660-ban megverte. A csatában maga II. Rákóczi György is megsebesült, Nagyváradra menekült, ott sebébe rövidesen belehalt. A török ekkor Nagyváradot is elfoglalta és így a török hódoltság még jobban kitágult.

Az erdélyi fejedelmi trónt 1662-ben török kívánságra *. Apaffy Mihállyal* töltötték be, aki Kemény a nagyszöllősi csatában megverte. Kemény a csatában elesett, s ezután Apaffy 1690-ig uralkodott.

Közben III. Ferdinánd király 1657-ben meghalt. Követte őt a trónon az egyik leghosszabb ideig uralkodó Habsburg-király, *. Lipót*, aki majdnem 50 éven át, 1657-től 1705-ig uralkodott.

Mindjárt uralkodása kezdetén háborút üzent neki a török. A háború több-kevesebb szerencsével folyt, míglen 1664 augusztus 1-én Szentgotthárdnál a török döntő vereséget szenvedett. A csata után 10 nappal már békét is kötött I. Lipót a törökkel Vasvárott. Ez a vasvári béke a töröknek minden szerzeményét meghagyta, viszont a magyar érdekeket egyáltalán, nem vette figyelembe, s mivel a magyarok hozzájárulása és bevonása nélkül kötötték, nagy elégtelenséget keltett. *Wesselényi Ferenc* nádor vezetésével összeesküvés-féle is keletkezett, amelyben a legmagasabb rangú urak vettek részt. A szövetkezés kipattant és a bécsi udvar azt nagy kegyetlenséggel fojtotta el. Lipót az összeesküvők vezetőit kivégeztette. Akik idejében értesültek a veszélyről, azok Erdélybe menekültek. Ezeket nevezték *bujdosóknak*. Közéjük

tartozott *Thököly Imre* is. Az összeesküvés miatt gályarabságra is ítélték sok gyanúsítottat, köztük nagyon sok protestáns papot. Az összeesküvést nyílt abszolútizmus követte, annál is inkább, mert a Habsburg-hatalom ezidőtájt Németországban erősen meg-ingott, I. Lipót tehát Ausztriából, Csehországból és Magyarországból egységes, nagy dunamenti hatalmat akart alapítani s ezért az alkotmányt felfüggesztette. Az új rendet azonban az általános ellenállás miatt nem lehetett megvalósítani. Amiben része volt annak is, hogy a bujdosók erőteljesebben felléptek.

1678nban a bujdosók megválasztották vezérükké *Thököly Imrét*, aki megszerezte a török támogatását és a franciák szövetségét. A vezérségre alkalmas volt, — itt lép ismét előtérbe a hanyatló óriásbirtok jelentősége, — mert magyarországi birtokai elvesztek és azok visszaszerzéséért folytatott küzdelmet, tehát személyes érdekei kötötték a kitartó harchoz. Emellett voltak Erdélyben is birtokai, amelyeknek jövedelméből áldozhatott a bujdosók céljaira. Személyes képességei is megfeleltek. A bujdosók betörték Erdélyből Északmagyarországra és sikeresen harcoltak. Elfoglalták Kassát is. *Kurucoknak* nevezték magukat, a németeket és a németek párthiveit pedig *labancoknak*. A kurucok sikeres fellépése arra bírta Lipótot, hogy 1681-ben országgyűlést hívjon össze Sopronban, hogy az orvosolj a sérelmeket.

Thököly azonban nem elégedett meg a soproni országgyűlés határozataival. Rábírta Törökországot, hogy háborút indítson. A nagyvezír 1683-ban Bécs elfoglalására indult. Bécs ostroma sikeresnek ígérkezett, az utolsó pillanatban azonban megérkezett *Szobieszki János* lengyel király felmentő sereggel és megverte a törököket. Erre I. Lipót ellentámadásba ment át. Franciaországgal 1684-ben húsz éves fegyverszünetet kötött. A pápa közbenjárásával sikerült szövetségessévé megnyernie a lengyeleket és a velenceieket, nagy sereget gyűjtött össze egész Európából, amelyhez, — miután a török Thökölyt 1685-ben elfogatta, — magyar bujdosók és kurucok is csatla-

koztak. A jól megszervezett támadásnak a török nem tudott ellenállni. Buda vára is, melyet Abdi basa védelmezett, 1686 szeptember 2-án elesett, 145 éves török hódoltság után felszabadult a török uralom alól. A győzelem hatása alatt, amelyben több más alföldi: szegedi, mohácsi, zentai (de nem a világhíres) stb. csatavesztés járult, kénytelen volt a török a Tisza—Duna közéről kitakarodni.

Buda visszafoglalása véget vetett Thököly kuruczmozgalmának, de az uralkodóház politikája mihamar ismét fölélesztette a kuruczérmeket. A török kitakarodása után a császáriak ugyanis nagy kegyetlenséggel kezdték üldözni a magyarokat. A felszabadító háború irtózatosságot követelt a nemzettől. A megyéken pénzben, a katonaság ellátásában többet zsaroltak be, mint amennyit az örökös tartományok fizettek. Caraffa Antal Eperjesen véstörvényszéket állított fel, ahol nagyobb birtokosokat tömegeken elítéltetett és kivégeztetett, a vagyonukat elkoboztatta. Az eperjesi véstörvényszéket Lipót ugyan hamarosan megszüntette, de annak és a többi borzalmaknak hatásait a lelkekben nem tudta megszüntetni.

Lipót 1687-ben ismét országgyűlést hívott össze, amely hálából Budavár visszafoglalásáért és az ország felszabadításáért kimondotta, hogy amíg Lipótnek *fiúágon levő* leszármazol lesznek, ezek választás nélkül öröklik a magyar trónt. Ugyanekkor eltörölték az aranybullának a fegyveres ellenállásról szóló 31. cikkelyét, viszont a rendek kikötötték, hogy a király a koronázáskor köteles az ország törvényeire megesküdni és erről oklevelet kiadni.

Budavár visszafoglalása Erdély függetlenségét is megszüntette. A császári seregek egy része Buda visszafoglalása után Erdélybe nyomult. Erdély kénytelen volt a Habsburgokhoz csatlakozni.

1691-ben újabb török háború kezdődött. A Dunán túl felszabadítása után Szerbia felé nyomultak a császári seregek 1691-ben Zalánkeménynél (Szlankamen) *Bádeni Lajos* herceg legyőzte a törököt, majd 1697-ben Szavoyai genő herceg Zentánál verte meg magát

a török szultánt. Ezzel ért véget az 1683-ban török részről kezdett, de a hadi eredmények következményeként felszabadító hadjáratokká változott háború. Karlócán 1699-ben békét kötöttek a felek, amely szerint a Maros-Tiszaszög kivételével egész Magyarország felszabadult a török uralom alól.

Mindez nem szolgált az ország megnyugtatására. A sok szenvedés és áldozat nem hozta meg a maga gyümölcsét. A felszabadított földterület tulnyomólag idegeneknek jutott. A paraszt adóját felemelték, jóllehet azt egyébként is túlzottan sok köztartozás terhelte. Burkoltan, közvetve megadóztatták a nemest is, úgy hogy behozták a fogyasztási adót. Elv volt, hogy a császár Magyarországon állomásozó katonaságát Magyarország pénzbeli vagy természetbeli adójából kell eltartani. A valóságos fosztogatással fajult erőszakos behajtás miatt az elégedetlenség nőttön-nőtt, lázongásokra, fölkelésekre vezetett, amelyeket azonban kezdetben a magyar urak, — egyebek között *Károlyi Sándor* —, vertek szét. A folyton erősödő elégedetlenség végül is feltartóztathatlanul kitört. Az egyre szaporodó elégedetlenek élére azután // *Rákóczi Ferenc* állott, akit a viszonyok szinte akarata ellenére sodortak a szabadságharcba. Kétségtelen loyaltitását igazolja, hogy magyarországi birtokait ki akarta cserélni németországi birtokokkal s olyan német hercegnő kezét kérte, akinek a Habsburg-házhoz való családi viszonya bizonyára megakadályozta volna a szabadságharcban való részvételét; azonban mindkét szándéka meghiúsult. A Habsburg-ház családi politikája kizárt a magyarsággal minden közelebbi, főleg pedig családi kapcsolatot. Csupán uralkodók gyanánt kívántak szerepelni. Az elutasított Rákóczi, — fejedelmi birtokkal, fejedelmi család sarja —, már birtokai népének siralmas állapota miatt is kénytelen volt pblitikával foglalkozni. Szédületes kiterjedésű birtokai voltak, melyek szerzeményeken kívül — látuk — a Rákóczi, Báthori és Zrínyi családok ősi birtokait egyesítették. Fejedelem volt ő közjogi megvá-

lasztás nélkül is. De éppen azért politikája sem merülhetett ki az országgyűlések erőtlén politizálásában. A francia királlyal bocsátkozott levelezésbe afelől, hogy miként lehetne Magyarország bajain segíteni. A levelek a bécsi udvar kezébe kerültek. Rákóczit elfogták és 1701-ben Bécsújhelyen elzárták. A fogságból Rákóczi megszökött; Lengyelországba menekült, ahonnan visszatérve, némi francia segítséggel kibontotta a felkelés zászlaját. Kezdetben nagy eredményeket ért el. Az elégedetlen köznép nagyszámmal állott zászlai alá. Kilátásait növelte az a körülmény, hogy Lipótnak a franciákkal vívott háborúja miatt alig 5000 császári katona maradt az országban.

I. Lipót 1705-ben meghalt. Követte őt a trónon /*. József*, aki igyekezett II. Rákóczi Ferencsel békét kötni, de nem sikerült. Erre Rákóczi XIV. Lajos francia király kívánságára 1707-ben az ónodi országgyűléssel kimondatta a Habsburg-háztól való elszakadást.

A határozat váratlan következményekkel járt. Nemcsak a szabadságharc lángolt föl újult erővel, hanem — s ez a tanulságos —, *a franciák ettől kezdve kevésbé támogatták a magyar felkelés ügyét.* Az elszakadással a kibékülés lehetősége amúgy is megszűnt. 1709-ben a franciák elvesztették a spanyol-örökösödési háborút. Ezzel eldőlt II. Rákóczi Ferenc szabadsága harcának a sorsa is annál inkább, mert a fejedelem hadai 1708-ban Trencsénnél szintén döntő vereséget szenvedtek. Rákóczi kimenekült az országból. Teljhatalmú megbízottjául *Károlyi Sándort* hagyta Magyarországon, akivel szemben I. József király az addigi német tábornokok helyére gróf Pálffy János személyében magyar hadvezért állított. Nagyrészt *Pálffy Mária* közbenjárására a szembenálló feleket a békülékenység szelleme hatotta át. A két magyar vezér 1711-ben Szatmáron békét kötött, amelynek értelmében a felkelők életükre és vagyonukra kegyelmet nyernek, ha leteszik a királynak a hűségesküt; Rákóczinak megengedték, hogy megbízottak útján tehessen hűségesküt.

Rákóczi azonban nem élt az engedelemmel. Arra számított, hogy majd valamelyik európai háborúba bekapcsolódik, de ez a reménysége meghiúsult. Életét Rodostóban fejezte be, ahonnan hamvait 1906-ban hozták haza és temették el a kassai székesegyházban. 1711-ben meghalt József király. A trónon ///. *Károly*¹ követte, az utolsó férfi Habsburg. 1711-től 1740-ig uralkodott. Már ő erősítette meg a szatmári békét, összehívta az országgyűlést, amelyen megkoronázták. Az 1712—15 és a következő 1722—23. évi országgyűlések hozták azokat a fontos törvényeket, amelyek az ország rendjét jogilag megváltoztatták, Azért jogilag, mert gyakorlatilag már az évszázadok tényleges állapota megváltoztatta a régi magyar helyzetet. A közigazgatást a III. Károly alatt szervezett kormányzások legmagasabbja, a királyi udvari kancellária és a II. József alatt Budára került helytartótanács látta el, de csak a gazdasági ügyek kivételével, melyeket a teljesen idegen udvari gazdasági tanács, illetve ennek megszűnte után a cseh-osztrák udvari kancellária hatáskörébe utaltak. A katonaságról szóló törvények fönntartották ugyan a nemesség kétes értékű fölkelési kötelezettségét, de megszervezték a király zsoldos hadseregét is. A királyok eddig is tartottak zsoldos hadsereget, de csak mint birtokosok a saját jövedelmeik terhére, mintegy királyi bandérium gyanánt. Mostantól a királyi hadsereg közjogi jelleget nyert, fönntartására külön adót szavaztak meg. A nemesi fölkelés fővezére hivatalból a nádor volt, e zsoldos hadseregé egyedül a király, egyben német császár, — hadserege ez okból „császári királyi” (és nélkül), nyelve német —, aki az így kiépített közigazgatási és hadi szervezet útján abszolút módon uralkodik. Ámde az állandó hadsereg elfogadásával meg kellett változnia az adózás és a törvényhozás rendjének is. Az adót

¹ Elsőnek számítják Róbert Károlyt (Caroberto, de törvénye szerint: Carolus). Második az 1385-ben agyonvert Kis Károly.

az országgyűlés egy évre szavazta meg. Ha nem volt országgyűlés, akkor nem szavaztak meg adót sem. Azért, hogy az adót meg lehessen szavaztatni, évről-évre össze kellett volna hívni az országgyűlést. Az országgyűlések rendszeres összehívása ennek ellenére elmaradt ugyan, hanem az adót — mégis beszédtek. Ebben a vonatkozásban fontos volt s később nevezetes következményekkel járt a vármegyék ellenállási jogának szabályozása. E szerint a megyék egyes, a törvénynek meg nem felelő királyi rendelkezéseket nem voltak kötelesek végrehajtani. Az aranybulla ellenállási záradékának újabb jogi formájú változata volt ez.

III. Károlynak nem volt fia, ezért igyekezett a Habsburg-ház női ágának örökösödési jogát elfogadtatni. Törekvése Magyarországon sikerrel is járt. Magyarország hozzájárult a Habsburg-ház női ágon való leszármazóinak törvényes örökösödési jogához is, bizonyos korlátok között. (Ez az úgynevezett *pragmatica sanctio*.)

III. Károly alatt szabadult fel hazánk egész területe a török alól. Az 1716—18. évi török háborúban Savoyai Jenő visszafoglalta Temesvárt, majd Nándorfehérvárt (Belgrádot), úgy hogy Magyarország anyaterülete ekkor jutott teljes épségében vissza abba az állapotba, amelyben a mohácsi vész előtt állott.

III. Károly halála után a *pragmatica sanctio* alapján 1740-ben *Mária Terézia*, a második magyar nőuralkodó lépett a királyi trónra. Mária Terézia ellen úgyszólván az összes európai hatalmak fegyvert fogtak, igényt támasztván a sok országból összetevődő Habsburg-örökség egy-egy részére. A királyné a magyarokra támaszkodott. Az úgynevezett örökösödési háborúban sikerült érdekeit, ha nem is veszteségek nélkül megvédenie. Ugyanezt mondhatjuk az 1756-ban kitört hétéves háborúról. Emiatt Mária Terézia igyekezett a magyarokkal szemben előzékenységet tanúsítani. Magyar nemesi testőrséget szervezett. Egyesítette Magyarország egész területét a magyar törvények szerint

való igazgatásban. 1776-ban Fiumét Magyarországhoz csatolta, hogy ezzel Magyarország kereskedelmét tengeren előmozdítsa, stb.

Ez a jóindulat azonban idők folyamán megváltozott, még pedig — adókérdések miatt. Mária Terézia ugyanis, a háborúk tapasztalatain okulva, erős hadsereget akart tartani és ehhez az 1751-i országgyűlésen az adó felemelését kérte. A rendek ekkor felemelték az adót 200.000 forinttal. Ez nem bizonyult elegendőnek. Mária Terézia 1764-ben újabb adóemelést kért. A rendek arra hivatkoztak, hogy a paraszt oly szegény, hogy nem bír több adót fizetni. Mária Terézia viszont arra az álláspontra helyezkedett, hogy ő nem is a parasztoktól akar adót, hanem a nemesektől: fizessenek adót a nemesek, ő ennek fejében elengedi a bandériumállítási (fölkelési, hadbaszállási) kötelezettséget. A rendek így sem vállaltak adófizetési kötelezettséget, hanem csupán a paraszt terhére emelték az adót 700.000 forinttal, amely adó most már, az akkori időben szörnyű nagy összeget, évente 3.900.000 forintot tett ki. De ez sem volt elég. Mária Terézia tehát a még kellő összeget úgy szerezte meg, hogy *vámokat* léptetett életbe, amelyeket a nemesnek is, sőt miután főképp a nemes volt vásárlóképes, elsősorban a nemesnek kellett megfizetnie, ha nem is közvetlenül, de a vételárban áthárított áremelkedés formájában. A nemesség elégtelenségét ellensúlyozandó, az adó terheit viselő parasztot viszont a királynő lehetőség szerint védelmébe vette a nemességgel szemben. Ezzel visszatért Szent István példájához, a jobbágnak nevezett munkáshoz, illetve a munkás, a jobbágy, a paraszt védelméhez. Szabályozta „urbarium”-ában a parasztságnak a nemességgel szemben való kötelezettségeit, még pedig mindezt a maga királyi hatalmával, abszolutisztikusan, nem országgyűlésen. Mindezek ellentétet szültek a királynő és a nemesség között, azonban ezeknek az ellentéteknek gyakorlatilag való kirobbanása Mária Terézia sima uralkodása alatt nem történt meg. Mária Terézia nagysága, — viszonylagos jólétet teremtett —, éppen

simaságán, diplomatikus ügyességén át nyilvánult. Egy-egy ügyesen összeboronált házassággal sikeresebben oldott meg az uralkodó család érdekében súlyos összeütközéseket, mint elődei a véres szabadságellenes harcokban. Uralkodása csak késői, mondhatnók: egész máig éró gazdasági hatásaiban mutatkozik reánk általában károsnak. Az ő uralkodása idején ezek a hatások még nem voltak átláthatók.

Mária Terézia nemzeteltató, sima uralkodása után annál hevesebb ellenségeskedés jellemzi fiának, *II. Józsefnek* uralmát 1780-tól 1790-ig. Magyar házassági jog szerint ő már Lotharingiai József, — atyja Lotharingiai Ferenc —, bár a történetírás Habsburg-Lotharingiainak nevezi őt és utána következő királyainkat. József nem koronáztatta meg magát, azért elnevezték „kalapos király”-nak. Abban a hitben, hogy a hagyományoknak erejük nincsen, bölceleti elgondolások szerint akarta államát berendezni, melybe Magyarországot alkatrész gyanánt illesztette. A magyar törvényeket mellőzte. Rendeletei ennélfogva annál inkább általános elégedetlenséget keltettek, mert a nemességet is meg akarta adóztatni. Az elégedetlenség annyira fajult, hogy mikor 1787-ben az oroszokkal szövetségbe háborút kezdett Törökország ellen, az elégületlen magyarok Poroszországhoz fordultak segítségért, hogy Józsefet megtörjék. József így kénytelen volt a magyar nemességgel kibékülni. Halálos ágyán egy tollvonással megsemmisítette addigi rendelkezéseit.

Halálával 1790-ben öccse, *II. Lipót* lett a király. Jóakarató uralkodó volt, de a nemesség álláspontját ő is túlzottnak találta s inkább a törökkel és porossal kötött megállapodást, csakhogy a magyar kívánságokat teljesítenie ne kelljen, sőt azon gondolkodott, ne „bocsássa-e szabadon” a jobbágyokat a nemesség ellen? Időközben azonban, már 1792-ben meghalt. Rövid uralkodása közjogi tekintetben nevezetes. Hozzájárult, hogy az 1790—91-i országgyűlés Magyarország közjogai, függetlensége tekintetében a legmesszebbmenő törvényeket hozza. Ez az országgyűlés először rendelte

el az 1790:XVI. törvénycikk által az iskolákban a magyar nyelv tanítását, bár a közigazgatás nyelvétől továbbra is a latint hagyta meg. Még fontosabb, hogy törvényeseknek ismerte el Mária Teréziának és II. Józsefnek a jobbágypokra vonatkozó rendelkezéseit.

II. Lipót utóda a fia, *Ferenc*, aki 1835-ig uralkodott. Uralkodásának több mint fele idejét a francia események töltik ki. Ferenc igyekezett útját állani a forradalom és a forradalmi eszmék terjedésének. Állandóan háborúban állott a francia forradalommal, mely egy Habsburg-főhercegnőt, XVI. Lajos feleségét, lefejeztetett. A háborúkban mindig vereséget szenvedett. Vereségei miatt elvesztette a német császárságot, 1804-ben császársággá emelte Ausztriát, fölvette az osztrák császári címet, majd 1806-ban lemondott a német császárságról. Később leányát feleségül adta I. Napoleon császárhoz, de ez nem sokat változtatott a viszonyokon. A súlyos helyzet rákényszerítette Ferencet, hogy a magyar nemesi fölkelést is igénybe vegye. Előbb 1797-ben állították ki a nemesi sereget, — „inszurrekciót” (= fölkelést), miként akkor hívták —, majd 1809-ben, amikor Győrnél meg is ütközött a franciákkal, de vereséget szenvedett. A rosszul felszerelt, kiképzetlen nemesi sereg, minden vitézsége dacára sem vívhatott ki diadalt a kitűnő felszerelésű, harcedzett francia hadtól.

Ferenc nagyon félt az új francia szellemtől. Konzervatív álláspontra helyezkedett és a magyarokat arra biztatta, hogy ragaszkodjanak ősi alkotmányukhoz. Ez a konzervativizmus érdekes fejleményekhez vezetett: kilenc megye az ősi alkotmány alapján megtagadta a meg nem ajánlott katonaság állítását és az adók beszolgáltatását. Ferenc ugyanis III. Károly törvényei ellenére sem tartott országgyűlést az adó és katonaság megszavazása céljából. Ferenc perbe fogta a megyéket, de a megyék kimutatták, hogy nekik joguk van a meg nem szavazott újoncok és adók beszolgáltatásának megtagadásához. Erre Ferenc 1825-ben

összehívta az országgyűlést. Ezzel az országgyűléssel kezdődött az a nagy átalakulás, amely 1848-ban bezárja a most tárgyalt kort. E nagy átalakulás megértéséhez azonban ismernünk kell a kor fejlődésének alapvető tényezőit.

**A XVIII. század fejlődési együttthatói:
Népesség. Pénz. Ipar. .Kereskedelem.**

A török uralom alól felszabadult területek a teljes pusztulás képét tárják a szemlélő elé. Ezt a képet mivel sem javítja a felszabadulást követő két évtizedes kuruc szabadságharc. Elegendő egyetlen egykorú idézet egy kuruc jelentésből, mely a később Európa éléstárának nevezett Bácsbodrog vármegyéből azt írja, hogy: „Zentán alul két napi járásra sem találni egy élő lelket.” Szekfü Gyula: *Magyar Történet-e* nagy részletességgel, tüzetesen és kimerítően rajzolja az állapotokat. Mi kénytelenek vagyunk megelégedni a népeségi viszonyok számszerű rajzával. De ez elegendő is.

Hunyadi Mátyás korában, a XV. század végén Magyarország lakosságának száma 4-5 millióra tehető. Két évszázados török hódoltság és szabadságharcok után 1715-ben összeírták az adóköteles lakosságot. Az összeírást 1720-ban kiigazították, teljesebbé tették. Az összeírás szerint kereken 270 ezer adóköteles, tehát nem nemesi háztartás volt a szoros értelemben vett Magyarországon (vagyis Erdély, a temesi bánóság és Horvát-Slavonország kivételével), 130 ezer Erdélyben. A Tisza-Maros szögén — vagyis másként a temesi bánóságban — egykorú becslések szerint mintegy 45 ezer ember élt. Az 1869 évi népszámlálás adatai szerint egy-egy családra átlag öt tag jutott, ha tehát a felszabadulás utáni viszonyok között valószínűnek

látszó hat tagot számítunk egy-egy családra, nem sokat tévedhetünk. E szerint a szoros értelemben vett Magyarországon, de a temesi bánóság nélkül, 1 millió 620 ezer, Erdélyben 780 ezer lakost kell föltételeznünk. Ehhez számítva a nemességet és a netalán kihagyottakat, továbbá a temesi bánóság 45 ezer lakosát: Magyarország egész lakosságát legfeljebb 2 és 1/2 millióra becsülhetjük, vagyis a Hunyady Mátyás korabeli népességnek legfeljebb a felére. E lakosságból magyar volt 1 millió 160 ezer, vagyis 46%, német 338 ezer, vagyis 13%, tót-ruthén-szerb 564 ezer, vagyis 22%, oláh 490 ezer, vagyis 19%. Legmagyarabb volt a Tisza balpartja, azután a Tisza-Duna köze, majd a Duna jobb partja, a Tisza jobb partja, végül Erdély, ahol alig 1/3 rész, a Duna balpartja, ahol valamivel 1/5-nél több, utójára a Tisza-Maros szöge (temesi bánóság), ahol csak éppen 1/5 része a magyarság a nemzetiségeknek. Viszont legritkább volt a lakosság éppen azokon a helyeken, ahol aránylagosan legtöbb volt a magyar. A 2 és y% millióból 1 millió 160 ezer volt a magyar és 1 millió 340 ezer a nem magyar.

II. József 1785-ben újabb összeírást fogatosított, amelyet 1786-ban és 1787-ben pontosság kedvéért megismételtek és az esetleges pontatlanságokat kiigazították. E népszámlálás eredménye szerint ekkor, tehát hetven esztendővel az első összeírás után, Magyarország polgári népessége 8 millió lélek volt, amelyből csak 2 millió 320 ezer a magyar, 5 millió 680 ezer a nem magyar. A magyarság arányszáma tehát 29%-ra szállt alá, az egyébként szédületesen rohamos népszaporodás mellett, amely nyilvánvalóan a XVII. fejezetben tárgyalt betelepítések, gyarmatosítás eredménye.

Az 1850-ben tartott újabb népszámlálás szerint Magyarország polgári lakossága 11 millió 310 ezer lélek volt, ebből 5 millió a magyar és csak 6 millió 310 ezer a nem magyar, vagyis a magyarság arányszáma ismét felnövekedett 44.2 %-ra.

Ez az első megdöbbentően érdekes és érthetetlen tünet, amelyet már sokféleképpen igyekeztek magya-

rázni, de kielégítő megfejtés mindmáig nincs. Mi történhetett itt a történelem mélyén? Előttünk a veszendőnek indult magyar nemzet, melyet a XVI. és XVII. századok folyamán részint a törökkel, részint uralkodóházával, részint önmagával és egyéb szomszédaival vívott öldöklő küzdelmei a teljes kiirtás martalékául szántak. Valahogyan átmenti magát a vészen a *legfeljebb* 1 millió 160 ezer magyar. Ennek a csekély maradék magyarságnak a nyakára rátelepedett legalább 4—5 millió idegen telepes és 70 év múlva a magyarság már egyharmad részét sem teszi ki az ország népességének. Mária Terézia alatt elidegenedett a származása szerint magyar főrendi népességünk is. Ennek ellenére az 1790:XVI. törvény már, *a magyarság leggyöngébb arányszámának idején*, elrendeli, elrendelheti a magyar nyelv tanítását az iskolákban. Fél évszázad alatt teljesen és állami tekintetben kizárólagosan magyar lesz a hivatalos nyelv, 1850-ben már ismét majdnem a lakosság fele ismét magyar! Miként volt ez lehetséges? Az iskola? — Azóta nem értünk el iskolával ilyen eredményt. — Az uralkodóház rejtett akarata a „divide et impera”,¹ a szent-istváni többnyelvűség modern formájú elvének alkalmazhatása végett? Hiszen Mária Terézia köréből indult útjára a modern irodalom. — Avagy a rendi alkotmány? — amiként mások vélik. — Ez a kérdés máig sincs földerítve. Mi a magunk részéről nem is kívánjuk itt a rejtélyt földeríteni, csak tényként megállapítjuk a magyarság örvendetes gyarapodását az egész lakossághoz viszonyított arányában és megállapítjuk a lakosság számának óriás mértékű emelkedését. Fontos ez, mert *ez idézi föl a kor gazdasági és jogi átalakulását* Ez a szerfölött megszorított lakosság, melyhez fogható azelőtt Magyarországon történelmileg igazolható módon nem élt soha, megélhetést keresett, de a rendi társadalom keretein belül nem talált. A jobbágytelkek nem nyújtottak a maguk kezdetleges és nem fejleszt-

¹ Oszd meg és parancsolj.

hető termelési módszereikkel, faekéikkel, hármastorgóikkal, külterjes gazdálkodásukkal megélhetést, de nem is voltak elegendő mennyiségben. Nem volt annyi jobbágytelek, amennyiben az 1 millió 600 ezer család elhelyezkedhetett volna. Ezek tehát elhelyezkedést kerestek. A meglévő csekély iparban és kereskedelemben kereshettek volna elhelyezkedést, de ez szintén lehetetlen volt a — céhek miatt. A céhek, az iparosság fellegvárai, nem fogadtak be maguk közé újabb elemeket. Féltékenyen örködtek a maguk kiváltságai felett, szigorúan ragaszkodtak a zártszámhoz, amelytől függőnek hitték megélhetésüket. A túlnépesség, az elégedetlenség erjesztője, keresi a megélhetést és mivel a céheknél zárt kapura talál: döngeti, majd bezúzza azt. A céhekkal szemben egyre türelmetlenebb hangok hallatszanak. Egyre-másra hozzák a törvényeket a cég ellen, törvényileg nyirbálják szabadságait, helyesebben szabadoságait, míg végül az 1790-es országgyűlés megteszi az intézkedéseit arra is, hogy legyen ipara és kereskedelme Magyarországnak is. Az alkotmányos magyar törvényhozás első nyilvánulása a modern kereskedelmi jog terén az 1723:LIII. törvénycikk, a *pragmatica sanctio* törvénytársa, mely a kereskedőket rendszeres kereskedelmi könyvek vezetésére kötelezte s ezeket fél bizonyító erővel ruházta fel. Az 1792:XVII. törvény megengedte, hogy miután Magyarország joga külön kereskedelmi jogokat nem ismer, váltó- és kereskedelmi követelések fölött *osztrák* bíróság Ítélezhessek, amely ítéleteket Magyarország végrehajt. Ezt a törvényt csak az 1840:XV. törvénycikk helyezte hatályon kívül.

Szóval, a magyar rendekben és törvényhozásban megvolt a hajlandóság az ipar fejlesztése iránt. Csupán a módszerek nem voltak a történelmi helyzetnek megfelelők. A törvényhozás ugyanis a rendi alkotmány sérelme nélkül, különösen adófizetés nélkül kívánta a kor égető igényeit kielégíteni. Az adófizetés kérdésében azonban összeütközésbe került az uralkodóházzal, amelynek adóra volt szüksége. Viszont a rendi jogok mellett a kifejlődni készülő kapitalizmus is életkép-

telen. A modern termelési módszereket nem ismerték, hiszen annak egyik alapvető tényezője, a szén, csak 1750 körül került először felszínre Magyarországon, Brennebergben, s még ötven év múlva is alig volt becsülete, alig tudták róla, mire való. A rendek tehát meg sem értették, miről volt szó. Akadtak ugyan számosan, akik igyekeztek a gazdasági életet fejleszteni. Gróf Festetich György felállította 1797-ben a keszthelyi gazdasági iskolát, a Georgikont. Thessedik Sámuel Szarvason tevékenykedett, Albrecht főherceg pedig megalapította a magyaróvári gazdasági akadémiát. Ezek azonban inkább mezőgazdasági jellegű szakiskolák voltak. A kormány is, már 1764-ben, elrendelte gazdasági egyesületek alapítását a mezőgazdaság fejlesztése céljából. Mindez azonban legfeljebb a mezőgazdasági technika, amint ma mondani szokás, a többtermelés ügye volt anélkül, hogy a gyakorlati szükségletek kielégítését, főként az elhelyezkedést megoldotta volna. A nagybirtok már kapitalista módra is termelt. Például Lilien báró Ercsiben olaj-, pálinka- és likörgyárat és serfőzöt állít. De a szoros értelemben vett mezőgazdasági területen is minél jobb áru termelésére törekedtek. A dunántúli mágnások, Eszterházyak, Festetichék, Batthyányiak, Széchenyiek, de néhány más felvilágosult nagy úr is, mint a Károlyiak, Andrássyak, stb. igyekeztek minél „belterjesebb”, tehát kapitalista gazdálkodást bevezetni. Az óriásbirtokok urai angol példát vettek mintaképül s így hamarabb ráeszméltek, hogy kellő tőke nélkül és ingyenes jobbágy munkákkal nem sokra mennek, kezdeményezték tehát a jobbágyság megváltását. Tevékenységük eredménye az, hogy míg 1730 körül a föld értéke majdnem semmivel egyenlő, egy akó (56 liter) bor árával 8 hold földet lehet venni, addig 1830 körül már 8 akó bor árát kell fizetni 1 hold földért, ami mintegy hatvanszoros értékemelkedésnek felel meg. Mindez azonban leginkább a tevékeny földesúrnak használt. A munkanélküli nagy tömegek éheztek. Berzeviczy Gergely szerint a lakosság Magyarországon „nyomorban elpusztul, éhen hal”, ezért propagálja ő

és sok más társa az ipart és kereskedelmet, amely követelésnek nem is volt Magyarországon ellenzéke. Csakhogy itt beleütközött a magyar király az osztrák uralkodó akaratába. Ausztriában általános volt az adókötelezettség, Magyarországon a nemesség nem fizetett adót. A király tehát egyrészt igyekezett a jobbágyság sorsán javítani, ezzel a jobbágyságot magához láncolni s a nemesség ellen fordítani; a királyok ezirányú tevékenységének nem csekély része volt 1848 előkészítésében, — másrészt Ausztria iparosodása érdekében egyoldalú vámpolitikával megakadályozta a magyar ipar fejlődését, hogy így az osztrák iparnak legyen hol a maga termékeit biztosan elhelyezni — és tudja magát honnan élelmezni: Magyarországot Ausztria gyarmatává süllyesztették. Ezt II. József nyíltan ki is mondta.

A másik, ami a magyar ipar és kereskedelem fejlődését akadályozta, a magyar pénzügy rendezetlensége. Magyarországnak ez időben nem volt saját pénzrendszere. A magyar aranypénzek Róbert Károly óta híresek voltak, Németországban értékmérőül is szolgáltak a többi aranyakra nézve. A mohácsi vész után a pénz és érmeügy terén is általánossá vált a zavar és fejetlenség. Magyarországon ugyan három pénzverde is működött, egy Körmöcbányán, egy Gyulafehérvárott és egy Nagybányán. Azonkívül Szomolnokon rézpénzt vertek és sok rézlemez gyártottak. De ez nem változtatott azon, hogy az országos pénz belső tartalma megromlott s napirenden volt a pénzhamisítás, úgyhogy végül mindenki félt a magyar pénztől.¹ Több törvényünk igyekezett ezen segíteni, de eredménytelenül, mígnem 1807:XXII. törvénycikkünk eljti az önálló magyar pénzrendszert és elrendeli, hogy „a pénzszámlálás egyformasága, a rénusi forintok segítségével általánosan behozatván, másféle forintok mindenütt megszüntetteknek”. E rénusi, rénes vagy német forint az úgynevezett konvenció s pénzlábon alapult, melyet Mária Terézia férje léptetett életbe

¹ V. ö. Jókai Mór: Rab Ráby, Mire megvénülünk, stb.

1748-ban és azért nevezték konvenciósnek, mert Bajorország „konvencióval”, egyezményvel szintén elfogadta. Egy rénes forintban 20 garas volt, egy garasban 3 krajcár, egy rénes forint tehát 60 krajcár.

A rénusi forinton kívül még számos egyéb pénz is forgalomban volt, miután elegendő forgópénz nem állott rendelkezésre, ami az árakat nagyban nyomta. S itt kezdődik a papírpénz pályafutása. A szükség nyomása alatt megjelent a papírpénz.

Papírpénzt először Mária Terézia bocsátott ki 12 millió konvenciós forint értékben. Ezek az úgynevezett „bankócédulák” 5, 10, 25, 100, 500 és 1000 forintos címletekben kerültek forgalomba. Egyetlen fedezetük volt, hogy Magyarország és az osztrák örökös tartományok valamennyi adó-, kamarai és bankpénztára „készpénz” gyanánt elfogadta. E biztosíték, illetve fedezet következtében e bankócédulák nagyon keresettek voltak és teljes értékben forogtak. Ezt a papírpénzt azonban nem közvetlenül, hanem megbízottak, kereskedők útján bocsátották forgalomba, akik azért kamatot fizettek és váltót adtak. Magyarországon lakó kereskedő nem kapott váltóhitelt, miután Magyarországnak váltójoga nem volt. Az 1792:XVII. törvény sem segített ezen, mert a végrehajtás körül is nehézségek voltak. Nem kereskedő magyar pedig természetesen éppen nem kaphatott semmiféle hitelt, hacsak kereskedőtől nem. A magyar állampolgár tehát ki volt szolgáltatva a kiváltságolt kereskedőnek, aki csak uzsorás áron adott pénzt, esetleg csak bankócédulát, papírpénzt. Tudta ezt a magyar király is. Mária Terézia már 1772 november 15-én úgynevezett hitelpénztár felállítását rendelte el, amelynek rendeltetése volt, hogy magyar tőkepénzeseknek alkalmat szolgáltatson tőkéik gyümölcsöző elhelyezésére, de rendeltetése volt az is, hogy egyrészt a kincstár hiteligenyeit, másrészt — „amennyiben a pénztár állapota engedi” — magánosok kölcsön szükségletét is kielégítse. Ez a hitelpénztár az ország különböző helyein állított fiókokat és már 1775-ben több mint 7 millió forint betéttel dicsekedhetett, 1819-ben majd 22 milliót tett a betét-

állománya, — kölcsönt azonban ettől is csak kereskedő vagy olyas valaki kaphatott, akiért kereskedő jótállt. Amit persze a kereskedő nem ingyen csinált. Igaz, hogy Mária Terézia más intézettel is igyekezett a kölcsönszükségletet enyhíteni, ő alapította 1778 augusztus 23-án kelt kiváltságlevéllel az uzsorások megfékezésére és a zálogkölcsönre szorulókat megsegítése végett a zálogházat. A zálogház azonban ezidőben Pozsonyban működött csupán és oly csekély tőkével, hogy komoly közgazdasági hitel igények kielégítésére alkalmatlan volt. (Aminthogy ma is az.)

A magyar ipar és kereskedelem tehát nem jutott pénzhez, csak a kiváltságolt osztrák kereskedő útján, méregdrágán. Ez akadályozta a fejlődést. De ezenkívül egyéb baj is történt a pénzzel. Ausztria visszaélt a papírpénzeibe helyezett bizalommal. A háborúk folyamán szükséges összegek előteremtése végett nyakrafőre nyomatták a bankócédulákat, aminek az lett a vége, hogy azok teljesen elértéktelenedtek, kétszer, 1811-ben és 1816-ban leértékelték s a kétszeri leértékelés után $\frac{1}{25}$ rész értékre süllyedtek. Magyarországnak jogilag ugyan semmi köze nem volt e papírpénzekhez, ezen a jogcímen Magyarországnak nem is engedtek beleszólást a pénz sorsába, azonban gyakorlatilag mégis Magyarország szenvedte meg az elértéktelenítést, miután mezőgazdasági terményeiért a magyar birtokos kapta — és elfogadta — fizetésül.

A második leértékeléssel egyidejűleg az osztrák kormány a bizalom felélesztése és a leértékelés lebonyolítása, valamint a pénzügyek rendezése végett 1816-ban megalapította az Osztrák Nemzeti Bankot, amely az elértéktelenített papírpénzt a maga alaptőkéjébe felszívta, de csak attól, aki megfelelő arányban valóságos készpénzt is befizetett. Az Osztrák Nemzeti Bank azután nagyszerűen bevált. Bankjegyeket bocsátott ki, melyek beváltását ígerte valóságos pénzre, s ezzel nagy forgalmat bonyolított le, de alapszabályai szintén nem nélkülözték a kiváltságolt kereskedőre vonatkozó kikötést, aki egyedüli alkalmas és megbízható arra, hogy pénzt kapjon. Az egész magyar közgazda-

sági élet kapkodott pénz után, mint fuldokló a levegő után és nem kaphatott.

Ez volt a helyzet, mikor az 1825. évi nevezetes országgyűlés megnyílt. Ezek a kérdések izgatták az elméket és ezek a viszonyok készítették fellépésre e kor legnagyobb alakját: gróf Széchenyi Istvánt.

Széchenyi István gróf legelfogadhatóbb értékelője, Szekfü Gyula szerint Széchenyi rendszere a magyar kopárságon épült fel.¹ „Magyarország nagy parlag”, — írja maga Széchenyi — „ez tehát azon horgony, melyhez kötöm elemzésem fonalát.” Elmékedése erkölcsi, eredményei — gazdaságiak. Gazdasági utón akar nemzetén segíteni, de gazdasági eszközei csak részben gazdaságiak, nagyobbrészt erkölcsiek. Szabadelvű angol példát követ, de sajátlagos magyar értelemben: a magyar magánjog helyett olyan magánjogi rendszert akar, amelyet ma kapitalista rendszernek nevezünk. Gazdasági elgondolásainak tengelye a műszaki és üzemi részen kívül a hitel, amely minden korláttól mentes tulajdonjog nélkül nem képzelhető. Nem riad vissza az adófizetéstől, szégyenletesnek és erkölcsstelennek mondj a az adómentességet. Nagy társadalmi átalakulás mellett szükségesnek tartja természetesen az egyéni szorgalmat is, amit oly nagyra becsl, hogy olyan alkalommal, mikor valakinél a szorgalmat ismeri, de annak kellő eredményében nem bizik, képes arra is, hogy névtelenül maga elvégezze az illető teendőjét. Például a Pesti Hengermalom ügyvezető igazgatójának jelentését a közgyűlés számára ő készíti el, s azt az igazgató olvassa fel a saját jelentése gyanánt. Gazdasági elgondolásait Széchenyi beállítja a nemzet *kifejlesztendő* erényeinek középpontjába. A tudományt éppen úgy nem téveszti szem elől, mint a társas élet követelményeit. Tudományos Akadémia, Nemzeti Kaszinó és Országos Magyar Gazdasági Egyesület egyaránt neki köszönhetik létezésüket, de a hajózás, vasút, híd sem esnek érdeklődése és hatásos működése körén kívül. Emellett saját gazdaságát

¹ Három nemzedék, 17. lap.

sem hanyagolja el. Megalapítja az első gőzmalmot, de a selyemtenyészést is meghonosítja — és egyéb gazdasági tényei közepette — bérlőnek is fölcsap: Deák Ferenc 800 holdas birtokát bérbevette. Ilyen minden irányba terjedő tevékenység, kellő anyagi áldozatkészséggel alátámasztva, nem maradhatott hatás nélkül. Mindenirányu tevékenysége két irányú ellenhatást váltott ki. Egyik volt a megriadt osztrák érdekeltségé, amelyek ipari, kereskedelmi, általában gazdasági fölényüket féltették Széchenyi reformjaitól. Jogilag ugyan nem tudtak belekötni. Széchenyi a leglojalisabb alattvaló volt: egy hanggal sem vétett nemcsak királya, de még „császára”, az öszmonarchia eszméje ellen sem, annyira nem, hogy a „monarchia” két felének csak gazdasági egyenlősítését kívánta, megajánlván az adót. Még a vámkérdésnek is csekély fontosságot tulajdonított, mert az ország termelésének emelkedését nem a kivitelről, hanem a belföldi fogyasztás növekedésétől, tehát az általános nemzeti jólét emelkedésétől várta. Csak gazdaságilag iparkodott boldogulni. Ausztriában azonban, nem ugyan az uralkodóház, de a gazdasági körök, éppen ezt tartották magukra nézve veszélyesnek. Igyekeztek tehát terveit gazdaságilag keresztetni. Egész pénzügyi titkos szervezet működött körülötte, hogy a maga számára biztosítsa Széchenyi működésének gazdasági eredményeit: ez a szervezet legfőképp Rothschild érdekeltségéből került ki. Még kisebb jelentőségű vállalkozásaiban is ott találjuk a Rothschidokat vagy megbízottaikat, mint például a Lánchidnál. Széchenyi hitelért folytatott küzdelmei sem eredményeztek önálló hitelszervezetet: az is Rothschild érdekkörébe került. Ezek a kapcsolatok még felderítésre várnak. Saját kutatásaink alapján azonban megállapíthatunk annyit, hogy az Országos Magyar Gazdasági Egyesületen és a Nemzeti Kaszinón kívül nem volt Széchenyinek olyan alkotása, amelyből Rothschildék hiányoztak volna.

Másik ellenhatás a nemzeti közéletben jelentkezett. Széchenyinek nemcsak szavai, de főképpen tettei széles körben találtak követőkre. Akik helyzetükön

vagy a nemzet általános közgazdasági bajain segíteni akartak, Széchenyit követték. Am kiderült, hogy Széchenyi eszméi kivihetetlenek. Valami rejtelmes akadály gátolja nemes eszméi testté válását. A közgazdasági helyzet fejlődik ugyan, de a megélhetés még nem könnyebb. Keresték ennek okait. És itt kapcsolódott be a kor másik nagy alakja, Kossuth Lajos.

1835-ben Ferenc meghalt. Követte *V. Ferdinánd*.

Kossuth eszmeköre ugyanaz, ami Széchenyié. Semmi egyebet nem kíván, mint Széchenyi, sőt gazdasági igényei és célkitűzései kisebbvonalúak, inkább köznemesi szemmel nézi a viszonyokat. *De megjelölte az okot, amit Széchenyi nem tudott vagy nem akart megjelölni: miért hatástalanok a magyar nemzet gazdasági erőfeszítései. Közjogi helyzetünk az akadály boldogulásunknak, — állította Kossuth. Ennélfogva nem gazdasági, hanem közjogi célkitűzések az elsődlegesek: a király személyének közösségén kívül teljesen el kell szakadnunk Ausztriától. Kossuth tehát a gazdasági kérdések tengelyévé tette a közjogi kérdést, a nemzeti öncélúság eszméjét s ezen az alapon nemcsak önálló vámterületet, hanem magyar ipart védő vámoikat is követelt.*

E két személy körül tömörülnek azok a fényes alakok, akiknek neve még ma is köztiszteletünk tárgya: élükön Deák Ferenc, azután Eötvös József báró és a többiek, akik annak gyakorlati kivitelén dolgoztak, amit elviekben a nagy viták tisztáztak, ők az 1836—48. évi országgyűlések jogfejlesztésében törvényalkotásunk napszámosai. Nem teljesen eredetit adtak. Példát vettek a haladottabb külföldtől. Jogalkotásunk, bármily korszakos, külföldi szakférfiak, — például Wildner Ignác bécsi ügyvéd, stb — közreműködésével haladt.¹

¹ Sándorfy Kamill: Törvényalkotásunk hőskora, számos helye.

Meghallgatták őket. Megvitatták előterjesztéseiket. Deák jól megszűrte véleményeiket s aztán határozta. A határozatok túlnyomórészt nem váltak törvénnyé, de legalább tisztázták az eszméket és az —érdekellentétet. Mindez természetesen nem vezetett eredményre. A közgazdasági helyzet a javaslatoktól nem javult. Az egész országot általános nyugtalanság töltötte be, ami különben nem kizárólagos magyarországi jelenség volt. Egész Európában izzott az elégedetlenség, s ez az általános nyugtalanság kétségtelenül befolyásolta a magyar kedélyeket is. De nálunk saját különleges helyzetünk is élesztette az elkeseredést. Kossuth azt, amit politikai eszközökkel elérni nem tudott, társadalmi úton igyekezett megvalósítani. Az alsó tábla 1844. évi feliratára, amellyel a nemzeti ipar érdekében védővámrendszert követelt, elutasító válasz érkezett. Kossuth tehát Országos Védegyletet alapított, amelynek célja az volt, hogy a dédelgetett osztrák ipar gyártmányainak bojkottjával mozdítsa elő a hazai ipar fejlődését. Az egyletnek 1845-ben már 138 fiókja volt, mintegy 100 ezer taggal, — anyagi eredményt azonban alig tudott felmutatni. Annál nagyobb hatása volt lelkieken. A német városi polgárságot, mely Ausztria kereskedelmi politikájának és a céhekkal szemben szabad iparra való törekvéseinek csak kárát látta, megnyerte a nemzeti törekvéseknek és magyarosodási hajlamokat ébresztett benne. Tömörítette az embereket, eszmecezerét indított a mozgalom és így a politikára is kihatott. 1840)611¹ a zsidók megkapták a kereskedelem és a gyáripar fellendítése végett a szabad letelepedés jogát. A mohácsi vész után ugyanis a zsidók addig szerzett jogai elveszelődtek úgy, hogy III. Ferdinánd 1647-ben kimondotta, hogy a zsidók az ország jogainak nem részesei. Ettől kezdve a zsidók Magyarországon jogtalanok voltak 1840-ig. A zsidóknak jogot adó 1840. évi törvénnyel a zsidóság, de a magyar liberalizmus sem volt megelégedve. Eötvös József báró a városi német iparosok és kereskedők kenyéririgységének

¹ XXIX. t.-c.

és versenytől való félelmének tulajdonította, hogy a zsidók nem kaptak mindjárt teljes egyenjogúságot. A *galíciai* zsidóság azonban, mégis tömegesen vándorolt be az országba. Eleinte a németiséghez számították magukat és az 1840-es években a városi lakossággal együtt indult meg az ő magyarosodásuk is. Később már ők jártak elől a liberális politikai küzdelmekben, hogy megszerezzék a teljes egyenjogúsítást. Tevékeny részesei voltak különféle alapításoknak, mint a Gyár-alapító Részvénytársaságnak, Magyar Kereskedelmi Társaságnak, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank megalapításának s általában törekedtek azon, hogy a közgazdasági élet iránti érdeklődés erősödjék. Mint a kapitalizmus korának eseményeiből kiderül, nagy része volt mindebben a Rothschild-háznak.

A király az általános kívánság hatása alatt végül is engedett és 1848 április 11-én szentesítette azokat a törvényeket, melyek a kapitalista Magyarország alapjait lerakták. Lehet, hogy része volt ebben az 1848 március 15-i pesti nagy tüntetésnek, az európai metropolisokban ez időben fellángolt forradalmi kilengések lelkes, bár békés másának is, melynek két gyakorlati eredménye volt: Petőfi Talpra Magyarjának kinyomtatása és Táncsics Mihálynak, az első magyar szocialistának kiszabadítása a fogházból. Nem lehet 1848 törvényeiről azt állítani, hogy sok forradalmiság volna bennük. Ellenkezőleg, inkább csak a tényleges állapotokat foglalják törvénybe. így a parlamentarizmus tekintetében meg kell állapítani, hogy parlamentarizmus azelőtt is volt nálunk, csak annak összetevő elemei mások voltak, s 1848 ezeket a „másokat” kihalásra ítélte: választójogot adott minden nemesnek, azok szerzett jogát nem érintette; de csak azokra terjesztette ki a választójogot — lényegileg —, akiknek ingatlan vagyonuk volt. A nemes *utódok*, ha vagyonuk nincs, később már nem részesültek választói jogban. 1848 tehát fenntartotta azt a szent-istváni elvet, mely szerint *az ingatlan vagyon nemesít*. Ipar tekintetében elvileg ugyanez a helyzet, mert cégtagság helyett a vá-

rosi ingatlan birtoka adott jogot. Lényegileg ez az állapot és elv uralkodott egészen 1920-ig. Az a nemes tehát, aki vagyonát elvesztette, elvesztette nemességét is, politikailag, közjogilag megszűnt tagja lenni a magyar nemzetnek. Legnevezetesebb közjogi ténye 1848-nak a felelős magyar minisztérium, mely Magyarországot függetlenítette az osztrák hatóságoktól, melyek addig, mint láttuk, sorsunkat intézték. Az 1848-as törvényhozás általában konzervatív. Forradalmi csak annyiban, amennyiben Bécs is akarta: megszünteti az urbériséget, papi tizedet és az ősiségét, megteremti a szabad ingatlanforgalmat és a közteherviselést, tehát megadóztatja a nemest is, stb. *Valamennyi bécsi kivátság.* Gazdasági függetlenség tekintetében azonban 1848 nem intézkedik, önálló pénzügyek tekintetében sincs intézkedés. Az új törvények alapján V. Ferdinánd kinevezte az első felelős magyar minisztériumot (kormányt); elnöke Batthányi Lajos gróf, pénzügyminisztere Kossuth Lajos, de Széchenyi, Deák is a kormányban ültek. Az Osztrák Nemzeti Bank mindjárt érintkezésbe lépett Kossuthal, a pénzügyminiszterrel és felajánlott neki a kormány céljaira 12 millió forintot: ismerje el az Osztrák Nemzeti Bank bankjegykibocsátó szabadalmát Magyarország részéről. Kossuth nem ismerte el, hanem önálló magyar pénzrendszer mellett döntött. Megbízást adott a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknak, hogy bankjegyeket bocsásson ki, melyek fedezésére nemzeti gyűjtés útján gyűjtötte össze az aranyat és ezüstöt. Kossuth elhatározása ismeretes volt Bécs előtt már akkor, mikor azt Kossuth még nem is sejtette. Kossuth ugyanis Havas Józseffel, a Kereskedelmi Bank igazgatósági alelnökével folytatta tárgyalásait a bankjegykibocsátás végett, aki a bécsi körök bizalmi embere volt. Tanácsal pedig Wodianer Sámuel látta el, akit miniszteri bankárnak nevezett ki, de aki szintén Bécs, közelebbről Rothschildék megbízottja. Mikor tehát Kossuth elhatározása ismeretessé vált, nyomban megkezdődött a — katonai ellenakció, amelyhez az udvar hozzájárulását annál könnyebb volt megnyerni, mert az udvarnak gazdasági ereje immár

úgyszólván semmi, csupán katonai ereje volt és ezt féltette a magyar eseményektől. Az udvar — miként egykorúlag hívták: kamarilla — tehát megkezdte Jellasich Ferenc horvát bán útján Magyarország ellen a támadást. A magyar kormány megkísérelte a békés kibontakozást, de nem sikerült. A mérsékeltebbek erre visszavonultak, a Kossuth hatása alá került magyar nemzet azonban védekezett. „Kezdődött harc, fényes, dicső, csodás,¹” ... de vereséggel végződött. 1848 december 2-án V. Ferdinándot trónjáról lemondatták, helyébe ült I. Ferenc József és az alkotmányt eltörölték. Válaszul az országgyűlés 1849 április 14-én a debreceni református nagytemplomban kimondotta az uralkodóház trónfosztását. Olaszország leverése után az uralkodóház összes haderejét Magyarország ellen fordíthatta, azon kívül az orosz cár segítségét is kérte. A magyar erőt mutatja, hogy 400 ezer főnyi hadsereggel lehetett csak letörni. Egy teljes esztendőn át állta a harcot a magyar hadsereg, míglen 1849 augusztus 13-án Világosnál az orosz hadsereg előtt lerakta a fegyvert.

Erdély sorsa egyezett Magyarországéval. Három évszázados külön állami élet után egyesült Magyarországgal, — úgy a magyar, mint az erdélyi törvényhozás kimondta az egyesülést —, a szabadságharc dicsőségéből és szenvedéseiből Erdély is kivette a részét, s Világossal ő is elbukott.

¹ Vargha Gyula: koronázási emlékdóája.

NYOLCADIK RÉSZ.

A kapitalista korszak. (1848-tól.)

XXXVI.

A királyság változása.

Az első, ami a kapitalista vagyoni korszakában szemünkbe tűnik, a király *méltóság jelleg ének* kialakulása. A királyság Szent István óta elsősorban nem méltóság, hanem tényleges hatalmi állapot: a király tulajdonos volt és mint tulajdonos, ura és birtokosa az országnak. A királynak e minősége az ingatlan vagyoni korszakai alatt fokozatos változásokon ment keresztül. A nagybirtokos szövetségek idején, a tatárjárás eredményeként, még az egész ország tulajdonosa a király, bár tulajdonjoga e korszakban már inkább csak átvitt: a valóságos tulajdonos a Szent Korona, illetve a Szent Koronában megtestesülő egész magyar nemzet, melynek a király megszemélyesítője. Tulajdonjogát e korban a király már nem korlátlanul gyakorolhatja, ameddig tényleges hatalma ér, hanem ameddig joga engedi: tulajdonjogának korlátja van. Az ingatlan vagyoni harmadik korszakában a király tulajdonjoga már nem egyéb, mint bizonyos előnyökért a birtok jog királyi biztosítása megerősítés által. A kapitalista korszakban a királynak ez a minimális joga is megszűnik. Mindenki tulajdonosa lesz addigi birtokának, a királyi hatalom senki alattvalója vagyona nem terjed ki többé: a király *egyszerű köz-*

jogi méltósággá válik. Közjog és magánjog küzdelmében győzött az utóbbi. Ennek következménye, hogy a király fizetett állami alkalmazotti vonásokat ölt magára. Első ugyan és közjogilag és büntetőjogilag személyében is szent és sérthetetlen, *vagyoni tekintetben* azonban többé nem, csak közjogilag fölöttese az állami tisztviselőknek. Az ingatlanvagyon első korszakában, Szent István alatt a köztisztviselő elődje még — láttuk — a király gazdatisztje volt (egyéb teendői mellett). A kapitalista korban a király éppen úgy meghatározott javadalmazásban részesül, ha nem is fizetés vagy más hasonló személyi járandóság címár, mint bármely más köztisztviselő. Az ingatlan vagyon vége felé még legalább elvileg, birtokosok között primus inter pares,¹ s azok ura, a kapitalista vagyon korszakában már csak köztisztviselői vonatkozásban primus inter pares, de a köztisztviselők (katonatisztek) fölött is csak a fegyelmi jog korlátai között ur. 1848 előtt elvileg minden jövedelem az övé volt, ő engedett abból hányadot alattvalóinak; 1848-tól az ország (nemzet + állam) jövedelme az országé és abból a király meghatározott összeget kap. Természetes következménye ez annak a ténynek, hogy elfogadta hazánk a római tulajdonjogot. Miután ugyanis ezzel a ténnyel mindenki tulajdonossá vált, természetes, hogy a király nem maradhatott tulajdonos és nem rendelkezhetett többé elvileg sem a társadalom jövedelmeivel. 1848 előtt a királyság nem méltóság volt, hanem tény, tényleges hatalom; 1848-ban méltósággá vált.

A király a közgazdasági vezetést, alattvalói sorsáról való kötelező gondoskodást a kapitalista korban kiadja kezéből és a gazdasági életet szabadjára engedi. A pénzverési felségjog helyébe harmadik pénzes személyek kereskedelmi joga lép. A király megszűnik közgazdasági tényező lenni, semmi egyéb immár, mint a közjogilag szabályozott rend fenntartásának biztosítója a kezében megmaradt katonai tényleges hatalommal. A király a maga katonai hatal-

¹ Egyenlők közt első.

mával befelé és kifelé biztosítója lázadás és külső támadás ellen ama harmadik személyek működési szabadságának, kiknek kezébe a tényleges vagyoni erő átcsúszott. A király létjogát ténylegesen ez a helyzet adja meg, E védelem fejében részesül nagyobb javadalmazásban, ezért ismerik el öröklött hadparancsnoki jogát és adják meg a hadsereg számára a hadi költségeket.

Az államelmélet és közélet terén a látszólagos súly a törvényhozásra szállott át a királyról, valójában azonban azokra az elvont gazdasági erőkre és ezek mögött álló személyekre, illetve ezek szervezeteire, melyek a pénz körül alakultak ki.

A pénz teljes elismerésre tesz szert. Még a szociáldemokrata munkásság is a pénzgazdálkodás alapjára helyezkedett. A pénz előbb sem volt ismeretlen, de a gazdasági berendezkedés nem áruforgalomra, hanem fogyasztásra volt tekintettel. A tulajdonjog az áruforgalom követelményeinek megfelelő gazdasági berendezkedést vont maga után. Hogy a pénznek ez az ereje honnan származik, annak vizsgálata nem ide tartozik, azért csupán annyit jegyzünk meg, hogy pénz nyújt a nyereszkezésre, tőkés árutermelésre leginkább lehetőséget. Hogy azután a pénz minő jellegzetes utat futott be történetünkben, azt maguk az események mutathatják meg leginkább. Nagyvonalú jellemzés helyett tehát a következőkben mindjárt át térünk a gazdasági eseményekre. Azután adjuk a köztörténeti eseményeket, mint amelyek a közgazdasági eseményeknek már egyszerű következményei gyanánt jelentkeznek.

Előjáróban még csak *a nemzetközi helyzetet* kell röviden vázolnunk.

Ausztria ezidőben még Felső-Olaszország ura is volt. 1859-ben a Sardinia és Franciaország ellen vívott háborúban Lombardiát, majd 1866-ban Velencét is elvesztette. Ennek előzménye volt, hogy Ausztria és Poroszország közösen háborút viseltek 1864-ben Dánia ellen Schleswig-Holstein „felszabadítása” végett. A közös háború sikerrel végződött, de a zsákmányon a hadviselő társak nem tudtak megosztzkodni, 1866-ban tehát Ausztria és Poroszország egymás ellen fordultak. A poroszok szövetségesre találtak az olaszokban (Sardiniában).

Ausztria vereséget szenvedett, kénytelen volt nemcsak Schleswig-Holsteinről és Velencéről lemondani, hanem Németországból is kiválni. Uralkodója Magyarországgal azonos: 1916-ig *I. Ferenc József*, azután *I. Károly* néven Magyarország e néven IV. királya.

Egységes Németországról a korszak kezdetén beszélni nem lehet. Volt német-vámszövetség, amelybe egyes államok több-kevesebb tekintéllyel és súllyal tartoztak, de Németország, mint egységes állam, nem volt. Az 1866. évi porosz-osztrák háború után északi német szövetség alakult Poroszország vezetésé alatt. 1870-ben háború tört ki Poroszország, illetve az északi német szövetség és Franciaország között; a háborúba bevonták a déli német államokat is. A háború sikeres befejezésével megalakult az egységes Német Birodalom bizonyos államszövetségi jelleggel. A Német Birodalom császára *I. Vilmos* porosz király lett, aki 1888-ig uralkodott. Ausztriát a Német Birodalomból kizárták, miután már 1866-ban kivált. *I. Vilmos* alatt kezdődött az afrikai német gyarmatosítás és emiatt versengés Angliával. *I. Vilmost* 1888-ban *III. Frigyes*, majd még ugyanez évben *II. Vilmos* követte a császári trónon, aki 1918-ig, a világháború végéig uralkodott, amikor is trónjáról lemondott. Poroszország története 1871-től azonos a Német Birodaloméval.

Szerbiában — mely ekkor még török hűbéres állam — 1843-tól 1858-ig *Karagyorgye Sándor* fejedelem uralkodott osztrák befolyás alatt. 1858-ban megfosztották uralmától. Követte őt a már előbb is uralkodott *I. Obreriovics Mihály*, majd 1860-ban *III. Obrenovics Mihály* fejedelem. Alatta a törökök teljesen kitakarodtak Szerbia erődéből. 1868-ban *III. Obrenovics Milánt* imegyilkolták. Követte *IV. Obrenovics Milán*, aki 1877-ben visszakapta Ószerbiát, 1878-ban elfoglalta Nist és 1882-ben felvette a királyi címet. Ettől kezdve Szerbia teljesen független állam. 1885-ben háborút kezd Bulgáriával, de vereséget szenved. 1889-ben fia, *Sándor* követi a trónon, akit 1903-ban meggyilkoltak. Trónját *Karagyorgyevics Péter* király foglalta el, akit a Marseillesben 1934-ben meggyilkolt *II. Sándor* király követett a trónon a világháború után.

Olaszországban 1849-től 1878-ig *Viktor Emanuel* uralkodott, az egységes Olaszország megalapítója. 1859-ben francia segítséggel megszerzi Ausztriától Lombardiát, 1861-ben egyesülnek Olaszország akkor szabad államai, 1866-ban kapja meg Velencét. 1870-ben elfoglalja az Egyházi államot és ezzel megszünteti a *pápák világi hatalmát*. Utóda *Umberto*, aki 1900-ig uralkodik. Szerencsétlen háborút folytatott Abessziniával. 1900-ban meggyilkolták. Azóta *III. Viktor Emanuel* uralkodik.

Oroszországban 1855-ig *I. Miklós* a cár. 1849-ben ő avatkozott a magyar ügyekbe. 1853-ban Törökországgal viselt háborút, ezt követte az európai megtorló háború, az úgyneve-

zett krimi háború 1854-től. 1855-ben 17. *Sándor* lett a cár, aki különösen Ázsiában terjeszkedett, de gyakran beavatkozott a balkáni ügyekbe is. 1861-ben felszabadította a jobbágyokat. 1881-ben merényletnek esett áldozatul. Utána 1894-ig *III. Sándor* uralkodott, aki különösen a bolgár ügyekbe avatkozott. Őt követte az ugyismert „béke cár”, *II. Miklós*, akinek uralkodása világbéke teremtésére irányult, de világháborúba torkollott. 1917-ben letaszították trónjáról, majd a bolsevisták, az orosz tanácsköztársaság megszervezői, kivégezték.

Romániai — eredetileg Moldva és Oláhország, mindkettő még török hűbér — 1851-ig oroszok tartják megszállás alatt, 1853-ban ismét oroszok, majd a krimi háború kitörésével osztrákok szállták meg és tartották megszállás alatt 1857-ig. A párisi szerződés után *Bals Tivadar* és *Ghika Sándor* kajmakámok vezetik. Moldva 1858. január 17-én, Oláhország pedig február 5-én *Cuza Sándor* ezredest fejedelemmé választotta, aki a török hűbérúrnak 1861. december 2-án kelt hozzájárulásával a két államot 1862-ben reális unióba, egységes állammá olvasztotta. 1877-ben kapta Dobruzsát, de elvesztette Besarábiát. 1878-ban teljesen elszakadt Törökországtól, 1881-ben királyság lett. Ettől kezdve *Románia*. 1883-ban katonai szerződést kötött az Osztrák-Magyar Monarchiával és Németországgal. A világháború alatt királya *Károly*, utána trónzavarok, míg a jelenleg uralkodó *Ferdinánd* király trónra nem jut.

Törökországban 1861-ig *Abd ul Medsid* uralkodott. 1853-ban kénytelen Oroszországnak a balkáni keresztények felett protektorátust engedélyezni. Az orosz beavatkozás miatt keletkezett az 1853. évi valamint a krimi háború, melynek az 1856. évi párisi békeszerződés vetett véget. 1876-ig *Abd ul Asis* a szultán. A szerb erődökből kivonta a török csapatokat. 1875-ben tört ki a bosnyák lázadás, mely 1878-ban az Osztrák-Magyar Monarchia beavatkozását és a berlini kongresszust vonta maga után. Boszniát elvesztette, azt Magyarország ősi jogán az Osztrák-Magyar Monarchia szállta meg. 1909-ig *V. Murád* rövid uralkodása után *Abdul Hamid* uralkodott, akit megfosztottak trónjától, helyébe téve öccsét, Resád effendit *V. Mohamed* néven, aki a világháború végéig uralkodott. Uralkodása alatt tört ki 1912-ben a balkáni háború, mely európai Törökország úgyszólván teljes felosztásához és különösen Szerbia és Románia megerősödéséhez vezetett.

Franciaország 1848-tól 1852-ig köztársaság, — ez volt a második köztársaság, — ettől kezdve 1871-ig császárság, a császár *III. Napoleon*, aki részt vett a krimi háborúban, majd az olasz—osztrák háborúban. 1870—71. évi Németország elleni háborúját, s ezzel császárságát is elvesztette. A háború végén Páris kommunisták vették hatalmukba, akiket rövid uralmuk után kiirtottak. Azóta Franciaország ismét köztársaság (harmadik).

Angliában 1901-ig Viktória királynő uralkodott, akinek

unokája II. Vilmos német császár is anyai ágon. 1876-ban felvette India császári címét. Sok gyarmati háborút viselt. A krími háborúnak főrészesé. 1882-ben szállták meg angolok Egyiptomot, 1898-ban Szudánt. 1899-ben tört ki a búr háború, amely azonban Viktória utóda alatt, csak 1902-ben nyert végleges befejezést. A világháború előkészítésében nagy része volt utódjának, VII. Eduárdnak, aki hosszú időn fáradozott azon, hogy I. Ferenc Józsefet eltántorítsa a német szövetségtől és angol szövetségessé tegye. Sikertelenül. Ferenc József kitartott Németország mellett. A világháború alatt V. György volt a király.

Spanyolország uralkodója 1868-ig *Isabella*, aki alatt forradalmak üzik egymást. 1868-tól 1870-ig Spanyolország köztársaság, azután három éven át *Amadeas* az ur, majd 1875-ig ismét köztársaság. Azután 1885-ig XII. majd 1931-ig XIII. Alfonz a király. Utána ismét köztársaság.

Amerika északi felében az Északamerikai Egyesült Államok köztársaság és Kanada angol birtok, sok szabad földjeikkel és mérhetetlen természeti kincseikkel çengeteg kivándorlót csábítottak Amerikába. A magyar kivándorlók számát az 1870-es évektől 1914-ig mintegy 3—4 millióra lehet tenni.

Nevezetesebb művelődéstörténeti esemény,, I hogy 1851-ben feltalálják a revolvert, 1853-ban a csöpostát, 1859-ben építik a Szezei-csatornát, 1876-ban feltalálja Bell a telefont, 1878-ban Edison a fonográfot, a gramofon őset, majd 1879-ben az izzólámpát. 1884-ben építik a Panama-csatornát, 1886-ban megjelenik a modern autó őse, az első Benz-autó, 1890-ben az első villamos Berlinben, 1895-ben fedezi fel Röntgen a róla elnevezett sugarakat, 1897-ben Marconi a drótnélküli távirót, a rádió őset, 1898-ban a Curie házaspár a rádiumot, 1900-ban lép nyilvánosság elé Zeppelin, majd nemsokára átrepüli Blériot repülőgépevel a La-Manche csatornát. Nagy fejlődést tapasztalunk a motoroknál, s ennek megfelelően jelentős szerepet kezd játszani, s mind nagyobb jelentőségre tesz szert az olaj.

A világháború eredményeként visszaállt *Lengyelország* és *Csehország*, Ausztriát alkatelemeire darabolták, Magyarországot megcsonkították.

**Ipar és kereskedelem általános
eseményei világos után.**

A világosi tragédia ipari tekintetben épügy, mint általános közgazdasági és politikai szempontból, körülbelül két évtizedre terjedő *kísérleti korszakot* eredményezett, melyből a kibontakozást az 1867. évi kiegyezés segítette elő. Ez a kor, kísérleti jellege ellenére is, maradandó nyomokat hagyott történelmünkben: úgyszólván összes kereskedelmi és ipari természetű viszonyaink e korban gyökereznek, nagy részben változatlanul örökítve át az abszolutizmus intézkedéseit.

A kornak csodálatosan kettős arculatát észlelhetjük: *'politikailag* a legteljesebb elnyomatás, — *iparilag* a legteljesebb szabadság jellemzi, s talán misem ábrázolná hívebben a kort, mint az, hogy *nyilván idegen származású közgazdasági író,* akit tehát látszólag a politika közvetlenül nem érdekel s származásánál fogva sincs a nemzethez kötve, *Kautz Gyula* nemzetgazdász, néhai egyetemi tanár, még e kor vége felé így ír közgazdasági, egyébként tárgyilagos munkában, Világosról: „A nemzet, mely még rövid idővel előbb öröm és reményteljes kebellet lépett az állami átalakulás és anyagi megifjodás előtte megnyílt pályájára, s küszöbén állott egy kornak, mely ha az ádáz sors keze oly rombolólag nem nyúl a dolgok fejlődési kerekeibe, egyikévé válhat

vala a legszebbeknek s legdicsőbbeknek, melyekről az egyetemes emberiség története lapjai tanúskodnak, egyszerre a legmélyebb örvény szélére taszítva jelentkezék; eszméyeitől és reményeitől megfosztottan állta a felette majdnem kényuralmilag intézkedő idegen hatalmakkal szemben, s látá, mint foglal helyet és terjeszkedik *Árpád földjén* egy politikai rendszer, mely mindazt, amit a magyarság egy hosszú évezred alatt nagynak és szentnek, nemesnek és sérthetetlennek ismert és tisztelt, végmegsemmisítéssel fenyegeti!”¹

Az összbirodalmi eszme általános, világgazdasági törekvésekben talált alátámasztást, sőt elméletileg és elvileg — az osztrákok szerint — a magyarság előnyét szolgálta, ugyanis Magyarország addigi gyarmati helyzetét megszüntette. A nemzetközi imperializmus, vagyis az ekkor már magas fokra fejlődött ipari kapitalizmus állami eszménye, kétféle államot ismert: nemzeti államot és gyarmatállamot. Magyarország gyarmati állapotban sínylődött, így az összbirodalmi eszme alkalmazása Magyarországra elvileg annyit jelentett, hogy a magyar birodalom addigi gyarmati helyzetéből nagy „nemzeti” birodalom alkatrészévé emelkedik, kizsákmányolása megszűnik. Az, hogy ez a „nemzeti” miként alakul ki, egyelőre rejtély volt. Az összbirodalom hívei *németnek* képzeltek a nemzetit, azért vezették be hivatalos nyelvül egész vonalon és minden vonatkozásban a német nyelvet. Megtörtént, hogy iparos csak úgy jutott iparüzési joghoz, ha nevét németesre átírta. Például a mai Baross-utcai „Kasch” kalapos cég alapítója, *Kas Vilmos*, kénytelen volt 1853-ban a nevét németesre, Kaschra átírni, mikor iparjogot kért.² Az uralkodóház kívánságainak megfelelt az összbirodalmi célkitűzés, mert elvesztett német császári hatalma helyett másik egységes nagy birodalmat akart. Gazdaságilag előnyösnek látszott az össz-

¹ Kautz Gyula: Nemzetgazdasági Eszmék, stb., 479. lap.

² A család adata.¹

birodalmi eszme a magyar nemzetre nézve is. Ennek ellenére nem találkozott a nemzet akaratával. A nemzet önálló akart maradni. Politikailag ez egyelőre lehetetlennek látszott, a nemzeti érdekek tehát közgazdasági, ipari és kereskedelmi vonatkozásban igyekeztek érvényesülni a — *politikai* függetlenség felé, Széchenyi István szellemében.

Az abszolutizmus tisztikara is észlelte ezt az irányzatot, s minden közgazdasági megmozdulásban is mindenekelőtt politikumot keresett. Élénk fényt dörít erre Falk Miksának egy feljegyzése. Mikor Lévyay Henrik az Első Magyar Általános Biztosító Társaság alapításii előmunkálataival foglalkozott, — a társaság 1857-ben alakult meg —, felkérte Falk Miksát, aki akkor egy bécsi pénzintézet titkárja volt és így pénzügyi és közhivatali téren bizonyos jártassággal és összeköttetésekkel rendelkezett, hogy utazzék Budapestre és segédkezzék az alapítás munkálataiban. Falk Miksa eleget tett a kérésnek, áttelepedett Budapestre és egy ízben felment a helytartósághoz Budára, hogy ott bizonyos dolgokat elintézzon. A lépcsőn felmenet találkozott a hivatalából távozó báró Hauerrel, aki a katonai kormányzó polgári adlátusa volt, s őt Bécsből jól ismerte. Hauer báró megállította Falk Miksát és a következőket mondta neki: „örvendek, hogy láthatom, de úgy hallom, hogy ön annak az újonnan alakítandó biztosító társaságnak a szolgálatába akar állani. Ne tegye, önnek jó állása van Bécsben. Azoknak az alapító uraknak pedig mondja meg, hogy engem nem lehet rászedni. Én igen jól tudom, hogy ez a biztosító intézeti cím csak cégér, mely alatt itt a fővárosban az egész országra kiterjedő politikai akció középpontját akarják megteremteni, ahonnan feltűnés nélkül százával küldhetik ki biztosítási ügynökök címe alatt a politikai agitátorokat. Hanem egy éjjel én majd

¹ Az Erste Österreichische Sparcasse und Allgemeine Versorgungs-Anstalt in Wien cégnél.

fölszedetem az egész kompániát. Sajnálám, ha ön is köztük volna.”

Az abszolutizmus hatóságai tehát még a biztósítási vállalkozás háttérében is politikai összeesküvést szimatoltak!

Amit azonban tisztán gazdasági tevékenységnek ismertek meg, azt nem gátolták. Sőt minden gazdasági kísérletet örömmel támogattak. Kautz Gyula, a már idézett munkájában így jellemzi az óriási változást, amelyen e korszakban Magyarország átesett:

„Magyarország egyike azon államoknak, melyek századunk közepén (az 1850-es évek), egykorúlag a legmélyebbreható politikai átalakulással, egy nem kisebb horderejű, nem csekélyebb rázkódtatásokkal járó *ipari és gazdasági* átalakuláson mentek keresztül. Átalakuláson, mely a nemzet összes üzleti és forgalmi életét új alapokra állítja... Az östermelést lankasztó jobbágyi viszonyok s a birtokszabadságot megszorító jogintézmények mellőztével mindenekelőtt az alapot készítették elő, melyen az új üzleti és gazdasági formák valának életbeléptethetők. E mélyenmenő reformlépés, kapcsolatban a még fennálló feudális intézüciók egyidejű megszüntetésével, a polgári köztartozásoknak, az adóknak, *a munkabérnek stb. pénzre alapításával* s az ipar, közlekedés és kereskedési mód gyökeres megváltoztatásával: *Magyarországot az u. n. naturálgazdasági fejlődésszakból a pénzgazdaság szakába vezette át*, minek ismét azon következménye volt, hogy az előbb majdnem kizárólag uralkodott s természeténél fogva nehézkes, az üzleti szellemnek kevesebb táplálékot nyújtó *földbirtok kizáró túlsúlya megszűnt*, a születési arisztokráciával szemben a mozgalmasabb jellemű *pénzarisztokrácia* s *a demokratikusabb polgárelemek előtérbe léptek*, s az ingatlanbirtok mellett a közigazdaság másik két nagy faktora: *az emberi munka és a mobil tőke* mint élénkítő és sarkalló forr anyag jobban érvényre emelkedett, mindezekkel kapcsolatosan az új-kori népelet egy másik óriási horderejű rugója, *a*

*hitel, mint valódi közgazdasági hatalom kezdett szerepelni.*¹

Gyakorlati szempontból nagy horderejű mozzanata közgazdasági életünk átalakulásának, hogy *az összbiriodalmi eszme jegyében megszüntették azt a vámremdszerbeli dualizmust, mely a magyar és osztrák nemzetgazdaság között évszázadokon át fennállott* s Magyarországot Ausztria gyarmatává súlylyesztette: a monarchia két felét államháztartási és közgazdasági tekintetben *nemcsak* egyenlősítették, *de egygé tették*, illetve igyekeztek egygé tenni. Iparunk és kereskedelmünk mindenekelőtt ennek a kényszerű ténynek hatása alatt fejlődött.

A másik fontos körülmény az, hogy 1848 előtt minden fontosabb anyagi ténykedést állami hozzájárulással, közvetítéssel és támogatással igyekeztek végezni, — ami folyt abból a jogi helyzetből, miként Széchenyi kifejtette, hogy soha nem lehetett tudni, rendelkezik-e valaki látszólagos vagyónával, mert hiszen az a rokonságot illetve végeredményben, s így biztosítékot tehát minden vállalkozáshoz csak az állam adhatott. *Az 1848. évi átalakulás után a magánvállalkozás, a társasági és magánkezdeményezés elve kezd túlnyomóvá válni*, tehát alkalom nyílt az ipari és kereskedelmi vállalkozási kedv és ötletesség, tehetőség érvényesítésére. Ehhez járult az ipar teljes sza-

¹ Nemzetgazd. Eszmék, 482. lap. — Ugyanez a véleménye Popovics Sándornak, a Magyar Nemzeti Bank néhai első elnökének: „In den vierziger Jahren des vorigen Jahrhunderts beginnt Ungarn allmählich aus der Naturalwirtschaft herauszutreten. Den Fortschritt halten die Ereignisse der Jahre 1848/49 auf. Die 1848-er Gesetzgebung muss sich auf grundsätzliche Bestimmungen beschränken. Ein Teil dieser Bestimmungen kommt erst in der Zeit des Absolutismus zur Durchführung. Hat sich auch dieses Systems infolge des Widerspruchs, in den es zur Zeitströmung geriet, aber auch infolge seiner politischen und finanziellen Musswirtschaft als unhaltbar erwiesen, wäre es ungerecht, nicht anzuerkennen, das es im einzelnen *Grundlegendes geleistet hat*, was nach Wiedereintritt parlamentarischkonstitutioneller Zustände ein Weiterarbeiten ermöglichte” — u. s. w. Felsorolja mindazt, amit Kautz, sőt többet. Pester Lloyd, 1928. máj. 27.

badságának gyakorlati megvalósítása: a csekélyszámú, állami engedélyhez kötött kivételen kívül *mindenki bármely ipart szabadon űzhetett*, még ha képesítése nem volt is. A szabad verseny önmagában kikényszerített bizonyos fokú önképzést, s a szakképzettség általában fejlődött. A felszabadult jobbágy a városba tódult s tanult, hogy iparos, vagy legalább ipari munkás legyen belőle, amihez akkor még szakismeret volt szükséges, nem lévén még a gépi termelés olyannyira kifejlődve, hogy a tanulatlan munkás iparilag elhelyezkedhessék.

Ipari és általában gazdasági tekintetben még a sajtó is szabadon, vagy legalább szabadabban lélekezett. A *Pesti Napló*, a hazai mérsékelt színezetű ellenzék orgánuma, a szabadkereskedelem és védővám kérdéseiben közvetítő irányzattal, — a *Magyar Sajtó* a konzervatívok, — a *Pester Lloyd* az ipari és kereskedelmi érdekképviseletek közlönye és más lapok, mint *Magyarország*, *Ország*, *Hon*, *Pesti Hírnök*, *Független*, az 1848 november 15-én indult „Magyar Hírlap”, mely 1852 végén *Budapesti Hírlappá* változott, stb. közgazdasági kérdésekben a legteljesebb szabadsággal írnak. Ekkor indul a *Budapesti Szemle* és sok más folyóirat,¹ amely közgazdasági és különösen ipari vagy pénzügyi kérdéseket, vagy jelentékeny mérvben azokat is tárgyal. Ez a sajtószabadság ugyan néha humorosba fordult, de mégis szabadság volt. Jellegzetes eset történt, mikor a *Pesti Napló*ban egy meglehetősen óvatos közlemény jelent meg a monarchia pénzügyi helyzetéről. A szerkesztőt, *Török Jánost* felhívták illetékes helyre és az illetékes úr kérdést intézett hozzá: „ön ma a *Pesti Napló*ban kritizálja a monarchia pénzügyeit. Igaz-e, hogy Önnek adósságai vannak?”

¹ *Gazdasági Lapok*, elsősorban mezőgazdasági közlöny, — *Magyar Közgazda*, *Gazdasági Füzetek*, *Magyarország Anyagi Érdekei* — Temesvárt a *Delejtű* —, 1850—1858-ig Toldy (Schedel) Ferenc, a magyar irodalomtörténetírás atyja szerkesztésében az *új Magyar Múzeum*, stb.

Török János kénytelen volt bevallani, hogy vannak.

„Hát akkor”, — folytatta az illetékes hely —, „*micsoda szemtelenség az, hogy ön, aki a saját apró pénzügyeit sem tudja rendben tartani, bele merészkedik szólni az állam pénzügyeibe? Fizesse meg először a maga adósságait, azután törődjék az állam adósságaival. De jobb, ha azután sem törődik velük.*”

Mínthogy azonban Török János szerkesztő úron nem fogott a barátságos figyelmeztetés és továbbra is törődött az állam pénzügyeivel, azért a kiadót, Emich Gusztávot egyenesen *utasították*, hogy Török Jánost csapja el, különben megszüntetik a Pesti Naplót, ami ebben az időben az illetékes helynek csak egy tollvonásába került. Emich el is csapta Törököt.¹ A legérdekesebb az, hogy ez a Török János a legkonzervatívabb, mondhatni: legmaradibb irányzatú íróink közé tartozott. A birtok- és földművelési viszonyok rendezése, az ipar- és hitelügy szervezete, a kereskedés és közlekedés előmozdítására célzó intézkedéseket illetőleg ő már 1848 előtt is, de Világos után is, az arisztokratiko-feudális kor eszmekörében mozgott. 1840 óta titkára volt az Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek, tehát a nagybirtokosság képviselője. Ennek ellenére, vagy éppen ezért a fenti módon „elintézték”. De hogy ez az elintézés nem a személye és nem a gazdasági kérdésekkel foglalkozó sajtó szabadsága ellen irányult, azt viszont mutatja az a tény, hogy neki magának mégis adtak azután másik lap indítására engedélyt.

A *Pesti Napló* sorsa egyébként is érdekes. Császár Ferenc indította 1850 március 9-én. A rendőrség mihamar beavatkozott és *kirendelte* szerkesztőnek Récsy Emil egyetemi tanárt, — akiről alább is lesz szó —, írt a lapba Kemény Zsigmond, Jókai Mór, Csengery Antal, Falk Miksa, Gyulay Pál, Eötvös József,

² Deutsch Antal: A Pesti Lloyd Társulat, VII. lap. Falk Miksa közlése.

Arany János, — csak 1855-ben alkalmazhatott szerkesztőt a kiadó szabadon, Török János: személyében, akinek helyébe azután Kemény Zsigmond báró ült.

A sajtó még a gazdasági helyzet politikai vonatkozásainak feltárásában sem akadályoztatott. Kifejthették, hogy a kormány mindenbe beavatkozó kicsinyes ellenőrző tevékenysége mily súlyos akadályként nehezedik hazánkban minden gazdasági lendületre; óvatos formában nem riadtak vissza annak megállapításától sem, hogy a gazdasági bajok főoka, hogy a kormány legtöbb rendszabályának nem az igazi közjó a célja, hanem az, hogy az állam abszolút hatalma, a kincstár érdeke s a katonai és hadászati célkitűzések biztosíttassanak. Ennek következménye a termelés és forgalom mesterségesen felcsigázott drágasága, a munkabér és a tőkekamat szerfeletti magassága, a polgárság jövedelmének aránytalanul nagyrészt elnyelő közadók, a kereskedelmet lassító védővámpolitika, a magas szállítási és közlekedési díjak, az ország legtermészetesebb iparágaira, a dohánygyártásra, szesz- és cukorkészítésre kivetett nyomasztó egyedáruságuk, súlyos fogyasztási adók és ellenőrzési szabályok. Mintha csak a mai panaszokat hallanók!

E korban alakul ki nálunk a tárgyilagosnak és szakszerűnek nevezett nemzet- vagy közgazdaságtan, mely politikától függetlenül, elvont nemzetgazdasági törvények feltárásában élte és éli ki magát, — amit nem lebecsülésként kell megállapítani, mert hiszen a tudomány mindig elvont és tárgyilagos; más a tudomány eredményeinek gyakorlati alkalmazása —, míglen félszázados egyetemi élete után, a XX. század elején, radikális irányzatok politikai célkitűzéseket is nem alapítottak rá. Nevezetesebb közgazdasági íróink e korban:

Gróf Dessewffy Emil, aki már 1848 előtt is tett közzé közgazdasági tanulmányokat Széchenyi István szellemében, de sokkal reakciósabb irányban. Leginkább államháztartási, pénz- és bankügyi kérdésekkel foglalkozott. De másrészt a politikai életben is

vezető szerepet játszott, s az ő politikai csalódásai nagy mértékben járultak hozzá, hogy egységes nemzeti arcvonalt alakuljon ki és a magyar függetlenség gondolata megérlelődjék.

Lónyay Menyhért különösen közlekedésügyi és államháztartási kérdésekkel foglalkozott. Már kora ifjúságában tisztelt nevet vívott ki magának. Részt vett már az 1844. évi országgyűlésen. A liberális közgazdasági iskola hívei közé tartozott, alelnöke volt a Tudományos Akadémiának és miniszterelnökségig emelkedett. Egyik főmozgatója a Tiszaszabályozásnak, s részese a gazdasági tömörüléseknek.

A maga idejében nevezetes egyéniség volt *Korizmic László*, aki már az 1848 előtti időkben vezérszerepet játszott, nemzetgazdasági eszméi azonban ma már csak mint a kort jellemző megnyilvánulások jöhetnek figyelembe, de éppen ez okból érdemes tanulmányozni, a mai gyakorlati eszmeáramlatokkal és ötletekkel történő összehasonlítás végett. Egyébként a Magyar Földhitelintézet jelzálogosztályi, majd vezérigazgatója volt; nevezetes szerepet játszott az Országos Magyar Gazdasági Egyesületben, annak alelnöke volt, s az Egyesület működési tilalma idején 1849-től saját vállalatban kiadta az Egyesület lapját.

Trefort Ágoston, a Kossuth Lajos *Pesti Hírlapjának*, — a mai *Pesti Hírlap* csak 1878-ban indult —, egykori nemzetgazdász, első átfogó gondolkodású nemzetgazdánk, illetve közgazdászunk az abszolutizmus alatt, aki társadalomtani szempontból vizsgálja a nemzetgazdasági tüneteket, s az osztrák pepecselő gazdasági intézkedések helyett az egész nemzeti szervezetre kiterjedő intézkedéseket sürget. Később miniszter lett. Több részvénytársaság igazgatósági tagja volt.

Nevezetes közgazdasági írók voltak még a politikai szerepet is játszó *Érkövy Adolf*, *Csengery Antal*, *Karvassy Ágoston* egyetemi tanár, az első rendszeres magyar nemzetgazdaságtan írója, — *Hollán Ernő*, aki különösen az *olcsó* vasút propagálásával vált ki,

— *Weninger Vince* a bankügy, biztosítás, hitel, takarékpénztárak és a pénzrendszer kérdéseivel foglalkozott, — ellenfele *Wodiáner Albert*, aki ugyancsak a bank-kérdésekkel foglalkozott, de míg *Weninger* a több-, illetve szabadbankrendszer mellett tört lándzsát, addig *Wodiáner* az egy-bankrendszer híve volt, alátámasztva ezzel, nyilván szándékosan, az osztrák célkitűzéseket. E korban tűnik fel a kiváló nemzetgazdász és különösen kiváló statisztikus *Keleti Károly*, aki később első főnöke lett a statisztikai hivatalnak. *Szathmáry Károly* közlekedésügyi tanulmányaival, *Récsy Emil* pedig azzal szerzett nevet, hogy 1851-ben nem lefordította, hanem átdolgozta és új adalékokkal tette közzé magyar nyelven Kudler bécsi tanárnak „*Grundlehren der Volkswirtschaft*” című munkáját. Nem hagyható említés nélkül hazai vonatkozásai miatt *Deák Farkas*, a nemzetgazdaságtan történetéről 1865-ben írt kis művével, — *Horváth Pálnak* ugyanez évben készült pályadíjnyertes tanulmánya a magyar közgazdasági törvényhozásról, — végül *Eihorn Ignác*nak, aki később *Horn Ede* néven kereskedelemügyi államtitkár lett, közgazdasági, különösen bankügyi irodalmi működése.

Jellinek Mór, mint gyakorló kereskedő, írt több tanulmányt a nemzeti iparunk és kereskedelmünk fellendítéséről.

Kautz Gyula egyetemi tanár 1854-ben kezdte később nagyra nőtt közgazdasági irodalmi működését, — *Matlekovits Sándor* szintén e korban tűnik fel. Mindketten élénk közgazdasági tevékenységet is fejtek ki. *Matlekovits* hivatalánál fogva — köztisztviselő, utoljára államtitkár volt —, *Kautz Gyula* több részvénytársaság igazgatósági tagja.

1873-ban jelent meg *Mihók Sándor* szerkesztésében iparunk és kereskedelmünk történetének egy megbízható forrása, az első *Magyar Compass*, mely később *Nagy-féle Magyar Compasszá* alakult. Másfél évtized után indult a *Kormos-féle Pénzügyi*, majd a világháború után a *Kallós-féle Gazdasági, Pénzügyi és Tőzsdei Kompas*sz.

A szépirodalom természetesen kevésbé foglalkozott nemzetgazdasági kérdésekkel, de nem lehet hallgatással mellőzni, hogy kiválóbb szépíróink alkalomadtán nem mulasztották el, hogy nemzetgazdasági nézeteiknek megfelelő szépirodalmi formában kifejezést ne adjanak, sőt költői nagyságukat ily természetű elmélyedésük csak még inkább kidomborította. Néha ez a törekvésük egészen reklámszerűségig terjedt. Például Jókai nem egyszer propagálja a Generáli biztosítót. Az, hogy elvontan közlekedésügyi, szén- vagy vasbányászati, malomipari stb. hasonló kérdések közébe állítja be alakjait, nála szinte természetes. Több e korbéli szépíróknál is fellelhető hasonló irányzat.

Jellemző vonása e kor közgazdaságtani eszméinek a szabadelvűség, ami alatt a kereskedelem és ipar szabadságát, az akadálytalan versenyt, a szabad kereskedelmet kell érteni. Ezzel szemben ugyan erős ellenirányzatok érvényesültek, amennyiben iparosaink és kereskedőink tekintélyes része a céhek eszmekörében mozgott, s kiváltságolt ipari, illetve gazdasági politikát sürgetett. Az általános felfogás azonban, mely az abszolutisztikus kormányhatóságok felfogásával is egyezett, a legteljesebb *gazdasági* liberalizmus álláspontján állt: a magyar őstermékek szabad kivitelét nemzeti gyarapodásunk egyik feltételének ismerték fel s az a meggyőződés kapott lábra, hogy a vaspályák és távírdák, a hitel és pénz, valamint a gépek igénybevételével történő termelés és forgalom korában a többi néptől vámsorompók és egyéb akadályok által előidézett mesterséges elzárkózás nemcsak hiu törekvés, de *az elzárkózó nemzetre* végzetes csapás.

Az abszolút kormányok gyakorlati gazdasági politikáját is ez a szabadelvűség irányította. Az úrbéri kapcsolatok 1848-ban történt törvényi megszüntetését rendeleti úton megvalósították. A megváltásból származó követeléseket rendezték: a földesurak többet kapnak, mint amennyire számíthattak, de hosszabb időre elosztva. Ez, valamint az a körülmény,

hogy az általános közteherviselés elve következtében a földbirtokos addig ismeretlen terheket volt kénytelen viselni, a közadókat, nehézzé tette a földbirtokosok helyzetét és elégedetlenné az egész osztályt, egyben azonban az osztályok keveredésének okozójává is lett: a földbirtokosok áttértek ipari és kereskedelmi tevékenységre.

1850 március 4-én léptették életbe a földadót az 1824. évi terményárak alapján, miután néhány héttel előbb, 1850 január 18-án életre hívták a zsandárságot, — később: csendőr —, mint közbiztonsági szervezetet.

Ugyanez évben vezették be a dohánygyedárúságot.

Az 1855 augusztus 30. és 1857 május 17. napján kelt két rendelet alapján az úgynevezett úrbéri törvényszékek megkezdték a birtokok tagosítását és összesítését.

Az 1857 június 24-i nyílt parancs kötelezővé tette hazánkban is a német tartományokban 1852-ben életbeléptetett erdőszabályzatot, melynek célja volt az okszerű erdőgazdálkodás bevezetése.

Allattenyésztésünket díjak kitűzésével kívánta az abszolút kormány előmozdítani.

Törődött az abszolút kormányzat a telepítéssel is. Ebben kettős gondolat vezette. Egyrészt ugyanis pótolni igyekezett ezzel a munkáskezek hiányát, másrészt „megbízható” elemeket akart megélhetéshez juttatni. 1858 december 23-án kelt a telepítési rendelet, mely a települőknek többféle kedvezményt biztosított volna, azonban a rendelet nem járt eredménnyel.

Az 1854 május 23-án kelt rendelet szabályozta a bányászati viszonyokat. Ez a bányajogi kodifikáció főbb rendelkezéseiben ma is változatlanul életben van.

Ugyanezt lehet elmondani a házalása rendeletről is.

Az ipar és kereskedelem kérdéseivel, összefüggés kedvéért, itt az előző korszakba visszamenően foglalkozunk, bárha az ismétlést kerülni óhajtjuk.

Láttuk az előző korok iparügyének tárgyalásánál, hogy Magyarországnak a török hódoltságig már

a honvisszafoglalás idején is rendkívül fejlett ipar volt. A török hódoltság alól való felszabadulás után a magyar ipar ismét fellendült, bár ekkor már nem a régi, hanem új, betelepített iparosok dolgoznak, míglen Mária Terézia óta a magyar gazdasági élet általában, s benne a magyar ipar is gyarmati helyzetbe kerül. Éppen ez okból az 1848-i eseményekben jelentős tényező a magyar iparosság erőfeszítése, miután a független Magyarországtól remélték helyzetük javulását. A magyar ipar azonban céhekben fejlődött és ipari rendelkezés törvényeinkben nincs. Az iparos, vagyis törvényeink latin nyelvén az *artifex*, illetve *opifex* szó előfordul ugyan, sőt egyes iparágak, például a molnár, külön is említetnek, de a Hármaskönyv III. rész 2. cikk 7. §. óta, amely kereskedőknek, házalóknak (*institores*), szabóknak, szücsöknek, vargáknak, tímároknak és más mesterembereknek (*alii opifices*) is megengedte, hogy saját körükben szabályrendeleteket alkothassanak, bár, — miként láttuk — ezt a jogot már előbb a Hármaskönyv rendelkezése nélkül is gyakorolták, — csupán adóügyi vonatkozásban fordul elő. I. Ferdinánd 1542 évi beszercebányai 27., 1563:4. törvényeiben, s ezt követőleg még számos törvényben megtaláljuk az iparost, de csak mint adóalanyt. Rendelkezés történik ármegállapítás tekintetében, a céhek rendelkezési joga tekintetében, azonban érdemi ipari tekintetben nincs intézkedés. 1785-ben II. József, a kalapos király, rendelettel eltörölte a céheket, s bevezette a szabad ipart, halálos ágyán azonban egyebek között ezt a rendeletét is hatálytalanította, de már az 1791:LXVII. törvénycikk bizottságot küldött ki a *gyári*, vagyis kapitalista termelés előkészítése végett. A törvény természetesen nem említ kapitalizmust, — ki ismerte volna abban az időben ezt a szót? — de kifejezetten említi a gyárat, s minden gyári termelés lényegileg kapitalista termelés.

Tudjuk, hogy a céheket időközben egyre szűkebb korlátok közé szorító különféle rendelkezések után 1840-ben a gyáarak jogviszonyairól alkotott XVII.

törvénycikk lényegileg már szabaddá tette az ipart és lehetővé a kapitalista termelést, mert kimondotta, hogy a gyáros nem szakmunkásokat is alkalmazhat.

Az első magyar felelős minisztérium kereskedelemlügyi minisztere, Klauzál Gábor, ennek ellenére nem helyezkedett a szabad ipar álláspontjára, hanem a céheket akarta reformálni s ennél megfelelően ideiglenes céhszabályozó rendeletet bocsátott ki 1848-ban. Ez a rendelet meghosszabbította a céhek haldoklását, de a szabadságharc zivatarai következtében semmi különösebb hatása nem volt. Nyilván propaganda-célzattal bocsátották ki, nehogy a céhek szembeforduljanak a 48-as kormánnyal.

Az abszolút kormány, a Klauzál-féle rendelettel ellentétben, a szabad, illetve gyári, kapitalista ipar elvének alapján áll. Az 1851 február 5-én kiadott és ugyanez év április 1-én életbelépett, úgynevezett ideiglenes utasítás, bár nem hatálytalanította az 1840: XVII. törvénybe foglalt ipartörvényt, nem törölte el a céheket sem, sőt külön terjedelmes fejezetben részletesen szabályozta a céhek életét, a mesterek és özvegyek, segédek, tanoncok jogait és kötelességeit, az elöljárók magatartását, a céhgyűlések rendjét, a céhláda és a céhvagyon kezelését és a céhek feletti felügyeletet, ezekből a rendelkezésekből azonban megállapítható, hogy célja nem a céhek régi kiváltságos helyzetének fenntartása volt, hanem inkább bizonyos jótékonyági, vallási és közrendészeti célok elérése. Régebbi közigazgatási hatáskörüktől majdnem teljesen megfosztotta e rendelet a céheket, az ipar gyakorlásának mikéntjét illetően szigorúan a rendelet szabályaihoz kellett alkalmazkodniuk, régi kiváltságos jogaik megszűntek és szabályrendeleteik csak annyiban bírtak hatállyal, amennyiben azok az ideiglenes utasítás rendelkezéseivel nem voltak ellentétesek. Az ideiglenes utasítás a céhszerű iparüzési jog helyébe az engedélyezési rendszert állította, de viszont kimondotta, hogy engedélyt iparüzésre mindenki kap, aki az általánosságban megkívánt feltételek fennforgását igazolja. Születési okok, nemzeti-

sége, vallása, vagy szüleinek állása miatt ipartól és kereskedéstől senkit elzárni nem lehetett. Az iparüzés általános feltétele gyanánt igazolni kellett a nagykorúságot, jó erkölcsöket, feddhetetlen előéletet és bizonyos gyakorlati jártasságot, amelyet tanoncbizonyítvánnyal és legalább hat évi segédi működéssel kellett kimutatni. Ha valaki ezeket a feltételeket igazolta, hatósági iparüzési jogosítványt kapott, amelynek alapján iparos tanoncokat szerződteshetett, segédeket alkalmazhatott, a mestersége folytatásához szükséges anyagokat és félgyártmányokat szabadon beszerezhetette és azon a területen, amelyre iparjogosítványa szólt, üzletét bármikor és bárhová át helyezhette., áruit, gyártmányait pedig úgy lakásán, mint lakásán kívül is, nyilvánosan, de csak egy helyen, szabadon árusíthatta. Azonban csupán azt az ipart űzhette, amelyre iparjogosítványt nyert.

Ez az állapot nyolc esztendeig tartott. 1859 december 20-án nyílt parancs jelent meg, amely 1860 május 1-i hatállyal hatályon kívül helyezte az ideiglenes utasítást és *teljesen az iparszabadság elvi alapjára helyezkedett*. Kimondotta, hogy ipart mindenki szabadon űzhet, nem szükséges hozzá más, mint a hatósághoz az iparüzési szándéknak egyszerű bejelentése. Képesítéshez kötött ipart a nyílt parancs nem ismert, csupán közrendészeti vagy közegészségügyi okokból állandó ellenőrzést igénylő iparok gyakorlásánál tette kötelezővé az előzetes engedély elnyerését; ilyen iparágak némelyikénél képesítést is követelt, mint járulékos természetű föltételt, amely nélkül az engedély nem adható meg. A céheket a nyílt parancs, mint céheket, eltörölte ugyan, de köteleességükké tette, hogy szabályrendeleteik megfelelő módosításával *ipartársulatokká* alakuljanak a nyílt parancsban szabályozott célokkal, s köteleességévé tette az iparjogosítványt váltó új iparosnak, hogy a társulatba belépjen, sőt az oly iparágakat űző iparosokat, akik eddig céhekbe nem tömörültek, arra kötelezte, hogy ipartársulatokat alapítsanak. A nyílt parancs *ipartársulatok* szervezetére vonatkozó rendelkezéseiben már

megtaláljuk azokat az alapelveket, melyeken később a ma is élő ipartársulatok és *ipartestületek* felépültek.

A céhekhez ragaszkodó iparosság egyáltalán nem sietett a céheket ipartársulatokká átalakítani, sőt határozottan ellenzéki álláspontra helyezkedett az abszolút kormánnyal szemben, kiszélesítve ezzel az általános, ellenálló nemzeti frontot. Mindez azonban nem változtatott azon a tényen, hogy a céheket át kellett volna alakítani, de *nem* alakították át. Sőt 1867-ben, illetve bizonyos vonatkozásban már az előző időkből, megszűnően az abszolútizmus nyomása, a törvényhatóságok az ipari nyílt parancsot törvénytelennek minősítették és visszatértek a jogfolytonosság elvénél fogva a *Klauzál-féle rendelethez*, amely utolsó törvényes rendeletnek volt tekinthető és *ezzel elvileg ismét felélesztették a céheket*, amelyek a gyakorlatban már valójában mégis megszűntek. Elvégre tizenöt esztendő hatásait nem lehetett megsemmisíteni, *az időközben szerzett jogokat nem lehetett megvonni*. Ebből a legnagyobb zűrzavar keletkezett. Szükségessé vált a legsürgősebb intézkedés. Gorove István földmivelés-, ipar- és kereskedelmi miniszter tehát már 1869 október 21-én törvényjavaslatot nyújtott be az iparügy szabályozása végett. A javaslatból azonban csak két és fél esztendő után lett törvény, az 1872:VIII. törvénycikk, amely 1872 március 16-án, egy év híján negyedszázaddal az 1848 március 15-i események után és azok évfordulóján lépett hatályba. *Ez a törvény már kifejezetten megszüntette a céheket, amelyek így legalább hét évszázados élet után szűntek meg*. Fentebb ugyanis említettük, hogy 1307-ből maradt ránk az első cég-szabályrendelet, a kassai szücsöké, de már jóval előbből megbízható nyomok igazolják a céhek létezését.

Az 1872:VIII. törvénybe foglalt ipartörvény az 1859. évi császári nyílt parancs alapján készült, csak *az iparszabadság elvének alkalmazásában még a nyílt parancsnál is sokkal tovább ment*. Kimondta 1. §-ában, hogy a magyar korona területén,

tehát Horvátországban is, — minden nagykorú, vagy nagykorúnak nyilvánított egyén, nemre való tekintet nélkül, bármely iparágat, beleértve a kereskedést is, bárhol, önállóan és szabadon gyakorolhat. A kis-korúak és jogi személyek sem voltak kizárva az ipar gyakorlásából, sőt az iparos az iparát helyettes vagy bérlő útján is gyakorolhatta. Mindenki annyiféle ipart űzhetett, ahányféléét akart, tarthatott több üzlethelyiséget, fióközletet, járhatott vásárokra, tetszés szerinti számban alkalmazhatott segédeket, tarthatott tanoncot, szóval: *mindössze bejelentéstől függően, bármiféle* szabadon választott *egy* vagy több iparágat legsajátosabb tetszése szerint űzhetett, csak egyes, közbiztonsági, közérkölcsiségi, közegészségi, vagy egyéb köztekintetből teljesen ellenőrzés nélkül nem hagyható ipart vont a törvény korlátozás alá. Módot adott a törvény az iparosoknak arra is, hogy társulatokba tömörüljenek, de ezt a tömörülést egyrészt nem tette kötelezővé, másrészt semmi olyan hatáskört nem biztosított a társulatoknak, mely az iparosságnak különösebb előnyére válhatott volna, így a társulás lehetősége pusztán lehetőség maradt, mellyel az iparosság nem nagyon élt. A céh tehát még ebben a formában is teljesen megszűnt. Az ország egyes vidékein ugyan népünnepély gyanánt, bizonyos alkalmakkor felélesztik még ma is a céhszerű felvonulásokat és egyéb szertartásokat, de ez ma már csak pusztán népszokás.

Az 1872:VIII. törvény nem sokáig maradt életben. Különösen a kisipar körében észlelt elégedetlenség és közigazgatási tekintetek követelték a törvény reformját. 1884-ben új törvény lépett az 1872:VIII. helyébe, az 1884:XVII. törvénycikk, melyet többékevésbé módosítanak és kiegészítenek az 1922:XII., 1932:VIII. és 1936:VII. törvények, valamint az iparfejlesztésről és támogatásról intézkedő és munkásjóléti törvények. Az 1884:XVII. törvény lényegileg annyiban különbözik az 1872. évitől, hogy képesítéshez kötött ipart is ismer, kötelezővé tette a kézművesiparos számára az ipartestületet, melyet több-

kevesebb hatósági jelleggel is felruház bizonyos fokú autonómia mellett. Fontos a törvénynek az az elvi álláspontja, hogy minden foglalkozást ipari foglalkozásnak minősít, amit 183. §-a ki nem vesz az ipari foglalkozások köréből. Az 1922:XII. törvény már erősebben visszahajol a céhek felé, amennyiben a képesített ipar gyakorlását a kisipar körében természetes személyek jogává minősíti és a kontárüldözést szigorítja.

Az abszolút kormány 1852 augusztus 15-én új szabadalmazás! szabályzatot tett közzé.

Kiterjedt az abszolút kormányzat gondja az ipari szakoktatásra is. Az országos ipartanodát valódi műegyetemmé fejlesztették. Behozták a reáliskolákat s a gimnázium tanrendjébe több helyet biztosítottak a reáliáknak. A reáliskola rendeltetésül tették, hogy előkészítsen az ipari, illetve a technikai pályára. 1865-ig 26 reáliskola alakult, ennyi jött át az alkotmányos korszakba. Az abszolút kormány vezette be 1854-tai a vasárnapi ismétlő iskolát, még pedig az iparostanoncok részére külön tantermekben és több osztályban, 1855-ben a népiskolákat is szervezte az abszolút kormány s az ipari és kereskedelmi oktatás érdekében intézkedett iskolai szertárak és gyűjtemények berendezéséről. 1856-tól 1858-ig, három éven belül, kétezernél több népiskolát állítottak fel, ami ipari szempontból a közvetlen hasznokon és előnyökön kívül azért is fontos, mert viszont az ideiglenes ipari rendtartás kötelezte a mestereket, hogy tanoncaik kiművelésére ügyeljenek, s tőlük a művelődéshez megkívántató időt és alkalmat, más szolgálatra való felhasználásukkal el ne vonják, sőt tanoncaikat az oktatás látogatására szorítani kötelesek.¹

Kereskedelmi jogunkat az abszolút kormányzat nem érintette, csupán váltó és csőd jogunkat helyezte hatályon kívül. Ennek magyarázata az, hogy akkori kereskedelmi törvényünk, az 1840:XVI. Törvénycikk

¹ Vig Albert: Magyarország iparoktatásának története, 182. s. köv. 11.

a kereskedőkről, egyrészt teljesen jelentéktelen volt, — 60 szakaszban intézte el a kereskedelem ügyeit —, másrészt lényegileg nem különbözött az osztrák tartományok jogától, hiszen, mint láttuk, ezt is Wildner Ignác bécsi ügyvéd közreműködésével szerkesztették (bár igaz, hogy az előkészítő bizottság legsúlyosabb tagja, Deák Ferenc, jól megszúrte Wildner tervezét). Ennek a törvényünknek hatálya azonban Erdélyre és a Határőrvidékre nem terjedt ki, Erdély ugyanis 1840-ben Magyarországtól még különálló fejedelemség volt, a Határőrvidéket pedig katonai megokolással szakították ki a magyar polgári, tehát kereskedelmi törvényhozás alól is. A Határőrvidéken az 1863 június 14-én kelt nyílt parancs azután a *német* kereskedelmi törvényt léptette életbe. Ausztria ugyanis 1862 december 17-én elfogadta az akkoriban készült egységes német kereskedelmi törvényt. Németországban nem volt egységes kereskedelmi jog; nem volt egységes Ausztriában sem. Némely osztrák tartományban, így Tirolban, Dalmáciában, de például Krakkóban is, a francia kereskedelmi jog volt hatályban. A kapitalista áruterelés, valamint a vasutak által megkönnyített és nagyobb területre gyorsan kiterjedő forgalom szükségessé tette a kereskedelmi jogszabályok egységesítését, miért is a német államok képviselői 1857-ben értekezletre gyűltek össze Nürnbergben közös kereskedelmi jog alkotása végett. Az értekezlet négy évi munkával, — mely idő alatt a tengerjogi szabályok kidolgozása végett Hamburgba telpedett át —, megalkotta az általános német kereskedelmi törvénykönyvet Allgemeines Deutsches Handelsgesetzbuch cím alatt, melyet azután az egyes német államok a maguk területén külön-külön törvénnyel léptettek hatályba. Ausztria 1862 december 17-én szintén elfogadta a közös német törvénykönyvet, a tenger jogot szabályozó ötödik könyv kivételével, s ezt terjesztették ki a határőrvidékre is. Magyarországra nem lehetett már kiterjeszteni, mert időközben az országbírói értekezlet már e tárgyban is állást foglalt és annak határozatait a király köte-

lezökké tette Magyarországon, a német kereskedelmi törvénynek Magyarországra kiterjesztéséből tehát újabb bonyodalmak származhattak volna. 1864 január 21-én kelt udvari rendelet azonban mégis elrendelte a német törvény kereskedelmi cégekre vonatkozó részeinek alkalmazását Magyarországon is, miután ez a rész nem állott ellentétben az országbírói értekezlet határozásainak. Ehhez járult külön a *cégjegyzékek* szerkesztése és vezetése tárgyában kibocsátott utasítás.

Az abszolút kormány megszüntette az 1840: XXII. törvénycikkbe foglalt csődtörvény hatályát is és 1853 szeptember 1-én ideiglenes csődrendtartást léptetett hatályba.

Az 1840:XV. törvénycikkbe foglalt s hosszú küzdelmek árán kivívott 1848 előtti váltójogunk sem részesült az abszolút kormány részéről kíméletben. Nem helyezte ugyan e törvényt teljes egészében hatályon kívül, de már az 1850 január 25-én kelt nyílt paranccsal hazánkra is kiterjesztették a német egységes váltójogot. A német államokban ugyanis mintegy ötvenféle különböző váltójog volt életben. A forgalmi követelmények szükségessé tették az egységes váltójogot, azért 1847 október 20-án a német államok Lipcsében tanácskozássra gyűltek össze, melynek eredményeként a porosz kormány által előterjesztett javaslat alapján még ugyanazon évben kidolgozták az általános német váltórendszabályt, melyet az egyes német államok szintén külön-külön fogadtak el és léptettek életbe. Ausztria 1850 január 25-én fogadta el s ugyanekkor terjesztette ki egységesen Magyarországra is, de egyidejűleg a magyar 1840. évi váltójognak azokat a rendelkezéseit, melyek nem állottak ellentétben a német váltórendszabállyal, illetve amelyekről a német váltójog nem intézkedett, Magyarország területén hatályukban fenntartotta. így életben maradtak a magyar váltójognak az ünnepekről, különösen zsidó ünnepekről, a vásári váltók elfogadás végetti bemutatásáról, a fizetendő pénznemről, a

zálog- és megtartási jogról, az óvásdíjról, a zsidó betűk használatáról szóló, és hasonló apróbb részletre vonatkozó rendelkezései. 1861-ben az országbírói értekezlet *visszaállította* a magyar váltójog hatályát, de csak a szoros értelemben vett Magyarországra, amelyre megbízatása szólt. Horvát-Szlavonországra, a Határőrvidékre, Fiumére és Erdélyre a visszaállítás nem terjedt ki, az ország e részeiben továbbra is a német váltójog maradt hatályban.

Ezt a jogállapotot találta a magyar kormány, mikor 1867-ben az abszolutizmus megszűnt. Már magábanvéve az a körülmény, hogy a magyar állam területén többféle váltó- és kereskedelmi jog volt hatályban, szükségessé tette a legsürgősebb intézkedést, hogy az élénken fejlődő ipari és kereskedelmi hitel- és kapcsolatos más igényeket megfelelően ki lehessen elégíteni. Hozzájárult ehhez, hogy a visszaállított váltójog nem állt azon a színvonalon és így nem elégítette ki annyira a kereskedelmi forgalom követelményeit, mint a hatályon kívül helyezett osztrák, illetve német jog. A német váltótörvény kora legkiválóbb jogrendszere volt. Nem volt ugyan a kereskedelmi és váltójog fejlődésének netovábbja. Volt benne elég kifogásolni való, de a maga korában túlszárnyalta az idősebb kereskedelmi és váltójogokat, különösen a gazdasági liberalizmus nézőpontjáról tekintve. így az ipari, de különösen kereskedelmi körök élénken sínylették és kifogásolták a hatályon kívül helyezett osztrák-német kereskedelmi és váltójog mellőzését. Wahrmann Mór azt írta, hogy a kereskedelem parlagon hever, mert törvényeink nem nyújtanak biztosítékot, hogy az adósok a fizetést ok nélkül megtagadni nem fogják; törvényeink értelmében a leggazdagabb embernek sem kell fizetnie vagy csődöt kérnie maga ellen s csőd esetén sincs szigorú büntető vizsgálatnak helye. A jogfolytonosságra alapított 1867-es kiegyezés folytán ugyanis teljesen hatályát veszítette az abszolút kormányzat váltó- és csődjoga, s visszaállt a *sokkal enyhébb* 1840-es ma-

gyar jog. Ehhez a felfogáshoz mérten a kereskedők más helyütt azt jelentették ki, hogy: „A kereskedővilág egyik részének jólétét, másik részének erkölcsösségét áldozzák fel a merev alkotmányosságának.” Deák Ferenc is ezen a nézeten volt.

Ennek folytán széleskörű mozgalom indult meg a német kereskedelmi és váltótörvények befogadása iránt.

E törekvéseknek elejét veendő, Pauler Tivadar igazságügyminiszter megbízta Apáthy István egyetemi tanárt, hogy a kor színvonalán álló és a forgalmi viszonyokat kielégítő kereskedelmi és váltótörvénytervezetet készítsen. Utasításul adta neki a közhangulatnak is megfelelően, hogy arra a viszonyra tekintettel, melyben a magyar állam az osztrákkal és ez a német birodalommal áll, különösen tartsa szem előtt a 11 éven át egész Magyarország területén legalább nagy részben hatályos volt német, illetve osztrák kereskedelmi és váltójogot, mely az ország egyes részeiben még ekkor is életben volt. Apáthy tartotta magát ehhez az utasításhoz és így javaslatai nem dicsekedhetnek, teljes eredetiséggel, mindannak dacára, különösen rendszeri tekintetben és egyes intézmények kérdésében önállóságról tanúskodnak. Apáthy István javaslatait több rendbeli megvitatás után a törvényhozás elfogadta, s kereskedelmi jogunk az 1875 rXXXVII, váltójogunk pedig az 1876:XXVII. törvénybe foglaltnak vonult be a magyar törvénytárba. Mindkét törvényünk úgy rendszerére, mint tartalmára nézve jelesebb törvényhozási alkotásaink közé tartozik, bár egyes részei nem egészen váltak be és emiatt kisebb-nagyobb jelentőségű módosítások, illetve kiegészítések váltak szükségessé az idők folyamán.

Kereskedelmi törvényünk annyiban különbözött a némettől, hogy ennek egyes intézményeit nem vette át; így a magyar kereskedelmi törvény nem ismeri a német jogban ismert betéti részvénytársaságot, csendes társaságot, nem vette át a tenger jogot, stb.

viszont több oly tárgyat szabályoz a magyar törvény, mely a németben nem található; ilyen a szövetkezet, a közraktár, a szárazföldi biztosítás, a kiadói ügylet; ezek tekintetében más külföldi jog szolgált közvetlen forrásul. A szövetkezetekre nézve az 1868 július 4-i északnémet és az 1873 április 9-i osztrák szövetkezeti törvények szolgáltak mintául, bár *Vécsey Tamás* és mások is már, még az abszolutizmus alatt elég mélyreható és elég terjedelmes tanulmányokat tettek közzé a „fogyasztási egyletekről”, miként akkor a szövetkezeteket nevezték. A közraktári ügylet szabályozása az 1852 május 28-án kelt francia, az 1862 november 18-án kelt belga és az 1864 április 27-én kelt bázeli törvény szerint történt. A biztosítási ügylet forrása főleg a porosz kereskedelmi jog és a drezdai kötelmi jogi javaslat, míg a kiadói ügyleté a szász polgári törvénykönyv. A francia kereskedelmi és polgári törvénykönyvet, a németalföldi kereskedelmi törvényt, az 1867 évi francia társasági törvényt, valamint a zürichi polgári törvénykönyvet és a porosz Landrechtet (tartományi vagy országjogot) szintén figyelembe vették. Ezeket a forrásokat a törvénytervezet eredeti szövegükben idézi. El lehet tehát mondani, hogy bár a történelmileg kialakult, adott helyzetnél fogva törvényhozásunk főképp a német jogrendszert fogadta el, mégis oly körültekintéssel hozta meg e törvényeinket, hogy ezek még ma is érvényben vannak és állják általánosságban a fejlődő élet rohamát, némi módosítástól eltekintve, jól lehet az eredeti német törvényeket időközben már mások váltották fel,

Postajogunk alapja az 1838 június 12-én kelt kocsipostai és 1838 december 3-án kelt levélpostai rendtartások mellett az 1850 december 26-án kelt és 1851 február 1-én életbelépett postatörvénynek nevezett abszolutisztikus rendelet. Ezek érvényét az Ausztriával alkotmányos időben kötött vám- és kereskedelmi szerződés tartotta fenn a forgalom követteletség érdekében.

Bár nem közvetlenül az ipart és kereskedelmet érinti, de rájuk is vonatkozik, hogy az 1852 november 29-én kelt nyílt parancs az ország egész területén életbe léptette az osztrák polgári törvénykönyvet, melyet azonban az országbírói értekezlet hatályon kívül helyezett, ámde nem egészen: a telekkönyvi rendtartással kapcsolatos rendelkezések hatályát továbbra is fenntartotta.

Az 1857. évben alakult a kereskedelmi akadémia.

Talán a legfontosabb ipari és kereskedelmi intézmény, amely ugyan elsősorban és főképp nem hatósági ténykedésnek köszönheti, de amely szintén az abszolút korszakra vezeti vissza létét, az oly sok vihart látott és oly kiváló jelentőségre emelkedett *tőzsde*.

Célszerű lesz mindenekelőtt fogalmilag tisztázni, mi a tőzsde?

Némelyek szerint a tőzsde árkialakító szerv. Erre nézve célszerű idézni a londoni tőzsde 1519 november 21-én meghalt alapítójának, Gresham Tamásnak végrendeletéből ezt a részt: „A tőzsde nem vált be, mert csak drágította az árakat.” Gresham Tamás idejében még nem is lehetett a tőzsdéről egyebet állítani. Ma már, négy évszázad történelmi tapasztalatai után tudjuk, hogy a tőzsde nemcsak árdragító intézmény, jóllehet egyesek tényleg árdragításra kívánják felhasználni és „hoszra” spekulálnak. *Egyszerű forgalmi intézmény*, amely nélkülözhetetlen minden modern ország közgazdasági életében, úgy mint a vásárcsarnok a nagyvárosok, vagy a piac és vásár a községek életében: a közszükségletek kielégítése tekintetében nélkülözhetetlen. Némelyek piacnak minősítik. Amennyiben piac alatt az áruforgalom lebonyolításának *helyét* értjük, annyiban a tőzsde is, mint hely, kétségtelenül piac, mert színhelyeül szolgál bizonyos áruforgalom lebonyolításának, az eladó és vevő felek éppen úgy megjelennek a tőzsdén, mint bármiféle más piacon vagy vásárban és eladják vagy megveszik az ügyleti tárgyakat, dolgokat. Ami megkülönbözteti a tőzsdét más piactól és vásártól, az

mindenekelőtt az, hogy a tőzsdére nem mindenki mehet, csak az, akinek a tőzsdei szabályok ezt megengedik, — míg a vásárra mindenki bemehet akadálytalanul, hacsak nincs kitiltva, például sertésvész idején sertések eladója. Azután különbség piac és tőzsde között az, hogy a piacon és vásárban ott a kész áru, azt adják-veszik: a tőzsdén pedig *áru nincsen*, a tőzsde szokás jogilag kialakított fogalmak szerint megjelölt árukat ad és vesz, lényegben tehát csak fogalmakkal dolgozik és a lebonyolítást nem végzi, ellenben ezt saját külön jogszabályai szerint kényszeríti ki. Legvégül különbözik a tőzsde más piacoktól és vásároktól azzal is, hogy meghatározott legkisebb mennyiségeken alul üzletet a tőzsdén nem lehet kötni, míg a piacon és vásáron tetszés szerinti mennyiséget adhatok, vagy vehetek.

A tőzsdének ezek a sajátosságai adják meg részére azt a lehetőséget, hogy egész országra, sőt az országot netalán meghaladó területre is kiterjesztett *hatókörrel*, — nem hatáskörrel, hanem hatókörrel —, bonyolíthassa le üzleteit, a lebonyolított üzletek nagyságánál fogva irányító szerepet tölthessen be a közgazdasági életben, s a szó szoros értelmében csakugyan megszabja a szabad gazdasági forgalomban a közgazdaságtan törvényei szerint kialakuló árakat és a benne tömörült gazdasági erővel, bankokkal és egyéb pénzhatalmasságokkal kikényszerítse legalább országos hatállyal a tőzsdén kívüli elemekre is az ott kialakított árakat. Ez a körülmény pedig az ipar és kereskedelem tekintetében rendkívül fontos, mert így a termelés kénytelen ehhez alkalmazkodni. A jogszolgáltatás is rendszerint közhitelűnek fogadja el a tőzsdei eredményeket.

A budapesti tőzsdét két, a kereskedelem szolgáltatásban álló intézmény előzte meg. A gabonakereskedők kezdetben kávéházakban, kocsmákban gyűltek össze üzleteik lebonyolítása végett. Egyéb kereskedelmi ügyek intézésére a Kereskedelmi Csarnok szolgált. A Pesti Lloyd Társaság alapszabályainak 27. §-a akként rendelkezik, hogy a társulat helyisé-

geinek egy részét azon intézménynek kell szentelni, amely Pesten akkor már több mint húsz év óta „Kereskedelmi Csarnok” név alatt állott fenn, a helyiségek egy másik részét pedig azon személyeknek kizárólagos rendelkezésére tartják nyitva, akik különösen gabonakereskedéssel foglalkoznak. A Pesti Lloyd Társaság e követelményeknek eleget is tett. Kibérelte az úgynevezett „kereskedelmi épület” első emeletét, mely annakidején Pest legszebb helyisége volt. Dísztermében addig a Nemzeti Kaszinó volt elhelyezve. Később, — 1860-ban —, mikor a mágnások tanácskozásait még ebben a teremben tartották, egyik lap meg is írta, hogy: „A Lloyd kiszorította az urak kaszinóját és a főrendi tábla (akkor még a mágnások összessége) a kereskedőktől kért termet kölcsön.” Sok táncmultságot és hangversenyt is rendeztek ezekben a helyiségekben. A báró Prónay Gábor vezetése alatt álló Nemzeti Zenede évente vendége volt a társulatnak. A bevételeket jótékony célra fordították. Tudományos előadásokat is sűrűn tartottak, melyek nagy látogatottságnak örvendtek. Ezek a helyiségek állottak a kereskedelmi élet lebonyolítása végett rendelkezésre. A társulat azonban nem elégedett meg ennyivel, hanem már kezdet kezdetén igyekezett a kereskedelmi intézményeit tőzsdévé fejleszteni. Ez azonban csak tíz év múlva sikerült. 1860 február 26-án az abszolút kormány pénzügyminisztere rendeletet bocsátott ki áru és értéktőzsdék felállításáról a monarchia nagyobb helyein. A rendelet alapján a Pesti Kereskedelmi és Iparkamara, melynek természetesen a Lloyd Társulat számos tagja is kebelébe tartozott, kezdeményezte a tőzsde megszervezését, de a kivitelt a Lloyd Társulatnak engedte át. A társulat, mint amelynél az alapítás anyagi föltételei biztosítva voltak, — hiszen kebelében működött a Kereskedelmi Csarnok és a terménykereskedők testülete, — már 1860 szeptember havában folyamodott a rendelet alapján áru- és értéktőzsde engedélyezéséért. Az engedélyt hosszabb tárgyalások után 1863 május 16-án adta meg a hely-

tartó tanács. Június 3-án már Pest városa is letárgyalta a maga részéről az ügyet, a Pesti Lloyd Társulat pedig szintén rögtön megtette a tőzsde végleges megalakítására szükséges lépéseket, Jálics Ferenc elnöklété alatt bizottságot küldött ki, amely intézkedett a tőzsde ideiglenes vezetőségének összeállításáról, tőzsdebiztos kinevezéséről, a szükséges berendezkedésről. A tőzsde első vezetőségébe a Pesti Kereskedelmi és Iparkamara, a Nagykereskedők Testülete és a Polgári Kereskedelmi Testület küldött négy-négy tagot, még pedig Weisz B. Ferencet, Fröhlich Frigyeszt, Holl Frigyeszt, Semler Frigyeszt, Kern Jakabot, Medetz Józsefet, Wahrmann Mórt, Aebly Adolfot, Flesch Móricot, Kunewalder Lipótot és Strasser Alajost, akik Kochmeister Frigyeszt választották meg a tőzsde elnökévé. Az abszolút kormány Lakatos Lajos nyugalmazott helytartósági fogalmazót nevezte ki tőzsdebiztossá. Ez volt a Budapesti Áru- és Értéktőzsde első vezetősége, 1864 január 8-án nyitották meg nagy ünnepségek között a tőzsdét a Lloyd Társulat nagytermében, Krászonyinak, Pest város főpolgármesterének jelenlétében, aki a fiatal intézményt a városi hatóság jóindulatáról és oltalmáról biztosította. A tőzsde azonban kezdetben mégis nagy nehézségekkel küzdött, úgyhogy a Lloyd Társulat még nyolc éven át évi 3—3000 forint (6500 pengő) körüli összeggel támogatta. A tőzsdébe azután beolvadt a kereskedelmi csarnok és a gabonacsarnok. A kereskedelmi és iparkamarákat is az abszolút kormány rendelete alapján szervezték meg 1850-ben, — tizenegy volt ekkor a számuk —, majd törvényesítette őket az alkotmányos korszakban az 1868:VL törvény.

Mindezeket az intézményeket a gazdasági szabadelvűség szelleme lengte át a legszigorúbb közjogi elnyomatás mellett. Legnagyobb részük létjogosultságát egyenesen csak a gazdasági liberalizmus adja meg. A tőzsdének például kötött forgalom mellett alig van bármiféle jelentősége.

A kapitalizmus és a kapitalista termelési rend-

szer alapvető tételei is ezekben az intézkedésekben nyernek kifejezést. Az újabbkori társadalmi fejlődésben, illetve történetben oly nagy jelentőségre, — már akár előnyös, akár hátrányos jelentőségre emelkedett marxizmus kiinduló tételét például megtaláljuk kereskedelmi törvényünk 258. §-ának első két pontjában, melyek szerint: „Kereskedelmi ügyleteknek tekintendők:

1. áruk s általában ingó dolgok vétele vagy egyébkénti megszerzése *azon szándékkal*, — ezt a szándékot tekinti a marxizmus döntő tényezőnek, mert ez a szándék indokolja a *hasznot*, a tőkés termelés jellemzőjét, — „hogyan azok természetben, át- vagy feldolgozva ismét tovább adassanak;

2. az előbbeni pontban érintett oly tárgyak szállításának elvállalása, melyeket a szállító fél evégből szerez meg.”

A marxizmus egy vonatkozásban ezt tekinti kapitalizmusnak, illetve a kapitalizmus egy jellemvonásának és ez ellen hadakozik.

A magyar kereskedelmi törvény ugyan tovább is megy a kereskedelmi ügyletek meghatározásában, de a marxizmus ebből a két tételből indul ki. Bővebb magyarázatot a munkásmozgalmak ismertetésénél adunk.

Ez a közjogi abszolutizmussal összekötött gazdasági liberalizmus fokozatosan megteremti a maga gazdasági eredményeit. A fejlődést megzavarták válságok és politikai bonyodalmak, nemzetközi összeköttetések, miként láttuk, de a gazdasági emelkedés állandósága kétségbevonhatatlanul megállapítható, s emellett fokozatosan kifejlődik a modern munkásmozgalom is.

Az ipart három osztályra különíthetjük el. Egyik osztályba tartoznak azok az iparágak, melyek anyagi természetű *termeléssel* nincsenek összekötve, például a fodrászipar, fuvarozás, kéményseprés, ügynökölés, stb. Másik osztályba sorolhatjuk azokat, amelyek kézműves módon árut termelnek, vagyis a ma úgynevezett kisipart, — harmadik osztályba a

nagy- vagy gyáripart. Ez természetesen nem nemzetgazdaságrani vagy jogi szempontból eszközölt, hanem csupán a történeti fejlődés jellemzése szempontjából célszerű felosztás. Ugyanis a nagyipari fejlődés az áru nélküli ipar tekintetében történelmileg eddig előnyös, — minél fejlettebb a nagyipar, annál nagyobb mértékben veszi igénybe például a fuvarost —, a kisipar tekintetében hátrányos hatásokat mutat.

XXX VIII.

A szén.

A kapitalizmus korára a nagyipar nyomja rá a maga bélyegét. A nagyipar legfontosabb tényezője e korban nálunk a szén. A szénfogyasztás emelkedése mutatja az ipar fejlődését.

Első szénbányánk a brennbergi szénbánya volt. A brennbergi szénréteget egy Bieder nevű, Németországból 1750 körül bevándorolt kovács fedezte föl. Jellemző akkori közgazdasági állapotainkra, hogy alig tudta nálunk valaki, mire való a szén és senki sem volt tisztában Rieder felfedezésének értékével és közgazdasági jelentőségével. Maga Rieder is csak annyira értékelte felfedezését, amennyi kezdetleges ismeretet hazájából hozott magával, hogy nevezetesen a szén a kovácműhelyben jól használható. Kovácműhelyében tehát szenet használt, mint legolcsóbb, ingyenes tüzelőanyagot, miután az neki semmibe sem került. Ámde ezzel súlyos gyanúnak tette ki magát: honnan veszi a tüzelőanyagot? Az ördöggel cimborálna? Vagy, — ami még rosszabb —, jogosulatlanul faszénégetést folytat? Mindenesetre eljárást indítottak ellene. Az eljárás tisztázta Riedert és baj nélkül szabadult. De az eljárásnak mégis óriási következményei lettek. Ugyanis az eljárás során a soproni hatóságok és polgárok figyelmét felkeltette az újfajta tüzelőanyag, — Brennberg ugyanis Sopronhoz tartozik, Egyesületet alapítottak a brennbergi széntelep kiaknázására. *Ez volt az első szénbányásztársu-*

tot Magyarországon. Ámde nem sokáig élt. 1765-ben ugyanis kormányrendelet arra utasította Sopron város tanácsát, hogy házi kezelésben folytassa az üzemet, A város vevők és szakmunkások hiányában mihamarabb beszüntette azt, de az új tüzelőanyag nem hagyta nyugodni az érdeklődést, hamarosan újból megkezdődött a bányászás és azóta állandóan emelkedő irányzatot mutat. Ez az emelkedés kezdetben nagyon lassú volt és közgazdasági, vagy éppen ipari tekintetben úgyszólván teljesen jelentéktelennek mondható. Még harmincöt esztendő múltán is, 1800-ban, egész esztendőben csak kereken 77 ezer métermázsza szenet termeltek, amennyit ma egyetlen bánya egy nap alatt is könnyen kitermel. 1765-től 1830-ig, vagyis 65 esztendő alatt mintegy öt és félmillió métermázsza volt a termelés, annyi, amennyit ma egy-egy bánya egyetlen év alatt termel. Az állandó emelkedés azonban ennek ellenére sem tagadható.

1780-ban a komárommegyei Zsemlyén nyitottak újabb szénbányát, amely azonban rövidesen megszüntette működését, hogy majdan, több mint 100 év múlva, a Magyar Általános Kőszénbánya Részvénytársulat egyik legvirágzóbb szénbányánkat teremtsen meg a megszűnt bánya helyén. Ugyanezen évben Dománban, Reska mellett is szenet találtak; tíz évvel később, 1790-ben felfedezték és 1792-ben megnyitották a stájerlakai szénbányát, majd a XIX. század elején Baranya megyében és Esztergom megyében, majdnem egyidőben, felfedezték a baranyai és esztergommegyei, közelebről pécsi és sárisápi szénvidéket.

Angliában tudvalevőleg 1825-ben indult meg a gőzvasutazás. A gőzmozdonyok használhatóságának alapfeltétele volt a szén. Így a gőzvasút fellendítette az angol szénbányászatot, mely a gőzhajózásnak is alapjává lett e korban. Ennélfogva hosszú időn át a szén állott az angol politikai és gazdasági törekvések középpontjában, mint amely alkalmas volt az angol világipar és kereskedelem fellendítésére. Újabban, a hajtóerő motorizálása következtében, hovatovább az olaj veszi át Anglia politikájában a szén szerepét.

Magyarországon a szénbányászat fejlődését a *gőzhajózás* mozdította elő, mely 1830-ban nyílt meg és így a szénbányászat történetében ez az esztendő korszakalkotó jelentőségű. Mihamarabb azonban ipari magánfogyasztó is járult a szénbányászat fejlesztéséhez: 1839-ben megnyílt az első pesti hengermalom. Azután már jöttek más malmok, gyárvalalatok, vasutak és egyéb vállalkozások, melyek mind a szénbányászat fejlődését vonták magukkal. 1853-ban, a Pesti Lloyd Társulat alapításának évében, az Első Dunagőzhajózási Társaság megszerezte a pécsi szénbányákat, amelyek később, néhány év múlva, 1857-től kezdve, az akkor megnyílt Pécs—mohácsi vasút tüzelőanyag szükségletét is szállították.

Egy évvel előbb, 1856-ban Oravica—Báziás, majd 1863-ban az Oravica—Anina közötti vasutak nyíltak meg, amelyek a stájerlakai szénbányák fejlesztését tették lehetővé, ami viszont kiinduló pontja volt annak a lehetőségnek, hogy kiépítsék a szabadalmazott osztrák-magyar államvasut-társaság resicai vasműveit és ezzel sok ezer embernek biztosítsanak megélhetést. Amit közjogi, politikai és fegyveres beharcok elérni nem tudtak, azt a fekete gyémánt, a *szén* kezdte testté váltani: a gépek segítségével iparosította, kapitalizálta Magyarországot.

A széntermelés adatai az abszolút korszakban a következők:

Magyarország összes szénbányái termeltek

1847-ben	392.363
1850-ben	498.047
1851-ben	1,267.903
1852-ben	1,190.392
1853-ban	1,337.385
1854-ben	1,739.948
1855-ben	1,735.731
1856-ban	1,799.050
1857-ben	2,457.263
1859-ben	3,260.823
1862-ben	5,633.663

1863-ban	6,054.185
1864-ben	5,938.248
1865-ben	6,192,645
1866-ban	7,002.782
1867-ben	7,371.404

métermázsa szén, vagyis a széntermelés 17 év alatt mintegy félmillió métermázsáról hét és félmillióra, majdnem tizenhét-szeresre emelkedett. További 17 év múlva, 1884-ben már 25 és $\frac{1}{2}$ millió volt a széntermelés. A *szénsükséglet* több volt, de a *széntermelés* csak 25 és $\frac{1}{2}$ millió métermázsa volt.¹ Újabb 17 év múlva, 1901-ben majdnem 66 millió, a világháború végéig terjedő 17 utolsó esztendő végén, 1918-ban 81 cs $\frac{1}{2}$ millió volt a magyar szénbányászat összes termelése, ámde közben a világháború előtti esztendőben, *1913-ban majdnem 103 millió*, 1912-ben majdnem 96 millió, 1911-ben 94 és $\frac{1}{2}$ millió, 1910-ben 90 és $\frac{1}{2}$ millió, 1909-ben is már 87 millió métermázsa volt az összertermelés, mely csak a háború következtében csökkent ismét 81 és $\frac{1}{2}$ millióra, amely mennyiségnél már 1908-ban is állott. 1919-ben, a tanácsköztársaság idejében 39 millióra zuhant az összertermelés. Innen fokozatosan emelkedett úgy, hogy Csonkamagyarország 1926-ban, tíz évi küzdelem után ismét elérte az 1918-as termelés színvonalát, illetve mennyiségét. Ha tekintetbe vesszük, hogy ez csupán Csonkamagyarország termelése több nagy szénbányánk elszakítása után, akkor háromszorosra kell ezt a mennyiséget becsülnünk, vagyis az 1928. évi termelés megfelelt volna Nagymagyarországon mintegy évi 240 millió métermázsás termelésnek. Ama 180 év alatt, amely a brennbergi szénterület felfedezése óta, — amikor még azt sem tudták Magyarországon, mirevaló a szén —, eltelt, valóban szédületes emelkedés.

Ugyanezt a képet mutatja a szénfogyasztás. 1884-ben 29, 1901-ben 75, 1913-ban 148, 1918-ban 125,

¹ Vida Jenő adatai: A magyar széngazdaság története című cikkében.

1919-ben 38, 1920-ban 48, 1928-ban 92 millió métermázsa a fogyasztás; *állandóan több, mint a termelés*, úgy hogy állandóan külföldi behozatalra szorultunk, kivéve a tanácsköztársaság évét és a következő 1920-as évet, amikor mintegy 2—2 millió métermázssával kisebb volt a fogyasztás a hazai termelésnél.

Bármilyen szép is önmagában ez az eredmény, külfölddel való összehasonlításban mégsem kielégítő. Ugyanis, — csak Csonkamagyarországot véve figyelembe, bár Nagymagyarországra is áll ugyanaz még fokozottabb mérvben —, az évi termelésből egy-egy fejre eső hányad kereken mintegy 1100 kilogram. Viszont Németországban 2250, Angliában 3890, Belgiumban 3930, az Északamerikai Egyesült Államokban 4366 kilogram esik egy-egy fejre az évi széntermelésből. Emellett a magyar szén majdnem kizárólag barnaszén, a külföldi szeneknél pedig feketeszénre, *imthracitra* vonatkozik a kimutatás, vagyis kétszer oly értékű szénre, aminő a magyar szén. Ebben a vonatkozásban tehát legfeljebb 550—600 kilogramra tehető a magyar fejenkénti fogyasztás, úgy hogy még a németekhez viszonyítva is mintegy négyszeresre volna fejlesztendő a magyar fogyasztás, hogy az összehasonlítást kiállhassa. Ez természetesen elsősorban nem a háztartási szénfogyasztásra vonatkozik, hanem ipari szénfogyasztásra, hiszen a fejenkénti több mint 40 mázsás fogyasztás, mint Amerikában, családonként évi 160—200 métermázsás fogyasztásnak felelne meg, ami elképzelhetetlen még akkor is, ha a nagy Alföld földműves lakossága áttérne szalmafüélsről a széntüzelésre, ami azonban a közeljövőben elképzelhetetlen.

A szénfogyasztás emelkedése vagy csökkenése egyúttal görbét adja az egész magyar társadalom sorsának. Legcsekélyebb volt a szénfogyasztás a tanácsköztársaság idején. Mutatja a szénfogyasztás vonala a politikai és gazdasági válságokat, politikai viharokat, valamint a háborút is. A fekete gyémántok tüze élénk fényt vet történelmünk kapitalista korszakára, élénk fényt vet politikai történelmünk egyes

tüneteire is. Ha ugyanis vizsgáljuk a szénbányászat körül észlelhető egyes tüneteket, rendkívül érdekes tényekre bukkanunk. E tények megállapíthatása végett ismerkedjünk meg részletesen legnagyobb szénbányavállalatunk történetével, a Magyar Általános Kőszénbánya Részvénytársulatéval. Többi szénbányavállalatunk története nagyjában hasonlít a Magyar Általánoséhoz.

XXXIX.

A Magyar Általános Kőszénbánya Részvénytársulat története és a magyar fejlődés

A Magyar Általános Kőszénbánya Részvénytársulat vállalati üzletköre szén-, brikett-, mész-, cement-, karbid- és fatermelés, de van zsákgyára és hordógyára, valamint Síkvölgyön és Körtvélyesen mezőgazdasága is; régebben volt Szár községben is. Van több péksége, szódavízgyára, mészárszéke és vendéglője. Részvénytőkéje 48 millió 400 ezer pengő, tehát tartalékaival nemcsak a legerősebb szénbányavállalatunk, de a legerősebb iparvállalataink egyike is.

Története a következő:¹

A Magyar Általános Kőszénbánya Részvénytársulat 1891-ben keletkezett. Alakuló közgyűlése 1891 évi június hó 9-én tartott meg. A vállalat 400.000 forint (= 800 ezer aranykorona = 928 ezer aranypengő) alaptőkével indult. Első rendes évi közgyűlését 1893 évi március hó 21-én tartotta.

Az alapítás eszméje Hercz Zsigmondé volt, aki a vállalat megalakulásakor a vezérigazgatói tisztet vállalta.

Már a részvénytársulat alapítói vásárlási jogot szereztek a „Melczér Géza és Társai Czenter-Királdi Kőszénbányák Vállalata” borsodmegyei, czenteri és

¹ A társulat saját közlései szerint.

királdi barnaszénbányáira. Alakulás után a társulat átvette e bányákat és igyekezett szénjogait további szénterületek megszerzésével gyarapítani, valamint bányáit kiépíteni. Így 1894-ben megszerezte Szirmay Alfréd gróf sajószentpéteri bányaművét, továbbá a sajószentpéteri határ összes szén jogait. A sajószentpéteri bányamű az 1895-ben megszerzett Xifkovich-féle szénbányával bővült.

A megindult beruházások csakhamar szükségessé tették, hogy az alaptőke 600.000 forintra emeltessek, ami az 1893 évi március hó 4-i rendkívüli közgyűlés határozata alapján meg is történt. De ennél nem állt meg a vállalat: 1894-ben egymillió, 1895-ben 1.6 millió, 1896-ban 2.2 millió, majd még ugyanebben az évben már 3.4 millió forint az alaptőkéje.

1898-ban a társulat megszerezte a Trifaili Kőszénbánya Részvénytársaság esztergommegyei — Drog és Tokod községek határában fekvő— bányáit, mely vétel lebonyolítására az alaptőkének 6 millió forintra való felemelése vált szükségessé.

Az 1908 évi december hó 12-én megtartott rendkívüli közgyűlés határozatából az alaptőke 20.000 drb. új részvény kibocsátásával 8 millió forintra, vagyis 16 millió koronára emeltetett fel.

A háború alatt és a háborút követő időben, pénzünk rohamos leromlása miatt, több ízben volt kénytelen alaptőkét emelni a társulat, úgy hogy végül 484 millió papírkoronára emelkedett az alaptőke, míglen a kereskedői mérlegvalódiság helyreállítását célzó 7000/1925. számú pénzügyminiszteri rendelet alapján 1925 évi január hó 1-ére részvényei névértékét egyenként 200 pengőre értékelte át, a részvények száma akkor 242 ezer darab volt, alaptőkéje tehát 48,400.000.— pengőre változott, s azóta ennyi maradt.

1894-ben a társulat közreműködésével megalakult a „Hazai üvegyipar Rt.” (ezidőszerint „Hazai Mechanikai Palackgyár Rt.”), amely települ Sajószentpéttert választotta.

A társulat megbízásából geológusok mindjárt kezdetben beható tanulmányokat és kísérleteket foly-

tattak különböző vidékeken, különös intenzitással a Vérteshegység északi lejtőjének Komárom- és Fejérmegyék határait érintő részein.

A régi Zsemlye most Vértessomló község határában — a szénbányászati jogoknak az érdekelt földtulajdonosoktól való megszerzése után — kezdődtek a mélyfúrás munkálatok.

Az első fúrólukak eredménye teljesen meddő volt, úgy hogy az ezek eredménytelensége folytán hiábavalónak látszó kiadások már-már kedvét szegték a társulatnak. A negyedik és egyben utolsónak szánt fúróluk lemélyítése azonban váratlan és igen kedvező eredménnyel járt, 116 méter mélységben ugyanis a fúró egy 5.8 méter vastagságú széntelepét ütött meg és a fúróval kiemelt szén szurokfekete színű, kagylós törésű és fűtőértéke 5267 kalória volt. Ezután gyors egymásutánban következtek eredményes fúrások Felsőgalla, Bánhida és Alsógalla községek határában, az úgynevezett tatai szénmedencében.

1896 karácsony estéjén érte el az Alsógalla, Felsőgalla és Bánhida községek hármashatárpontján telepített első akna a széntelepét. Ennek az aknának nevezetessége az akkoriban, műszaki szempontból, merész újítást jelentő tulajdonsága, hogy bár a széntelep 100 és 200 méter közötti mélységben fekszik, nem függélyes, hanem lejtős szállító aknákkal és végnélküli kötélzállítással tárja fel a szénét.

1897-ben, amikor még az első feltárások folytak, a tatai bányából már napi 500—2000 métermázsás szén került elszállításra, a következő évben pedig Tatabánya széntermelése már közel 1¼ millió métermázsásra emelkedett.

1902-ben a tatai bányatelep lakosainak száma elérte a 10.000-t és „Tatabánya” néven önálló, modern községgé alakult. A bányatelep lakosainak száma jelenleg 23.200 lélek. Szép nagy község, mely a terméketlen szénből kelt ki.

Tatabányán a szénbányászaton kívül létesült: elektromos áramfejlesztő központ, brikettgyár, kőbánya, mészégető üzem, gép-, villamos- és ácsműhely,

Portland- és bauxitcementgyár, téglagyár, mészhomok-téglagyár, faimpregnáló telep, karbidgyár, szénleparló és kátrányfeldolgozó üzem.

A munkástelep lakossága élelmi és háztartási szükségletének ellátásáról három élelemtár gondoskodik. Az élelemtárak keretében dolgozik két sütőde, egy szódavízgyár, öt mézsárszék, öt vendéglő, négy tejkimérés és három munkásotthon.

A bányatelepen foglalkoztatott összes alkalmazottak száma körülbelül 6700. A telepen 1137 lakóház és 381 üzemi és középület áll, több mint 6000 lakással. Nőtlen munkások részére 34 laktanya ad otthont. A tisztviselők egy- vagy kétlakásos különálló kertes villaszerű lakásokban, az altisztek két- vagy többlakásos, ugyancsak kerttel körülvett lakóházakban, a munkások hatlakásos, illetve négylakásos munkásházakban vannak elhelyezve, amelyek túlnyomó részéhez szintén gyümölcs- és konyhakert tartozik.

1903-ban kezdődtek a felsőgallai kőbányászatot és mészégető üzemet előkészítő építkezések, amelyek a társulat egyik virágzó és jelentékeny melléküzemének vetik meg alapját.

E mésztelep az évek során fokozatosan bővült. A mészkövet három darab alsó és felső szórótüzeléssel ellátott Eckhardt körkemencében és egy darab szórótüzelésre berendezett Bühner kemencében égetik ki mésszé. A mésszüzem teljesítménye ezidőszerint napi 42 vágón égetett méssz.

A mésszkő kitermelését a modernül berendezett kőbányaüzem végzi, mely nyersanyaggal látja el a mésszkemencéket és az újabban alapított portland- és bauxitcementgyárakat is.

Az 1903-ban Felsőgallán a mésszművekkel kapcsolatban létesített kötőrő-telep kapacitása évi 70.000 köbméter volt, amelyet később, ha a szükséglet úgy kívánta, 250.000 köbméterre tudtak felfokozni.

1905-ben átvették a „Báró Radvánszky-féle Sajókazai Kőszénbányák Vállalata Mandello és Társa cég” széntermékeinek eladását. A báró Radvánszky-árváknak gróf Tisza István volt a gyámjuk.

1908-ban a Handlován (Nyitra megyében) talált szénvagyon kiaknázására a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.-gal együtt megalapították a Nyugatmagyarországi Kőszénbánya Rt.-ot. E vállalatban bírt érdekeltségét 1927-ben a társulat eladta csehszlovák érdekeltségnek.

Az 1907-ben megszerzett disznóhorváti szén jogok révén 1908-ban üzembe helyezték a rudolftelepi bányászatot.

A Borsodi bányaművek jobb jövedelmezőségét biztosítandó, e bányászatait a társulat 1910-ben a Kazinczi Kőszénbánya Részvénytársulattal önálló vállalattá egyesítette „Borsodi Szénbányák Részvénytársasága” cég alatt, mely azonban szoros kapcsolatban maradt az anyatársulattal.

A mészüzem alapításával kapcsolatban konstatált felsőgallai gazdag mészkőrétegek 1910-ben cementgyár létesítésének eszméjét érlelték meg. Az ugyancsak nagy mennyiségben előforduló márgából és mészkőből előállított cementet a laboratóriumi vizsgálati eredmények kitűnő minőségűnek találták, úgy hogy a társulat 1911 tavaszán elhatározta a cementgyár megépítését. Az első forgókemencét 1912. évi július hó 15-én helyezték üzembe. Később öt darab, napi 120 vágón portlandcementet gyártó forgókemencét szereltek fel.

A bányafaszükséglet sok nehézséggel járó beszerzésének megkönnyítése végett 1911-ben a társulat megvásárolta a gróf Kottulinszky-féle mintegy 2900 kat. hold terjedelmű vasmegyei erdő faállományát.

1914 elején a társulat Hejőcsabán, Miskolc mellett állított mészkőkemencét. Ugyanez év végén a Tatabányával szomszédos 6600 hold kiterjedésű síkvölgyi erdőgazdaságot és 1916. év tavaszán az ugyancsak Tatabánya szomszédságában levő 2600 hold kiterjedésű szári uradalmat megvásárolták. E birtokvásárlások főként avégből történtek, hogy munkásai élelmezését biztosítsa a társulat. A népélelmezésnek a háború alatt és után fennállott nehézségei megszűnven, szári birtokát a társulat 1928-ban értékesítette.

A társulat, az általa kezelt alapok, továbbá leány-

vállalata, a Borsodi Szénbányák Rt., a világháború alatt 20 millió korona hadikölcsönt jegyeztek.

A háború alatt a tatabányai bányatelep katonai igazgatás alatt állott és ott ez idő alatt a hadijog volt érvényben. Ennek ellenére 1917-ben a drágulás bérmozgalmakat váltott ki és a telepeken többnapos munkabeszüntetés (sztrájk) fordult elő.

A háborút követő ellenséges megszállások elszakították a társulatot egyrészt belföldi természetes piacai nagy részétől, másrészt beszerzési forrásaitól, pénzünk természetellenes leromlása és az ezekből folyó drágaság pedig gyakori jogosult munkabárkövetéseket szült, úgy, hogy e körülmények szakadatlan küzdelmekbe sodorták a társulatot. Mégis: 1918-ban érdekeltséget vállalt az Urikány-Zsilvölgyi Magyar Kőszénbánya Rt.-nél.

1920-ban Felsőgallán karbidgyárat létesített, melynek napi teljesítménye 6000 kg karbid.

Jelentős részesedést vállalt 1921-ben az 1872-ben már működött Nyergesújfalusi Cementgyár Rt.-nél, amely 1934-foen be is olvadt a társulatba. Ugyanez évben a társulat részvételével megalakult az Ipari Robbanóagyag Rt., amely hivatva van a hazai robbanóanyagszükségletet ellátni.

1922-ben érdekkörébe vonta a társulat a Bere-mendi Portlandcement és Mészművek Rt.-ot, amely 1934-ben szintén beolvadt. Ugyancsak 1922-ben résztvett a társulat a „Gróf Zichy Béla Urkuti Bányaművei Rt., valamint a „Porcellán-, Kőedény- és Kályhagyár Rt.” megalapításában is.

Tatai brikettgyárat, mely a háború alatt és a háborút követő időkben szünetelt, 1922-ben újból üzembe helyezte a társulat. Felszerelése 8 darab 100—100 lóerős tojásbrikettsajtó és egy 100 lóerős téglabrikettsajtó. A brikettgyárban napi 220 vágón brikett állítható elő. A brikettgyár hivatott volna pótolni az előbb külföldről beszerzett háztartási fűtőszéneket, s ennyiben devizapolitikai jelentősége is volna, bár a gyártáshoz szükséges kátrány és szurok részbeni külföldi beszerzése ezt ellensúlyozza.

1924 év január hó elején összes telepein visszaállította a társulat a békebeli bérrendszert, amelynél a munkás egész keresetét készpénzben kapja, vagyis: nincs természetbeli ellátás.

A békebeli viszonyok helyreállítása végett 1925 elején a társulat a tatabányai munkásoktól a munkahelyen való felváltást, tehát a békebeli nyolcórás munkaidő visszaállítását követelte. Ez a követelés a munkásság részéről sztrájkot váltott ki, amely tíz hétig tartott.

Szerződést kötött a társulat 1925-ben a Bicskei Villamossági Rt.-gal, amely vállalatot időközben érdekkörébe vonta, átalakította Fejér vármegyei Villamossági Rt.-gá és e cég alatt 42 község részére szolgáltat villamos áramot.

1925-ben megvásárolta a társulat a Szilvásváradai Mészművek Rt.-ot, amelyet 1934-ben beolvasztott.

Az 1926 évi május hó 1-én kitört angol bányamunkássztrájk folytán a társulat szenet oly államokba (elsősorban Olaszországba) is exportálhatott, ahová magyar szén addig nem juthatott. E kiviteli lehetőség kihasználását Olaszország felé az abesszin-angol-olasz ellentétek miatt 1935-ben is megkísérelte a társulat.

1928-ban a társulat a szénvagyonát értékes vétellel gyarapította, örökáron megszerezvén a földtulajdonosoktól a tatai szénteleppel szomszédos nagynémet-egyházai szénvagyonot, amelyhez 1928-ban a csordakuti szén jogokat is megvásárolta.

1926-ban kísérleteket végeztetett a társulat egy különleges eljárással bauxitcement előállítására. A kedvező eredmények arra készítették, hogy részesedést vállaljon a „Bauxit Trust Rt.”-nél. A bauxitcement-gyár 1927-ben megépült. A bauxitcement mészkő és bauxitérc finomra őrölt keverékéből készül, a téglává sajtolt keverék körkemencében nyer kiégetést. A kiégetett téglát lisztfinomságúra őrölve adja a bauxitcementet. A bauxitcement előnyösen ott használható, ahol gyors szilárdságra van szükség, vagy ahol a talajban agresszív vizek fordulnak elő. Gyors szilárdu-

lásánál fogva igen előnyösen használható téli fagyokban is.

A társulat érdekkörébe tartozó Tatai Cserép- és Téglagyár Rt. beolvadt a Szentlőrinci Téglagyár Rt.-ba és azóta egyesülten Budapest-Szentlőrinci és Tatai Cserép- és Téglagyár Rt. cég alatt folytatja üzemét.

1927 folyamán megalakult a „Dunántúli Villamossági Rt.”, mely a társulat tatai bányászatában nagy mennyiségben rendelkezésre álló égőpalával végzett alapos kísérletek után ennek kihasználása végett a társulat bányászatával tőszomszédos Bánhida köz-
!séget választotta telephelyéül.

Hogy a cementgyártás fontos nyersanyagát képező és Csonkamagyarországon nem található gipszkő zavartalan beszerzését biztosítsa, megszerezte a társulat 1928-ban az osztrák gipsziparban vezető szereppel bíró „Gipsswerke Schottwien-Semmering A. G.” részvénytöbbségét.

1928-ban érdekeltséget vállalt a társulat a Hódmezővásárhelyi Villamossági Rt.-nál, valamint az Abonyi Műmalom és Villamos Művek Rt.-nál. A Hódmezővásárhelyi Villamossági Rt.-nál fennállott 50%-os részvényérdekelttségét azonban 1932-ben a Központi Gáz- és Villamossági Rt.-nak engedte át, amivel szemben ennél a vállalatnál szerzett megfelelő érdekeltséget.

A Magyar Általános Hitelbankkal közösen 1928-ban megalapította a társulat a „Magyar Általános Útépítő Rt.”-ot.

A következő évben is behatóan foglalkozott a társulat az ország villamosításával és Veszprém, illetve Pápa város, valamint körülbelül 120 veszprémmegyei község villamos energiával való ellátása végett megalapította a „Pannónia Áramszolgáltató Részvénytársaságot”. Az áramszolgáltatás olyképp nyert megoldást, hogy tatabányai áramfejlesztő telepéről a társulat Veszprém vármegyéig egy 60.000 Voltos magasfeszültségű vezetékét épített. Ugyanekkor a Fejérvármegyei Villamossági Rt. Tatabányáról kiindulól 22.000 Volt feszültségű elosztóhálózatát Dunaföldvárig, majd

Soltig, majd 1935 tavaszán a Dunán keresztül Ercsiig hosszabbították meg.

1929-ben érdekeltséget vállalt a társulat a Közüzemű és Községfejlesztő Rt.-nál (Ráckeve). Megállapodást létesített továbbá Békéscsaba város villamosműveivel egy nagyobb körzetnek villamosárammal Békéscsabáról történő ellátása végett.

Sok éven át folytatott kísérletezések után 1931-ben *szénlepárolót* helyezett üzembe a társulat daraszén-nemesítés végett. A daraszén nemesítése hőközlés útján történik. A lepároló napi hat vágón daraszén dolgoz fel. A lepárolás termékei: félkoks, barnaszénkátrány, benzin, illetve a kátrányok feldolgozása után nyert talpfaolaj, fűtőolaj és szurok.

A Beocsini Cementgyári Unió Rt.-gal és Bauxit Trust Rt.-gal Lédecen bauxitcementgyárat létesített a társulat „Lédec-i Bauxitcementgyár Rt.” cég alatt. (Lédec ma = Ladce.)

A trianoni szerződés következtében elvesztette a társulat természetes, Észak-Magyarországra kiterjedő fogyasztópiacát, úgy hogy a szállítás csaknem lehetlenné vált. Az egyes nemzetek elzárkózása, önálló (autarchikus) politikáj a, a társulat kivitelére nézve általában súlyos következményekkel járt.

Hasonlóképpen visszaesett a társulat mész- és cementkivitele is, pedig portlandcementje annyira közkedvelt volt, hogy tengerentúlra is szállította.

Legjobban érintette azonban a társulatot a kiviteli lehetőségek elvesztése „Citadur” nevű bauxitcementjénél, amely terméket *a társulaton kívül csak Franciaországban gyártják* és amely különleges tulajdonságainál fogva kiválóan kiviteli cikk.

Szobafűtési szenei és brikettjei Budapesten és környékén való forgalombahozatalának lebonyolítására a társulat 1934-ben „Tatai Szén- és Brikettárúsító Rt.” néven külön szervezet állított fel.

1935-ben a tatabányai IX. aknában egy-két napig tartó bányatűzzel kellett megküzdeni. A tűzoltás és mentés munkálatai négy emberéletet követeltek áldo-

zatul. Az átmenetileg elzárt aknát azonban időközben a társulat újból megnyitotta.

A tatabányai bányászatnál a társulat összesen 12 szénszállító lejtősaknát mélyített le, amelyekből 9 akna áll üzemben. A bányákban kihajtott vágatok hossza 105 kilométer, a földalatti bánya vasutak pályahossza 130 kilométer.¹ Az aknák főbb szállító vágatai, valamint a lejtősaknák és függőpályák úgynevezett „végtelen” kötélzállító-berendezéssel rendelkeznek, aminek folytán a bányában megrakott csillék minden átrakás nélkül kerülnek a szénszétválogatókra?

Az aknák berendezése és felkészültsége évi 20 millió métermázsa termelést tesz lehetővé.

Tatabánya energiaellátását a helyi villamos erőközpont szolgáltatja, melynek teljesítőképessége 36350 lóerő.

A kazánház 12 légnymósos gőz előállítására 16 darab Babcock-Wilcox rendszerű kazánnal, összesen 6000 négyzetméter futófelülettel rendelkezik.

A villamos áramot 5 turbófejlesztő állítja elő.

A tatabányai sűrítőüzem a bányában dolgozó furo- és fejtőkalapácsokhoz szolgáltatja a sűrített levegőt. A bánya évi szükséglete körülbelül 40 millió köbméter sűrített levegő. A palatörő és szénmosó-berendezés 1934-ben 2 millió métermázsa szenet dolgozott fel.

Az üzemek anyagszükségletének ellátására szolgáló központi anyagraktár 8—10 millió pengő értékű üzemi anyagforgalomra van berendezve.

Munkásjóléti és kulturális intézmények tekintetében a társulat a következőket nyújtja:

A nők és családos munkások családi lakást, a vidéken lakók lakbérpótlékot kapnak, ősszel és télen minden munkás segélyben részesül. 1934-ben a bánya-

¹ összehasonlítás kedvéért utalunk arra, hogy a budapesti közúti villamos vasutak pályahossza 187 kilométer, a földalatti villamos pályahossza pedig a föld alatt csak 3 kilométer.

² Azért „végtelen”, mert a kötél körben fut, tehát nincs vége.

társulat családi pótlék címén 93.000 pengőt, lakbérpótlék címén 50.000 pengőt, beszerzési segély címén pedig 347.000 pengőt juttatott munkásainak. A huszonöt éves szolgálatukat betöltött munkások jutalomban részesülnek.

A bányapénztár, a társulat legrégebb és legnagyobb szabású jóléti intézménye, 1927 január 1. óta már csak a bányamunkások betegségi biztosítását látja el.

A tatabányai bányatárspénztárnak 1934-ben 6581 dolgozó és 936 nemdolgozó tagja volt. Az egészségügyi szolgálatot kilenc bányorvos és egy fogorvos látja el, akik négy orvosi rendelőintézetben, valamint a bányas- és járványkórházban, továbbá a tüdőbetegszanatóriumban rendelnek.

A gyógyszerár fenntartási költsége 1934-ben — beleértve a gyógyszerek árát is — 101.863 pengő, a folyósított táppénz összege 137.022 pengő volt.

A bányatárspénztár modern viz-, iszap-, hőlég- és Zanderkezelőintézetet tart fenn.

A bányászattal kapcsolatos veszélyek elhárítására igyekezett a társulat a legmodernebb, legtökéletesebb védőberendezéseket alkalmazni. Ezenkívül modern, a kor igényeinek mindenben megfelelő, jól felszerelt bányamentőállomást létesített, ahol mérnökök, altisztek és munkások a bányas- és egyéb baleseteknél való mentésből szakszerű kiképzést nyernek.

Bányatelepi fürdői sorában megemlítjük a várócsarnokkal, 70 kabinnal, egy 20X6.5 m és két 3X 6 m vízmedencével, nedves és száraz gőzkamrával, zuhanyokkal, dörzsölőfülkékkel, valamint pihenő helyiségekkel ellátott gőzfürdőt.

A bányatelep különböző helyein a lakosság rendelkezésére áll egy 100X45, 65X30 és két 60X30 méteres, vagyis négy betonozott oldalfalu és fenekű, fenyves (= strandos), betonöltözőkkel, vasbeton műugróállvánnyal felszerelt nyári szabadfürdő (uszoda), valamint három üzemi kád- és zuhanyfürdő 4—14 káddal és 12—15 zuhanyozó fülkével.

A bányatelep anya- és csecsemővédelmét a tár-

sulat által jelentősen támogatott „Tatabányai Stefánia Szövetség” három védőintézettel látja el.

A bányatelepi oktatást 8 elemi iskola 62 tantermében 64 osztállyal és 3 óvodaépület 9 játszó- és 6 munkatermében 65 tanító és 9 óvónő végzi. Az alkalmazottak gyermekei a díjtalan tanításon felül ingyen író- és tanszerekben részesülnek. Az 1934/35. iskolaévben 3934 elemi, 1099 ismétlő és 91 szénipari előkészítő iskolai tanuló járt iskolába, míg az óvodába járó gyermekek száma 1122-t tett ki.

A bányatelepen működő róm. kath., református és evangélikus egyház, valamint öt templom, illetve imaház fenntartásáról szintén a társulat gondoskodik. (Zsidóról nem. Zsidó munkásai ugyanis nincsenek a társulatnak.)

Egy tisztviselői, három munkáskaszinót, továbbá két altiszti és egy iparoskört tart fenn a társulat, amelyek mind értékes könyvtárral vannak ellátva. .

Tatabányán egy húsz tagból álló bányász-zenekar és hetvenöt tagú dalárda működik, amelyek költségét ugyancsak a társulat viseli.

Tatabánya összmunkáslétszáma	1896-ban	158
	1900-ban	2153
	1905-ben	4425
	1910-ben	6455
„	„	1913-ban 7736 (legnagyobb
„	„	1915 [^] ben 6074 termelés)
	1920-ban	7016
	1923 [^] ban	12773 (rossz
„	„	1925-ben 8771 teljesítmények
„	„	1930-ban 7883 mellett)
	1935nben	6511

*

Szédületes közgazdasági és kultúrkép! Egy *magévállalat*, amely panaszjaival, követeléseivel, igényeivel és jogaival az államélet legmagasabb csúcsain jár, — vezérigazgató elnöke választás alá nem eső törvényhozó: *felsőházi tag* —, vagyoni erejével nemzetközi összeköttetéseket olymódon tart fenn, hogy korlátlanul rendelkezhetik (gipsz, stb.), — az ország legkülönbözőbb részeiben: Dunántúl, Tiszántúl, Tisza-

Duna közén, az ország szívében ezernyi érdekeltsége van nemcsak szén, de villamosság és egyéb cikkek tekintetében is —, működése nyomán szép, kulturált nagy községek sarj áznak (Tata, stb.) — és tapintását ott tartja nemcsak a munkás iskoláztatásán, de a kultúra és kultusz ütőerein: mindenütt pénzzel és egyéb anyagi teljesítéssel! Részvénytőkéje az alapításától, 1891-től 45 év alatt 800 ezer koronáról majd *hatvanszorosra*, 48 millió 400 ezer pengőre emelkedett. *Kimutatott* tartalékai részvénytőkéjének majd kétszeresét: 90 millió pengőt tesznek ki. Beruházásainak összértéke majd 100 millió pengő. Nyugdíjalapja 16 millió pengő. Osztalékul kifizetett alapításától 45 éven át 350 millió pengőt, igazgatósági tagjainak tiszteletdíjul, — egyéb szolgáltatásokat nem számítva —, 48 millió pengőt, összes kimutatott szerzeménye tehát az alaptőke megtartásán kívül 604 millió aranypengő. És ezenkívül rendelkezik más, óriási vállalatok légiói fölött. Érzékeltetés végett talán mondhatnók, hogy valóban amerikai méretek.

A Salgótarjáni és a többi szénbányák

Ugyanez a kép tárul elénk más szénbányavállalatainknál. Például legrégebb vállalatunk egyike, az 1868-ban alakult *Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.* A bánya, láttuk, már régebben megvolt. A részvénytársaság részvénytőkéje a jegyzett 3 millió forint helyett tényleg befizetett 600 ezer forintból a lefolyt majdnem 70 év alatt 27 millió 300 ezer pengőre emelkedett. Tartalékai kimutatott összege 45 millió pengő, nyugdíj alapja 8 millió pengő, alapítványai 1 millió 200 ezer pengőre rúgnak, osztalékul kifizetett a majdnem 70 év alatt, változó pénznemekben, megközelítően átszámítva körülbelül 280 millió pengőt és igazgatósági jutalékok fejében mintegy 43 millió pengőt, — a leírásokat hagyjuk figyelmen kívül —, keresett tehát kimutatva 377 millió pengőt, vagyis legutóbbi alaptőkéjének mintegy tizenötszörösét. *Ezenkívül* tárcájában tart és tartott idők folyamán változó értékben és mennyiségben, de rendszerint alaptőkéjének legalább másfélszeres értékében, értékpapírokat, amelyek mintegy száz különféle vállalatra biztosítottak néki befolyást éppen úgy, mint a Magyar Általános Kőszénbánya Részvénytársulatnak. Munkásintézmények és alkalmazotti javadalmazás tekintetében sem marad el, községek épp úgy felvirágoztak és keletkeztek az ő működése nyomán is, mint a Magyar Általános Kőszénnél láttuk.

Lényegesen kisebb, de történelmileg idősebb az

előbbi kettőnél a *Kőszénbánya- s Téglagyár Társulat Pesten (Dräsche)*, mely 1868-ban alakult a Dräsche Henrik-től megvett három téglagyárból és kőszénbányákból. A vállalat azonban már sokkal régiebb: az első téglagyárat, az erzsébetfalvait (gubacsit) Dräsche Henrik már 1830-ban alapította. A társulat első elnöke Somssich Pál, egyik későbbi elnöke Zsigmondy Vilmos, hazánk bányászatának egyik kiválósága. *A társulat első vezérigazgatója Görgei Artúr tábornok.*

A vállalat hosszú fennállása alatt sok új, addig nálunk ismeretlen cikk gyártását vette fel, így például a szárazon sajtolt falburkoló téglát, amelyből több nagy budapesti középület: a budai királyi várpalota, a nyugati pályaudvar, a Magyar Földtani Intézet székháza, sőt több bécsi középület is készült. 1879-ben kezdte a vállalat a keramit néven ismert utburkoló kövek és lapok gyártását. Ez a kiváló anyag azóta nemcsak Magyarországon, de Ausztriában, Szerbiában és Bulgáriában is hirdeti a magyar agyagipar nagy teljesítőképességét. 1909-ben a társulat tűzálló samottégla-, valamint fayence- és porcellángyártást épített és ez utóbbit 1912/13-ban a modern technika színvonalának megfelelően kibővítette. A vállalat gyártmányai, így különösen a porcellán-elektrotechnikai cikkek és a fayence¹ falburkolólapok, stb. minden tekintetben megállják a versenyt Nyugat-Európa iparának termékeivel.

Az 1868-ban Dräsche Henrik-től megvett három téglagyáron, a rákosin, erzsébetfalvain és a budain kívül a vállalat 1907-ben megszerezte a rákosival szomszédos örley-féle téglagyárat, 1917-ben pedig a budafoki Dávid-féle téglagyárat. A budai üzem viszont 1916-ban megszűnt. A társulatnak Dräsche Henrik-től megvett esztergomi és szászvári szénbányáit 1898-ban az Esztergom-Szászvári Kőszénbánya vette meg. 1826 év végén magába olvasztotta a Kőbányai Gőztéglagyár Társulat Pesten céget, miáltal üzeme a Maglódi-uti és óbudai tégl- és tetőcserépgyárral növekedett, úgy hogy a Kőszénbánya- s Téglagyár Társulat Pesten, az agyagiparban Magyarország legnagyobb vál-

lalata lett. Gyártja majdnem az összes agyagipari cikket, üzemben tart 4 téglagyári (Külső Jászberényi-úti, Maglódi-úti, óbudai és gubacsi) telepet, továbbá porcellán- és fayencegyárat. Alkalmazottai létszáma a legutolsó kimutatás szerint 70 tisztviselő és felügyelő, továbbá 1400 munkás.

Nem ily régi vállalat, s hiányzanak nála a történelmileg patinás nevek, de történelmi összefüggések felderítése végett nézzük az *Egercsehi Kőszénbánya és Portlandcementgyár Részvény társaság* történetét, amely két vállalat összeolvadásából alakult, egy 1898-ban keletkezett *teljesen belga* vállalat magyarországi érdekeltsége gyanánt. A belga vállalat Brüsszelben székel, de van magyarországi személyisége is. Ugyanis *Budapestvidéki Kőszénbánya Rt.* cég alatt Magyarországon is be van jegyezve. Valamennyi igazgatósági tagja belga, a vezérigazgató kivételével. Alaptőkéje 40 millió 462 ezer 500 belga frank, de ebből csak 6 millió frank szolgálja a magyarországi üzletvitel céljait. Ennek a belga-magyar vállalatnak tárcájában van az Egercsehi részvényeinek többsége. Maga az Egercsehi kőszénbánya 1906 december 27-én, a bélapátfalvai portlandcementgyár pedig 1909-ben alakult, e kettő egyesült 1923-ban. A cementgyárnak működése elején földrajzi fekvésénél fogva meg kellett küzdenie a galíciai cementgyárak versenyével, de mivel nem sajnálta a befektetést és a modern technika követelményeinek megfelelően úgy rendezkedett be, hogy Nagymagyarországon elsőnek állított elő iszapeljárással portlandcementet, áruja minőségével verte galíciai versenytársait. A cementgyár teljesítőképessége 1910-ben évi 6000 vágón volt, ami az 1912. évben végrehajtott bővítés folytán évi 12.000 vagonra emelkedett, majd az 1928—29-ben végzett újabb nagyarányú bővítés, valamint a gyártelep teljes modernizálása és üzemének elektrifikálása következtében elérte a cementgyár teljesítőképessége az évi 18.000 vágón portlandcementet. Munkáslétszáma körülbelül 300. Gyártmánya: nagyszilárdságú portlandcement. 1931-ben szabadalmazott eljárással fehér színű portland-

cernent gyártására rendezkedett be, mely nemcsak a hazai piacon, hanem a szomszédos Ausztria, Románia, Jugoszlávia és Bulgária piacain is rövid idő alatt tért hódított.

Egercsehi szénbányaüzemét a vállalat a háború utáni években új ikeraknatelep létesítésével teljesen modernizálta. A bánya által termelt szén egy részét a cementgyár szükségletének fedezésére fordítja, ezenkívül egyéb közintézményeknek és magánfeleknek is adnak el szenet. A szénbánya termelőképesége munkanaponként 600 tonna. A bánya munkáslétszáma 600. üzemében a vállalat a szükséges munkásjeléti intézményekről gondoskodik. A munkások részére étkezőhelységet, fürdőt, kórházat, kantint, a tisztviselők részére kaszinót rendezett be, épp úgy, csak kisebb méretekben, mint a Magyar Általános Kőszén.

Minden szénbányavállalatunknál megismétlődik ugyanez a kép. Az átlagosan hét évenként ismétlődő gazdasági válságok alatt, valamint legutóbb a Bethlen-féle szanálás után történt ugyan néhány szénbányabukás, a nemzetközi szénforgalom rendezése is kényszerített néhány kisebb bányát tárnái bezárására, majd a bankzárlat és a devizaforgalom akadályai fojtottak meg egy-két gyöngébb szénművet: általában azonban lélekzetmegállító fejlődési futam rohant le úgyszólván a szemünk előtt.

Csakhogy: *szénbányavállalataink látható üzleti viszonyaiban nem találjuk magyarozatát annak, miért kisebb nálunk a fejenkénti szénfogyasztás, mint külföldön?* Hiszen szénbányáink érdekének az látszik, hogy minél nagyobb legyen a fogyasztás, akkor a hasznuk még több volna. Iparunk fejletlensége volna tán az ok? A fogyasztás állandóan nagyobb volt, mint a termelés, jóllehet szénbányáink az évről-évre emelkedő termelés tanúsága, valamint berendezésük termelőképesége szerint ki tudták volna elégíteni a szükségletet. Másrészt a modern gyáripar mindenütt a világon a szénbányázat nyomában fejlődött, a szén a gyáripar fölfejlesztője, vagyis a szénbánya törekszik ipart

teremteni, amint ezt a világháború *után* észleljük nálunk is, — utalunk a Magyar Általános Kőszén háború után keletkezett érdekeltségeire. Az iparban tehát nem kereshető az ok. De talán az árák?

Egy tekintet a szénárakra tényleg arról győző meg bennünket, hogy a magyarázatot mégis az egyes vállalatok belső üzleti viszonyaiban, árpolitikájában kell keresnünk.

XLI.

Magyarország sorsa a szén.

Történeti munkában nem szabad mai ár-adatokkal dolgozni. Visszamegyünk a világháború előtti viszonyokra.

A nagyon megbízható osztrák Compass szerint a barnaszén ára volt bányahelyen átlagban:

Magyarországon Ausztriában Németországban
métermázsánként (korona) fillér

1900-ban	67	54	29
1910-ben	92	54	25

Vagyis a rendes gyári fűtőanyagot képező barnaszén, amelyből 1910-ben Ausztriában 251 millió métermázsát, Magyarországon több mint 77 millió mázsát termeltek, — feketeszénből ugyanez esztendőben Ausztriában kereken 138, Magyarországon 13 millió mázsa az eredmény, — Magyarországon ez a barnaszén több mint három és félszer drágább volt, mint Németországban. Ausztriában a barnaszén ára tiz éven át változatlan maradt, Németországban az ár ugyanezen tiz év alatt 10%-kal esett 29 fillérről 26 fillérré, Magyarországon pedig ugyanezen idő alatt 40%-kal 67-ről 92 fillérré emelkedett.

A (háztartási) feketeszén ára volt ugyanez időben:

Magyarországon Ausztriában
métermázsánként (korona) fillér

1900-ban	106	93
1910-ben	130	101

vagyis 30 fillérrel a feketeszen is drágább volt nálunk, mint Ausztriában. (Az árakat bányahelyen értjük. Ehhez jön még a fuvardíj, kereskedelmi haszon, stb.).

Mi ennek a magyarázata? Ausztria és Magyarország közös vámterületben éltek ebben az időben, vámbeli különbözet nem terhelte egyik államban sem a szenet, miért volt a szén Magyarországon mégis drágább?

A Magyar Általános Kőszén történetéből azt látuk, hogy sok helyen bányajogot szerzett meg, amelyet nem művelt, de fizetett érte. Egy 1912. évi kimutatás szerint a magyar szénbányavállalatok évi másfél-kétmillió pengőt fizettek ki nem használt területekért.¹ Ez a kétségtelenül tetemes összeg a verseny kizárását célozta, ámde 100 millió métermázsás évi termelésnél legfeljebb 1—2 fillérrel drágítaná a szén mázsáját. Ez tehát nem lehet az ok.

A Salgótarjáninál tudjuk, hogy bányái különleges tulajdonságai követelnek külön kiadásokat bányafában, akna- és járatépítésben, stb. Szénanyaga ugyanis nehezen közelíthető meg, a szénrétegek többször megszakadnak, úgy hogy gyakran külön beruházással lehet csak a bányászatot folytatni. Valószínű, hogy többi bányáinknál is előfordul ilyesmi. De ez a beruházási költségtebblet már 1900-ban sem tett métermázsánként 1 fillérnél többet, — később a kitermelés emelkedésével, még annyit sem. Igazolja az állandó tetemes nyereség is, hogy ezek a rendkívüli költségek nem lehettek lényeges hatással a vállalatok sorsára.

Talán túlzott munkabérek okozták a magyar szén drágaságát? Német hivatalos adatok szerint a német bányászok a bányatársláda és rokkant járulékok levonásával, tehát *tisztán* kerestek 1910-ben legalább 964 és legtöbb 1384, vagyis átlagosan 1174 márkát évente,²

¹ Aradi Viktor: Jegyzetek a magyar ipar kórrajzához, Huszadik Század, 1912 augusztus.

² Statistisches Handbuch für das Deutsche Reich, 1912., 88. lap.

ami 1408 koronának felelt meg. Ezzel szemben a magyar bányászok kerestek 1910-ben levonás *nélkül* évi 1006 koronát,¹ tisztán körülbelül évi 950 koronát, így a német bányász, kikerekítve évi 450 koronával, vagyis hozzávetőlegesen 45—50%-kai többet keresett, mint a magyar. Lehetetlen tehát, hogy a munkabérek miatt lett volna drágább a magyar szén, mint a német. Emellett természetesen a német bányász is részese-
dett, sőt fokozottabb mértékben azokban a munkás-
jóléti intézményekben, aminőkben a magyar szén-
bányavállalatok a magyar bányászságot részesítették. Bárhol keressük a megoldást, közgazdasági vagy
üzemteni és üzleti alapokon kielégítő magyarízatot
nem találunk. Ha azonban azt nézzük, *ki az, aki fizette*
ezt az ipari szénnél, a barnaszénnél fokozottabban je-
lentkező ártöbbletet, — láttuk, hogy a magánháztar-
tások céljait szolgáló feketeszen csak mintegy 24, míg
a barnaszén majdnem 50%-kai volt drágább az osztrák
szénnél, — akkor azt kell megállapítanunk, hogy
az iparnak kellett azt megfizetnie. A magyar iparnak.
Az olyan iparvállalat, amely évente 1000 vágón barna-
szenet használt el, 38 ezer koronával, vagyis 42 ezer
pengővel volt kénytelen többet fizetni csak szénért,
mint egy ugyanolyan osztrák gyár. Évi 40—50 millió
pengő többlet az, amit a magyar fogyasztás, különösen
a magyar ipar a szénbányavállalatoknak szénárkülön-
bözetek címén kifizetett. 40—50 ezer magyar család
fényes megélhetésére elegendő összeg volt ez, könnyen
lehetett belőle a káprázatos fejlődést olyképpen pénz-
elni (finanszírozni), hogy a kimutatott —és ki nem
mutatott — busás nyereség is megmaradjon. *Csak-
hogy ez a fényes üzleti eredmény súlyos veresége a
magyar iparfejlesztésnek.* Ugyanis ugyanilyen ár-
különbözetet a legtöbb ipari anyagnál, például a vas-
nál is tapasztalunk. Ez a sok ezer és millió koronát
kivevő árkülönbözlet a különböző anyagoknál arra kész-
tette az iparost, hogy közös vámterület mellett inkább

¹ Wahlner Aladár: Magyarország bányá- és kohóipara az 1910. évben, Bányászati és Kohászati lapok, 1911. dec. 15.

Asztriában telepedjék meg. *Nyilván itt rejlik a drágább magyar szén és a föltűnően csekély magyar szénfogyasztás titka.* Ez adja meg politikai viszonyaink kulcsát is. A magyar szénvállalatnak az volna ugyan az érdeke, hogy legyen minél fejlettebb magyar ipar, mert akkor több szén fogy. A magyar szénbányászat tudta volna is szállítani a szükséges szénmennyiséget, berendezése és bányáinak szénvagyon, láttuk, olyan és annyi. *Mégsem adott olcsó szenet és nem adott eleget,* hogy a magyar ipar ne fejlődhessek. Amit Mária Terézia és II. József vámpolitikával igyekeztek elérni, azt a célt Világos után a magyar szén drágasága és elégtelensége szolgálta. Ha olcsó lett volna a szén, hatalmas magyar ipar fejlődhetett volna. Ha *elég* lett volna a szén, nem lehetett volna drága, mert a fuvardíj különbözettel nem lehetett volna megdrágítani. A szén ugyanis olyan áru, amelynek ára aránylag csekély, tehát nagy szállítási költséget nem bír meg. Tengeren, olcsó fuvardíj mellett, óriási távolságokra szállítható, szárazföldön azonban, a magas vasúti díj-szabás mellett, csak kis távolságokra versenyképes. Ezért volt fontos követelésük a magyar ipar politikusainak — egyebek között — az úgynevezett annabergi csatlakozás Németország szénbányái felé, mert e rövid vasútvonal kiépítése óriási vasúti kerülő mellőzését tette volna lehetővé, s így a német szén veszélyes versenytársa lett volna az osztrák szénnek és letörhette volna a magas magyar szénárakat, elősegítvén ezzel a magyar ipar kifejlődését. Ám ezt Ausztria nem tűrhette, tehát az annabergi csatlakozásból nem lett semmi.

De hát mi érdekük volt a *magyar* szénbányáknak abban, hogy a magyar ipar ne fejlődhessek?

A magyarázat nagyon egyszerű és kézzel fogható.

A *magyar* szénbányák *kivételesen idegen,* Magyarországon kívüli érdekeltségek nyomása alatt vannak.

A Magyar Általános Kőszénbánya történetéből láttuk, hogy a Magyar Általános Hitelbankkal és annak érdekkörébe tartozó egyes vállalatokkal közös

alapításokba és vállalkozásokba bocsátkozott. Igazgatóságának tagjai között az összeomláskor, 1919—1920-ban is még ott látjuk, mint igazgatósági alelnököt, a Magyar Általános Hitelbanknak is hatalmasságát, Ullmann Adolf bárót. Viszont a Magyar Általános Hitelbank igazgatósági tagjai között ott szerepel Vida Jenő, a Magyar Általános Kőszén vezérigazgató alelnöke. A Magyar Általános Hitelbank érdekeltségei között a kompaszok nyíltan fel is tüntetik a Magyar Általános Kőszént. Kétségtelen tehát, hogy a Magyar Általános Kőszén szorosan a Magyar Általános Hitelbank érdekeltségébe tartozik. Hogy a Magyar Általános Kőszén igazgatóságának évtizedekig elnöke volt a magyar közélet egyik kiválósága, Berzeviczy Albert, ki a Magyar Tudományos Akadémiának és Kisfaludy Társaságnak is elnöke volt, miniszterségviselt férfi még Nagymagyarország korából, az ezen az érdekeltségi összefüggésen mitsem változtatott. *Az viszont minden kompaszból kétségbevonhatatlanul megállapítható, hogy a Magyar Általános Hitelbank Rothschild-érdekeltség,* szoros összeköttetésben a Rothschild-család bécsi és londoni bankházaival, ahonnan — elsősorban Bécsből — legfőbb irányítását kapta.

Ám: Rothschildék elsősorban osztrák érdekeltségűek voltak. Ipari és egyéb vállalataikkal hozzá voltak növe Ausztriához. Nekik ahhoz fűződött érdekük, hogy osztrák vállalataik versenytárs nélkül dolgozhasanak. Ezért intézték úgy a magyar szénügyeket, hogy Magyarországon a szén drágasága következtében ipar ne fejlődhessék. *Az ő érdekeiket szolgálta a magyar széndrágaság.* De erre a Magyar Általános Kőszénbánya sem fizetett rá, mert neki viszont oly verseny nélküli magas árakat biztosítottak, hogy amit veszített azon, hogy nincs magyar ipar és nem termelhet annyi szenet, amennyi a magyar iparnak szükséges volna, hanem kevesebbet, hogy így a fuvardíjjal magasabb legyen a szén ára: az bőven megtérült neki a szén verseny nélküli rendkívül magas árában. *A magas szénár tehát az osztrák ipar támogatását és a magyar iparosodás meggátlását jelentette.* Különösen alátá-

masztja ezt a megállapítást az Egercsehi szén- és cementgyár esete. Az Egercsehi — ügylátszik — független az osztrák érdekeltségektől. Szerzett magának szénbányát, *azután* cementgyártásba fogott. Saját szénével dolgozott, tehát nem ölhették meg a szénárakkal, sikeresen küzdött tehát az — akkor még osztrák — galíciai cementvállalatokkal. *Erre* négy év múlva a Magyar Általános Kőszén is fölfedezte, hogy területein kitűnő cementanyag van, — szintén cementgyártásba kezdett. Az eredményes magyarországi belga verseny rákényszerítette Rothschildékat, hogy Magyarországon is termeljenek cementet.

A szénárak megállapítása az osztrák iparon kívül kétségtelenül előnyös volt azoknak, akik személy szerint résztvettek az üzletben, de hátrányos volt a magyar nemzet fejlődésére. Ezt jelentette a szén mázsánkénti 30—40 filléres árkülönbözete.

Ugyanezeket a jelenségeket észleljük összes szénbányavállalatainknál.

A Salgótarjáni Kőszénbánya a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank érdekeltségébe tartozik és tartozott. Közeli kapcsolatait azonban a Magyar Általános Kőszénbányához is kézzelfoghatóan igazolja az 1909-ben alakult nagy „Nyugatmagyarországi Kőszénbánya Részvénytársaság”, melynek igazgatóságában vegyesen látni a két nagy vállalat igazgatósági tagjait. A társaság alaptőkéje 10 millió korona volt és a Trianonban elszakított északnyugati felvidék szénbányáinak közös kiaknázására alakult. Ezenkívül a természeti adottságainál fogva olcsóbb önköltséggel termelő Általános Kőszénbánya áraihoz azért is kénytelen volt a Salgótarjáni Kőszén alkalmazkodni, mert az bármikor leversenyezhetette volna őt anélkül, hogy veszteséggel adta volna el a szenet.

A 16 millió aranykorona alaptőkéjű Urikány-Zsilvölgyi Kőszénbánya Részvénytársaság, melyet a Teleky grófok rokoni kötelékei is odafűztek az Általánoshoz, szintén az Általános Hitelbank vállalata, világos tehát, hogy az általános, osztrák ipart pártoló irányzattal nem helyezkedhetett szembe.

1912 folyamán az Általános Hitelbank vette át a brennbergi bányákat is.

A Dunagőzhajózási Társaság pécsvidéki bányái, valamint a Szabadalmazott Osztrák-Magyar Államvasutttársaság, a Steg,¹ krassószörénymegyei bányái tisztára osztrák kezekben voltak (és vannak) már címük szerint is és ez osztrák kezek között, nagyrésztvényes gyanánt, közvetlenül vagy közvetve ott szerepeltek az uralkodóház tagjai, a főhercegek is.

Önálló magyar szénbánya tehát nem volt.

Az egész magyar szénbányászat jól elrejtett osztrák szándékok szolgálatában állt. Az abszolutizmust arra használta fel az Ausztriában már kifejlődött tőke, hogy előnyöket biztosítva a budapesti s ami ezzel akkor egyet jelentett, magyarországi kereskedelemnek, a Pesti Lloyd társaságban tömörült elemeknek, szép csendben rátette kezét Magyarország tüzelőanyagára. Nemcsak a szénre, de a fára is, — a tüzelőárakat azután úgy irányította, hogy Magyarországon versenyképes ipar ne fejlődhessék, viszont busás hasznokat ennek ellenére el lehessen érni versenymentesen a magyar fogyasztóközönség és ipar terhére annál inkább, mert e hasznokat részvényei osztaléka címén és egyéb címeken szintén ő vitte el. Haszna tehát kétszeres volt: egyfelől a szén magas magyar árából fakadt haszon, másfelől az osztrák ipar versenyképessége által előállott haszon. Ausztria maga pedig, mint általam, ipari népessége jómódja következtében több adóalaphoz jutott. *Látszólag* tehát ki sem fejezhető módon előnyös ugyan az a kép, melyet a Magyar Általános Kőszén és többi szénbányavállalataink fejlődése ábrázol, — *valójában* azonban a nemzet egészére nézve, éppen nem előnyös, sőt hátrányos.

Politikai életünket is ez a küszöb alatti helyzet erjesztette. Ehhez az üzleti eredményhez nem volt elegendő maga a nagy koncepciójú rendező: a Rothschildok, osztrák iparmagnások és főhercegek kara,

¹ Staats-Eisenbahn Gesellschaft.

hanem szükséges volt az a közjogi berendezkedés, amely lehetővé tette a kettős iparpolitikát. Egy teljesen független és Ausztriával kizárólag perszonális unióban, az uralkodó személyének egyazonosságában élő Magyarországnak módjában állhatott volna önálló, versenyképes ipart fejleszteni. Viszont egy Ausztriába teljesen beolvasztott Magyarországot elvileg és logikailag nem lehetett volna más elbánásban részesíteni, kellett tehát üzletileg a különálló, de *intézményes* perszonális unió, mely Magyarországot Ausztriától elkülöníti, de mégis hozzáfűzi. Ehhez szükségesek voltak olyan egyének, politikusok, akik személyükkel és politikájukkal tudva, vagy még inkább tudatlanul álcázták a valódi célt. 1910-ben tizenegy olyan képviselő ült az országgyűlés képviselőházában, akik közvetlen képviselői voltak a szénbányaérdekeltségeknek, köztük Lukács László akkori miniszterelnök, aki a felesége, az előbb férjezett volt királdi Hercz Zsigmondné révén egyik főrésztvényese volt a Magyar Általános Kőszénbányának; a főrendiházban pedig hét közvetlen érdekeltje ült a szénbányáknak, nem számítva az érdekelt főhercegeket, akik szintén helyetl bírtak a főrendiházban is azon a helyzeti súlyukon kívül, hogy tagjai voltak az uralkodóháznak. Azokat természetesen, akik nem közvetlen érdekeltjei, igazgatói vagy résztvényesei voltak a szénbányáknak, de azok kiterjedt és bankokon keresztül is ható üzletkörébe valami módon mégis bekapcsolódtak, nem lehet számon tartani. A körülmények azt mutatják, hogy a *magyar* exponensek inkább *tudattalanul* képviselték az osztrák érdekeket. Hiszen a magyar tudományosság képviselője, a Tudományos Akadémia elnöke, Berzeviczy Albert, akinek jóhiszeműségéhez a gyanú árnyéka sem férhet, nemcsak szentesítette személyével a szénárpolitikát, hanem az abszolutizmusról irt tudományos nagy művében úgy találja, hogy az abszolút uralom részéről az volt: „A legnagyobb méltánytalanság, hogy míg a felszabadítás a jobbágyot egyszerre úrrá tette a maga telke fölött s a földbirtokost egyszerre megfosztotta az úrbéres munkában és egyéb szolgáltatmányokban bírt tőkétől, ez

utóbbi az ezért megállapított, többnyire csekélyebb értékű kárpótlást állami kötvényekben kapta meg, amelyeknek teljes értékű törlesztésére a kártalanítandó földbirtokos maga is adózni volt kénytelen.” Pedig nem ez volt a legnagyobb méltánytalanság. Sőt ez talán, legalább történelmileg, nem is volt méltánytalanság. Az volt a legnagyobb méltánytalanság, hogy a *tőkeképző* magyar ipar kifejlődését megakadályozták. Türték, sőt előmozdították az ipari fejlődést, de csak az osztrák tőke sérelme nélkül, amire nem jogi, hanem gazdasági eszközöket alkalmaztak: *szénárkülönbözetet*, amely alkalmat adott ugyan egyes magyar személyeknek és egyes magyarnak látszó vállalatoknak szép keresetre, de a magyar társadalom egészét pénzügyi szolgásgátra kárhóztatta azzal, hogy a ma „agrárrollódnak” nevezett helyzettel a birtokost pénzteleenné tette és előidézte elárverezését.

XLII.

A gáz es a víz.

Nevezetes állomása a szén magyar történetének a pesti gázvilágítás bevezetése. 1856 december 23-án kezdik gázzal világítani Pest utcáit, melyeket előbb 600 egyszerű lámpa árasztott el repceolaj fényével, de csak a hónap húsz napján át, mert öt nappal holdtölte előtt és öt nappal utána, vagyis havonta tiz napon át egyáltalán nem volt világítás. Ehhez viszonyítva pazar tündéri kivilágításnak kell minősíteni a gázvilágítást, amely nem hazai szén fogyasztásával történt ugyan, de azért nevezetes eseménye a magyar szénfogyasztásnak.

Pest szabad királyi városnak a Mayer Kapfererrel és Stefány Lajossal 1855-ben kötött szerződése alapján 1856-ban épült meg az első pesti gázgyár, a mai Tisza Kálmán-téren, amelynek üzeme 1856 december 23-án indult meg. Ezt követte 1866-ban a budai terület gázellátása, míg Óbuda, a mai III. kerület utcái 1871-ben kapcsolódtak be a csőhálózatba. Az Általános Osztrák Légszesztársulattal, majd az Osztrák-Magyar Általános Légszesztársulattal többször megújított szerződés 1910. december 15-én lejárt, amikor is a főváros a Gázműveket megváltotta és saját kezelésébe vette.

A gázgyárnak működése kezdetén nagy nehézségekkel kellett megküzdenie. Abban az időben Magyarországnak a pest-bécsi vonalon kívül más vasútja még nem volt és ezért a gázgyártáshoz szükséges külföldi

szén csak igen drágán volt beszerezhető. Az üzem folytatásához szükséges készülékeket és a gázelosztócsövet ugyancsak külföldről, főképen Angliából kellett behozni, ami a termelési költségeket természetesen tetemesen megdrágította. Mindehhez járult még az is, hogy a gázgyártás melléktermékei: a kokszt és a kátrány — éppúgy, mint kezdetben a brennbergi szén —, *majdnem eladhatatlanok voltak*, a gázfogyasztás pedig az első években, részben az újítástól való idegenkedés, részben a gáz magas egységára miatt pangott. A gáz ára ebben az időben köbméterenként 20½ krajcár volt, ami 47 mai (pengő-)fillérnek felel meg, tehát körülbelül két és félszer oly drága volt, mint ma.

Az üzem 1914-ben 365 tisztviselőt és 1920 munkást foglalkoztatott, az összes alkalmazottak keresete 4,098.605 korona volt. 1934-ben a létszám 407 tisztviselő, 292 havidíjas, 1600 munkás, akiknek évi összeresete 6,357.364 pengő.

Az üzem fejlődésének néhány fontosabb adata a következő: A gyár az első üzemi évben 45 kilométer hosszú csőhálózaton 1,689.000 köbméter gázt szolgáltatott, a közvilágítási gázlámpák száma mindössze 838 volt.

Az üzemnek házi kezelésbe való vétele után az üzem fejlődését az 1910. és az 1935. évi adatok szembeállítására mutatja kifejezően:

	1910	1935
Gáztermelés	63,033.310 köbm.	89,634.400 köbm.
Gázeladás	61,916.000 köbm.	89,631.400 köbm.
Gázmérők száma	54.213 darab	117.246 darab
Közcsőhálózat hossza	626 km.	920 km.
Közvilág. gázlámpa	20.799 darab	11.559 darab
Lángok száma	21.895 darab	28.681 darab
<i>Melléktermékek:</i>		
a) kokszttermelés	1,507.622 mázsa	1,424.132 mázsa
b) kátránytermelés	116.569 mázsa	106.654 mázsa
c) kénsavas ammóniák	13.879 mázsa	13.870 mázsa

A fővárosi gázmű az üzem községésítése óta az alábbi üzemi beruházásokat eszközölte:

A régi gyárak helyébe Óbudán 1913-iban új gázgyárat épített	26,000.000
1920-ban felállította a kátránydesztillációs berendezést	434.000
1920-ban kibővítette a generátorgáz-előállítótelepet	246.000
1920-ban generátorgáz-tisztítóberendezést épített ...	285.000
1921-ben folyékony ammóniák és szalmiákszeszgyárat épített	63.000
1925/26-ban 120 tonna teljesítményű szénőrlő- és keverőberendezést épített.....	540.000
1927-ben vízgázgyárat épített	2,086.000
1934-ben benzolgyárat épített	997.000
pengő költséggel	
A csőhálózat bővítésére 25 év alatt	3.168.000
gázmérők beszerzésére	3,373.000
bérelti gázfogyasztókészülékekre	8,462.000
pengőt fordított.	

A beruházások összege tehát majdnem 46 millió pengő 25 év alatt, vagyis évente átlag 2 millió pengő.

A fővárosnak a gázmű 1934 végéig 15 millió 700 ezer pengő tőketörlesztést és 35 millió pengő kamatot fizetett és 24 év alatt, 1934 végéig, összesen 152 millió pengő értékű természetbeli szolgáltatást juttatott, amely összeg a befektetett tőkének 250 százaléka, vagyis harmadfélserese.

A Légszesztársulat idejéből, vagyis a községesítés előtti időből munkásmozgalmakról alig vannak feljegyzéseink. 1908 év július havában következett be az első általános munkabeszüntetés, amikor is a gázszolgáltatást katonaság biztosította.

A fővárosi gázművek jóléti intézmények fenntartásáról is gondoskodtak. Van: *nyugdíj- és nyugbérintézmény* a tisztviselők és munkások, illetve ezek özvegyei és árvái nyugellátásának biztosítására. A nem nyugdíjjogosult alkalmazottak ellátására az öregségi és rokkantsági alap szolgál.

Égésügyei berendezése: Az óbudai gázgyárban fürdőmedencék, a telepeken mosdó- és zuhanyozóhelyiségek, minden munkásnak jól szellőző ruhaszekrénye van, minden telepen és műhelyben jól felszerelt mentőszekrény áll.

Az alkalmazottak *szociális intézményei:* közös

konyhák, orvosi rendelők, az óbudai gázgyárban elhelyezett óvoda és elemi iskola, az óbudai gázgyárral kapcsolatban megépült tisztviselő- és munkástelep, eddig 245 lakással.

A munkásalkalmazottak gyermekeit a gázművek évek óta balatoni nyaraltatásban részesíti, amelynek költségeit teljesen a vállalat viseli.

A gázgyári alkalmazottak *kulturális- és sportigényeinek kielégítésére* külön jóléti épület szolgál, amelyben a gázgyári könyvtár és színház is hajlékot talált.

Az önművelés elősegítésére 1921-ben megalakult *A Székesfőváros Gázművei önképzőköre*. Ennek keretében működik a dalárda és a sportszakosztály.

Látnivaló az egyezés a Magyar Általános Kőszén és egyéb bányáink hasonló intézményeivel.

A *gázművek főterméke a gáz*, amely egyrészt a közvilágításnál, másrészt a magánfogyasztók háztartási és ipari fogyasztásánál, végül a városi épületek gázszükségleteinek kielégítésénél nyer felhasználást. A gázszolgáltatásba a fővároson kívül be van kapcsolva Újpest városa, 1929 óta a Svábhegy és Zugliget, 1930 óta Kispest és 1931 óta a Római-fürdőtelep.

A gázgyártással kapcsolatban keletkező melléktermékek: a kokszt, kátrány, benzol és ammóniák.

A *kokszttermelés* túlnyomórésztben a főváros szükségletének kielégítését biztosítja, csak a felesleg áll a vidék rendelkezésére.

A *kátránytermékek* és származékaik a hazai ipar és az útépités nélkülözhetetlen anyagát képezik.

A *folyékony ammóniák* a hűtőipar nélkülözhetetlen üzemanyaga, míg a *szalmiákszesz* a vegyészeti gyáraknál, gyógyszeriparnál és textilgyáraknál lel értékesítést. A kénsavammóniák a mezőgazdaság és a mezőgazdasági ipar körében talál elhelyezést.

A *benzoltermelést* 1934 tavaszán kezdte meg a gázgyár. Repülőbenzolt, 90-es benzolt kémiai célokra, solventnaftát a festékipar részére, végül toluolt állít elő, utóbbit a nyomda és kémiai ipar céljaira.

Melléktermékeket oly mértékben exportál a gyár, amennyiben a gázművek termelését a hazai ipar felvenni nem tudja. Kiviteli cikkei különösen a *cseppfolyós ammóniák és szalmiákszesz*, amelyek termelési feleslegét legnagyobb részben a balkáni piacokon értékesítik. *Kénsavas ammóniákat* az utolsó két évben a *palesztinul* mezőgazdaság, valamint a román megszállott területek részére vittek ki. *Kátrányt* a román piacon sikerült elhelyezni. *Benzolt* alig visznek ki, miután a hazai fogyasztás majd az egész termelést leköti.

A gázfogyasztás 1917-ben érte el a maximumot: *106 millió köbméter gáz* fogyott el. 1918-tól kezdve *gázszénhiány miatt* a gázellátást is jelentékeny mértékben korlátozták. 1919-ben következett a mélypont, amikor is a gázfogyasztás 59 millió köbméterre csökkent. 1920-tól kezdve, a magángazdaság egyensúlyának lassú helyreállításával a gázfogyasztás lassú emelkedést mutat és 1931-ben 97 millió köbméterre emelkedett. Ekkor következett be Európaszerte az a gazdasági válság, amely a gázfogyasztás terén is éreztette hatását: a fogyasztás visszaesett. A visszaesés 1934-ben megállott és 1935-ben már javulás jelei mutatkoztak.

A fővárosi gázgyár fejlődésének legfőbb akadálya az utolsó években *a főváros belterületének elnéptelenedése*, melynek következtében 1935 végéig több, mint 12 ezer lakás állt üresen, nagyjából gázfogyasztó lakások.

A gázművek termékeinek versenytársai: a szénbányák szilárd tüzelőanyaga, a különféle petrol-, szesz- és gázkészülékek, legfőképpen pedig a villany, úgyszintén a külföldről behozható gázok egész tömege.

A víz. A szénnel ugyan látszólag ellentétes a víz. *A vízmű* azonban szén nélkül nem működhet, de látni fogjuk, hogy iparfejlődés tekintetében egyébként is hasonlóság van szén és víz között. Azért itt ismertetjük a vízművek történetét.

Közhit szerint a rómaiak építették Budapest elődében, Aquincumban az első vízműveket, azonban 1868

előtti időben vízműről — a szó modern értelmében — nem beszélhetni. A rómaiak, Mátyás király,¹ majd a törökvilág! idejéből és még később is valójában csak helyi vízszolgáltatásról, egyes taposómalmos vizemelésről és közkutakról maradtak emlékeink. A modern vízmű jellemzője a teljesen, forrástól végig zárt csőhálózat; ilyenre a múltban példa nem volt.

Az 1866. évi pusztító kolerajárvány után kapott Lindley Vilmos angol mérnök megbízást a vízmű megszervezésére. A kivitelezést pénzhiány hátráltatta, úgy hogy csak 1868-ban kezdtek meg az első vízmű építését a mai Országház területén. 1878-ban többéves kibővítési munkálatok kezdődtek. 1881-ben került sor Buda rendszeres vízellátására, Wein János tervei szerint. Az említett évektől az üzem állandóan bővült és terjeszkedett. 1930-ig házi kezelésben működött a vízmű. Ettől kezdve önálló vagyonkezelésű intézmény, amely kikapcsolódott a közigazgatási szervezet keretéből. Nagy városban, aminő Budapest is, a vízmű közegészségügyi, tűzbiztonsági és ipari szempontból nélkülözhetetlen közszükségleti intézmény, melynél műszaki szempontból a fejlődésnek minden lehetősége megvolt. Állandó pénzhiány miatt azonban sok nehézséggel kellett a vízműnek a fejlődés során küzdenie. Elegendő pénz hiányában végleges vízművet már Lindley Vilmos sem létesíthetett.

Az 1888-i tífuszjárvány után sürgették a pesti végleges vízmű megépítését, de pénzhiány miatt ismét csak ideiglenes megoldást hajtottak végre. Később a további bővítéseknek és végleges megoldásoknak a pénzhiányon kívül lényeges akadályai lettek a hosszadalmas viták, különféle vélemények ütközése, majd a megyeri vízmű teljes kiépítését az utóbbi időkben a világháború akasztotta meg.

Az üzem fejlődésének története számokban Budapest fejlődésére is jellemző, azért ezt a következő ki-

¹ Bonfini szerint Mátyás király is zárt csöveken vezette a vizet. A rómaiak egyes vízvezetékei is zártcsövek voltak.

mutatásba foglaltuk össze. 1874 előtti időből nincsenek idevonatkozó feljegyzések.

Évek	Csőhálózat hossza km.	Vizzel ellátott ingatlanok száma	Évi szálított vízmennyiség köbméter milliókban	Lakosság száma	Napi fejadag egy lakóra liter	Fürdőszobák száma
1874	104,5	1335	2.2	299.600	20	—
1880	151.4	2678	8	370.767	59	—
1890	385.0	8786	24.7	506.384	134	4813
1900	568.5	12273	48.0	733.358	179	22973
1910	765.9	15046	73.4	880.371	228	38792
1920	881.0	16765	75.0	928.996	221	65803
1921	881.8	16982	74.5	932.195	219	65843
1922	883.0	17017	67.3	938.595	196	65976
1923	884.7	17135	70.4	945.712	204	65996
1924	885.0	17308	60.3	951.898	174	66007
1925	892.0	17581	66.9	960.995	159	66043
1926	901.1	17838	56.1	964.386	159	66680
1927	929.1	18272	58.5	971.170	165	68754
1928	975.0	18917	62.5	972.952	176	73003
1929	1.010.4	19503	64.5	984.738	179	76170
1930	1.033.7	19924	64.1	1,004.468	175	76697
1931	1.068.0	23776	63.5	1,009.784	172	85528
1932	1.103.0	24280	65.1	1,019.807	175	87879
1933	1.121.0	25447	64.9	1,029.830	173	93319
1934	1.140.0	26250	69.3	1,044.864	182	98597

Gázgyár és vízmű időközben több más városunkban is keletkezett, mindenütt kisebb méretekben, de többé-kevésbé hasonló eredménnyel: a községekre, városokra nagy haszonnal jártak s egy sereg munkásnak és tisztviselőnek biztosítottak megélhetést. Aránylag sem a gáz, sem a víz nem volt olcsó, mégis, vagy talán épp ez okból üzletileg kitűnő eredménnyel működtek. Ennek következtében ipari megrendeléseikkel kedvezően hatottak ipari fejlődésünkre is. Különösen szerelő és a kapcsolatos fémiparunkra jelentősek a gáz- és vízüzemek. Kezdetben külföldi megrendelések útján kellett beszerezniök a szükséges cikkeket, részben Angliából, — később amennyire az osztrák nyomás ellenére fejlődhetett, Magyarországon is fejlődött megfelelő ipar.

XLIII.

A közszállítási szabályzat.

A magyar kormány már az 1880-as években ráeszmélt az ipar tudatos fejlesztésének szükségére. Az iparfejlesztési törvények sorozatát az 1881:XLIV. törvény nyitja meg, melyet évtizedenként követnek újabb törvények. Az iparfejlesztési törvények és az ezeket bevezető iparfejlesztő kormányprogramok legfőbb célul a hazai fogyasztás kielégítését tűzik ki s oly ipari vállalatok létesítését kívánják előmozdítani, amelyek addig hazánkban gyárilag elő nem állított, vagy elégtelen mennyiségben termelt cikkek gyártanak. Később e célhoz szociálpolitikai feladatok is járultak: kötelezniök kellett magukat a gyáraknak, hogy legalább 75%-ban magyar honosokat alkalmaznak, munkaházakat építenek (amihez külön állami támogatást nyernek), stb. A legutolsó iparfejlesztési program 1907-ben már az ország ipari függetlenítését vette tervbe arra az időre, mikor a gazdasági önállóság a nemzetközi kereskedelmi szerződések megszüntével 1917-ben bekövetkezik. De a kormány megbukott.

Az állam az iparvállalatokat készpénzzel, adóelengedéssel, út-, vasút- és vámkedvezményekkel, sok egyéb hasonlóval, de különösen a közszállításoknak a hazai ipar részére való kötelező biztosításával támogatta. Ez közszállítási szabályzat kibocsátásával történt.

A közszállítási szabályzat tárgyánál fogva közgazdasági természetű jogszabály. Közgazdasági jelen-

tősége *elsősorban* abban van, hogy kódexszerűen összefoglalja azokat a kötelelességeket, amelyeket a megrendelő hivatal, hatóság, intézmény, stb. a közszállítások Kiadásánál és azok lebonyolításánál követeni tartozik, másrésztől meghatározza azokat a tárgyi feltételeket is, amelyeknek alapján az egyes vállalatok a közszállításokban részt vehetnek. így biztosítékot tartalmaz abban a tekintetben, hogy a döntésnél az egyéni érdekek mellőzésével kizárólag a tárgyi okok érvényesüljenek.

A közszállítási szabályzatnak van azonban másirányú, sokkal nagyobb közgazdasági jelentősége is. Azáltal ugyanis, hogy a közszállításoknál egyebek közt a hazai beszerzés kötelezettségét is előírja, az iparfejlesztésnek jelentékeny eszközévé válik.

A közszállítási szabályzat iparfejlesztő hatására vezethető vissza az a körülmény, hogy mindazokban az esetekben, amikor a hazai iparpártolás nagyobb lendületet nyert, a közszállítások tekintetében is megfelelő rendelkezések történtek.

A közszállítások első szabályozása abba a korba nyúlik vissza, amikor a külön szervezett kereskedelemügyi minisztérium létesült és az iparfejlesztésnek is új korszaka kezdődött.

Az első szabályzat az első kereskedelemügyi miniszter: Baross Gábor idejében készült; azonban sem ez, sem az ezt kiegészítő és módosító 1900. évi szabályzat még nem szolgálta öntudatosan, illetve kötelezőleg a hazai iparfejlesztést. Ezek a szabályzatok inkább tájékoztató jellegű kísérletek voltak; nem is tekinthetők kötelező jogszabályoknak s azok alkalmazást csak akkor nyertek, ha a miniszter felügyeleti jogából kifolyólag az alsóbb hatóságok részére megfelelő utasítást adott.

Lényeges haladást jelent az 1907:111. törvény meghozatala, mert e törvény alapján kiadott rendeletek már törvényes felhatalmazás alapján és kötelező erővel szabályozták a közszállításokat, a hazai beszerzés kötelezettségét s ezáltal céltudatos eszközei lettek az iparfejlesztésnek.

Ugyanez mondható a közszállítási szabályok megújítását tartalmazó 1929. évi 121.000 kereskedelemügyi miniszteri számú közszállítási szabályzatról és a törvényhatóságok és községek, ezek intézetei, intézményei, üzemei, vállalatai, stb. közszállítást szabályozó 88.500/1929 belügyminiszteri számú közszállítási szabályrendeletéről is.

A világháború befejeztével a békeszerződés által megvont határok között Magyarország gazdasági helyzete lényegesen megváltozott. A nemzet visszanyerte vámpolitikai téren az önrendelkezési jogát és így az iparfejlesztés célját leghatározottabban szolgáló vámtarifa segélyével módjában állott megvédeni a támogatásra szoruló iparágakat. Természetesen a változott viszonyoknak megfelelően az iparfejlesztés kereteit is sok tekintetben ki kellett egészíteni és át dolgozni. Ezt a célt szolgálta az iparfejlesztésről szóló 1931: XXXL .törvény, amelynek életbeléptetésével szükségessé vált a közszállítások új szabályozása is. Az erre vonatkozó rendelkezéseket tartalmazza a legutóbb közzétett 50.000/1934 kereskedelemügyi miniszteri számú rendelet.

Ez a közszállítási szabályzat a régítől elsősorban szerkezetben különbözik, amely azonban visszahat a lényegre, mert *egységessé* teszi a közszállítási eljárást. Előbb ugyanis, mint láttuk, úgy az állami, mint az önkormányzati közszállításokat külön szabályrendelet tartalmazta. Az azonos elnevezés és hasonló rendelkezések folytán még azokkal is, akik gyakran alkalmazták e jogszabályokat, megtörtént, hogy a két rendeletet összetévesztették és arra helytelenül hivatkoztak, amiből számtalan zavar származott. Ez most már ki van küszöbölve. Az egyesítés folytán a szabályzat mindazon állami és önkormányzati hivatalokra, hatóságokra, intézményekre, stb. vonatkozik, amelyeknél közszállításról egyáltalán szó lehet.

A szabályzat első 12 §-a tartalmazza az alapvető rendelkezéseket. Ezekből megállapítható, hogy bár a közszállítások lebonyolításának három módja van:

1. vállalatbaadás,
2. házi kezelés,
3. állami telepről vagy készletből való beszerzés, a közszállítások lebonyolításának rendes módja mégis, amely egyúttal a szabályzatnak gerince is, amelyre a legtöbb rendelkezés vonatkozik, — a nyilvános, területileg nem korlátozott versenytárgyalás útján való vállalatbaadás.

Gazdasági szempontból a szabályzat abban különbözik a korábbi szabályzattól, hogy míg *abban a gyáripar fejlesztése volt a főcél, az új szabályzatban a kisipar védelme domborodik ki*. A szabályzat ezt a célt azzal szolgálja, hogy a kisiparosok részére a közszállításoknál részben kizárólagosságot, részben olyan árelőnyt biztosít, hogy más vállalkozókkal szemben a közszállításokban hatékonyan vehetnek részt.

Gazdasági előnyt biztosít a szabályzat a háborús érdemek elismeréséül, azokban a rendelkezésekben, amelyekben a vitézek, a vitézi várományosok és hadirokkantak részére is megfelelő százalékos kedvezményeket nyújt.

Gazdasági szempontból különösen jelentős az az újítás, melynél fogva az odaitélésnél *nem a legolcsóbb, hanem a legelőnyösebb* ajánlatot kell figyelembe venni. Legelőnyösebb a *valószerű*, vagyis az olyan ajánlat, amely a kérdéses cikket a tényleges termelési költséget, a szakmában szokásos és megokolt költség és a gazdasági helyzethez viszonyított haszontétel számbavételével megállapított áron ajánlja, tehát kizárja a legolcsóbb ajánlatot. Kizárja a közszállítási szabályzat a valószerűség fogalmából különösen az olyan ajánlatot, amelynek végösszege elfogadhatónak látszik ugyan, az egyes egységárak azonban indokolatlan eltérést mutatnak; vagy ugyanazt az anyagot vagy munkát az ajánlat különböző helyein különböző áron ajánlják; vagy belőlük tervváltoztatásokra, túlmunkákra, stb. lehet következtetni; esetleg kitűnik belőlük — és *ez a szabályzat szociális jelentősége* —, hogy a munkásokat alacsony munkabéren és a munkaidő felemelésével kívánják foglalkoztatni. A valószerű (reális) ár meg-

ismerése végett az érdekképviseltek közreműködését is elrendeli a legújabb közszállítási szabályzat, mely a hazai beszerzés, valamint megfelelő munkabér és munkaidő biztosítására és ellenőrzésére nézve olyan messzemenő rendelkezéseket tartalmaz, amennyire az egyéni vállalkozás korlátozása terén csak el lehet menni.

XLIV.

Kartel és iparfejlesztés.

A közszállításoknál kötelező hazai beszerzés következtében már 1907 előtt 40 nagyobb iparvállalat keletkezett, illetve üzemét lényegesen bővítette. Az ország legnagyobb fémáru- és textilgyára is a 40 új vállalat között van.¹

Komolyabb iparfejlesztő tevékenység már az 1899:XLIX. törvény hatálybaléptével kezdődött. Addig iparfejlesztésre fordított a kormány 1868-tól 1880-ig átlag évi 32 ezer, 1881-től 1890-ig átlag évi 126 ezer, 1891-től 1899-ig átlag évi 500 ezer koronát. Ettől kezdve az 1907:111. törvény megalkotásáig évi 2 millió 300 ezer, azután a világháborúig évi majdnem 7 millió koronát fordított a kormány iparfejlesztésre. A 7 millió koronában a kézmű- (vagyis kis-) és háziiparra fordított kiadások is benne foglaltatnak, de az összeg 70%-a, körülbelül évi 4 millió 8—900 ezer korona a gyáriparnak jutott.

Az iparfejlesztésre fizetett összegből 1907-től a világháborúig terjedő időben kapott

a gyáripar összesen	38 millió,
a kisipar	12 millió 700 ezer,
a háziipar	2 millió 530 ezer arany

koronát. A gyárak még külön 15 évi adó- és illetékmentességben is részesültek, sőt 5 millió 300 ezer korona értékben gépegélyt is kaptak. Az építőipar egy-

¹ Szterényi—Ladányi: Magyar ipar a háború alatt, 16. 1.

általán nem részesült támogatásban, a sokszorosító ipar (nyomdák, stb.) csak gépségélyt kapott. Készpénzsegéllyel a vas- és fém-, a gépgyártó-, a kő-, földes agyag-, a fa- és csont-, a bőr-, sörte- és szőr-, a fonó- és szövő-, a konfekció-, a papiros-, az élelmezési és élvezeti, valamint a vegyészeti iparban 121 új gyár alakult és kibővítettek 191 gyárat. Gépségélyben részesült 410 gyár. Adó- és illetékmentességet kapott 651 gyár, köztük 127 mezőgazdasági szeszgyár, amelyek nem föltétlenül számíthatók ipartelepeknek. A segélyben részesült gyárak kötelezték magukat arra, hogy összesen 35.425 munkást állandóan foglalkoztatnak.

A kisipar támogatása címén pénzsegélyben, — összesen 2 millió 700 ezer koronában — részesült 101 termelő szövetkezet, gépségélyt kapott 106 szövetkezet, 97 egyéb vállalkozás (egyesület, stb.), valamint 1549 tényleges kisiparos, akik együtt és összesen 4 millió 700 ezer koronát kaptak; ezek kötelesek voltak legalább 5856 segédet és 2625 inast tartani.

Házi ipari készpénztámogatásban részesült 94 vállalat, 75 bizottság vagy egyesület, 24 közös műhely, — ezenkívül gépségélyt kapott 862 háziiparos és 131 vállalat és testület.

Céltudatos és nagyszabású törekvés tényei ezek hazai iparunk fejlesztésére, amely hatalmas elgondolás eredménye, bár inkább gyáripar-, mint általános iparfejlesztő tevékenységnek kellene minősíteni.

Az iparfejlesztési törvények sorozatát báró *Kemény Gábor* földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi, valamint *Ordódy Pál* közmunka- és közlekedésügyi minisztersége alatt az 1881:XLIV. törvény nyitja meg, melyet évtizedenként követnek újabb, a kedvezményezhető vállalatoknak és az engedélyezhető kedvezményeknek körét jelentékenyen tágító törvények, jelesen *Baross Gábor* kereskedelmi minisztersége¹ alatt az

¹ Baross Gábor alatt választották el a földművelés ügyét az ipartól és kereskedelemtől s olvasztották össze a közmunka és közlekedésüggyel.

1890:XII, majd kereskedelemügyi minisztersége alatt az 1899:XLIX. törvény, míg végül *Kossuth Ferenc* kereskedelemügyi miniszter megalkotta az 1907:111. törvénycikket nagy iparfejlesztő program alapján, amely számbavette a hazai fogyasztás kielégítése tekintetében szükséges iparvállalatok hiányát, megállapította, hogy e vállalatok megteremtéséhez körülbelül 2000 millió korona szükséges s e pénzösszeg felét tíz évre elosztva, évi 100 millió koronás részletekben hajlandó volt beruházni, ha a támogatandó vállalkozások ?, szükséges tőke másik felét — kétharmadát biztosítják s ezzel kereken 120 ezer munkásnak kívánt kereseti lehetőséget nyújtani összesen szintén évi százmillió koronát kitevő bérrel olyan időben, mikor az országból kivándorló munkakeresők száma évenként verte a 200 ezer főt.

E nagyszabású nemzeti és közgazdasági programnak azonban utjászigte *Kossuth Ferenc* bukása. *Kossuth Ferenc* pártja az országgyűlési képviselőválasztásokon kisebbségben maradt. *Kossuth Ferenc* kénytelen volt távozni a miniszteri székből. Az 1907:III. törvénycikk hatályban maradt ugyan, azonban az utána következő miniszterek évi 100 millió korona helyett, mint láttuk, a világháborúig — tehát 7 év alatt — összesen sem juttattak többet iparfejlesztési célokra, mint az egy évre szánt összeg felénél valamivel többet, évente tehát 100 millió helyett körülbelül 7 millió koronát, a tervezet 7%-át!

Bizonyára nem lekicsinylendő ez sem, de természetesen korántsem volt elegendő a kitűzött cél elérésére. Vizsgálva Magyarország külkereskedelmi mérlegét, azt találjuk, hogy ipari tekintetben a — a fa- és esztergályosipart kivéve —, állandóan nemleges (passzív, szenvedő). Élelmezési és élvezeti cikkek, élőállatok, mag és takarmány tekintetében állandóan kiviteli többletünk van, — minden más vonatkozásban a behozatal haladja meg a kivitelt igen jelentékeny mérvben. Állandóan visszatérő jellemzés, amit például a papíriparról olvashatunk: „*Minden nyersanyag rendelkezésre áll; a nyersanyagból, sőt félgyártmányok-*

ból is (faanyag, cellulóza) jelentékeny a kiviteli többlet, mindazonáltal a papirosáruk minden ágában, az egyetlen cigarettapapiros kivételével, nagy behozatali többlet mutatkozik.”¹ Vagy a textiliparnál: kivitelünk nyerskenderanyagban évi 60—100 ezer mázsa, ezzel szemben kenderfonálban és készáruban 50—60 ezer mázsa a behozatal, vagyis a magyar nyerstermék ipari feldolgozása külföldön, 90%-ban Ausztriában történt, a munkabéreket Ausztria kapta.

Pedig a magyar társadalomban nem hiányzott a törekvés az ipar kifejlesztése iránt. Bizonyítják ezt azok az iparágak, melyek kifejlesztése Magyarországhoz volt kötve. Vegyük például a malomipart. Mióta Széchenyi István a Pesti Hengermalomtársaságot életre hívta, a töméntelen vizi-, szél-, száraz és egyéb malom mellett egyre inkább tért hódított a gőzmalom. A fejlődést a következő vázlatos táblázat tünteti föl. Volt a gőzmalmok

	száma	lóereje
1852-ben	14	292
1863-ban	146	3190
1906-ban	265	116000

E gőzmalmok mellett 1906-ban működött még 20.461 másféle hajtóerővel dolgozó malom, mintegy 100 ezer lóerővel. Csak a nagy gőzmalmok képesek voltak naponta majdnem 170 ezer mázsa terményt megőrölni, évente tehát, 300 munkanapot számítva, több mint 50 millió mázsát, ami meghaladta a háború előtti Magyarország egész őrlési szükségletét. Ennek ellenére a legújabb korig, mondhatni napjainkig, egyre szaporodott a malmok száma, valamennyi elvergődött, átélte a legsúlyosabb válságokat (kivéve a Trianon utáni időszakot, amelyben a malmok tömegei mentek tönkre és egész malomiparunk átszervezésre szorult). Lássuk az *Első Budapesti Gőzmalom Rt. üzleti eredményeit*. Azért választottuk ezt a vállalatot,

¹ Szerényi—Ladányi: A magyar ipar a világháborúban, 56. lap.

mert gróf Széchenyi István „Pesti Hengermalom-Társasága” majdnem kilenc évtizedet betöltő működés után, 1926-ban ebbe a vállalatba olvadt bele. A társaság 1863-ban alakult 200 ezer forint alaptőkével „Első Budai Gőzmalom Rt.” cég alatt. „Működése kezdetén nehézségei nem voltak, mert a monarchia nagy gazdasági egysége biztosította természetes fejlődését és jó üzletmenetét egészen 1890-ig.”¹ Ez a jó üzletmenet már 1866-ban az alaptőkének egymillió forintra történt felemelésében és a vállalat működésének Budáról Pestre való kiterjesztésében nyilvánult. Az idők folyamán a társaság mind szélesebb körre terjesztette ki működését. 1918-ban már érdekeltségéhez tartozott a Lujza Gőzmalom, a Pesti Molnárok és Sütők Malma, az Erzsébet Gőzmalom, a Pesti Hengermalom (Széchenyi alapítása), a Csillag Malom Rt. *Galacon*, a *Váci* Hengermalom Rt., a *Zombori* Hengermalom Rt., a Tiszavidéki Hengermalom és Tárház Rt. *Karcagon*, *Gyomán* és *Mezőcsáton*, a Délmagyarországi Malomipar Rt. *Versecen*, a *Zentai* Hengermalom Heszler és Társai Rt., az Első *Székesfehérvári* Gőzmalom Rt., a *Szentesi* Gőzmalom Rt. és a Károlymalom *Nagykikindán*, mind a 16 malomvállalat egyenként maga is többmillió pengő (korona) értékkel. A Pesti Hengermalom-Társaság alaptőkéje például 2 millió 400 ezer korona, a Pesti Molnárok és Sütőké 1 millió 800 ezer korona. A társaság 14 millió korona hadikölcsönt is jegyzett. 1926-ban *magába olvasztotta* a Pesti Hengermalom Társaságot, és még hét más malomvállalatot, szerzett több új érdekeltséget és több saját vidéki telepet rendezett be. Osztalékot ugyan nem adott 1931-ben, de üzletét így is majdnem 80 ezer pengő nyereséggel zárta s emellett a beolvadt vállalatok tárcájában volt 434 ezer 383 darab részvényt megsemmisítették, ezek értékével növelve a részvényesek részvényben megtestesített vagyonát, majd 1931-ben még a 168 ezer darab összrészvény-

¹ A cég saját adata.

állomány egyharmad részét, vagyis további 56.000 darab részvényt vásároltak vissza készpénzért, ami 33% osztaléknak felelt meg vagyonszaporulat formájában a ki nem fizetett osztalék helyett.

Kétségtelen ebből, hogy ahol szabadon futhatott a magyar ipar, ott a széndrágaság ellenére is inkább *túlfejlődött*, semmint visszamaradt. Tapasztaljuk ezt más cikkek, például a szesz gyártásánál is, amely a mezőgazdasági szeszgyárak révén szintén szorosan kapcsolódik a földhöz, de az ipari szeszgyárak is előnyösebben dolgozhatnak ott, ahol kisebb távolságról kapják a nyersanyagot. A túlfejlődés következményeit az állam ellensúlyozta különféle intézkedésekkel, hogy összeomlás ne következzen be. így a malomknál az úgynevezett „örlési forgalom”, a szesztermelésnél a „kiviteli jutalom” volt a biztosíték. Az „örlési forgalom” abban állott, hogy megörlésre behozott gabona után nem kellett vámot fizetni, malmaink tehát a Balkánról örléshez, munkához jutottak, mert ott kevés volt a malom s a vizi utakon, Dunán és Tiszán, olcsón lehetett a gabonát szállítani. A kiviteli jutalom pedig azt jelentette, hogy minden külföldre vitt szesz hektóliterje után 7 korona készpénztérítést kapott a termelő.

A magyar társadalom e kétségbe nem vonható iparfejlesztő készsége ellenére a nem mezőgazdasági termények közvetlen feldolgozásával foglalkozó vagy más hasonló helyhez kötött ipar (pl. téglagyártás, stb.) tekintetében nemhogy túlfejlődés nincs, hanem ellenkezőleg, a fejlődés éppen nem tartott lépést a szükséglettel. 1863-ban már 198 gőzcséplőgép dolgozott hazánkban 1549 lóerővel, de gőzcséplőgépgyárunk még nincs: a cséplőgépeket külföldről kellett behozni. A malomgépeket is. Pedig ez időben már egy évtizednél hosszabb időköz telt el Világos óta s több, később nagyhírvé vált gépgyár és vasöntöde kezdett működni, így például már 1844-ben megalapította *Ganz Ábrahám* egyéni cég gyanánt a maga kis öntőtelepét. 1869-ben részvénytársaság alakult belőle Ganz és Társa Vasöntöde és Gépgyár Rt. cég alatt, 2 millió

500 ezer forint alaptőkével. Tíz év múlva, 1879-ben már magába olvasztotta az Első Magyar Waggongyár Rt.-ot, — 1911-ben egyesült a Danubius Hajó- és Gépgyár Rt.-gal —, 1927-ben magábaolvasztotta a Schlick-Nicholson, a Gép- és Vasútfelszerelési Gyár, a dr. Lipták és Társa, 1929-ben pedig az Első Magyar Varrógép és Kerékpárgyár részvénytársaságokat és cégét Ganz és Társa Villamossági, Gép-, Waggon- és Hajógyár Rt.-ra változtatta. Törzsgyára, a Budapest, II, Ganz-utca 11. szám alatti vasöntöde, még ma is megvan. Természetesen nagyszabású más telepei is vannak a cégnek: hajógyár, villamosgyár, vágón- és gépgyár, stb. Fiókgyártelepe van Ratiborban (Szilézia), Leobersdorfban, Amsterdamban s még egyéb helyeken. Alaptőkéje 17 millió 150 ezer pengő, kimutatott tartaléktőkéi összege megközelítőleg 25 millió pengő, nyugdíjalapja 2 millió pengő, részvénytársasági működése óta kifizetett részvényeseinek több mint 300 millió pengő osztalékot. Üzletköre: vasúti kocsik és biztosítóberendezések, motoros kocsik, autóbuszok, villamos mozdonyok, villamos gépek, világítási és erőátviteli berendezések, transzformátorok, villamos készülékek, áramszámlálók, személyszállító gőzösök, áruszállító hajók és uszályok, kotrók, emelő- és szállítóberendezések, híd- és vasszerkezetek, villamos motorok, motorok benzin-, petróleum- és szivógáz és nyersolaj üzemre, *mezőgazdasági gépek, hengerszékek* (malmokhoz), vízi turbinák, szivattyúk, jéggyári, hűtőházi és vágóhídi berendezések, téglagyári és aprító gépek, kazánok, tartányok, tüzelőberendezések, mindenfajta kovácsolt áruk, vas-, acél- és fémöntvények gyártása. Termékeit kiviszi főleg keletre, de *egybe® különlegességeit a világ minden részébe*. A Magyar Általános Hitelbank érdekeltsége.. Már a Hitelbank alakította át részvénytársasággá.

Másik cég a Hofherr—Schrantz—Clayton—Shuttleworth Magyar Gépgyári Művek Rt. egy évvel később alapított Angliában. Az angolországi Lincolnhoz tartozó „Stamp End”-ben 1845-ben alapították Nathaniel Clayton hajóskapitány és Josef Shutt-

leworth géptechnikus a vállalatot, mely Magyarországon kezdetben csak képviseletet állított fel. 1857-ben azonban már a Budapest, VIII., óriás- (ujabban: Thék Endre-) utcában önálló műhelyet is alapított, mely a magyarországi üzemnek alapját és kiindulási pontját képezte, ötven éven át működött már az üzem, mikor 1901ben a Hofherr és Schrantz *bécsi* cég Kispesztén gyárat alapított. Ez a gyárvállalat 1908-ban egyesült a Clayton és Shuttleworth cég magyarországi gyárával és akkor alakult meg a mai cég. A kispesti gyárat 200 munkás részére építették, de úgy, hogy később 400 munkás részére megnagyobbítható legyen. Ezzel szemben 1904-ben már kb. 600, 1906-ban már kb. 1000 munkás kereste meg a gyárban kenyerét. 1928-ban a munkáslétszám közel 3000-re rúgott, a mezőgazdasági dekonjunktúra folytán bekövetkezett üzemcsökkenés következtében a munkáslétszám 1932-ben 300-ra esett, majd 1935-ig ismét fölemelkedett 1600-ra.

A gyár teljesítőképessége:

	traktor db	cséplő gép db	lokomobil db	kisgép db	malom gép db	textil gép db
1902-ben	—	60	40	3000	—	—
1912-ben	—	600	400	8000	—	—
1935-ben	500	600	—	15000	1000	500

Hajtóerő gépei teljesítőképessége 1400 lóerő. Munkás jóléti intézményei elég szegényesek: étkező-termek, kávéház, dalkör, munkás sportegylet, fogyasztási szövetkezet, önálló vállalati betegsegélyző pénztár.

A belföldi piacon kívül a következő országok vásárolják a gyár gépeit: Ausztria, *Ausztrália*, Csehszlovákia, *Délafrikai Unió*, *Egyiptom*, *Franciaország* és *északafrikai gyarmatai*, Görögország, *India*, *Irak*, Jugoszlávia, Olaszország és *északafrikai gyarmatai*, *Palestina*, Portugália, Románia, Spanyolország, Törökország, *Ujzéländ*. A termelésnek csupán 45%-át veszi föl a belföld, 55% külföldre megy.

A vállalat kezdettől fogva fokozatosan, a fejlődés menetének megfelelően építette ki a mezőgazdasági gépek gyártási programját. A gazdasági gépek egyik legfontosabbikát, a *cséplőgépet*, a gyár már a háború előtt a tökély oly magas fokára emelte, hogy a „Hofherr” cséplő nemcsak hazánkban, hanem külföldön is fogalommá vált. 1924-ben kezdte meg a gyár a mezőgazdasági nyersolajtraktorok építését és a traktorgyártás fejlődése odavezetett, hogy a HSCS traktormárka a fent felsorolt országokban most már a vezető márkákhoz tartozik. Hasonló nagy sikere volt bel- és külföldön a vetőmagtisztító gépeknek. 1932-ben megkezdte a gyár textilipari gépek gyártását is, mely gyártási ágának fejlődésével a belföldi textilipar szükségletét egyes gépekben teljesen ki tudta elégíteni, sőt fokozatosan exportlehetőségek is megindultak. Gyárt pékipari gépeket is. Fiókjai és kirendeltségei vannak több hazai városon kívül Parisban, Toulouseban, Belgrádban, Istambulban, Adanában. Látszólag semmiféle érdekelttség körébe nem tartozik. Eredetileg *angol* alapítás. Igazgatóságában azonban alelnöki minőségben bennül a Magyar Általános Hitelbank vezérigazgatója.

Sem a Ganz, sem a Shuttleworth nem gyártott annakidején cséplőgépeket. A Schlick-Nicholson sem, bár már szintén dolgozott.

A statisztika az 1850—1860-as évek gépesített ipari fejlődéséről az alábbi képet mutatja. Üzemben volt

	1852-ben		1853-ban		
	gőzgép		gőzgép		
	darab	lóerővel	darab	lóerővel	
gépek, kocsik, hajók gyártására	7	46	17	210	
fémek és fémárúk	„	20	483	83	2442
kő-, agyag- és üvegárúk	„	—	—	2	12
vegyészeti termékek, élvezeti cikkek és élelmiszerek	„	42	551	308	4469
textilipar céljaira	„	4	46	6	90
fa-, bőr- és faárúk	„	2	47	37	665
könyvnyomdában	„	—	—	2	10

Ezek az erőgépek sem akkor, sem később nem tudták a magyar fogyasztást kielégíteni. Magyarország állandóan ipari behozatalra szorult, jóllehet tekintélyes összegek kerültek beruházásra:

	1894-ben	1906-ban	1913-ban
	342 millió	969 millió	1701 millió
korona magántőke	284	972	1268
magánvállalatban.	Az 1913. évben kimutatott 1268		
vállalat közül 34	külföldről telepedett át az iparfej-		
lesztő törekvések	eredményeként. De természetesen ez		
sem volt elég. 1907-ben	Kossuth Ferenc kimutatása		
szerint hiányzott még	284 gyár, nem is számítva a		
versenyképesség egyik	föltételének, az olcsó szénnek		
hiányát.			

Általános nézet, hogy közös vámterület mellett magyar ipar azért nem fejlődhetett, mert a fejlett osztrák iparral nem versenyezhetett. Ez azonban téves nézet. Ha ez így volna, akkor meglévő iparvállalatok mellett újak nem fejlődhetnének. Angliában, Amerikában, s mindenütt, ahol iparfejlődés komolyan szóba került, észlelni lehet, hogy új vállalat a réginél versenyképesebb, mert mindjárt kihasználhatja a műszaki fejlődés által nyújtott előnyöket. A nemzetközi tőke is érezte a gyarmati állapotban volt, a rendi társadalom bomlási tüneteit mutató, gazdaságilag elmaradt Magyarország üzleti, vállalkozási lehetőségeit és tódult Magyarországra. *Itt azonban nem tudott érvényesülni.* Magyarországon nem tudott az ipar kifejlődni. A külföldi tőke vagy bekapcsolódott a tényleges gazdasági hatalmat gyakorló osztrák (Rothschild-) pénztőke szervezetébe, vagy vereséget szenvedett. Olyan szervezetet talált magával szemben, amelyen még az állam hatalma sem tudott részt törni. Élénken rávilágított erre a következő eset.

A Kossuth Ferenc által kezdeményezett nagy iparfejlesztési törekvések közepette egy vállalkozó 1909-ben, — két évvel az 1907. évi iparfejlesztő törvény után —, kocsirugógyárat épített Szolnokon. Kiszervezte megfelelő állami segílyt is üzeme megindu-

lása esetére, amire azonban nem került sor. A gyárnak ugyanis sem osztrák, sem magyar vasmű nem adott el vasat, még a magyar állam vasműveinél is hiába kopogtatott. Szembetalálta magát egy olyan fogalommal, amely addig a magyar társadalmat nem idegesítette. Újszerű fogalom volt ez: a *kartel*, mely szó addig csak a nemzetgazdaságtani tankönyvek kevésbé fontosnak minősített részeiből volt ismeretes, mint messze nyugati, angol és amerikai gazdasági tünetet jelentő fogalom, amelyhez nekünk semmi közünk. Kiderült, hogy az összes osztrák és magyar vasművek kartelben voltak; a kartelszerződésnek volt egy pontja, amely szerint ha olyan új vasat feldolgozó iparvállalat alakulna, amilyen a vaskartel keretében már fennáll, az új vállalatnak nem szabad vasat eladni. A kartelben benne voltak a magyar állami vasművek, viszont volt benne olyan ausztriai gyár is, amely kocsirugókat gyártott. A szerencsétlen szolnoki kísérletezőnek tehát a magyar állam vasművei sem adtak vasat, hogy az osztrák gyár profitja ne csökkenjen.¹

A magyar jogrend nem ismeri el érvényesnek törvényi jogszabálynál fogva a munkásság sztrájkra irányuló „összebeszéléseit”, de nagy általánosságban, — ritka kivételektől eltekintve —, jó erkölcsökbe ütközőnek minősítette ez időben a kartel szerződéseket is, amelyeket tehát bírói úton nem lehetett volna érvényesíteni, ha netalán a vaskartel-szerződés megsértésével a magyar állam a magyar ipar fejlesztése érdekében adott volna a magyar kocsirugó gyárosnak vasat. Ám a magyar állam állta mégis az akkori bírói gyakorlat és közfelfogás szerint még jó erkölcsökbe ütköző kartelszerződést és nem adott vasat. Nyilván olyan okai lehettek erre a magyar államnak, amelyek nyomatékosabbak voltak az állam jogszabályainál. Szerényi József, aki államtitkár volt Kossuth Ferenc mellett és tevékenyen közreműködött az iparfejlesztés-

¹ Aradi: A magyar ipar kórajzához, Huszadik Század, 1912 július.

tési műveletben, a következőket írja: „A magyar vas- és acélgyárak gyengébb konjunktúra mellett nemcsak ellátták az ország szükségletét, de ... kivételre is dolgoztak. Kivételt a hengerelt és húzott drót, a fémmel bevont lemezek és kovácsolt vascsövek alkottak,¹ ezekből állandóan nagy volt a behozatali többlet. Ennek a természetellenes jelenségnek oka nem a termelőképesség hiányában, hanem a fennálló *nemzetközi kartelmegállapodásokban* keresendő, melyekhez való csatlakozás *annyira létkérdése volt a magyar vastermelő iparnak*, hogy ahhoz a kincstár is csatlakozott gyárai-val.”²

Vizsgáljuk meg, miben gyökerezik ez a „létkérdés”?

Nyersvastermelés tekintetében Magyarország a XIX. század harmadik harmadában a világ hetedik helyén állt, mintegy évi 5 millió mázsát kitevő termelésével. A nyersvastermelésben előljárt a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. a maga érdekelttségével, mely egész nyersvastermelésünk több mint felét, 57.5%-át végezte; azután jött a Szabadalmazott Osztrák-Magyar Állam vasúttársaság (Steg) 18.8, végül a magyar kincstár 18.7% termeléssel. A termelés még fennmaradó 5%-a hat kis vállalat között oszlott meg. A kohók a vasércbányák közelében épültek, tehát jó helyen. Kedvezőtlen volt azonban az érc-olvasztáshoz szükséges kokszellátás. A körülbelül 8—9 millió métermázsára tehető koksz-szükségletből ugyanis alig $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{6}$ részt tudott szolgáltatni a magyar szénbányászat, a többiit külföldről kellett hozni, elsősorban Ausztriából, vagy drága fuvartételek mellett Németországból. A koksz vasúti fuvardíjai megdrágították a magyar vas termelési költségeit, míg az osztrák vasművek a maguk olcsó szénárai mellett könnyen bírták a versenyt. Tehát — *ismét a szén.*

¹ No meg a kocsirugó és minden más vasáru, amelyet a kartelszerződés szerint valamely vasmű már gyártott a fentiek szerint.

² Szerényi—Ladányi: A magyar ipar a világháborúban, 50. l.

Ezenkívül a Steg teljesen osztrák érdekeltség. Az osztrák ipar Rothschildékon keresztül, mint láttuk, rendelkezett nemcsak az osztrák, de a magyar szén-nel is. Ily körülmények között a magyar és osztrák vasművek már 1881-ben kartelbe léptek. Ez a kartel fennállott 1900-ig. 1900-ban a kartel megbomlott, mert a Rimamurányi ekkor megszerezte a Hernádvölgyi Vasművet és ezen a címen nagyobb részesedést követelt. Két évi harc után, 1903-ban, a kartel ismét megalakult. Ez a folyamat a vas-árakban a rudvasnál a következő módon jutott kifejezésre:

1899-ben a rúdvas alapára volt 20 kor. 50 f.

1901-ben, miután a kartel felbomlott 15 kor. 75 f.

1904-ben és azután 22 kor. 25 f.

Ezt a rúdvasnál métermázsánkénti 5—7 pengő ár-különbözetet nem bírták a magyar vasművek a — ki-olvasztáshoz kellő koksz-árak magassága miatt nélkülözni. Ezért voltak kénytelenek szerződésre lépni az osztrák vasművekkel és ezért nem kapott a szolnoki kocsirugógyáros vasat. De ugyanez a kartel akadályozta a magyar gépipar és sok más iparág kellő fejlődését. A vaskartel eredményeit a következő számok adják:

Nyersvasat termelt	1900-ban	1910-ben
Magyarország	4.6	4.9
Ausztria	10.0	15.0

millió mázsát.

Vagyis Magyarország vastermelése tíz éven át alig változott, — Ausztriáé 50%-kai emelkedett.

Behoztak Ausztriából Magyarországba gépeken kívül vasárut:

1900-ban 564 ezer mázsát 34 millió 500 ezer korona értékben,

1910-ben 937 ezer mázsát 66 millió 100 ezer korona értékben.

Viszont: kivittek Magyarországból Ausztriába vasárut gépeken kívül:

1900-ban 418 ezer mázsát 13 millió korona értékben,

1910-ben 163 ezer mázsát 10 millió korona értékben.

ben. Vagyis míg Ausztria behozatala súlyban egy- és háromnegyedszeresre, értékben majdnem kétszeresre emelkedett, — addig a magyar kivitel Ausztriába tíz év alatt kétharmad részre csökkent. Még kedvezőtlenebb az arány, ha messzebb megyünk vissza a múltba, mikor a két állam vastermelése majdnem egyenlő volt.

A magyar állam iparfejlesztő törekvései tehát hajótörést szenvedtek a szén- és vasárak ellenállásán. Szerényi József ugyan nem mondja, de érezteti, hogy nyilván látták és tudták már annakidején is ezeket a nehézségeket, azért írja: „Ennek az aránytalanságnak kiküszöbölése volt többek között a *direkt* iparfejlesztési módszerek alkalmazásának egyik feladata.”¹ A magyar állam kénytelen lett volna súlyos milliókat áldozni avégből, hogy az osztrák gazdasági hatalom nyomását megszüntesse. Történelmi munkában csak történeti szempontból kockáztathatjuk meg a megjegyzést, hogy a szénárak miatt a magyar állam is alulmaradt a vaskartellel vívott harcban és semmi kísérletet nem észlelni, mely a szénárak irányítását tűzte volna ki céljául.

A szén, a tüzelőanyag áralakulása tekintetében megfogható, észlelhető kartel nem alakult. Ott a Rothschild-ház akarata volt az egyedüli irányító. A vasnál elég korán, már 1881-ben szerződéses kartel alakult. De ez a kartel a szénrel együtt döntően befolyásolta Ausztria javára a magyar ipart. Nem kevésbé fontos a többi kartel sem, amelyek többé-kevésbé szintén befolyásolták a magyar társadalom történetét, de nincsenek az ipar történetével és így a magyar állam valódi történetével oly szoros kapcsolatban, mint a szén és a vas. Történeti hűség kedvéért felsoroljuk e *régi* ismertebb karteleteket.²

¹ I. m.

² Mindezek csak a világháború előtti karteletek. A világháború után általános karteltörvény. (1931:XX. te.) Egyes karteleteket külön törvény szabályoz.

Magyarország területére szülő kartelek voltak:

biztosító-,	pék-,
cipő-,	petróleum-,
cukor-,	puhafa-,
gyufa-,	sör- és szesz-,
malom-,	szappan- és gyertya-,
mész-,	vasnagykereskedők
műtárgya-,	kartelje,
parkett-,	

Nemzetközi kartelek voltak, melyekben magyar vállalatok részesedtek:

drót- és drótszeg-,	sín-,
gyapotszövő-,	vastartó- és a
izzólámpa-,	zománcédénykartel.
karbid-,	

Oszták-magyar kartelek:

bőr-,	pamutám-,
butor-,	pamutfonal-,
cellulóza-,	pamutszalag-,
ecetsav-,	pamutszövő-,
envv-,	papír-,
facipősarok-,	rézsdrony-,
faszén-,	rézshenger-,
finompiéh-,	rotációspapír-,
gyertya-,	szelőlóaru-,
juta-,	szénsav-,
kaucsukáru-,	szóda-,
kenderfonó-,	tűkőrüveg-,
kénsav-,	varróselvem- és a
kötéláru-,	vegyiáru-,
ostornyél-,	waggonkartel.
palack-,	

Budapesti kartelek:

szénnagykereskedők-,	ócskavaskereskedők
téglagyarak-,	kartelje.

Ezek csak a közismert kartelek. De hány kartel volt olyan, amelyiknek nem volt külön szervezete, szerződése, mint például a szénnél láttuk. Némelyik kartel furcsának és humorosnak tetszhetik a laikus előtt. Például az ostornyel- vagy facipősarokkartel. Pedig egyik legelőkelőbb *osztrák* bank finanszírozta őket. Az osztrák-magyar bőrkartelnek egészen tröszt-szerű szervezete volt, amely kénye-kedve szerint bánt az egyes vállalatokkal. így 1912-ben elhatározta, hogy az 1782 óta fennállott Markó-féle rozsnói bőrgyárat 130 éves működés után megszünteti. A gyár épen az iparfejlesztés hatékonyabb tevékenysége idején, 1907-ben válságba került. A család a hiányt a maga vagyonából pótolta és a gyárat részvénytársaságnak adta át, mely 250 ezer korona segélyt is kapott a kincstártól forgótőke gyanánt. A bőrkartel ennek ellenére megszüntette a vállalatot, fizetvén a részvénytársaságnak 1 millió korona kártalanítást.¹ A hivatalnoki kart átvette egy újpesti bőrgyár, a 160 munkást pedig szélnek bocsátották.

¹ Ebből kellett a kincstár 250 ezer koronáját is visszafizetni.

A láthatatlan pénzkartel.

A kartel a liberalizmus elleni legenyhébb visszahatás, Baumgarten és Meszlény könyve¹ szerint ama nagy ellentmondások egyike, melyekben modern társadalmunk oly gazdag. A gazdasági liberalizmusnak, a szabadelvűségnek alapelve a szabad verseny. Ennek kizárására irányul a kartel. A klasszikus nemzetgazdaságtan szerint a szabad verseny törvényszerűségei kiegyensúlyozzák² a Közgazdasági élet egymással ellentétes erőit, ha az áruforgalomban a keresletet és kínálatot semmiféle külső befolyás nem korlátozza és a verseny szabadsága mellett az áruk mennyisége könnyen szaporítható, vagy a szükséglet kielégítése hátrányosabb következmények nélkül elhalasztható. Ily esetben ugyanis már az ár nagysága szabályozza a keresletet és a kínálatot és a kereslet vagy kínálat minden megváltozása visszahat magára az árra. Ez az oka annak, hogy minden könnyen szaporítható vagy nélkülözhető árunál, a jól kifejlődött forgalom és munkafelosztás

¹ Kartellek, trustok, — az Akadémia által jutalmazott munka, 1906. — 1. lap.

² A gazdasági versenyt szabályozó megállapodásokról szóló 1931:XX. törvényünk miniszteri indokolása ezt a következőképp fejezi ki: „A gazdasági életnek, mint általában minden tevékenységnek helyes fejlődéséhez a szabadságnak és a szervezettségnek kellő egyensúlya szükséges.” — Concha szerint: „Országlás és szabadság egy.” Politika, I. köt. 2. kiad., 44 lap. — V. ö. Tuka Béla: A szabadságról.

korszakában a termelési költség szabályozza az árakat.¹ Mihelyt bizonyos okok a termelés kiterjesztését korlátozzák, vagy az igény kielégítését, a szükségletet haszthatatlanná teszik, az árukészlet mennyiségét hirtelen megváltoztatják: szóval a kereslet és kínálat viszonyát és az ebből származó szabad versenyt zavarják, — az egyensúly azonnal megbillen, az árképződés szabálytalan utakra terelődik, *szükségárak* keletkeznek, esetleg úgynevezett monopol-, vagyis *egyedárusági árak* fejlődnek ki, amely utóbbiak az eladónak nagy hasznot, a vevőnek nagy hátrányt jelenthetnek. A szükségár rendszerint átmeneti, s csak egyes esetekre, alkalmakra korlátozódik. Az egyedárusági ár azonban többé-kevesébbé állandó s célja rendszerint a minél magasabb ár.² Az árképződést zavaró okok lehetnek természetiek, — például rossz időjárás miatt kevés a termés; lehetnek állami és hatósági beavatkozás következményei, például legmagasabb árak megállapítása (limitációk), jövedékek, forgalmi tilalmak, stb., de lehetnek a nagy tőkék egyesítése által társadalmi utón létesített egyedáruságok. *Ezek közé tartozik a kartel.*

A kartel *egynemű*, vagy legalább egymást kiegészítő ipari, kereskedelmi vagy forgalmi *vállalatok egyezménye*, mely a szövetkezett vállalatokat a szabad verseny hatásai alól kivonja és a kölcsönösség alapján azok számára gazdasági előnyöket biztosít.³ Nagyobb

¹ Az eddigi és következő gazdaságtani elméletek fejtegetésében Piszatory Mór: Nemzetgazdaságtanát, mint legtömörebbet követjük.

² Baumgarten—Meszlény szerint csak a karteleknel; a trösztök hatása szerintük általában árcsökkentő. I. m. 266. lap.

³ „Kartel” alatt csak vállalkozók egymásközi ármegállapodásait értjük, munkásokét nem; a munkások hasonló természeti, munkabéremelésre irányuló megállapodásait ipartörvényünk „összbeszélés”-nek nevezi. — A közgazdaságtani elméletek a „kartel” fogalom meghatározása tekintetében nem jutottak még általános elismert eredményre. A vita egyrészt a karteljelenségek köre, másrészt fogalmi elhelyezése körül forog. Lényegben valamennyi megközelíti a szövegben adott

válságok idején csak kartelek segítségével lehet az életre való vállalatokat megmenteni a bukástól, miért is a kartelek védelmezői a „szükség gyermekeinek” is nevezik őket. Európában az 1873 évi nagy válság után terjedtek el, bár nyugaton már előbb is számos kartel működött.

Történelmünkben az első kartel, melynek működését szerződéses, részletesen szabályozott megállapodásba foglalták, az 1881. évi vaskartel.¹ Nem megállá-

Pisztoly-féle (Nemzetgazdaságtan, V. kiad., 191. lap) meghatározást. Mellőzve a közkeletű nemzetgazdaságtanok, valamint a kartelviták szerteágazó nézeteit, két gyakorlati ember ellentétes álláspontot képviselő felfogását állítjuk egymással szembe. A gyakorló kapitalista báró Kornfeld Móric szerint: „A politikai, társadalmi s gazdasági életben egyre erősebben érvényesül az individualizmus ellenhatásképpen valamely szervezkedésre hajtó erő. Ennek egyaránt megnyilvánulásai az egyre tagozottabb érdekképviselői szervezetek, a szövetkezeti mozgalom terjedése, stb.; ennek megnyilvánulása a kartel is,” — amely: „Termelőknak, fogyasztóknak, közvetítőknak s pénzintézeteknek megegyezése a helyes árak és feltételek elérése végett.” Magyar Szemle, 1927, 2. szám, 165. és 163. lap. — A szélsőséges szociáldemokrata, sőt kommunista Varga Jenő szerint: „Kartellnek nevezünk minden a szabad versenyt kiküszöbölő áremelésre irányuló szervezkedést, bármiféle szervezettel bir.” Magyar Kartellek, 12. 1. — Az 1931:XX. törv. nem adja a kartel fogalmát, de *ügyleti, tehát jogilag megfogható* mozzanatokot igyekszik az árképződést zavaró okok között megjelölni s ezek közt a mozzanatok közt az *egyéni magatartást* is fölleli (6. §. 1. bek.), amivel a kartel fogalmi jegyei közül *kiküszöbölt a megállapodást* (miután megállapodást *önmagával* nem köthet az egyén), — viszont *nem is nevezi kartellnek* a versenyt szabályozó „megállapodást vagy határozatot”. A törvényben a „kartel” csak mint egy közelebből meg nem határozott alfajta szerepel.

¹ Tudunkkal ez volt az első. Baumgarten—Meszlény a céhek belső árszabályozását is kartellnek minősíti, i. m. 282. 1. Ráth Zoltán: „Emlékirat a kartellekről” című, 1900. évi előadói tanulmányában a legrégebb korig visszamegy, — követi őt e tekintetben Baumgarten—Meszlény is, de ezek *nem hazai* történelmünkre vonatkoznak. Mi a céhek belső ármegállapításait, melyeket őseink *törvényekkel* igyekeztek ellensúlyozni, a céhek közjogi jellegénél fogva *nem* tartjuk kartelszerűnek. Azok jellege inkább egyedárusági. A kartel *nem közjogi természetű* alakulat.

podásos árszabályozás azonban, miként láttuk a szén-nél,¹ már előbb is történt hazánkban. Magyarország gazdasági szervezete olyan volt, hogy fontosabb cikkekben ki *kellett* alakulnia alakatlan közmegegyezésnek. Lássuk az önálló magyar államháztartás forrongó első öt éve és az ezt követő nagy, 1873. évi válság után kialakuló képet.

A bankjegy kibocsátás joga ez időben a cs. kir.² Szabadalmazott Osztrák Nemzeti Bankot illette meg.

Az *Osztrák Nemzeti Bank* Pesten fiókot tartott. E fiók igazgatósági tagjai³ voltak: Aebly Adolf, Grabovszky György, Hoffmann Frigyes, Strobenz Alajos, Tömöri Jenő Agost, Ullmann Károly és Vetsey Sándor.⁴

A *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* igazgatósága ugyanekkor a következő volt: Elnök Tömöri Jenő Agost, alelnök Ullmann Károly, tagok Aebly Adolf, Grabovszky György, Hoffmann Frigyes, Jálics Kálmán, Prückler Ignác, Rósa Lajos, Schosberger Zsigmond, Stern Izsó, Vetsey Sándor, Weiss B. F., Weiss Mór.⁵

Az *Osztrák Nemzeti Bank* igazgatósága tehát az egyetlen Strobenz Alajos kivételével a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* igazgatóságából került ki.⁶ Stro-

¹ Sőt régebből ismerünk például marhakereskedelmi kartel-félet, melyben Bethlen Gábor is részes volt.

2 „és” nélkül!

A német nyelvű kimutatás „Directoren” = igazgatókat említ, de a magyar „igazgató” szó tisztviselőt jelent. Ezek pedig nem tisztviselők voltak, hanem azt a szerepet töltötték be, amelyet ma „igazgatóság” és „igazgatósági tagok”, illetve a volt Osztrák-Magyar Banknál „főtanácsosok” hatáskörének ismerünk, illetve ismertünk.

⁴ Mihók: Magyar Compass, II. évf., Leonhardt: Compass.

⁵ Mihók: u. o. — Leonhardt u. a. — Pólya: A Pesti M. Kereskedelmi Bank története.

⁶ Pólya Jakab, valamint Hegedűs Lóránt két hatalmas kötetben megírták a Kereskedelmi Bank történetét 1917-ig. Élesen kidomborítják, hogy a Kereskedelmi Bank milyen erőteljes küzdelmet folytatott az Osztrák Nemzeti Bankkal, de

benz Alajos a Kereskedelmi Banknál nem volt igazgatósági tag, de — cenzor. A pénzügyletek bankszerűségét bírálta. Ezenkívül igazgatósági tagja volt a mai Budapest Székesfővárosi Községi Takarékpénztár 1846-ban Budai Takarékpénztár céggel alakult és azon időben Rothschild érdekeltségbe tartozó, akkor még magán pénzügyintézet igazgatóságának.

Az Osztrák Nemzeti Bank igazgatóságán kívül a cenzorok között is nevezetes személyek neveivel találkozunk: Beimel Jakab, Budai Goldberger Zsigmond, Deutsch Bernát, Jálitsi Kálmán, Kohner Zsigmond, Tornyai-Schosberger Henrik, Vághy Károly, Kunewalder Lipót, stb.

Ugyanezekkel a személyekkel találkoztunk a budapesti tőzsde megalapításánál már tíz évvel előbb, 1863-ban. De ugyanezeket a személyeket találjuk meg egyéb jelentős vállalatoknál is.

A *Magyar Általános Hitelbank* igazgatóságában együtt ül Rothschild Anselmmel Ullmann Károly, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alelnöke és Kochmeister Frigyes, a kereskedelmi és iparkamara, valamint a tőzsde elnöke, aki 1861-től 1868-ig alelnöke volt a Kereskedelmi Banknak is, továbbá az a Harkányi Frigyes és Wodianer báró, akik Magyarország akkori politikai vezérkarával és *Tisza Kálmánnal*, két év múltán Magyarország miniszterelnökével együtt ültek a *Magyar Földhitelintézet* igazgató-tanácsában.

Rósa Lajos, a Kereskedelmi Bank igazgatósági tagja, — 1882-től 1891-ig elnöke is —, alelnöke az Angol-Magyar Banknak, s ugyanitt igazgatósági tag Schosberger Zsigmond és Vetsey Sándor Éber Nándorral, dr. Falk Miksával és Wahrmann Mórral együtt. A két utóbbi nevezetes politikai szerepet játszott; Falk Miksa éppen Erzsébet királyné magyar nyelvtanítója és a

az igazgatóság e személybeli azonosságáról, hallgatnak, pedig azt a Leonhardt-féle osztrák Compass részben már 1868-ból igazolja, azért „részben”, mert még nem volt a két igazgatóság teljesen azonos. 1873-ban már teljesen azonos.

Pester Lloyd szerkesztője. Ebben az intézetben kezdte pályafutását könyvelői minőségben ez időben a Kereskedelmi Bank későbbi hatalmas vezérigazgatója és elnöke: Lánczy Leó. De ugyanennek az intézetnek igazgatósági tagjai, felerészben igazgatósági tagjai voltak a bécsi Angol-Osztrák banknak is, amiként hogy a Magyar Általános Hitelbank is az Osztrák Kereskedelmi és Ipari Hitelbank (Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe) kifelé önállóságot mutató fiókjának látszik, jóllehet viszont Tisza Kálmán egyik legkiválóbb publicistája, Csengery Antal, nemcsak a Magyar Földhitelintézet vezértitkára, de igazgatósági tagja a Magyar Általános Hitelbanknak is.¹

Külön kell megemlékezni a Budai Takarékpénztárról és annak alapítóiáról, miután az ő történetük a legmesszebbmenő összefüggések megállapítására nyújt alkalmat.

A Budai Takarékpénztár 1846 október 1-én „nyílt meg”² a mai királyi várkert oszlopsorának helyén, az időközben eltűnt „halászáros” egy kis magánházában bérelt lakásban. Alapítói száma 72, akik összesen 1000 részvényt jegyeztek, ebből 270 darabot Wodianer Sámuel, 25—25 darabot Wodianer Albert és Wodianer Móric.³ A takarékpénztár alapítására Wodianer Sámuel és Rósa Lajos 1844 október 3-án nyújtottak be

¹ Pólya Jakab már említett könyve a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank történetéről hosszasan leírja, hogy a bécsi Hitelbank és a Kereskedelmi Bank a Bach-kormány pénzügyminiszterének fölhívására évekig tartó tárgyalásokat folytattak lényegi egyesülésről, s együtt is dolgoztak, a bécsi Hitelbank 500 ezer forint fedezetlen hitelkeretet biztosított a Kereskedelmi Banknak. A teljes egyesülést gróf Dessewffy Emil föllépése hiúsította meg, de az együttműködés megmaradt.

² Az adatok dr. Fenyvessy József: Az Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár 50 éves története, 1896, című munkájából valók.

³ A Wodianerek Magyarországon Vodjanernek írták a nevüket, csak később tértek vissza a németes Wodianer-írás-módhoz. Félreértések elkerülése végett mi állandóan Wodianernek írjuk őket.

kérelmet Buda szabad királyi város tanácsához, illetve annak útján a helytartótanácsához. Buda támogatta a kérelmet. A takarékpénztár a kérelmezők indokolása szerint szükségesnek és célszerűnek mutatkozott. Buda ugyanis abban az időben az ország fővárosa volt, Pesttől közigazgatásilag is különálló szabad királyi város. A lakosság fő keresetforrása volt a szőlőgazdaság. A lakosság egyik része birtokos volt, a másik része kapás, nem számítva azt a 345 hivatalnokot és honoráciort, akikről az 1844. évi összeírás említést tesz. Buda teljesen külön életet élt Pesttől, amely ez időben már az ország kereskedelmi középpontjává fejledezett, de elválasztotta őket egymástól a — Duna. Nyáron ugyan még csak leküzdhető volt ez az akadály, mert hajóhíd kötötte össze a két várost, de ezen keresztül mégsem fejlődhetett egységes élet. Buda nem tudott Pest kereskedelmi életébe bekapcsolódni. Tehetős polgárságának száma tekintélyes és piacai nagyok, de mégis csak helyi jellegűek voltak Pest országos és nemzetközi jellegű forgalmával szemben, amelybe csak egyes polgárok kapcsolódhattak be oly módon, ha átjártak Pestre, ami azonban, ha nyáron lehetséges volt is, télen teljesen lehetetlenné vált: a hajóhíd ugyanis télen nem volt használható, viszont a Duna jegén csak legnagyobb telekben lehetett közlekedni, akkor is Istenkísértés volt. Kellott tehát egy olyan intézmény, amely Budát bekapcsolja a pesti forgalomba, ha már természeti adottságainál, fekvésénél fogva ez a bekapcsolódás önmagától nem történhetett meg. Ezt a szerepet szánták az alapítók a Budai Takarékpénztárnak. Az engedélyt meg is kapták annál inkább, mert az alapítók, különösen Wodianer Sámuel, különben is nevezetes szerepet játszottak az időben már nemcsak Budán, de Pesten is.

Ki volt ez a két alapító? Az ő életrajzukat monográfiák nem örökítették meg, pedig a magyar nemzet fejlődésére gyakorolt hatásuk miatt ők is megérdemelnének egy-egy életrajzot, mint a többi közigazdasági egyéniségei is e kornak. Nekünk itt nincs helyünk

és alkalmunk életrajzuk részletezésére. Csak röviden, a szükséges összefüggések felderítéséhez szükséges adatokra szorítkozunk.

Rósa Lajos az 1843. évi Schematizmus inclity Regni Hungariae Partiumque eidem adnexarum szerint hites ügyvéd és m. kir. helytartótanácsi ügyvivő volt. Wodianer Sámuel, illetve a Budai Takarékpénztár segítségével később a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknál is tekintélyes szerephez jutott, ott is igazgatósági tag, sőt elnök lett.

Wodianer Sámuel az 1863-ig fennállott „Wodianer és Fia” bankház-cég főnöke, már a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alapításának kezdeti mozgalmában tevékeny részt vett. 1833-ban választott bizottsági tag és 50 részvényt jegyzett, tehát ugyanannyit, mint Rothschild, de ő csak 30 részvényt fizetett be. Az első igazgatóságba is megválasztják, azonban 1843 január 13-án lemondott, mert az egyes cégek hitelkereteinek megállapításánál az ő kívánságait nem teljes mértékben elégitették ki. Ezután kezd foglalkozni a Budai Takarékpénztár alapításának tervével, amelyhez megnyeri Rósa Lajost. Később, 1848 június 29-én ismét beválasztották a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatóságába azon a közgyűlésen, mely a Kossuth-féle bankjegykibocsátási egységnek megfelelően megváltoztatta az alapszabályokat, sőt Kossuthék menekülése és Windischgrätz csapatainak Budára történt bevonulása után a császári kormánybiztos őt a Kereskedelmi Bank alelnöki székébe is beültette ideiglenesen, tehát a császáriak részére is megbízható volt, de ekkor az ő igazi működése már a Budai Takarékpénztárban folyt.

Mindez eddig egyszerű pénzületi harcnak, folyamatnak látszik. Fölmerül azonban a kérdés: honnan volt Wodianer ilyen pénzügyi hatalmasság? Itt kezdődik a romantika és a történelem. Széchenyi István naplóiban ugyanis feljegyezve találjuk, hogy az 1838. évi nagy pesti és budai ár viz pénzügyi segélyakciójában Wodianer Sámuel őt, Széchenyit megelőzve, 400

ezer forint kölcsönt szerzett az árvízkarosultaknak, szokatlanul csekély, évi 4% kamatra — Rothschildtól. Hasonlóan versenytársa volt Széchenyinek Wodianer Sámuel a Lánchídnál. A Lánchíd megalkotására vonatkozó törvényt Széchenyi hatására hozták. A pénzügyi részt Széchenyi István Sina György báróval karöltve akarta lebonyolítani. Ekkor azonban ismét megjelent — Wodianer Sámuel és Sztáray, Cziráky és egyéb grófok bevonásával egy másik pénzcsoport részére igyekezett a „vállalatot”, — mert ekkor már vállalat volt — megszerezni. Széchenyi szükségesnek látta rábírní Sina bárót, hogy Wodianert vonják Se a „vállalatba” és csakugyan, Wodianer Sámuel bevonult a Lánchidba 1/6 rész tőkével, cserbenhagyva előbbi üzlettársait. Ennek a bevonulásnak eredményeit később így mutatja a Compass: Buda-Pesti Lánchíd társaság, székhelye Buda, igazgatóságának elnöke: Sina György báró, igazgatósági tagjai: Károlyi György gróf, Rósa Lajos, Rotschild Selig Mayer báró, Wodianer Albert (a Sámuel fia¹), Lónyay Menyhért és Harkányi Frigyes. Vezértitkár: Görgey Artúr.²

Wodianer Sámuel ezek szerint kétségtelenül Rothschild-exponens, aki a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknál Rothschildnak jegyzett 50 további részvényt, Rothschildtól szerzett 400 ezer forint kölcsönt az árvízkarosultaknak és Rothschild részére igyekezett bejutni a Lánchidba. Ez a Wodianer Sámuel alapította a Budai Takarékpénztárat. A takarékpénztár igazgatóságából történelmi összefüggéseket feltáró adatok, hogy Wodianer Sámuelen és fián, Alberten kívül, elnöke volt az igazgatóságnak Aebly Adolf, igazgatóságában pedig szerepeltek Jálícs Ignác, Hunfalvy János,

¹ Sámuel ekkor már meghalt.

² Összefüggés kedvéért itt adjuk a Pest-Ofner Tunnel-Verein, a Pest-Budai Alagút-Egylet adatait Székhelye: Buda. Igazgatóságának elnöke: Károlyi György gr., aki a Lánchíd társulatnak igazgatósági tagja; alelnök: Herrich Károly, tagok: Áldassy Antal, Kochmeister Frigyes, Brüll Ignác.

Karlovsky, Kern Jakab, Konen I. I., Medetz József, Strobenz Alajos, Tschögl János.

A Budai Takarékpénztár később más pénzügyintézetekkel történt egyesülés után Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztárra, majd a mai Budapest Székesfővárosi Takarékpénztárra változtatta cégét.

Ugyanezeket a személyi összefüggéseket megtaláljuk a bányáknál és iparvállalatoknál is: mindegyik vezetésében ott ülnek a nagybankok igazgatósági tagjai. Mintegy 25—30 név az, amely a legkülönbözőbb vállalatoknál fölbukkan, összekötő kapocs gyanánt a legfelsőbb pénzügyi intézmények felé. S ugyanezek a nevek a Pesti Lloyd Társulat, a tőzsde és a pesti kereskedelmi és iparkamara vezető egyéniségei gyanánt is szerepelnek.¹

A helyzet tehát az, hogy a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatósági tagjai, mint az Osztrák Nemzeti Bank budapesti fiókjának igazgatósága szabták meg, hogy ki minő mértékben részesül a Budapest részére juttatott 33 millió 756 ezer forint kölcsönből,² s viszont ugyanezek az igazgatósági tagok bennültek minden nagyobb ipari, kereskedelmi és bankintézményben, hogy ellenőrizzék a maguk akaratának végrehajtását. Ezer érdekszállal voltak Ausztria hasonló intézményeihez is hozzákötve, s Rothschild Náthán, majd Rothschild Anselm támogatását élvezték a hiva-

¹ A pesti kereskedelmi és iparkamara vezetésében látjuk elnökként Kochmeister Frigyes, kereskedelmi tagok gyanánt Strasser Alajost, Vetsey Sándort, Iványi Mihályt, Schosberger Zsigmondot, Brüll Miksát, Jálies Kálmánt, Wahrmann Móricot, Ullmann Károlyt, Lévy Henriket, Goldberger Zsigmondot, — ipari tagok gyanánt Falk Miksát (!), Strobenz Alajost, stb.

² A „kölcsön” szó nem fedi bankszerűleg és jogilag a hitelműveleteket, de legáltalánosabban mégis valamennyi hitelműveleti fajtát magában foglalja, azért történelmi munkában elegendőnek véltük ezt a szót alkalmazni. Talán kifejezőbb volna a juttatmány, vagy illetmény, de ez sem fejezi ki a „dotatio”-t az egykorú értelemben. V. ö. 293. lap jegyzetét.

talos, az osztrák — és kis részben magyar¹ — nemeség központi pénzügyintézetével, a csupa nemes, lovag, báró és gróf vezetése alatt működő Osztrák Nemzeti Bank *tanúsított* rosszindulatával szemben. Nincsen adatunk arra, mi történt bizalmas megbeszéléseken. Csak látjuk a sűrű utazgatást Bécsbe, értekezéseket Rothschiidékkel, kihallgatásokat az osztrák összmonarchia minisztereinél, tervek váratlan meghiúsulását a megvalósulás küszöbén,² újabb formákat, mindenütt elhallgatott és sehol nem bolygatott személyi összefüggéseket, amelyek mind azt tanúsítják, hogy a felszín alatt titokzatos olyan alakatlan helyzetek és döntések keletkeztek, amelyekről a nyilvánosság nem tudott s amelyek földériteése máig sem történt meg. Bizonyára kevesen tudták akkor is, hogy a Kereskedelmi Bank alapításában Széchenyi István gróf csak 10 részvény jegyzésével vett részt, míg Rothschild Selig Mayer 50 részvényt jegyzett,³ nyomban készpénzben be is fizette, de ezenkívül még mintegy 130 részvényről lehet kimutatni, hogy Rothschild-érdekeltségből érkezett. A bankok és iparvállalatok összefüggéséből nyilvánvaló tehát, hogy létrejöhetett a magyar, illetve a magyar és osztrák gazdasági életben *alaktalan kartel* anélkül, hogy arról a nyilvánosság azóta is tudomást szerezhetett volna.

¹ Magyarországot ezidőtájt Zsedényi Ede, később Barlanghy László képviselte a központi, bécsi vezetőségben és Budai Goldberger Fülöp a bécsi cenzúra-bizottságban.

² A Kereskedelmi Bank készen állt behódolásra az összmonarchikus pénzügyminiszter kívánsága szerint. El is készítette a megfelelő alapszabályokat, felterjesztette császári megerősítés alá, de a megerősítés évekig nem történt meg, mint utólag kiderült, azért, mivel *nem egy lithographált minta szerint irták le az alapszabályokat*. Mikor erről értesülve, sürgősen felterjesztettek egy kíváncsalm szerint készített alapszabályt, akkorra megbukott a kormány. Pólya—Hegedűs: I. m. I. köt.

³ Csak egyetlen nagyobb, 100 részvényes jegyzés történt, de arra nem fizettek be, s volt még néhány 50 darabos jegyzés, de azokat is csak részben fizették be, Löwenthal I. I. bécsi lakos jegyzését kivéve, aki azonban Rothschildot tartak.

1850-ben felszólították a Kereskedelmi Bankot az Osztrák Nemzeti Bank részéről, hogy számoljon fel, mert az Osztrák Nemzeti Bank fiókot akar állítani Pesten. A Kereskedelmi Bank megtagadta a felszámolást egyebek közt azzal a megokolással, hogy a magyar kereskedelemnek szüksége van a Kereskedelmi Bankra, miután azt tapasztalták, hogy nehéz pillanatokban az Osztrák Nemzeti Bank cserbenhagyja osztrák bankárok kedvéért a magyar kereskedőket. Arra a megjegyzésre, hogy az Osztrák Nemzeti Bankot nem lehet az osztrák bankárokkal összetéveszteni, a Kereskedelmi Bank igazgatósága azt válaszolta, hogy ez igaz — jogilag. Azonban nem a nemzeti bank összes részvényeseiről van szó, hanem azok intézkedésre jogosult szervéről, az igazgatóságról, melynek többségét pedig személy szerint „éppen azok a bankárok teszik, kiknek nem igen áll érdekében, hogy a pesti piac kielégítően láttassék el pénzzel,” s akik tehát összességükben sem vethetik le magukról személyiségüket. Ekkora jelentőséget tulajdonított a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatósága a személyeknek.¹ Mi ezt a felfogást helyesnek ismerjük el és osztjuk. Személyek együttműködése, kellő pénzügyi hatalom mellett minden irásbafoglalt szerződésnél többet jelent. Magyarországon 1873-ban 482 pénzügyintézet, 160 különféle fajta biztosító intézet és mindösszesen csak 164 figyelemreméltó² nagyobb iparvállalat működött, amelyek személyi összefüggése a pénzügyi hálózattal kétségtelen, de amelyek egyúttal annakidején az ország gazdasági életét és gazdasági virágzásának zálogát jelképezték. S mindezek kartelszerű kapcsolata a személyeken keresztül biztosnak vehető.

Még be sem fejeződött a Világost követő bosszúhadjárat, már feltűnnek a kartelszerű jelenségek. A

¹ Pólya—Hegedűs: I. m. I. .köt. 151. 1.

² Az iparvállalatok száma természetesen több volt, s ezek nem kevésbé fontosak a nemzet élete szempontjából az itt emiitett 164 iparvállalatnál, de ezeknél észlelhető a kartelszerű összefüggés.

kartel minden irányú teljes kifejlődésének azonban csak a rendi társadalom teljes ösazezúzása után jött meg a tavasza.

A rendi magyar társadalom ugyanis nem ismert nálunk mai értelemben vett tulajdonjogot. A magyar jogrend, miként láttuk, nem a római jog alapján fejlődött a nyugati jogrendszerek zsinórmértéke szerint, amely a tulajdont tette a jogrend középpontjává, hanem ősi magyar felfogás szerint, mely csak egyetlen tulajdonost ismert: a királyt, illetve a Szent Koronát, más mindenki csak birtokos volt. Ez a jogrendszer, — a rendi társadalom jogrendszere — *közjogilag*, tehát meg nem változtatható módon szabályozta a termelést. A földesurat illette — és terhelte — a termelés irányítása.¹ Ha a földesúr lelkiismeretes volt és szakértő, akkor valóban vezére lehetett uradalmának és népének, amint azt a Csákoknál, Hunyadiaknál, Rákócziaknál észlelhettük. Ellenkező esetben átka lett az alája rendelteknek, mert csak élösködött rajtuk a megcsontosodott, évszázados jogrend részéről születésénél fogva neki juttatott helyzeti előnye által. A földesúr ugyan nem rendelkezhetett a jobbágytelkekkel. A jobbágytelek minden körülmények között a jobbágyot illette. De a legfőbb, munka nélküli előnyét, mégis a földesúr élvezte. Egy francia társadalomtudós, Le Play,² Horváth Mihály csanádi püspök, történetírónk közreműködésével leírta egy hatvani magyar jobbágy-család átmeneti állapotát az 1848 előtti viszonyok közül a következő helyzetbe, 1846-ban gyűjtött és 1850-ben kiegészített tudakozódás alapján. A leírás teljes környezetrajz. E szerint a hatvani határ területe termékeny: a nagyon változatos gazdasági termékek főként

¹ Ha az olvasó nem retteg a régies irálytól, ajánljuk idevágólag elolvasásra Széchenyi: Stádiumát. Pontosan megismeri belőle a régi magyar társadalom *modern* rajzát.

² *Le Play*: A munkásviszonyok reformja, fordította Geöcze Sarolta, a fordítást átnézte dr. Wildner Ödön, kiadta a Magyar Tudományos Akadémia, 1903. — A magyar irodalomban nem találtunk ennél megfelelőbbnek tetsző egykorú forrást.

állatokból (szarvasmarha, juh, sertés, ló), gabonane-műekből (rozs, búza, zab, tengeri), fehér és vörös bor-ból, gyümölcsből és főzelékfélékből állanak. Az utó-biak közt említésre méltó a tök, mint élelmiszer. Fő-kiviteli cikk a szarvasmarha, melyet főként Bécsbe visznek. Építőfát a szomszéd községbeli erdő szolgál-tat; házfedőül a község nádasában vágott nádat hasz-nálják. Tüzelőül szintén a nád és szalma szolgál és némi más mezőgazdasági termék (csutka, csuma, izék). A vidék túlnyomóan földművelésből él: a föld-művelésen kívül jövedelmi forrásuk a postai előfoga-tozás,¹ valamint néhány ipari mesterség, mely a meg-lehetősen jelentékeny mezővárosban szükséges.

Az egész hatvani határ egyetlen földesúri család „birtoka” volt. A birtokos család a földek, a házak és a személyek felett úgynevezett földesúri jogot gyako-rolt. Ez a jog gazdasági tekintetben abból állt, hogy egy nagy uradalmat a földesúr maga miveltet házilag, túlnyomólag a jobbágyok ingyen munkájával; a föld többi részét, mely ősidőktől fogva a földműves lakosság számára rendeltetett (jogszabállyal), munkában és termékekben lerovandó úrbér fejében az úrbéresek (jobbágyok) használták részben magán, részben közös birtok² és már majdnem — tulajdon gyanánt. Az úr-béresek az általuk bírt terület fölött a tulajdonnal járó majdnem minden jogot élveztek, át is ruházhatták bir-tokukat (természetesen az úrbéri kötelezettségekkel terhelt), *de jelzáloggal a telket meg nem terhelhet-ték.*³

¹ Egyéb közlekedési eszköz híján az utazást és postai for-galmat a posta bonyolította le, többször *bérelt* lovakkal. Lovak bérbeadása volt az „előfogat”.

² V. ö. Tagányi Károly: A földközösség története Magyar-országon.

³ Laikus leírása a jogi viszonyok tényleges megnyilvánu-lásának. *Jogilag* a jobbágy a *telket* nem adhatta el, mert az nem volt az övé, tehát meg sem terhelhette. A törvény azon-ban ez időtájt már megengedte, hogy a jobbágy a telek eset-leges átruházása esetén *a maga beruházásainak* megtérítését kérhesse utódától. Tehát nem a telket adta el, hanem az in-vestíciót.

Hatvan mezőváros lakossága ez időben a következő elemekből tevődött össze:

Voltak 1. *jobbágyok*: parasztság, mely Magyarországon a népesség zömét teszi. A jobbágy bírt a tized és robot fejében házat, csúrt, ólat, kertet, sokszor kenderföldeket és szőlőt: belsőséget, valamint mindig bizonyos terület szántóföldet: külsőséget. A terület egysége a *telek*, amely különböző vidékek szerint 16—24—30 kat. hold között változott s hányad-telekben is használták; legkisebb volt az $\frac{1}{4}$ telek. Hatvanban egy telek 18 kat. holdat tett ki. A hatvani határ 141 telekre oszlott, mely 355 jobbágy-család között így darabolódott szét:

2 telkes család volt

70

245

összesen 355

Voltak 2. *iparosok és kereskedők*; lakóházuk „tulajdonosai”, — persze csak jobbágyi értelemben —, sokszor kertjük, szőlőjük, tengeriföldjük is van. Iparáganként így oszlottak meg: volt

vasiparos (lakatos, kovács, késes)	7
faiparos (ács, asztalos, bodnár, kerékgyártó)	27
kő- és agyagműves (kőműves, cserepes stb.)	30
ruházatkészítő (takács, szabó, csizmadia stb.)	40
molnár az uraság és a plébános vízimalmaiban	6
boltos (szatócs), aki sót is árul	18
házaló zsidó	15
különféle más iparos	17

összesen 160

3. *A zsellér*: földműves, napszámos vagy szakmányos; lakóháza, kertje, olykor kis gazdasága van, de *szántóföldje nincs*. Sok zsellér postai előfogatozással foglalkozott, legtöbbjük a jobbágyokhoz járt napszámba. Számuk: 80 család.

4. *Taksás*: se háza, se földje. Bérben lakik. Földműves vagy iparos, napszámos vagy szakmányos. Számuk 40 család.

5. *Uradalmi tiszt*: 5 család.

Összesen 640 család.

Telkenként a jobbágy évi 104, lakásért az iparos és zsellér évi 18, a taksás évi 12 nap „robotot” ,vagyis külön ellenszolgáltatás nélküli munkát, *úrdolgát* tartozott végezni a földesúrnak kézi erővel. Két napi kézimunkát egyenlőnek vettek egy igás nappal. A $\frac{1}{4}$ telkes jobbágy tehát 26 kézimunkás, vagy 13 igásnapot tar-

tozott úrdolgában robotolni. Ezenkívül fizette a tizedet (dézsmát) és egyéb közszolgáltatásokat.

A nép szellemi és erkölcsi fejlődésének csaknem egyedüli alapja a vallásoktatás. Buzgón vallásosak, kivált a nők. A községi iskolába mintegy 150, mindkét nembeli gyermek jár, akik ott rendszeren csak az írás-olvasás, számolás és ének elemeit tanulják, de tanulmányaikból rendszerint csak annyi marad meg, hogy imádságos könyvüket olvasni tudják. Foglalkozásbeli tudásukat a mezőgazdaságban apjuktól gyakorlatilag sajátítják el s azon nem változtatnak, — iparban és kereskedelemben esetleg céhszabályok szerint tanulnak.

Az erkölcsök igen tiszták. Törvénytelen gyermek az egész községben nincs. A lányok 18—20 éves korukban mennek férjhez, a legények 20—22 éves korukban házasodnak.

A mezei munkában megedzett s tápláló eledellel élő nép testalkatra Európa többi népeit általában felülmúlja. A hosszú élet, mely kizárólag iparos népeknél ritkaság, itt gyakori.

A jobbágycsalád minden munkát lehetőleg maga végez napszámos vagy szolga nélkül, saját felszerelésével, bár ama terhek és megszorítások alatt, melyek a birtokszervezettel jártak. Egész, vagy éppen 2 telkenél azonban a család már képtelen minden munka elvégzésére: kiségitő, fizetett munkaerő kell. A takarékosagra való hajlam jóformán teljesen hiányzik, a jobbágycsalád megélhetését ennek ellenére biztosította az a földbirtokrendszer, amely egyrészt gátolta a föld végtelenségig való felaprózását — 14, telket több felé, kisebbre darabolni nem lehetett —, másrészt megakadályozta a föld leterhelését. Tekintve a parasztság túlnyomó nagy részének tanulatlanságát és gyámoltalanságát, ez a földbirtokrendszer a biztonság eszköze volt az uzsora ellen.¹ Sok magyar paraszt azon-

¹ Le Play véleményével szemben fölvethető a kérdés, vajjon nem azért volt-e gyámoltalan a jobbágy, mert minden veszély ellen biztosította a jog; igaz, hogy sorsának minden jobbrafordulása ellen is, beágyazva őt a változatlanságba.

ban már elég magas erkölcsi és értelmi színvonalat ért el ahhoz, hogy önmagáról veszedelem nélkül gondoskodhassak. *Magyarország elérte a fejlődésnek azt a fokát, melyen a rendi társadalom jogi rendszere földesúrra és parasztra egyenlőkép előnyösen módosulhat s fokozatosan helyettesíthető az egyéni tulajdonnal, haszonbérlettel vagy feles rendszerrel.*¹ Egyelőre azonban átmeneti állapot van, amelyben a paraszt, ha nem is takarít meg semmit, legalább adósságmentesen tarthatja földjét, amellyel feltétlen tulajdon gyanánt rendelkezhetett.

Szokás az, hogy az apai birtok örököse a második fiú. A legidősebb fiú rendszeren katonának megy. A többi gyermek közül a legvállalkozóbbak, szerszámokkal felszerelve, a határ feltöretlen (!) részeiben új tűzhelyet alapítottak, vagy inaskodás után falusi kézművesek, városi iparosok vagy *gyári munkások* sorába léptek. Aki föld nélkül is megmaradt paraszti sorsban zsellérnek vagy taksásnak, az igyekezett haszonbérlethez jutni, még pedig vagy felesbe, vagy olymódon, hogy a haszonbért másfél annyi rét kaszálásával tudja le, mint amekkora a haszonbérelt terület, vagy végre pénzben róhatta le a haszonbért.

Legkedvesebb szórakozásuk az iddogálás Hatvan két kocsmájában (azóta több van). Évente többször családostul vásárba mennek. Téli estéken disznótor, fonókák, kártyaesték, garasosbálak (asztaltamburával), stb. tették vidámabbá az életet.

Ebből a környezetből mutatja be Le Play azt a családot, melynek vezeték nevét K***-val jelzi. A család hat élő tagból állott:

¹ Le Play, — vagy rajta keresztül Horváth Mihály — ezt 1855-ben írta, i. m. „Ez az alkotmány”, — az 1848 április 11.-i és a következő abszolutisztikus — „az úrdolga-megváltást rendelte el, a robot évi értékének húszszorosa fejében. Ez a megváltás, melyet az egész országra ”kivetett adó biztosított, 1855-ben, mikor a jelen monográfiát sajtó alá bocsátom, javában folyik.”

K*** György, 10 éve özvegy	60 éves
„ István, a fia, 14 éve nős	34 „
„ -né Anikó, ennek felesége	32 „
„ Miklós, legidősebb fiuk	13 „
„ Kati, első leányuk	11 „
„ Andor, második fiuk	8 „

Két gyermek, *Tóni* és *Vilma*,¹ pici korában elhalt.

A család vagyona:

I. Ingatlan.

1. *Lakás*. — ház a községben, tűzifának való udvarral.

2. *Gazdasági épületek*. — ól, csűr és udvar; hely, melyet *szérűnek* neveznek, a község és a szántóföldek között van, a lakástól mintegy 350 méternyire.²

3. *Földek*. — 150 négyzetöl kert a szérű mellett, — 4 és $\frac{1}{2}$ katasztrális hold szántó, ami $\frac{1}{4}$ telket tesz ki és 26 napi úrdolga, robot jár érte a földes úrnak, — 600 négyzetöl szőlő, — 300 négyzetöl kenderföld, — végül 2400 négyzetöl teljesen szabad tulajdon rét, amelyért sem unbér, sem robot nem jár.

Ez ingatlanok értékét Le Play összesen 2665 pengőre teszi.³

II. Ingók.

A) Gazdasági felszerelés.

1. *Pénz*. — Nincs.

2. *Lábas jószág*. — 2 igavonó ökör, 3 tinó és üsző, 1 tehén, (lova nincs, $\frac{1}{4}$ telkes jobbágy nem tart) — 7 sertés, köztük 1 maglókoca, — 4 tyúk, 1 kakas, 20 csirke, 2 tojókacsa, 12 fiókacsa, 2 lúd, 12 liba.

3. *Szerszámok*. — 1 négykerekű szekér, 2 szán, 1 faeke, 1 borona, 1 fahenger, 1 cséphadaró s több apró földművelési eszköz, 6 zsák gabonának és lisztnek, 1 mérő (véka), 1 nagy hordozható cserényhombár a gabona tárolására, 2 ásó, 3 kapa, 1 kasza és sarló, 1 borsajtó, különféle faedények: csöbör, vödör, hordó a bornak, 1 járom, 2 fejsze.

A felszerelés összértékét Le Play 1206 pengőre teszi. Ki kell emelnünk — *Le Playtől függetlenül* — a vaseszközök aránytalanul magas árát: ásó 3 pengő 12 fillér, kasza és sarló 10 (!) pengő, stb.

¹ A nevek az eredeti franciában is így vannak írva.

² V. ö. I. kötet 303. 1.

³ Le Play frankban értékeli. A frankot mi a pengő egyénértékeseinek téve, átváltuk pengőre.

B) Házi fölszerelés.

1. *Bútorzat.* — 2 faágy az öregeknek, 2 kis ágy a gyermekeknek (priccs), 3 rend ágynemű (1—1 szalmazsákból, házivászon-tokba varrt tollas derékaljból s kartonhuzatos dunnából), 1 faasztal, 2 festett háttámos fapad (lóca), 2 festett karos faszék, 2 szalmaülékes szék, 2 kartalan faszék, 1 festett fa tálas a cifra edénynek, 1 nagy festett (tulipános) faláda, 1 álló festett fapalc a konyhaedénynek a konyhában, 1 konyhaasztal.

2. *Eszközök.* — 1 nagy kovácsolt vas serpenyő (4 pengő 20 fillér), 1 serpenyő paprikásfőzéshez, 9 mázos cseréplábas, 1 gyúródeszka, 5 nagy mázos cseréptál, 12 közönséges cseréptányér rózsaszín zománcdisszel, 3—3 mázos cserépbögre és csupor, 2 agyagkorsó és 4 közönséges boros palack, 6 magyarországi acélból való fanyelű kés (2 pengő 70 fillér!), 6 két ágú, fanyelű acélvilla, 4 nagy fakanál és 3 cinnezett vaskanál, 100 literes káposztás hordó, 1—1 vaslapát, parázscsüptető, görbevas, stb. tűzi szerszám, 1 tilló (faeszköz a kendertöréshez), 1 gereben, 1 guzsaly és 4 orsó, varráshoz való különféle tárgyak, 2 nyírágseprő, 1 cirokseprő, 1 fasúlyok, 2 balta.

3. *Ruhanemű.* — Ágy- és asztalnemű: lepedők, 6 abrosz, 12 szalvéta és házivászon-törő, — az egyszerű, olcsó keiméből készült, de kényelmes és előkelő szabású ruházat, még pedig

a) a gazdáé, *vasárnapló*, 1 báránybőr suba, 1 fémpitykés kék posztódolmány, 1 kék posztómellény, 1 szoros magyar, zsinóros, szegélyes magyar nadrág, 1 fekete pamutnyakkendő, 1 pár huszáros csizma, 1 fekete posztó kalap; *hétköznapló*, 1 ócska téli suba, 1 pirossal szegett, fehérposztó nyári szűr (kankó), 1 ócska posztómellény, 4 házivászonigatyá, 6 ing, kapca, 1 pár habdák (puha szárú csizma), 1 ócska posztókalap;

b) az asszonyé, *vasárnapló*, 1 félhosszu báránybőr felöltő télire, piros szegővel (ködmönke vagy tyurak), 1 kartonbélésű kék posztó ujjas télire, 1 karton vagy selyem pruszlik nyárra, 1 karton szoknya, 1 házivászon szoknya, 1 nyakba való kartonkendő, 1 pár piros vagy sárga csizma télire, 1 pár sarkos piros cipő nyárra, 2 pár kötött kék harisnya, gyapot vagy gyapjú, fejrevalóként 1 fehérbabos kék ikartonkendő az asszonynak, selyempántlika, hajbafonó (kendő nélkül) a lánynak; *hétköznapló*, az elviselt ünneplő holmi, 6 ing, 4 alszoknya, vegyesek;

c) az öregapa és a gyermekek ruházata hasonlít a házaspárhoz.

Mindezt pedig Le Play 610 pengőre értékeli.

Ismét ki kell emelnünk a vasárak drágaságát. Amikor 1 pár huszáros csizma 5 pengő 50 fillér, vagy 1 guzsaly és 4 orsó együtt 34 fillér, ugyanekkor egy serpenyő 4 pengő 20 fillér.

A család egész vagyona a $\frac{3}{4}$ telekkel együtt Le Play szerint 3870 pengőt ér, beleszámítva még a hajbafonó gyermeklányszalagot is.

A család tagjai különböző időt töltöttek munkában. Az öreg apa évente 114, az apa 270, az *anya* 325 (!), az idősebb fiú 187 napot dolgozott egy évben. Gazdasági és háztartási, tatarozási munkák, úrdolga és háziipar töltötték ki ezt az időt. Az anya munkájából 83 nap kendermunkára, 30 ruhakészítésre esett. Ezért a munkáért összes évi nyers keresetük volt 1179 pengő, amelyből 292 pengő volt a készpénz, 887 pengő a természetbeli kereset (hozadék, gyümölcs). Ebből kiadtak közterhekre kereken 100 pengőt, vallási célokra (párber, misemondatás) mintegy 10 pengőt, iskoláztatási célokra mintegy 5 pengőt, ruházatra és mosásra készpénzben 115 pengőt, természetben (a termelt kender feldolgozásával) 35 pengőt, mintegy 130 pengőt lakásra, bútorra, fűtésre, világításra fordítottak, a többit, mintegy 783 pengőt, melyből azonban már csak alig 20—30 pengő a készpénz, *felélték. Megtakarítani sem pénzben, sem természetben nem tudtak semmit. Kár- vagy életbiztosításra sem fordítottak semmit. Fejenként és naponként tehát 36 fillér esett egy-egy családtagra, az akkor egyébként meglehetősen magas gabonaárak mellett értékelve a terményeket, mint a család természetbeli keresetét.*

A zsellér és taksás helyzete még súlyosabb. Szerencse, hogy *jóllakni* nem az élelmiszerek ára szerint lehetett; mindegy volt, mi a termény ára, az élelmiszert természetben kapták.¹ Ez az előnye megvolt a *naturál gazdálkodásnak.*

Ilyen volt a helyzet országszerte. A földesúr helyzete sem volt sokkal különb. Az óriásbirtok ugyan önmagától hajtott óriás-jövedelmeket, hiszen a jobbágy saját érdekében önként is dolgozott és termelt, amit és amennyit tudott, hogy neki magának legyen, ami kell, minél több, termékeinek a földesurat illető tizede pe-

¹ A pénzbeli számítás ma is súlyos tévedésekre vezethet.

dig természetben is sokra ment. Akinek volt ezer telke, ami átlagosan 20 ezer katasztrális holdas birtoknak felel meg, az 2000 hold termését teljes egészében kapta anélkül, hogy, a beszedésen kívül csak a kis ujját kellett volna megmozdítania. Kapott ezenkívül évente legalább 52 ezer ingyen munkanapot a saját külön földjei művelésére vagy más munkák végzésére, — minden év Szent György és Szent Mihály napján 50—50 ezer dénár (= 5—500 aranyforint) készpénzt, — havonként 1000 csirkét, pünkösdkor és Szent Márton püspök napján 1000—1000 libát, illetve ludat és karácsony előtt legalább 100 hizott disznót,¹ hogy egyéb, kevésbé fontos szolgáltatásokat ne is említsünk. Olyan tömege ez készpénzen kívül a természetbeli bevételeknek, hogy egy ilyen bevételre jogosult földesúr nem érzett meg semmi szükségét. És az ezer telkes uradalom még a kisebbek közé tartozott. E töméntelen jövedelmet régebben ténylegesen, ez időben azonban már csak jogilag terhelte a hadviselési és egyéb közkötelesség, a *nobile officium*, a nemesi kötelezettség költsége. *Nobile officium* volt a közügyek intézése, a haza és benne a jobbágyság sorsának irányítása, érdekeik védelme, ami mind költséggel járt: résztvenni a közélet ügyeiben, eljárni megye- és országgyűlésekre díjtalanul, ott „reprezentálni”, utazás, szállás, élelmezés, érintkezés a többiekkel, mindez költséget igényelt. De e kiadásokból gyakorlatilag ez időben már alig terhelte még valami a földesúri bevételeket. 1809 óta nem vették igénybe a nemesség katonai tartozásait. A közéleti szereplést pénzzel, diurnummal,² és etetés-itatással megfizették (választásokon), a bőséges jövedelmek alig szolgáltak egyéb célt, mint gavallériát, többször pazarlást,³ leg-

¹ 1514:15—20. tcikkek.

² V. ö. Széchenyi I.: Stádium, A' házi pénztár 's országgyűlési költségeknél mindenkitől idom-szerinti viselése — fejezet, Akad. kiad., 1905., 176—198 l.

³ Gyakori anekdoták tükrözik ezt. Egy Eszterházit kineveztek testőrparancsnoknak: kifizette tisztjei adósságait, — gavalléria. Egy másik Eszterházi Angliában volt valakinél

általánosabban végnélküli tivornyákat, amint azt Jókai Mór különböző regényeiben¹ mesterien szemlélteti. Mit is tehetett volna mást a földesúr? Állatait még csak eladhatta, mert lábon elhajthatta őket vásárra, vevőhöz. De egyéb termékét, ha föl nem élte, el nem pazarolta, legfeljebb elvermelhette, eláshatta, elpincézhetette, ahol idővel elromlott, miután a közekedési viszonyok a szállítást, az elvitelt úgyszólván lehetetlenné tették.² Még legmagasabb társadalmi rétegünk is tehát a bő és jó konyhára, vendégeskedésre fektette a fősúlyt. Mindannak, ami a konyha céljait szolgálta, bőségében voltak. Ebből a bőségből folyik a „magyaros vendégszeretet”. A finomabb életmódot és élvezeteket, miket a műveltség szül és amelyek a szükségleteket növelik és változatosabbakká teszik, nem igen ismerték, nem is volt rá semmi vágyuk.

Középnemességünk, illetve köznemességünk, armálistáink sorsa azonban nem volt ily gondnélküli és egyszerű. A vagyonosabbak ugyan gazdasági erejükhöz mérten többé-kevésbé előkelő, legalább is kielégítő,

vendég. Társalgás közben valahogyan előkerült és elgurult egy arany; a házi gazda utána hajolt az asztal alá, hogy megkeresse. Eszterházi erre elővett egy ezerforintos bankjegyet, meggyújtotta és azzal világított a házigazdának az asztal alá. Egy másik főúr udvari bábra olyan díszmagyart varratott, melynek bélése egy drága Rafael (?)-kép vásznából készült. Stb. Persze, mindez anekdota, nem lehet tudni, mi igaz belőle, másokról is hírlik ugyanilyesmi. De ha nem igaz is, találó.

¹ Egy magyar nábob, Mire megvénülünk, stb. Más íróink is meg-megvillantatnak egy-egy *ténybeli* gazdasági képet előttünk. Már Vörösmarty Mihálynál találunk egy-egy nyomot, úgyszintén másik nagy epikusunknál, Arany Jánosnál is, — jobb prózairóink sem idegenek egyes gazdasági kérdésektől, de Jókai mintha tudatosan kihangsúlyozná a magyar társadalom e korbéli elkapitalizálódását. Vörösmartynál olvashatjuk:

Mit csinálnak Magyarhonba? Esznek, isznak és dalolnak ...
(Mit csinálunk? 1848.)

Vas Gereben legjobb regényei szembe állítják és összekötik a nemességet gazdasági kérdésekkel.

Herczeg Ferenc már kapitalista korbéli tivornyák ábrázolásában felülmúlhatatlan.

² 1841-ben még nem volt országutunk!

„vendégszerető” életet élhettek,¹ — egy részük értelmiségi pályára lépett: lett belőlük pap, ügyvéd, orvos, gazdasági és megyei tisztviselő, — más részük iparossá is vedlett: kocsmáros, mészáros, csizmadia, papucsos, szűrszabó, kékfestő, stb. lett, esetleg belépett valamely „nemes” ipari cégbe, — túlnyomó nagy részük azonban nem egyéb nemesi proletárságnál, törpebirtokos, sőt még az sem (armalista, akinek a nemesi levelén kívül egyebe nem volt). Körülbelül, — pontos adatok e tekintetben eddig nincsenek —, mintegy 600 ezerre tehető e korban a nemesség száma, az 1850-ben kerekén 11 millió 300 ezer főnyi lakosság mintegy 5%-ára, ebből legfeljebb 300 ezernyi főre tehető az a réteg, melynek életszívona egyenlő volt a módos parasztéval, vagy azt meghaladta.² A többi saját kezűleg, arca veritékével túrta, — a szó szoros értelmében túrta, mert faekével művelte³ — a földet, ha volt neki, — szalmafüdeses vályog-, vagy vertfalú házakban nyomorgott, éhezett és fázott és öltözete sem volt bizonygyébb, mint a paraszti gatyá.

Ebből a környezetből nehezen nőhetett ki a kapitalizmus, különösen a kartel bőség-fája. A jogi akadályokat lerombolták 1848—49 eseményei, törvényalkotásai. Az a nagy gazdasági és különösen birtokjogi átalakulás ugyan, mely különösen az urbériség megszüntetésével bekövetkezett, készületlenül találta és a fegyveres ellenállás elbukásával váratlanul érte a nemességet, illetve földbirtokosokat. Az ingyenes jobbágy-munkaerő és egyéb úrbéri bevételek elvesztése, a szabadságharc alatt elszenvedett veszteségek, a Kossuth-

¹ Többé-kevésbé találó volt rájuk is, hogy extra Hungáriám non est vita.

² A nemesség, különösen a kismemesség birtokviszonyai tekintetében adat nincs. Megbízható adatokat csak adóztatási célokból gyűjtöttek, s mivel a nemes adót nem fizetett, ha jobbágya nem volt, egyszerűen kihagyták az összeírásból.

³ 1871-ben összeírták a mezőgazdasági gépeket és munkaeszközöket a magyar állam egész területén, s még ekkor is az *ekéknek több mint fele*, 1 millió 110 ezer közül 579 ezer darab *faeke* volt.

féle bankjegyek megsemmisítéséből eredő károk és az általános, rájuk is kiterjesztett adózás terhei egyszerre szakadtak nyakukba. Kárpótlási, megváltási összegek lettek volna hivatva átsegíteni őket e kezdeti nehézségeken, de ezeket csak évek múlva folyósították, s addig kamatot sem élveztek járandóságaik után. Átmenetileg megmentették őket végső anyagi romlásuktól a magasabb gabonaárak, melyek Nyugat-Európa — és Ausztria — eliparosodása és népszaporulata, majd a krími háború, ennek előzményei és egyéb, a magyarságtól független körülmények,¹ különösen pedig az Osztrák Nemzeti Bank papírpénzének árfolyamcsökkenése² következtében alakultak ki. De mindez nem

¹ 1850 szept. 27.: osztrák kincstári jegyek kibocsátása, 1850 nov. 26.: feszültség Poroszországgal, 1854 márc. 28.: krími háború, 1854 szept. 18.: Ausztria megszállja a dunai fejedelemségeket, 1854 nov. 2.: az osztrák hadsereg hadilábon, stb.

² Az Osztrák Nemzeti Bank jegyeinek árfolyamcsökkenését az alábbi táblázat tünteti föl, az ezüstárakból kiszámítva.

100 ezüst forint ért bankjegyen:			
1848 febr. 22.	Forradalom Párisban	100	forintot
márc. 13.	„ Bécsben	101	„
„ 15.	„ Budapesten	101	„
„ 22	„ Velencében és az		
	első felelős magyar miniszterium kinevezése	101	„
ápr. 2.	Ezüstkiviteli tilalom	101.5	„
máj. 21.	Az Osztrák Nemzeti Bank a bankjegyek ezüstre beváltását 25 forintra korlátozta	108	„
„ 22.	Elrendelik a bankjegyek kényszerforgalmát	110	„
1849 márc. 7.	Kihirdetik az összbírodalmi alkotmányt	113	„
ápr. 14.	Magyarország köztársaság	114.5	„
szept. 22.	Világos	106.5	„
1850 „ 27.	Allamjegyeket bocsátanak ki	118.5	„
nov. 26.	Bonyodalom Poroszországgal	152	„
1854 márc. 28.	Kitör a krími háború	143.5	„
1856 „ 20	Párisi béke, az Osztrák Nemzeti Bank ismét korlátlanul beváltja a papírt ezüstre	101.5	„

változtatott azon a tényen, hogy a régi viszonyok megszűntek, a jövőben nem dolgozik ingyen a jobbágy, a nemesség magasabb értelmiségének kell megtalálnia a módokat arra, hogy amit elvesztett az átalakulásban, azt megszerezze egyéni tevékenységével: térjen át a pénzgazdálkodásra, árutermelésre, melynek viszont mellőzhetetlen tényezője a kereskedelmi forgalom és a közlekedés.

Ekkor már nem volt ismeretlen a vasút. A sárba ragadó előfogat helyére kezdett bevonulni az egyenletes vasvágányokon csattogva rohanó gőzvonat. Kezdeiteit láttuk. 1847-ben összesen 161 kilométer hosszúságú vasutaink voltak. 1848-ban ez csak 17 kilométerrel növekszik, 1849-ben nincs vasútépítés, Világos után tehát 178 kilométernyi vasutunk volt. Innen kezdve a fejlődés félévszázados menetét a következő táblázat tünteti fel:

	Az év folyamán megnyílt új vasutak hossza:	Az év végén üzemben volt összesen,	ebből kettős vágányú:
1849-ben	— km	178 km	—
1850 „	44 „	222 „	—
1851 „	134 „	356 „	—
1852 „	— „	356 „	—
1853 „	58 „	414 „	—
1854 „	65 „	479 „	—
1855 „	78 „	557 „	—
1856 „	101 „	658 „	—
1857 „	289 „	947 „	—
1858 „	305 „	1.252 „	—
1859 „	137 „	1.389 „	—

Ekkor leesett a gabona ára, következő évben, 1857-ben, gazdasági válság tört ki.

Velence 1848-ban, s azután még tizennyolc éven át Ausztriához tartozott, azért vettük föl a táblázatba az 1848 márc. 22.-i velencei forradalmat is, mely egyébként egybeesett az első felelős magyar minisztérium kinevezésének napjával.

A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara által 1873-ban közrebocsátott „Adalékok Magyarország nyersterményeinek ártörténetéhez” című nagy munka 231 s. köv. 1. közlik az ezüst árfolyamát a *pesti* piacon 1848-tól 1872-ig. Ezek az árfolyamok némileg eltérnek a fenti kimutatástól, de az eltérés csak számszerű, az arányok ugyanazok, a változási görbe is egyezik.

1860	-ban	227	km	1.616	km	—
1861	„	221	„	1.837	„	—
1862	„	75	„	1.912	„	—
1863	„	33	„	1.945	„	—
1864	„	—	„	1.945	„	—
1865	„	215	„	2.160	„	—
1866	„	—	„	2.160	„	—
1867	„	125	„	2.285	„	—
1868	„	348	„	2.633	„	34 km
1869	„	103	„	2.736	„	115 „
1870	„	731	„	3.477	„	115 „
1871	„	925	„	4.402	„	115 „
1872	„	973	„	5.375	„	146 „
1873	„	878	„	6.253	„	163 „
1874	„	169	„	6.422	„	164 „
1875	„	—	„	6.422	„	164 „
1876	„	282	„	6.704	„	164 „
1877	„	62	„	6.766	„	177 „
1878	„	138	„	6.904	„	187 „
1879	„	154	„	7.058	„	187 „
1880	„	20	„	7.078	„	187 „
1881	„	129	„	7.207	„	192 „
1882	„	580	„	7.787	„	233 „
1883	„	552	„	8.339	„	278 „
1884	„	375	„	8.714	„	335 „
1885	„	308	„	9.022	„	349 „
1886	„	329	„	9.351	„	349 „
1887	„	781	„	10.132	„	357 „
1888	„	263	„	10.395	„	593 „
1889	„	475	„	10.870	„	705 „
1890	„	376	„	11.246	„	721 „
1891	„	714	„	11.960	„	721 „
1892	„	185	„	12.140	„	721 „
1893	„	433	„	12.573	„	767 „
1894	„	564	„	13.137	„	767 „
1895	„	784	„	13.921	„	767 „
1896	„	952	„	14.873	„	767 „
1897	„	872	„	15.745	„	773 „
1898	„	617	„	16.362	„	827 „
1899	„	564	„	16.926	„	867 „
1900	„	744	„	17.710	„	990 „

Egyes esztendőök üres — vonallal jelzik, hogy abban az évben nem nyílt új vasút, 1849, 1852, 1864, 1866, 1875, — esetleg kisebb számokkal szerepelnek a fejlődés országútján: 1862 csak 75, — 1863 csak 33, — 1880 csak 20 kilométerrel. Mindezek a

tények fontos események jelzői. 1849 előtt forradalmak, 1852 előtt a porosz bonyodalmak, 1864 előtt a rendkívüli szárazság, 1866-ban a porosz háború, 1875 előtt a súlyos gazdasági válság, — 1862-ben és 63-ban a rendkívüli árvizek, 1880 előtt a boszniai hadjárat (okkupáció) akadályozta a vasútépítést. A vasút fejlődése tehát éppen úgy hű tükre a társadalmi eseményeknek és azok hatásainak, akár a szén. Épp oly fontos is, akár a szén. Ma már más szemmel bíráljuk a vasutak jelentőségét: nem csökkent ez a jelentőség ma sem, de a jelek szerint nem is emelkedik, hanem egy-ugyanazon magas színvonalon áll, stagnál. A világháborúig azonban nemcsak terjedelemben, de jelentőségben is egyre növekedett a vasút.

1909-ben haladta meg vasutaink hossza a 20 ezer, majd 1914-ben a 22 ezer kilométert, azután, az ország trianoni földarabolása miatt természetesen csökkent vasúti vonalaink száma mintegy $\frac{1}{3}$ részre, üzemi fejlődése ma már nem is annyira új vasútvonalak építésére van alapítva, miután az időközben, kivált a világháború után fellendült automobilizmus a vasutak üzleti politikáját új irányokba terelte.

1850-ben azonban még óriási vívmány minden kilométer új vasút. 1867 nyolc vasutvállalatot talált az abszolutizmus hagyatéka gyanánt, — köztük egy közúti, a Pesti Közúti Vaspálya-Társaságot —, számuk 1—2 év alatt több, mint húszra emelkedett (több mint 70 vasúti vonallal). A vasút ugyanis eredetileg engedélyezés alá esett magánvállalkozás volt, csak 1877 után kezdődött az államosítás, A világháború befejezésekor a Magyar Államvasutakon, Győr—Sopron—Ebenfurti vasúton, Mohács—Pécsi vasúton, a Szabadalmazott Pécs—Barcsi vasúton, a es. kir. szab. Kassa—Oderbergi vasúton, es. kir. szab. Déli Vaspálya Társaságon, szab. Osztrák Államvasút-Társaságon (Steg) és az Aradi és Csanádi Egyesült Vasutak részvénytársaságon kívül még 171 helyi érdekű vasúttársaság, 2 hegyi vasút és 19 közúti vasutvállalat működött.

Kartelszerű összefüggés kedvéért lássuk kivona-

tosan az 1867 utáni években működött néhány vállalat engedélyeseit és igazgatósági tagjait.

Az *Alföldi—Fiumei vasút* (Nagyvárad—Eszéki vonalrész) engedélyesei:

A Magyar Általános Hitelbank.

Az *Osztrák* (Creditanstalt für Handel und Gewerbe) Kereskedelmi és Ipari Hitelintézet.

A Darmstadti Kereskedelmi és Iparbank.

Haber Sámuel.

Károlyi György gr.

Károlyi Sándor gr.

Königswarter Mór lovag.

Rothschild Anselm báró.

Schey Frigyes.

Schnapper Antal.

S. M. Schosberger & Söhne (és Fiai).

Sina Simon báró.

Todesko Ármin Fiai.

Trefort Ágost.

Wodianer Albert.

Wodianer Mór báró.

Ezek az engedélyesek a következő igazgatóságot alakították:

Elnök: Károlyi György gróf.

Alelnök: Wodianer Béla.

Igazgatósági tagok: Csengery Antal, Fuchs R., Harkányi Károly miniszteri osztályfőnök a földművelés-, kereskedelem- és iparügyi minisztériumban, Károlyi Sándor gr., Kochmeister Firgyes, Königswarter M., Podmaniczky Frigyes br., Marx L., Lukács Antal, Pulszky Ferenc, Gerliczy B. báró, Tschoegel I., Schosberger Zsigmond, Herz György. (Rothschild — *bár engedélyes* — hiányzik!)

Arad—Temesvári vasút.

Alelnök: Weminger Vince.

Igazgatósági tagok: Házmán F., Schiefner Gy., Schnedár L, Tschoegel L, Kopp E., Blaskovits K.

Bánréve—Nádasdi vasút.

Tulajdonosa a: Rima—Muravölgyi vasművelő

egylet ózdi cég, a Rimamurány—Salgótarjáni Vasmű rt. előde.

Báttaszék—Dombóvár—Zákányi (duna—drávai) vasút.

Elnök: Perczel Béla.

Igazgatósági tagok: Cséry L., Fesztetits B. gr., Majthényi N., Somssich I. gr., Somssich L., Szi-tányi B.

Első Erdélyi Vasút.

Eredetileg Bécsben székelt. Onnan tette át székhelyét Budapestre 1871-ben. Elnöke: Chotek Ottó gr.

Alelnök: Haber Lajos br.

Igazgatósági tagok: Fürstenberg Miksa Egon herceg, Eötvös József br., Gögl János, Kochmeister Frigyes, Kendeffy Antal, Lónyay B., Marx Lajos lovag, Nopcsa Ferenc br., Reichenstein Ferenc br., Trefort Ágost, Várady Gábor, Wodianer Albert br., Weiss Károly.

Az *Eperjes—Tarnovi vasút* igazgatóságából történelmi az elnök Pejacevics Mór gr., Russ L, Fesztetits B. gr., Luka L. és Ráday Gedeon gr. személye.

A *Kassa—Oderbergi vasút* elnöke Vay Miklós báró, alelnöke Jussth József lovag, igazgatósági tagjai közül főlemtjük Larisch grófot, akinek rokoni kapcsolatai voltak az uralkodóházhoz, Falk Miksát, a királyné magyar tanítóját, Forgách Antal grófot, Fest Imrét, Földváry Miklóst és Trefort Agostont.

A *Magyar Állami Vasutak* alakult 1868-ban, első elnöke Fest Imre, igazgatóságából főlemtjük Wenninger Vilmos és Hyeronimy Károly nevét; első vezérigazgatója volt Toinay Lajos.

Magyar éjszakeleti vasút.

Elnök: Sennyey Pál báró.

Alelnök: Tisza Kálmán.

Igazgatóság: Forgách K. gr., Kiss Lajos, Lévay Henrik, az Első Magyar Általános Biztosító alapítója, Várady Gábor, stb.

Magyar keleti vasút.

Elnök: Vay Miklós báró.

Alelnök: Bánffy Albert báró.

Igazgatóságából nevek: Lévy Henrik, Várady Gábor, Zichy Ödön gr.

Magyar nyugati vasút.

Elnöke: Zichy Ede gr.

Alelnök: Fiáth Ferenc báró.

Igazgatóságából nevek: Harkányi Frigyes, Hoffmann Frigyes, Kautz Gyula, Mauthner Zsigmond, Todeskó H. báró, Ullmann Károly, ürményi P., Gorove A.

A *Mohács—Pécsi vasút* 1853-ban alakult, székhelye volt Bécs és Pécs, tulajdonosa az Első Duna-Gőzhajózási Társaság.

A *Pécs—Barcsi vasút*, elnöke volt előbb Majláth György, majd Harkányi Frigyes, alelnökei: Holl Albert és Korizmic László, igazgatósági tagjai egyebek közt Rothschild Anselm báró és Wodianer Mór báró.

A *Tiszavidéki vasúttársaság* igazgatóságában ott látjuk Szapáry Antal gr. elnöklete alatt Eszterházy Pál herceget, Kautz Gyulát, Schey Frigyes bárót, de különösen Zsedényi Edét, az Osztrák Nemzeti Bank volt igazgatósági tagját, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alakuló közgyűlésére a helytartótanács által küldött kormánybiztost, Wodianer Mór bárót és Orczy Albert bárót. A társaság előbbi elnöke: gr. Andrassy Gyula volt, aki politikai szereplése miatt távozott.

Működött hazánkban ekkor a tiszta *osztrák Államvasút-társaság* — Staats-Eisenbahn-Gesellschaft (Steg), mely később osztrák-magyarra változtatta cégét (vezetőségét nem); fölemlítése azért kellő, mert ez a tulajdonosa a resicai vasműveknek és e vidék szénbányáinak. Működött továbbá a *Déli Vaspálya-Társaság*, főreszvényesei a főhercegek és a Rothschildok, elnöke vásonykeői Zichy Ferenc gróf, minket nem érdeklő *osztrák* igazgatósági tagjai sorában ült Rothschild Anselm báró, *francia* igazgatósági tagjai közt Rothschild Alfonz báró, Rothschild James báró és Rothschild Lionel báró.

A magyar állam óriási áldozatokat vállalt avégből, hogy a magyar vasúti hálózat kiépüljön. A vasútvélla-

latok jelentékeny részének kamatbiztosítást nyújtott, vagyis kötelezte, hogy amennyiben netalán a vasút bizonyos legkisebb tőkekamatozásnak megfelelő hasznot nem hajtana a befektetett tőkék után, akkor a magyar állam a biztosított legkisebb százalékra ki fogja az osztalékot egészíteni. Nemcsak azért volt tehát jó üzlet a vasút, mert üzletileg tényleg jó egy-egy vasúti vállalat, hanem azért is, sőt főképpen azért, mert semmiféle kockázattal nem járt: az állam biztosította a hasznot, a kamatok előre megállapított legkisebb százalékát. Ebből a kamatbiztosításnak nevezett rendszerből később óriási zavarok és kellemetlenségek származtak, amelyek államháztartásunk megrendüléséhez,¹ majd a vasutak megváltásához, államosításához vezettek. Kezdetben azonban senki nem törődött, nem is törődhetett ezekkel a később bekövetkezett kellemetlenségekkel, egyrészt azért, mert azokat előre senki sem látta, — legalább is nincs rá adat, hogy látta volna —, e korban nemcsak nálunk, hanem külföldön is az állami kamatbiztosításra fektetett magán vasutak rend-

¹ Államháztartásunk e korbéli alakulását tünteti fel ez a táblázat: főlölsleg (+)

év	bevétel m i l l i ó f o r i n	kiadás	hiány (—) t o k b a n
1868	154.07	147.54	+ 6.53
1869	152.52	165.58	—13.06
1870	171.22	199.97	—28.75
1871	179.58	215.13	—35.55
1872	186.63	237.53	—50.90
1873	181.71	251.21	—69.50
1874	190.29	252.11	—61.82
1875	192.73	236.—	—43.27
1876	211.52	246.51	—34.99
1877	218.63	252.25	—33.62
1878	223.50	282.43	—58.93
1879	252.45	290.71	—38.26
			—468.65
			+6.53
			462.12

Az alkotmányos kor első 12 éve alatt millió forint az államháztartási hiány.

szere volt az uralkodó, — de másrészt a magyar kormány és törvényhozás adott helyzettel találta magát szemben: a kamatbiztosítási rendszert örökségül vette át az abszolút kormányoktól. Az első erdélyi és a kassai-oderbergi vasutak engedélye még az abszolút korszakban kelt s a hazai tapasztalat, a déli vasút, tiszavidéki vasút példája nagyobb veszélyt nem jósolt. Törvényhozásunk tehát egymás után engedélyezte kamatbiztosítás mellett a vasutakat: az alföld-fiumei, a magyarkeleti, a magyar-éjszakeleti, az I. magyar-gácsországi, az eperjes-tarnowi és a duna-drávai vasutat. A vasútra szükség volt és az állam nem riadt vissza áldozatoktól sem, hogy a vasúthálózat kiépítését, akár kamatbiztosítás árán is biztosítsa. A biztosított kamatokat viszont az engedélyesek vitték el. Ezt az üzletet: a vasúti engedélyt, mindenki, akinek némi összeköttetése volt, igyekezett megszerezni. Ennek következtében nem tartották meg a helyes sorrendet, s a vasutak engedélyezését és kiépítését rendszertelenség, kapkodás jellemzi. A rendszertelenség sokszor azzal a következménnyel járt, hogy oly vidékeken is vezettek keresztül vasutat, amelyek gazdasági elmaradottságuknál fogva nem táplálták eléggé a forgalmat, s nem egyszer a drágán épült vasutak még az üzleti költségeket sem fedezték. Ha ez tervszerűen, azzal a szándékkal történt volna, hogy a vasút nyomán virágozzák fel a vidék: semmi kifogást emelni nem lehetne az ilyen vasútépítés ellen. De ily tudatosságra semmi adat.¹ Egyszerű és kézenfekvő adottságnak csupán a nyereségvágyból fakadt rendszertelenség mutatkozik: a biztos haszon, az államilag biztosított busás jövedelem végett minden áron és bárhová szóló vasútépítési engedélyhez jutni!²

¹ Kivéve Baross Gábort, aki a versenyvasutak kiépítése után azok jövedelmezőségét is igyekezett kereskedelmi és egyéb megbízatásokkal biztosítani. Például ő propagálta és meg-megbízottja útján nagyszabású déligyümölcs: narancs, stb. importot szerveztetett.

² A rendszertelenség közepette is találni azonban bizonyos negatív rendszert: olyan vasút nem épülhetett, mely a magyar ipart és kereskedelmet az osztrák hátrányára fejleszt-

Amihez még egy egyszersmindenkorra szóló tetemes vagyonszerzési lehetőség is járult. Mindezek a vasutak ugyanis roppant költségesen épültek. Még oly vasút is, minő az alföld-fiumei, mely csaknem egész hosszában sík területen fut végig, *kilométerenként több mint 100 ezer forintba, pengőben: több mint 250 ezer arany-pengőbe került*, vagyis méterenként 250 pengőbe. Mikor a kamatbiztosítási rendszert az állam az egyre szaporodó államháztartási hiányok, költségvetési deficitek elviselhetetlen súlya miatt az 1870-es évek második felében megszüntette, a vasútépítési és fölszerelési költség egyszerre lecsökkent kilométerenként 17 ezer forintra, vagyis körülbelül 40 ezer aranypengőre, — később még kevesebbre —, anélkül, hogy ennek bármiféle oka mutatkozott volna. Nyilvánvaló tehát, hogy kilométerenként 83 ezer forint jogtalan különbözet jelentkezett az államkincstár terhére. A biztosított kamatokat az állam természetesen e különbözet után is fizette. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület ugyan már 1865 elején behatóan tárgyalta az „olcsó” vasút kérdését és javaslatokat tett, de senki sem hallgatott rá. „A mámor, mely csakhamar¹ elfogta nemzetünket és a kor egész iránya, nem kedvezett a takarékoskodásnak”, — írja dr. Vargha Gyula „A magyar hitelügy és hitelintézetek története” című remekművében.² „Az állam rendkívül magas beruházási tőke után biztosította a tisztajövedelmet; a vasutak építése és fölszerelése azonban még a befektetett roppant összegek dacára is nagyon hiányosan történt, s az államnak újabb és újabb beruházási kölcsönökről kellett gondoskodnia, hogy a kamatbiztosítást élvező vasutakat forgalomképes állapotba helyezze. A vasútépítést igen

hette volna. Így például még a katonai érdekek elhanyagolásával sem épült vasúthálózat Bukovina felé. Csernovitzba Budapestről csak Lembergen át lehetett utazni. Ugyanezt észlelni székelyföldön, stb.

¹ 1867 miatt,

² 350. lap. Itteni anyagunk főbb részeit e műből merítettük.

megdrágította, hogy drága volt a vas, drága volt a tőke, drága a munkaerő (?) *de része volt ebben a hirtelen gazdagodni vágyásnak is*, mely az alapításoknál gyakran a közérdek kizsákmányolására vezetett,” — írja tovább dr. Vargha Gyula, a statisztikai hivatalnak itt idézett műve írásakor, 1896-ban aligazgatója.

„Vasúthálózatunk”, — folytatja — „az akkori viszonyokhoz képest így is tekintélyesnek mondható; hogy közgazdasági érdekeinket mégsem szolgálta eléggé, annak okát nemcsak hálózatunk rendszertelenségének, hanem az abszolút korszakból fenmaradt nagy vasutársulatok, az osztrák államvaspálya és a déli vasút ellenséges forgalmi politikájának róhatjuk fel. *Ezek a nagy pénzhatalmak által támogatott vállalatok államot képeztek az államban.* Különösen érthető volt ez a nagy pénzügyi válság² után, midőn *a hatalmas pénzkirályok szinte packáztak a meggyengült, súlyát vesztett magyar állammal.* Csak később ... a nagy eréllyel és ügyességgel keresztülvitt államosítás törte meg... ellenállásukat.”

Az 1860-as évek végén és az 1870-es évek elején azonban államosításról még szó sem volt. A tőke, a pénz tehát tódult, ömlött új vasutak építéséhez. A vasutak igazgatóságában és engedélyesei sorában a Rothschildokon kívül ott találjuk, mint az igazgatóságok összeállítása mutatja, Magyarország akkori közgazdasági és politikai vezetőit gróf Forgács Antaltól Falk Miksáig, az „iparosig”, aki a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara *ipari* szakosztály-vezetőségének volt a tagja. Bárhol érintjük a vasutakat, sehol sem hiányoznak a — Rothschildok; épp úgy, mint a szén- és vas-

¹ Ez nyilván téves. Adataink szerint a legmagasabb napszám 2 forint volt, de voltak 30—50 krajcáros napszámok is. Mai pénzben kifejezve: 80 fillértől 4 pengő 80 fillérig terjedtek a napszámok. A vasútépítési költség kilométerenkénti 83 ezer forint többletéből tehát 2 forintjával 41.500 napszám kerülhetett ki, ami annyit jelent, hogy 100 munkás másféléven át készített volna el 1 km vasútvonalat.

² 1873.

üzletnél sem hiányoztak. Azt hisszük, hogy Wodianer Sámuel, vagy Trefort Ágoston, avagy Csengery Antal áll előttünk, netalán Tisza Kálmán — és kiderül, hogy tévedtünk: minden név alatt Rothschild jelentkezik.

A Rothschildoknak az uralkodóházhoz és az államhoz való viszonya csak homályosan és gyéren van felderítve. Itt minket csak annyi érdekel, hogy az uralkodóház, a magyar király családja és a Rothschildok kölcsönösen támogatták egymást. A Rothschildok pénzügyi téren tevékenykedtek és nyújtottak támogatást, az uralkodóház a maga katonai és közjogi hatalmával biztosította viszont a Rothschild háznak a támogatás ellenértékét. 1848—49 után nem Bach, Schwarzenberg herceg, vagy Brück báró pénzügyminiszter volt az abszolutizmus igazi támasza, hanem Rothschild, aki még az árvíz-kölcsönben és a Lánchid-társaságban is résztvett, hogy ott legyen a legkisebb üzletben is, nem azért, mert üzlet, — őt valójában csak nagy üzlet érdekelte —, hanem ellenőrzésképpen: nála nélkül semmi ne történhessen. Rothschild pénze irányította az egész „magyar” közgazdasági életet. Az ő akarata, a személytelen Rothschildé, a Rothschild családé volt az az alaktalan pénzkartel, mely egész életünket behálózta. Ez az alaktalan pénzkartel irányította a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank magatartását a veszélyes időkben, megszerezte a szenet, a vasat, a vasutakat, az egész magyar pénzügyi szervezetet, *megakadályozta a magyar ipar kifejlődését* és ezzel megakadályozta erős és egységes magyar nemzeti állam kialakulását, Rákosi Jenő álmát: a harmincmillió magyart. Közmegegyőződés, hogy a kapitalizmus kora Magyarország eddigi történetének legfényesebb kora. Ez talán igaz is. A multakról teljes képünk nincsen, a török hódoltság utáni kor pedig gyászos képpel végződik: puszta és rom mindenütt. Ehhez képest a kapitalizmus kora kétségtelenül fény és ragyogás. *Nemzetközi viszonylatban azonban, valamint a XVIII. században és a XIX. század első felében észlelt fejlődéshez képest — hanyatlás.* Nemcsak Magyarország lendült

fel ugyanis, hanem 1850-től kezdve minden nép, amely *cselekvő* részese volt a kapitalista tevékenységnek (nem gyarmati kizsákmányoltja, bár például India is nagyot fejlődött). Tízmillió lakosa egyidőben volt Angliának és Magyarországnak. Száz év alatt Anglia lakossága megnégyszereződött, Magyarorszáé csak megkétszereződött. A népesség rohamos és a történelemben előbb soha nem észlelt arányú általános szaporodása¹ szoros összefüggésben áll az ipari termeléssel és a mezőgazdasági többtermeléssel. A mezőgazdaságban felesleges népesség az iparban helyezkedett el. *Ez nálunk lehetetlen volt.* A mezőgazdasági technika nem igényelt több munkaerőt, a feleslegessé vált munkaerő ennélfogva vagy elpusztult, — *a magyar nép halálozási arányszáma egyike a legmagasabbnak,*²

¹ Báró Láng Lajos: A statisztika története című munkájának 280. lapján érdekes összehasonlító táblázatot közöl Európa államai népességének fejlődéséről 1800-tól 1900-ig terjedő idő tekintetében tíz évi átlagokban. Ugyané mű 350. és 351. lapjai közé iktatott ábrázolás szintén érdekes összehasonlításokra ad alkalmat.

² „Az első ijesztő kép, amely megállít bennünket halálozási számok s halálozások vizsgálatánál, a csecsemő- és gyermekhalandóság nagysága. Az élveszülötteknek mintegy harmadrésze, halottjainknak közel fele a 7 évnél fiatalabbak sorából kerül ki, s az újszülötteknek egyötöde nem éri meg az egy esztendőt sem. Egész Európában csak Oroszország csecsemőhalálózása nagyobb valamivel, mint a miénk; egyes Balkán-államok arányai már jóval kedvezőbbek, a Nyugat és Észak államai pedig szinte elérhetetlennek látszó messzeségben járnak előttünk e tekintetben.” *Buday László: Népünk halandósági viszonyai* 9. lap. Hasonló módon folytatódik az idősebbekről is a szörnyű kép. — „Hazánk a kedvezőtlen halandóságú államok közé tartozik, s mindjárt Oroszország s néhány Balkánállam után sorakozik. Az irányzat azonban kedvező s 1880-tól kezdve, amikor még 33% volt, állandó és elég erős javulás észlelhető. Ezer lélekre esett halálozás:

Év	Magyar ország	Horv.—Szlav. ország	Magyar birodalom
1881—1885	33.3	31.7	33.1
1886—1890	32.3	30.6	32.1
1891—1895	31.6	33.7	31.8
1896—1900	27.6	29.9	27.9

— vagy kivándorolt. Magyarország aránylag vezető szerepet játszott a kivándorló államok között. Külön törvényt kellett hozni a kivándorlás szabályozására. Évi kétszázezer családfő hagyta el a XX. század elején hazánkat. Legalább két, de esetleg több millió körül jár az összes nyilvántartott kivándorolt családfők száma. Körülbelül ugyanennyire tehető a kiszököttek száma, akik útlevél nélkül távoztak, vagy ha útlevéllel is, de kivándorlási szándékuk bejelentése nélkül, tehát nem mint kivándorlók, mentek a világ minden tájára, leginkább Amerikába, ahol megtalálták azt a megélhetést, amelyet hazájuk nem tudott nyújtani nekik.¹ A hivatalos kimutatások' ugyan lényegesen kevesebbre teszik a világon szétszórt magyarokat tiz, vagy éppen húsz milliónál, amennyi nálunk hiányzik az angliai fejlődéshez arányítva, de erről a kérdésről nem készíthető megbízható kimutatás. A közönséges tapasztalatra vagyunk utalva csupán, amely öttagú családokban számít, amely számmal tehát a kivándorlók számának felét kell megszorozni. Igaz, hogy ezek a magyarok részben idegen ajkúak voltak, részben pedig

1901—1905	26,2	27,7	26,4
1906—1910	24,9	26,1	25,1
1910	23,4	24,7	23,5
1911	24,8	26,4	25,1%

Illyefalvi Vitéz Géza: Magyarország statisztikája, 1913.

— 139. lap. — V. ö. még különösen Pezenhoffer. A.: A demográfiai viszonyok, stb.

¹ Csak a tengeri kikötőkön át kivándorolt

1885—1890-ben	25.723
1891—1895-ben	25.006
1896—1900-ban	32.056
1901—1905-ben	110.187
1906-ban	178.170
1907-ben	209.169

Vitéz: i. m. 163. lap. — Ekkor állami közbelépés folytán a kikötőkön át folyt kivándorlás valamennyit csökkent. — „Hazánknak némely európai államénál kisebb tényleges szaporodását a 70-es évektől megindult, s 1908-tól eltekintve, folyton fokozódó nagy kivándorlás okozza.” U. o. 159. lap. — Utolsó években 3.3%-ra, tehát évi 600 ezer főre teszi a kivándorlók valóságos számát. .

beolvadtak abba a népbe, mely őket magyar hazájuk helyett befogadta. Mégis a Magyarok Világszövetségének adatai szerint fel kell tenni, hogy 4—5 millió magyar él így is világszerte szétszórva, akiknek ősei, vagy akik maguk, ha Magyarországon maradhattak volna, legalább kétszer annyival, 8—10 millióval szaporították volna magyarságunk számát.

A nemzeti államok kialakulása szintén szoros összefüggésben áll a kapitalizmussal, illetve a kapitalista nagyiparral. Nemzet alatt ma egynyelvű népet szokás érteni. Ez téves értelmezés, de általános — és a történetíró nem térhet el az általánosan elfogadott fogalomtartalomtól. Nemzetállam tehát egynyelvű nép általa. Jelmondat, hogy nyelvében él a nemzet. Az egynyelvű nemzetállamok pedig a nagy ipartelepek műhelyeiben kereshetik legbiztosabb támaszaikat. Ahol sok munkás dolgozik együtt, ott ki kell alakulnia egységes nyelvnek. Ez a magyarázata, hogy Magyarországvárosai elmagyarosodtak, a nemzetiségek az elhanyagoltabb vidéken találták meg tömegeiket. Iparunk fejletlensége nemcsak a kivándorlást mozdította elő, hanem maradni kényszerítette vidéken a nyomorban és nyelvi elszigeteltségben vergődő embert, aki csak azt látta, hogy a *magyar* város fényben és pompában él, míg neki, — hitte — bizonyára a nyelve, nemzetisége miatt: sínylődni kell. Faluja határai közé szorító nyomorúságában nem látta, hogy magyar testvére is éppen úgy, vagy még jobban szenved. Amit Scotus Viator nemzetiségi sérelemnek hirdetett, az nem volt más, mint az ipar hiánya, aminélfogva nem jutott mindenkinek elegendő kenyér. Ez volt égető nemzetiségi kérdéseink legkínzóbb oka: megszűnt a lehetősége annak, hogy kenyeret adjunk nekik. Az ország szentistváni soknyelvűsége csak akkor erő, ha minden nyelvre kenyér is jut.

Így maradtunk mi fejlődésben Anglia és egész Nyugat-Európa mögött, nemzetiségeink izzó gyűlölködése közepette, akik azt hitték, vagy akikkel azt hittették el, hogy mi zsákmányoljuk ki őket, pedig mi is

csak áldozatok voltunk — és vagyunk —, áldozatai annak a szervezetnek, amely magán jogilag, észrevétlenül kötött gúzsba bennünket. „Azon láncokat, melyekkel a múlt századokból származó kiváltságok a szabad fejlődés erejét megfékezték, ketté törték nem azok, akik általuk szenvedtek, hanem inkább azok, akik belőlük csak előnyt húztak,” — írja a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara 1873-ban.¹ De ugyanezek a lánctörők nem vették észre, hogy miközben népükről, jobbágyaikról ők a régi láncokat letördelték, a modern kapitalizmus legszintelenebb, legmegfoghatatlanabb, legláthatatlanabb terméke, a Rothschildok akaratára által irányított alakatlan pénzkartel új, veszélyes kötelékekkel az ő tagjaikat bénította meg a fölszabadítottak, helyesebben: szabadjára engedettek tagjaival együtt. A Rothschild-érdekeltség, melynek televényében később más kisebbszerű részkarterek is felburjánoztak, a magyar tulajdonjognak római jogi, tehát kapitalista tulajdonná történt átalakulásával megszerezte pénzügyi és egyéb nyílt és titkos pénzügyi szervei útján, vagy magához hasonló, részben alakatlan kartelbe tömörítette a szén-, vas- és közlekedési vállalatokat, vagyis a modern kapitalista termelés legfőbb három tényezőjét és e helyzet kihasználásával az osztrák ipar javára irányította egész gazdasági életünket. *Itt a rffjar gyarázata a szénárban észlelt rendellenességnek.* Ennek az érdekeltségnek működése szabja meg egész kapitalista korbéli történelmünket. Mária Terézia és II. József osztrák iparpolitikája Rothschild-érdekeltségbe toroklott. Minden e körül forog. Kézszelhető bizonyítéka ennek a személyi kapcsolatokon, túl egyebek közt a — tőzsde.

Szűkre szabott terünk nem engedi meg, hogy a tőzsde árfolyamainak történetével tüzetesebben foglalkozzunk. Ez az árfolyamtörténet ugyanazokat a jelenségeket tünteti fel, amit a széntermelésnél, vasútépítésnél is észleltünk: nevezetesen összefüggés észlel-

¹ Ártörténet, előszó.

hető egyes történelmi események, valamint a széntermelés, vasútépítés és a tőzsde árfolyamai között. *Ezek az összefüggések azonban soha nincsenek közönséges belpolitikai, parlamenti, választási eseményekkel kapcsolatban.* A mi közéletünk állandóan a parlamenti életet és a közjogi kérdéseket tartotta és tartja az állami élet középpontjának. Viharzott a parlament és utca: a tőzsde változatlan. Megbukott harminc éves uralom után a liberális párt: a tőzsde változatlan. Ellenben megfordítva, a tőzsdén majdnem szabályos évhetekben (1856, 1863, 1869, 1873, stb.) jelentkeztek gazdasági válságok: azok nyomában feljajdult egész közéletünk és parlamentünk. Törvényhozásunk siet tőle telhetőleg orvosolni a bajokat, amelyeket lényegileg soha nem ismert, vagy legalább nem akart ismerni. Csak ha gazdasági, *komoly* gazdasági kezdeményezés történt a törvényhozásnál, akkor reagált a tőzsde, — egy-egy kisebb-nagyobb válsággal.

A gazdasági válságok rendszerint váratlanul törttek ránk és nem voltak helyi jellegűek. Legtöbb válság nemzetközi jellegű volt, végigpusztított legalább néhány európai államot, esetleg egész Európát, de sok esetben más világrészekbe is átterjedt, világos jelül annak, hogy látszólag nem nemzeti, hanem nemzetközi okai voltak e válságoknak, bár egyes nemzetek egyes tagjai érezték meg következményeiket. Így a mi nemzetünk tagjai is. Ámde miként kapcsolódtunk mi nemzetközi viszonyokba? Csenevész iparunk nemhogy nemzetközi viszonylatokban nem tett számot, de még a hazai szükséglet kielégítésére sem volt alkalmas. Csak mezőgazdasági ország voltunk. Mezőgazdaságunk sem tudta azonban válság esetén terményeit eladni. A válságok következtében megcsökkent azoknak a nemzeteknek fogyasztóképesége, amelyek magyar mezőgazdasági terményekkel táplálkoztak, vagy iparukhoz magyar mezőgazdasági nyersanyagot, például gyapjút használtak. Mezőgazdaságunk érezte tehát elsősorban a válságokat. Nagyon érdekesen lehet ezt a búza és egyéb termények áralakulásán tanulmányozni. Mint-

hogy pedig a mezőgazdasági árut a kereskedelem közvetítette, így másodsorban megérezte a válságot a kereskedelem is, amelyen keresztül a válság hatott. A válság végigpusztított az országon és hullottak a vállalatok, buktak a „spekulánsok”, kiknek megmentését senki sem követelte. Hogy e spekulánsok között mennyi volt a valóban spekuláns és mennyi az álspekuláns, aki csak annyiban volt „spekuláns”, hogy nem tartozott a Rothschild-érdekeltséghez, azt senki sem vizsgálta. A történelem azonban kénytelen megállapítani, hogy *egyetlen Rothschild-érdekeltségű vállalat sem akadt a spekuláns, megbukott vállalatok között*, azokat nem érintette a válság, azok, mérlegeik szerint, állandóan megfelelő nyereséggel dolgoztak és fejlődtek, gyarapodtak. Szinte úgy látszik, mintha a válság egyenesen a Rothschild érdekeltség javára és kedvéért tört volna ki, hogy letarolja a netalán függetlenül sarjazni kezdő vállalatokat, *önkéntelenül felmerül az a gondolat, hogy a válságok felidézésében része volt a Rothschild-érdekeltségnek*. Erre különleges adalékkal szolgál az 1873: XXVI. törvényünk keletkezésének története. Azért csak „törvénykeletkezési” történet, mert a törvény létrejött ugyan, testet azonban nem öltött, hanem pusztán terv maradt törvény alakjában is — a válságok miatt. A törvény a „magyar leszámítoló és kereskedelmi bankról” intézkedik.¹ A törvényjavaslatot hosszas, évekig tartó, tárgyalások után 1873 március 26-án nyújtotta be a képviselőházhoz Kerkápoly Károly pénzügyminiszter. A javaslat benyújtásának oka az volt, hogy az 1867-iki kiegyezés a pénz- és bankügy terén nem

¹ Össze nem tévesztendő a Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bankkal, melyet egyéni cég formájában 1829-ben Malvieux C. J. bankár alapított, aki maga is igazgatósági tagja volt a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknak, majd 1849 után bankháza gazdát cserélt és 1869-ben átalakult részvénytársasággá Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank céggel. Bár szereplő személyei szerint a Kereskedelmi Bankkal van történelmileg szoros kapcsolatban, a compassok szerint mégis kifejezetten — Rothschild-érdekeltség.

hozott gyökeres megoldást. Az 1867:XVI. törvény ugyan, az „osztrák értéket” jogilag közösnek és így magyarnak is elismerte, s kimondotta, hogy az osztrák érték netalán jövőben történő megváltoztatása csak közös szabályozás és azonos elvek alapján történhetik. A *pénzrendszer* közössége tehát biztosítva volt. Az osztrák érték 1858-ban lépett életbe és az ezüst valután nyugodott; sulyegysége volt a pénzverdési font, melyből 45 ezüst forintot, később 90 aranyértékű koronát vertek, 1 osztrák értékű forint mai értéke tehát 2 aranypengő 32 fillér. Ámde bár Magyarország az „osztrák értéket”, mint pénzlábat törvényesítette, az Osztrák Nemzeti Bank bankjegykibocsátási szabádmát, mely Ausztriában számára 1876-ig volt biztosítva, nem ismerte el és így Magyarországon csak tényleges állapot volt az, hogy az Osztrák Nemzeti Bank bankjegyei forgalomban voltak, mint bármely más állam pénzjegyei is. Magyarországnak jogilag módja volt külön jegybank felállítása. A magyar kormány mégis a kiegyezés lázában a külön jegybank felállítását elmulasztotta. Lónyay Menyhért magyar és báró Becke Ferenc osztrák pénzügyminiszterek ugyanis Vöslauban 1867 szeptember 12-én *jegyzőkönyvi* megállapodásra léptek, melynek 10. pontja szerint mindaddig, míg a monarchia mindkét felerésze egyértelmű megállapodás útján az osztrák birodalom bankjegyügyében új, törvényes határozatokat nem hozand, kötelezte magát a magyar királyi minisztérium, hogy Magyarországon jegybankot állítani nem enged és az Osztrák Nemzeti Bank jegyeinek kényszerforgalmát azonkép, mint az állam jegyekét,¹ valamint azoknak minden közpénztárnál leendő elfogadását, úgy mint eddig, fönn tartja, de annak határozott kikötése mellett, hogy a nemzeti bank *köteleztessék* (!) arra, hogy Magyarországon annyi fiókbankot fog állítani, amennyit a magyar minisztérium szükségesnek tartand, s ezeket a kereskedelmi forgalom igényeinek megfelelő dotációval

¹ Osztrák „összbirodalmi”, vagyis abszolút korbéli államjegyekről volt szó.

ellátja, továbbá alapszabályait oda fogja módosítani, hogy jogosítva legyen a birodalom mindkét fele részének értékpapírjaira, valamint egyéb szilárd hitelű s börzén jegyzett értékpapírokra is kölcsönt adni.

Az alig elismert teljes magyar függetlenség eszméjével ez az egyezmény kétségtelenül ellentétben állott. A bankjegy- és jegybank-ügy ugyanis kizárólagos nem közös magyar belügy volt, s így a rávonatkozólag bármely más állammal kötendő egyezményt nemzetközi ügynek kellett tekinteni, még magyar-osztrák vonatkozásban is, tehát nem lehetett volna egyszerű miniszterközi jegyzőkönyvvel, hanem, ha netalán az Ausztriával szemben szokásba vett egyszerűbb formalitások mellett, mégis csak legalább két egybehangzó törvény meghozatala útján létesített nemzetközi szerződéssel kötni rávonatkozólag megállapodást. Jellemzője egyébként a jegyzőkönyvnek, hogy csak a kereskedelmi forgalom hitelgéneinek kielégítéséről kíván gondoskodni és egy fontos jogot, annak megállapítását, hogy mely értékpapírra lehet kölcsönt adni, a börzére (más szóval: tőzsde) bízta. Ebből azonban talán nem történt volna semmi baj. A magyar kormánynak nem okozott nehézségeket, — senki sem vonta a törvénytelen megállapodásért felelősségre —, hogy a megállapodásnak eleget tegyen. Ellenben megtagadta annak végrehajtását az Osztrák Nemzeti Bank.

Az Osztrák Nemzeti Bank kijelentette, hogy neki az egyezményről hivatalosan nem volt tudomása, azt magára nézve kötelezőnek el nem ismeri és nem hajlandó Magyarországon sem fiókokat állítani, sem azokat megfelelő ellátmánnyal (dotációval¹) felszerelni, sőt követelte szabadalmának Magyarországra történő föltétel nélküli elismerését és 80 millió forint állami adósság vállalását. Ennek a 80 milliós adósságnak eredete az, hogy még az „összmonarchia”, vagyis az

¹ Juttatmány, illetmény, ellátmány, bizonyos célra rendelt összeg. Nincs a szóra elfogadott köznyelvi megfelelő egyenértékes. Legmegfelelőbbnek látszik az „ellátmány”. V. ö. 260. lap² jegyzetét.

abszolutizmus korában több százmillió forint kölcsönt vettek fel az „összbirodalmi” kormányok az Osztrák Nemzeti Banktól egyebek között azzal a kikötéssel, hogy ebből a kölcsönből 80 millió forintot a bankszabadság fennállásáig nem tartoznak visszafizetni. A 80 millió forintot meghaladó összeget azután nagyjából vissza is fizették az abszolút összbirodalmi kormányok, 20—30 millió forint kivételével. A 80 millió forint megfizetésére azonban 1876-ig, mikor a bankszabadság lejárandó volt, az Osztrák Nemzeti Bank várni tartozott és akkor is csak az osztrák kormánytól követelhetette a fizetést. A bank tehát azt követelte, hogy a magyar kormány is vállalja ezt a 80 millió forintot. Különben azzal fenyegetőzött, hogy *Magyarországtól teljesen megvonja a hitelt*, nemhogy új fiókokat nyisson és az addiginál nagyobb összegű ellátmányt adjon. A magyar pénzügyminiszter nem ijedt meg, hanem önálló magyar jegybank felállítását helyezte kilátásba, amit a közvélemény is egyre követelt. Erre 1869-ben — hirtelen és váratlanul — válság tört ki. Csak börzeválság. Figyelmeztetőül és ízelítőül. Vargha Gyula szerint „a válság a bécsi börze-deroute hullámgyűrűjeként terjedt hozzánk”¹ s jórészt megmaradt a budapesti tőzsde keretei között. A budapesti tőzsdén jegyzett hazai részvények árcsökkenését 25—30 millió forintra becsülték. „Sok vagyon semmisült meg ekkor *anélkül, hogy a nemzeti vagyon is csökkent volna vele*”² jegyzi meg Vargha, valódi képét mutatván meg ezzel a tőzsdei spekuláció és a nemzeti vagyon összefüggésének: nem mind vagyon és érték, ami a tőzsdén annak látszik. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara azt mutatta ki, hogy kereskedelmi válság nem volt, csak börzei válság, mely némileg azonban az ipart is érintette, amennyiben, azok az iparvállalatok, melyek nagyobbmértvű hitelre voltak utalva, meginogtak. Hogy a bécsi börze válság hozzánk áttérjedhetett, azt Vargha

¹ I. m. 371. lap.

² U. o. 373. lap.

azzal magyarázza, hogy az 1869. évi gyöngé termék miatt azok az üzletemberek, kik az élénk forgalmú 1868. évben roppant arányokat öltött terménykereskedésben hálás tért találtak, a terményüzlet ellanyhulásával, heverő tőkéik és tevékenységük számára új tért kerestek. Börzespekulációra vetették magukat. Az üzérkedés, mint minden járvány, ragadós természetű: csakhamar széles körökben elterjedt. Hogy az üzérkedést minél inkább fokozzák, nagy mértékben megindult az úgynevezett *koszt-üzlet*. (Akik átélték a világháború utáni tőzsdéi spekulációs kort, azoknak nem kell magyarázni, mi az a kosztüzlet; de utalni kell arra, hogy a történelem csakugyan az élet mestere, az új, korunkbeli kosztüzletnek ősei vannak.) A pénzügyintézetek, melyekhez az 1867-ben megindult pénzbőség miatt ömlött a pénz, az elhelyezést kereső pénzt nem tudták maguktól távoltartani, s gondot okozott nekik a pénz kihelyezése, ezek a pénzügyintézetek nemhogy visszaszorítani igyekeztek volna a kosztüzletes spekulációt, hanem még maguk élesztették. így aztán, mihelyt beállott a bécsi krach, a budapesti kártyavár is halomra dőlt.

Vargha Gyulának ez a véleménye. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamarának, úgyszintén a magyar pénzügyminiszternek is más véleménye volt. A Kamara a magyar kormányhoz intézett emlékiratában a válság főokát abban találja meg, hogy a „monarchiának *csak egy jegybankja van*, amely nincs elég tekintettel Magyarország gazdasági érdekeire”. A pénzügyminiszter pedig az 1873:XXVI. törvény javaslatát azzal az indokolással terjesztette be a törvényhozás elé, hogy Magyarország kereskedelmi és iparos osztálya régen érzi egy kizárólag a kereskedelem és ipar céljainak szolgáló nagyszabású pénzügyintézet hiányát, mert vállalataink legnagyobb része nem rendelkezik kellő mérvben a szükséges üzleti tőkével. A vállalkozó rendelkezésére álló tőke legtöbb esetben alig elégséges a vállalat megindítására. Az üzlet folytatásához megkívánható pénzerő a legtöbbször egészen, vagy részben

hiányzik, beszerzése hitel igénybevétele által lévén tervezve, ami pedig nagyon gyakran nem volt nyerhető, *vagy akkor vonták azt vissza, mikor a segílyre legnagyobb szükség lett volna.* így történt, hogy „az utóbbi években”, — értsd az 1869 után következő két évet, amikor a javaslat keletkezett —, számos hasznos és legszebb reményekkel kecsegtető hazai vállalat üzleti tőke hiányában rövid fennállás után tönkre jutott és végkép megszűnt.

A kamara és a miniszter tehát egyenesen az Osztrák Nemzeti Bank tudatos pénzügyi gáncsvetésének tulajdonították az 1869. évi válságot, melynek az a hatása mindenesetre megvolt, hogy elodázta az önálló jegybankot. Ugyanis a megrendült gazdasági helyzet gondolkodóba ejtette a kormányt, nem okosabb-e gazdasági harc helyett a békés kibontakozás lehetőségeit keresni. Az önálló magyar jegybank ügye tehát egyelőre függőben maradt. A pénzügyminiszter indítványára az országgyűlés országos szakbizottságot küldött ki avégett, hogy adjon indokolt véleményt, minő törvényhozási intézkedések létesítendők a jegybankügyben, hogy a rendszeres forgalom biztosítása mellett a hazai hitel szilárd, önálló alapokon fejlődjék.

Az országos bizottság működése folyamán a tervek egész sora merült fel. Végül is Kerkápoly Károly pénzügyminiszter beterjesztette a javaslatot, mely nem önálló jegybankot alapított volna, de legalább az ipari és kereskedelmi igények kielégítésére alkalmas lett volna. A törvény felhatalmazta a kormányt, hogy legalább 25 millió osztrák értékű forint teljesen befizetett és 50 millió forintra felemelhető alaptőkével „Magyar Leszámítoló és Kereskedelmi Bank” cég alatt ötven évre Budapesten alakítandó pénzintézet létesítését engedélyezze, A törvény az intézet üzletkörét egész határozottsággal körülírja. Itt látjuk az összes szokott banküzleteket: váltóleszámítolást, lombardüzletet, az árúkra s nyersterményekre való kölcsönzést, az aktív és passzív folyószámla- és giróüzletet, arany és ezüst pénzek és veretlen nemes fémek, külföldi váltók és ér-

tékpapírok adásvevését. Az intézet az állam bankára gyanánt is szerepelt volna, amennyiben üzletköréhez tartozott volna az alapszabályokban foglalt határozatok értelmében a magyar állam számára üzleteket lebonyolítani, az állam rendes pénztári kezeléséből származó ama feleslegeket pedig, melyeket az állam gyümölcsösztetni kíván, ennél az intézetnél kellett volna kamatozásra elhelyezni. Joga lett volna az intézetnek kamatozó pénztári jegyeket kibocsátani: bankjegy és pénztári jegy között a gyakorlati fő különbség nem más, mint hogy a pénztári jegy rendszerint kamatozik, a bankjegy nem kamatozik, egyébként mindkettő egyformán forog. Az intézet tehát nem kapott volna bankjegykibocsátási jogot. Ezzel a törvény szerencsésen megkerülte a gyakorlati nehézségeket: az Osztrák Nemzeti Bankkal való ellentéteket. Viszont kimondotta a törvény, hogy *az állampénztárak* ezeket a pénztári jegyeket az előmutató kívánságára azonnal készpénzre felváltják. Az intézet pénztári jegye tehát jobb lett volna a bankjegynél, mert kamatozott is. S az intézetnek így valójában mégis jegybank jellege lett volna és alkalmas lett volna arra, hogy az Osztrák Nemzeti Bank egyeduralmát, iparban, és kereskedelemben az osztrák fölényt megtörje. A törvényt a király 1873 június 27-én *szentesítette* és erre *másfél hónap múlva kitört az 1873. évi pusztító nagy válság, mely a hatását majd egy évtizeden át éreztette.* A válság minden rendelkezésre álló pénzügyi erőt lekötött és *a magyar államnak nem volt elegendő gazdasági és pénzügyi ereje ahhoz, hogy a szentesített törvényt a saját területén foganatba vehesse.* Az 1873. évi válság tehát oly időben jött, amikor éppen nagy erőfeszítések történtek, hogy a nemzetet fojtogató pénzügyi hurkokat az állam szétvagdalja, *Ezt akadályozta meg a válság.* A törvény máig sincs foganatosítva, ma már el is avult. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a válság nem terjedt ki Franciaországra, Olaszországra, Angliára, hanem Európának csak ama részeire korlátozódott, amelyek Ausztriával valamelyes kapcsolatban állottak, tehát szorosan helyi

jellegű volt, bármily heves, kiterjedt és romboló volt egyébként: mint a tornádó, vagy tájfun, csak a forgatag helyén pusztított.

Vargha Gyula szerint Franciaország azért maradt ki ebből a kontinentális gazdasági viharból, mert nemzeti katasztrófája miatt nem vett részt a többi nemzeteket magával ragadott örületes alapítási és börzejátékban. A többi államoknál főképp a spekulációnak és „szédelésnek” tulajdonítja a válságot. Ámde nem kézenfekvőbb-e fölvetni a kérdést: kinek használt a válság? A bankok és egyéb pénzüzetek egész sora, iparvállalatok tömege omlott össze, de — *ezek között*, ismételjük, *egyetlenegy sem volt Rothschild-érdekeltség*. Ezek az össze nem omlott vállalkozások pedig nemcsak hogy nem érezték meg a válságot, hanem ellenkezőleg: a legfényesebb eredménnyel zárták üzletévüket. Néhány bank és egyéb iparvállalat részvényeinek osztaléka, leszállott 10% alá, sőt akadt olyan is, amely csupán 6% osztalékot fizetett, de 20, 30, 40, sőt 50%-os osztalékok is fordultak elő. Történelmi adataink nem igen vannak rá, a Rothschild-család, Ausztria és az Osztrák Nemzeti Bank valódi története még földéítésre vár, de romantikus következtetés helyett, amely nemzeti katasztrófák érzelmi viszonyaira akar visszavezetni üzleti ténykedéseket, aminő a tőzsdei spekuláció, sokkal egyszerűbb és közvetlenebb az a kézzel fogható föltevés, hogy akinek használt, az idézte föl a válságot. A Rothschildérdekeltségnek használt, tehát a Rothschildok részesek voltak a válság felidőzésében. A tét kettős. Egyrészt a Franciaország által a németeknek fizetett 5 milliárd aranyfrankos hadisarcot — mai nyelven: jóvátételt — akarta felszívni és visszaszívni a *francia* Rothschild-csoport; ezért nem volt válság Franciaországban. Másrészt *Magyarország gazdasági birtokát akarták biztosítani* óriási haszonterületeivel, ki nem aknázott, szabadjára engedett közgazdasági kincseivel; ezért is érdemes volt a válságot, kellő előkészítés mellett megkockáztatni. Mi történhetett? A válságban esetleg néhány valóságos verseny-

társ is elpusztul. *A gazdasági háború befejeztével Magyarország biztos zsákmány marad.*

Nyomon lehet követni a válság teljes kialakulását a „szédelgő alapításoktól”¹ egészen a válság kitöréséig és ez arról győz meg, hogy a Rothschildok közreműködése a válságban nem egyszerű föltevés, hanem komoly valóság. A magyar 1873:XXVI. törvény elvonta volna Magyarország kizsákmányolásának lehetőségét, a törvény meghozatalát megakadályozni nem lehetett, I. Ferenc József nem kívánta Magyarországot meggátolni teljes, gyakorlati gazdasági függetlenségének kiépítésében Ausztria, illetve az osztrák pénzhatalmasságok kedvéért, egyetlen módja kínálkozott csupán a gazdasági hatalom fenntartásának: a válság. Rothschildék és érdektársaik ettől sem riadtak vissza.

Szocialista írók a gazdasági válságokat a kapitalista termelés anarchiájából származtatják. A válságok azért jönnek, mert a termelés fejetlensége miatt túltermelés áll be, a fölhalmozott árúk torlódást idéznek elő fogyasztásban és forgalomban: beáll a válság. Ez nemzetgazdasági kérdés, lehet a tétel helyes, lehet helytelen, itt e tárgyban vitázni nem kívánunk. Azonban *Magyarországon nem volt és nem lehetett termelési anarchia.* Magyarországon *a* kartel, — *nem* a kartell, hanem *a* kartel, *az* egyetlen, *az* igazi, *a* pénzkartel, mely Magyarországot gazdaságilag teljesen hatalmába kerítette és amely a többi alkarteleteket is szárnyai alatt melengette és megszervezte,— a Rothschild-érdekeltség szervezett termelési viszonyokat teremtett. Itt nem lehetett termelési anarchia, túltermelés meg éppen, ki volt zárva, hiszen láttuk, hogy az élelmezési és a faipar bizonyos ágainak kivételével iparcikkekben állandó behozatalra szorultunk. A válság tehát nálunk nem származhatott termelési anarchiából. Itt versenyről szó nem lehetett. Jellemző példát idézünk. 1871-ben, a budapesti hajózási vállalatokból megalakult nyolcmillió

¹ Minden forrás ezzel a kifejezéssel jelöli a bukottakat.

alaptökével, tehát tekintélyes összeggel az Egyesült Magyar Gőzhajózási Társaság. Amíg kis hajózási vállalatok versenyeztek csak a nagy Dunagőzhajózási Társasággal, ez nem sokat törődött velük. Amint azonban egyetlen nagy vállalattá egyesültek, megindult a harc és az 1874. évi Compass már nem tud az Egyesült Magyar Gőzhajózásról egyebet mondani, mint hogy: „Beolvadt a es. kir. szab. első osztrák Duna-gőzhajózási-társaságba. (Eingegangen in die erste k. k. priv. Donau-Dampfschiffahrts-Gesellschaft).”¹ Így ment ez az egész vonalon. Amely vállalat kivülesett a pénzkartelen, az kénytelen volt elpusztulni. Az érdekeltség pedig a maga érdekkörébe tartozó vállalatok összhangját különféle módokon megteremtette. Nálunk tehát termelési anarchia nem volt.

Némely pénzintézetünk története azonban mintha ellentétben állana ezzel a megállapítással. Ilyen mindjárt a Pesti Hazai Első Takarékpénztár, amelyet Fáy András Pest vármegye támogatásával alapított és amelynek érdekében írta a Bélteky-ház című regényét is. Ma már ez a kérdés nem is történelmi kérdés, mert a mai kompaszok szerint a Pesti Hazai Első kifejezetten Rothschild-érdekeltség. A személyi összefüggések történelmileg is kitűnnek a már közölt személyi adatokból. Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy egyik vezérigazgatója Hajós József volt, aki több Rothschild-érdekeltségű vállalatban játszott vezető szerepet.

Más a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank esete, amely a közölt adatok szerint az Osztrák Nemzeti Bank magyarországi, illetve budapesti fiókjának igazgatóságát adta. A Kereskedelmi Bank történetében rendkívül érdekes eseményekkel találkozunk, amelyeket a Bank történetírói a krónikás egyszerűségével elmondanak ugyan, de az egyszerű előadáson túl nem mennek. Mi a magyar nemzet történetének összefügg-

¹ Mihók: Magyar Compass, II. évf. 1874., 318. lap.

gégei miatt kénytelenek vagyunk ezeket az eseményeket némileg boncolgatni.¹ Nevezetesen:

Láttuk az ingatlan vagyon utolsó korszakának történetében, hogy Kossuth Lajos a magyar bankjegyek kibocsátásának ügyét a Bank alelnökével, Havas Józseffel tárgyalta le. Havas József e tárgyalásairól jelentést tett az igazgatóságnak, mely azt a maga részéről jóváhagyta, s elrendelte közgyűlés összehívását az alapszabályok megfelelő módosítása végett. A közgyűlés egy bizottságot küldött ki az alapszabályok megfelelő átdolgozására. E bizottságba bevásztották Havas Józsefet is, aki tevékeny működést fejtett is ki a bankjegykibocsátás körül. Mihelyt azonban Kossuthék menekülése után Windischgrätz herceg bevonult Budapestre, első dolga volt, hogy bizonyos gazdasági ügykörrel *császári biztossá* nevezze ki ugyanezt a — Havas Józsefet, aki a Kossuth-bankók gyártásában semmivel sem volt tisztább, mint bármely más igazgatótársa, — akiknek különben szintén nem történt különösebb bajuk, sőt legtöbbjüknek egyáltalán semmi baja sem,² — és megbízta több intézmény, például az Országos Magyar Gazdasági Egyesület, a Budai Takarékpénztár, stb. felügyeletével. Egyebek között az ő hatáskörébe utalta a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank ellenőrzését is. Ezt a megbízatását Havas József olyképp gyakorolta, hogy átvette a kulcsokat és azután visszaadta az igazgatóságnak, melyben ő továbbra is szabályszerű működést fejtett ki. Kétségtelen tehát, hogy Havas József az osztrák haderők, s így nyilván az osztrák gazdasági erőknek is bizalmi embere volt. Kossuth Lajos joggal hihette, hogy Havas József sze-

¹ A tények Pólya Jakab: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank ötven éves története című munkájából valók. A következtetésekért nem Pólyát terheli a felelősség.

² Akiket nem tartottak az igazgatósági tagok közül teljesen megbízhatóknak, azoknak, megállapíthatólag csak kettőnek, utólag anyagi kellemetlenségeket okoztak. Így Valero Józsefnek, a Kossuth által kinevezett bankkormányzónak és Malvieux I. C.-nek.

mélyében a magyar kereskedelem, ipar és pénzvilág képviselőjével tárgyal. A későbbi események szerint csalódott, mert Havas osztrák érdekek képviselője volt. Sőt talán az volt az egész igazgatóság. És minden jel szerint előzetes megállapodások szerint jártak el. Erre vall különösen az is, hogy a magyar kormány 2 millió 82 ezer 218 pengőforint értékű ércalapot bocsátott a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank rendelkezésére a kibocsátandó Kossuth-bankjegyek fedezetéül. A Kossuth-kormány azután Pestről Debrecenbe menekült és ekkor úgy intézkedett, hogy az ércalapot is szállítsák Debrecenbe. Ez az elszállítás a bank igazgatóságánál észlelhető bizonyos huzavona miatt nem sikerült. Később osztrák hadak élén Windischgrätz herceg vonult be Pestre, azonban a magyar honvédség átkaroló mozdulatai miatt mihamarabb menekülni volt kénytelen. Neki a menekülés dacára sikerült magával vinni az egész ércalapot, őt ebben a bank nem tudta megakadályozni, abban pedig még kevésbé, hogy az elvitt ércfedezet alapján kibocsátott bankjegyeket, a Bank kibocsátásait, a herceg semmissékké, érvénytelenekké ne nyilvánítsa.

Világos után a birodalmi, illetve abszolút kormány bizonyos, több millió forintra rugó követelést támasztott a bank ellen a Kossuth-bankók kibocsátása által okozott állítólagos károkért. A bank igazgatósága nem ijedt meg, hanem merészkedett olyan előterjesztéssel élni, amely egyáltalán nem árulta el, mintha a bank rövid napok előtt még a „forradalmár” Kossuth-kormánynak is rendelkezésére állott volna, nyilvánvaló bizonyosságául annak, hogy a bankot soha nem tekintették „forradalmár” intézménynek, hanem Bécshez tartozónak. Az előterjesztésnek sikere lett. I. Ferenc József, akkor még csak ausztriai császár, kegyelmi határozattal törölte a bank ellen támasztott követelést. „A lidércnyomástól megszabadult bankigazgatóság ő Felségének különös kegyelméért hálafeliratot szavazott meg, melyet külön küldöttséggel nyújtott át. Ő Felsége kihallgatáson fogadta a küldöttséget és a kihall-

gatáson a bankot különös kegyelméről és további pártfogásáról biztosította, s ezzel a bankra nézve végleges befejezést nyert a bank jegy kibocsátási ügy, melynek a bank voltaképpen semmi hasznát nem látta,” — írja a Bank krónikása.¹

A bank feltűnő szerepe azonban tovább tartott. Havas József már 1849 szeptember 25-én ideiglenes elnöke lett a bank igazgatóságának, majd 1850-ben véglegesen elnökké választották. Elnöki minőségében Havas József sűrű utazásokat végzett Budapest és Bécs között, különösen amiatt, mert az Osztrák Nemzeti Bank, egyebek közt pesti kereskedelmi körök kívánságára, elhatározta, hogy a monarchia minden fontosabb kereskedelmi helyén, tehát Pesten is, fiókokat állít a „jogosult” hitel igények kielégítése végett. A határozat még csak a császár jóváhagyását igényelte, hogy végrehajtható legyen. A Kereskedelmi Bank igazgatósága ezzel veszélyeztetve látta a maga gazdasági helyzetét. Havas elnök Bécsben a pénzügyminiszterekkel tárgyalt elég sűrűn, de tárgyalt az Osztrák Nemzeti Bankkal és Rothschildekkel is. Homály fedí e tárgyalások részleteit, az eredmény azonban többé-kevésbé ismeretes. Mindenekelőtt ugyanis kieszközölt Havas a banknak báró Krausz pénzügyminisztertől 500 ezer forint kölcsönt. Azután azt követelte az Osztrák Nemzeti Banktól, hogy pesti fiókáilitás helyett nyisson kétmillió forintnyi hitelt a Kereskedelmi Banknak. Az Osztrák Nemzeti Bank ezt a követelést visszautasította alapszabályai 12. §-ára való utalással, mely a Banknak történő hitelnnyújtást lehetetlenné teszi. Ekkor Havas arra hivatkozott, hogy hiszen az alapszabályt módosítani lehet, *s annakidején a módosítást neki meg is ígérték.*²

Itt *meg* kell állani az időpontok tisztázása végett. Ez a tárgyalás 1850 június 10 és július 15 között

¹ Pólya J.: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Története, 125. lap.

² Pólya, I. m. 147. lap.

folyt. Ugyanekkor hangzott el Havas részéről az ígéretre való utalás. Nincs tisztázva eddig, mikor tettek Havasnak az alapszabálymódosításra vonatkozó ígéretet. Minden jel arra vall, hogy még a szabadságharc kitörése előtt, a Kossuth-bankók kibocsátására vonatkozó tárgyalások folyamán, tehát 1848 május 15 előtti időben tették neki az ígéretet. Következik ez különösen két körülményből: egyrészt csak így lehet megérteni Havas szereplését a szabadságharcban Kossuthékkal szemben, másrészt *időközben* ilyen természetű tárgyalásoknak az Osztrák Nemzeti Bankkal semmi nyoma.

Az Osztrák Nemzeti Bank Havas hivatkozására *nem tagadta az ígéret magtételét*, de utalt arra, hogy az ügy sürgős, az alapszabályok módosítása pedig hosszadalmas. Kerestek tehát más megoldást. Tervezték, hogy az Osztrák Nemzeti Bank és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Pestre nézve — egyesülnek: a Nemzeti Bank felerészben átveszi a Kereskedelmi Bankot; az alapszabályok miatt ezt sem találták kivihetőnek, miért is végül abban állapodtak meg, hogy a Kereskedelmi Bank feloszlik és 1850 november 1-én pedig megnyitja fiókját a Nemzeti Bank a Kereskedelmi Bank helyiségeiben, átveszi a Kereskedelmi Bank teljes felszerelését és alkalmazza összes hivatalnokait, a *Kereskedelmi Bank igazgatósága pedig egyelőre, míg a Nemzeti Bank alkalmas egyéneket találhat, átveszi az Osztrák Nemzeti Bank fiókjának vezetését*. Vagyis a Kereskedelmi Bank egyszerűen átvedlik az Osztrák Nemzeti Bank fiókjává.

A Kereskedelmi Bank igazgatósága előbb 1850 augusztus 20-án, majd szeptember 20-án tárgyalta a megállapodást. Havas József elnöknek szíves fáradozásaiért egyhangúlag köszönetet szavazott, azonban legnagyobb meglepetésre, ugyancsak egyhangúlag, tehát Havasnak hozzájárulásával is, a megállapodást elvetette és a Bank további fenntartása mellett szavazott. Nagyon érdekes indokolással. Alig lehet feltételezni, — hangzik kivonatossan a megokolás —, hogy

azok a részvényesek, kik nem tartoznak a kereskedők osztályához és akik inkább csak hazafiságból támogatták ennek a hazai pénzintézetnek alapítását, éppen most, hogy már kiállotta a forradalom viharait s életképességét beigazolta, egyezzenek bele megsemmisítésébe, különösen midőn még az is kérdéses, hogy nem fogják-e befizetett pénzük tetemes részét elveszíteni a felszámolás következtében. De a kereskedők osztályába tartozó részvényesek sem találhatnak megnyugvást abban, hogy a pesti és általában a magyar kereskedelem, pénzdolgait illetőleg teljesen és mindenekben Bécs-től függ. Csakis arra kell visszaemlékezniük, hogy a bécsi pénztözsérek már megszokták, hogy igazán kisserű, aggodalmat alig okozható körülmények közt is korlátozzák vagy teljesen meg is szüntessék a Magyarországon nyújtott hiteleket. Igaz, hogy a Nemzeti Bank azt igéri, hogy a pesti piacot 4%-os pénzzel fogja ellátni, azonban óvatosságihiányra mutatna, ha pénzdolgokban pusztá ígéretekre súlyt fektetnének. A Nemzeti Banknak nincs is joga Pesten fiókot nyitni, egyrészt, mert a Kereskedelmi Bank szabadalma újabb keletű, csak 1841-ből való, míg az Osztrák Nemzeti Banké 1816-ban kelt, másrészt mert a Kereskedelmi Bank szabadalmának megadása előtt megkérdezve, a Nemzeti Bank határozottan kijelentette, hogy Pesten nem szándékozik fiókot felállítani.

Ez a határozat meglepte a bécsi hivatalos köröket. De meglepi a történetírót is. Ez a hang nem levert forradalmárok hangja, hanem öntudatos szabad polgároké, akiket nem terhel rémuralom, abszolút elnyomás, hanem akik osztályos társai és oszlopai a hatalomnak, mellyel szemben nyugodtan mernek rámutatni, hogy átélték a forradalom viharait és életképesnek bizonyultak. Mernek jogokra hivatkozni és mernek utalni arra, hogy a hatalom egy másik oszlopa, a bécsi tözsérek nem tanúsítanak barátságos, megnyugtató magatartást. Ismerünk más gerinces nyilatkozatokat is. Scitovszky János hercegprímás, akit a lemondott Hám János „forradalmár” esztergomi érsek helyébe

ültettek Világos után, nem volt hajlandó bizonyos magatartásra, s mikor ezért szemére vetették, hogy elefelejtí, hogy javadalmát a császártól kapta, azt válaszolta: „Javadalmamat igen, de a lelkiismeretemet nem.” Ismeretes annak a református lelkésznek esete is, aki rabságot szenvedett forradalmi magatartásáért, Ferenc József kegyelmet akart gyakorolni és maga elé vezetette. Ez alkalomra levették láncait. Az uralkodó érdeklődött a rab kívánságai iránt és a rab lelkész azt felelte: „Amint a király nem király korona nélkül, úgy a rab sem rab láncok nélkül: adassa vissza Felsőged a bilincseimet.” Az abszolutizmus kora tehát nem szűkölködött férfias nyilatkozatok nélkül. A Kereskedelmi Bank határozata azonban más természetű. Van benne férfiaság is, tagadhatatlan; minden nyilatkozat férfias, amely önállóságot mutat és nem árul el félelmet a következmények miatt. Ám a Kereskedelmi Bank határozatából kiolvasható, hogy a Banknak nem is volt oka tartani a nyilatkozat semmiféle következményétől. *És ezt a bank tudta.* Nem lehet különben feltételezni, hogy részvényesei érdekeinek védelmezésében, ami a megokolásban első helyen állott, az erélyes és öntudatos állásfoglalással részvényeseinek védomezett érdekeit veszélyeztetni akarta volna. Pedig, ha dolgában nem lett volna biztos, föltételeznie kellett volna abban a korban, melyről még szociáldemokrata író is úgy emlékezik meg, hogy: „Hazafinak, társadalomreformernek egyaránt *hallgatnia* kellett, ha ugyan, az akasztófa rémsége elől, nem bujdokolnia,”¹ — különösen, miután a bank történetirója, Pólya Jakab szerint a bankot egyébként is többféle módon nyomták, — hogy ilyen öntudatos nyilatkozatnak súlyos következményei lehetnek: a hatalom netalán érdeklődni fog, kik azok a „hazafias” részvényesek, s a nyomozás eredményeként a részvényesek netalán minden további nélkül egészen, nemcsak részben vesztik el befizetett tőküket. A Kereskedelmi Bank igazgatósága azonban nem félt. A

¹ Révész Mihály dr.: A mi történetünk, I. füzet, 14. lap.

következmények neki adtak igazat. A bécsi hivatalos köröket ugyan meglepte a megállapodás váratlan visszautasítása, de ez mindössze annyi következménnyel járt, hogy az Osztrák Nemzeti Bank tehát a Kereskedelmi Banktól függetlenül nyitotta meg pesti fiókját kétmillió forint ellátmánnyal, de báró Sina György útján, akit mi már a Lánchíd Társaságból ismerünk, bizalmasan közölték, hogy a fiók nem fog a Kereskedelmi Bankkal versenyezni, sőt számot tartanak arra, hogy a Kereskedelmi Bank támogatni fogja az Osztrák Nemzeti Bank pesti fiókját. Már láttuk, hogy ez a „számottartás” gyakorlatban odavezetett, hogy a pesti fiókot végeredményben kizárólag a Kereskedelmi Bank igazgatósága igazgatta.¹ A pénzügyminiszter is kedvezően nyilatkozott a bankról, sőt miniszter-csere után az új pénzügyminiszter, báró Brück is kijelentette a bank nála tisztelgő küldöttségének, hogy különös érdeklődéssel viseltetik a bank iránt, melyet a maga részéről az Osztrák Nemzeti Bank pesti leszámítolási intézetével egyenrangba helyez és igen szívesen fogja venni, ha annak idején a bank kezeléséről részletes jelentést kap. Később is támogatta és biztatta a bankot s mikor 1855 októberben megindult a Rothschild-alapítású Osztrák Hitelintézet,² közreműködését is megígérte a tekintetben, hogy a Kereskedelmi Bankot a Hitelintézettel összeköttetésbe hozza. Erre azonban nem igen volt szükség. Mi már láttuk, hogy Rothschildék alapítástól kezdve benne voltak a Kereskedelmi Bankban részint személyesen, részint mások, egyebek között Wodianer Sámuel útján, akit Kossuth Lajos miniszteri bankárnak is kinevezett,³ s aki ezt a kinevezést el is fogadta, ebben a minőségben Kossuthot a Kereskedelmi Bank igazgatóságában képviselte, de

¹ 254. lap.

² K. k. privilegirte oesterreichische Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe. Igazgatóságából megemlíjtük Rothschild Náthán bárót és Zsedényi Edét.

³ Rothschildék tehát ott voltak Kossuth Lajos legközelebbi környezetében is.

neki sem lett e forradalmi tevékenysége miatt semmi baja.¹ Nem igen volt tehát szükség arra, hogy Brück pénzügyminiszter lépjen közbe. Bizonyos az, hogy az Osztrák Hitelintézet alapította a Tiszavidéki Vasut-részvénytársaságot, amely anélkül, hogy a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank láthatólag csak egy lépést is tett volna ily irányban, 1856 május 23-án már megkereste a bankot, nem fogadná-e el a részvénybefizetéseket? A bank rögtön válaszolt: nemcsak készséggel elfogadja, de a befizetések elfogadását jutalékmentesen fogja végezni. Az ellenszolgáltatás nemsokáig váratott magára. Három hét múlva, június 14-én az Osztrák Hitelintézet értesítette a Bankot, hogy rendelkezésére bocsát korlátlan felhasználásra 500 ezer forint váltóelfogadványi hiteit minden fedezet nélkül. Majd Brück báró pénzügyminiszter közbenjöttével tárgyalások indultak meg avégből, hogy az Osztrák Hitelintézet Pesten fiókot állítson és annak kezelését a Kereskedelmi Bankra bízza. A tárgyalások annyira haladtak, hogy a teljesen kész megállapodás aláírása volt csak hátra, a felek megbízottai meg is jelentek aláírás végett, a hivatalos álláspont azonban ekkorra váratlanul — megváltozott. Időközben ugyanis megjelent gróf Dessewffy Emil: Über die schwebenden österreichischen Finanzfragen (Függő osztrák pénzügyi kérdések) című dolgozata, amely általános tetszést aratott. Eszerint 14 bankjegykibocsátó országos bankot kellett volna felállítani „Ausztria” fontosabb helyein, egyebek között az akkor még szintén „Ausztriához” tartozott Velenében, Milánóban és többek között Pesten is. A pesti bank 25 millió forint bankjegy kibocsátására kapott volna jogot. Brück pénzügyminiszter azt akarta, hogy egyszerű fiókhitelintézet helyett az Osztrák Hitelintézet és a Kereskedelmi Bank közösen ezt a pesti magyar bankjegykibocsátó országos bankot alapítsák meg.

A két intézetnek tetszett a gondolat. Nyomban

¹ Ezek a viszonyok még földéítésre várnak.

hozzáfogtak az alapszabályok elkészítéséhez. Több tervezet után el is készítették egyet, amely a pénzügminiszter hozzájárulását is megnyerte, azt azután leírták és várták az uralkodó jóváhagyását. A jóváhagyás azonban csak nem akart megérkezni. Kiderült, hogy az alapszabályokat azért nem lehetett záradékolni, mert nem a megszabott „litografizált minta szerint voltak leírva” (!).¹ Közben azután elkövetkezett az olasz háború, a magyar viszonyok is megváltoztak, Brück báró öngyilkos lett, a Dessewffy-féle banktervezet idejét multa, az Osztrák Hitelintézet és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank tehát nem alapíthatták meg közösen az országos jegybankot, azonban továbbra is békés egyetértésben dolgoztak. Történelmi munkában ma is élő és működő vállalatok jelenlegi kapcsolataival nem foglalkozhatunk, megelégszünk tehát annak megalapításával, hogy a világháború befejeztéig az Osztrák Hitelintézet és a Kereskedelmi Bank összefüggései személyi és tárgyi adatokkal megszakítás nélkül kimutathatók, miként azt előadásunk folyamán már láttuk. Az Osztrák Hitelintézet pedig kétségtelenül Rothschild-intézmény a Magyar Általános Hitelbankkal együtt.

Ebből a történelmi folyamatból kétségbe nem vonható módon megállapítható, hogy a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésétől fogva beletartozott állandóan a Rothschild-érdekeltségbe. Bizonyítja ezt a válságok idejéből származó kitűnő üzletmenete is. Adjuk itt a bank e korbeli nyereségeit:

18671-ben	112 ezer 469 forint
1868-ban	150 ezer 315 forint
1869-ben (kis válság)	177 ezer 963 forint
1870-ben	192 ezer 241 forint
1871-ben	219 ezer 386 forint
1872-ben	288 ezer 142 forint
1873-ban (nagy válság)	315 ezer 722 forint
1874-ben	382 ezer 166 forint
1875-ben	348 ezer 427 forint
1876-ban	214 ezer 164 forint

¹ Pólya, i. m. 181. 1.

Vagyis a válságok lebonyolítása csak megduzzasztotta a Kereskedelmi Bank nyereségeit. A válságok lebonyolítása után ismét visszaesett nyeresége a rendes keretek közé s csak 1882-től szökkent ismét egyszerre 500 ezer forint fölé; ez azonban annak következménye, hogy a bank alaptőkéje 1881-ben az addigi 2 millió 500 ezer forintról 5 millió forintra emelkedett, s ennek megfelelően szélesebb körre terjesztette ki működését. Az 1873. évi válságot azonban még csak 1 millió 575 ezer forint alaptőkével dolgozta át a bank és a nyomorúság esztendeinek nyereségéből 17% osztalékot fizetett részvényei után. Szét nem osztott nyeresége szintén tetemes volt. 500 forint névértékű részvényeit ekkor a budapesti tőzsdén egészen 1010 forintig terjedő árfolyammal is jegyezték.

Kétségtelen, hogy valamely vállalatot a Rothschildtól függetlenül is lehet jól vezetni és megtörténhetik, hogy nagy válságot más vállalatok is szerencsésen úsznak meg, nemcsak a Rothschild-érdekeltségűek. Ha azonban megállapítható, hogy úgyszólván kizárólag a Rothschild-érdekeltségek nem érezték meg a válság hatásait, sőt kerestek azon, — más oldalról viszont ezernyi más közvetlen és közvetett bizonyíték igazolja a Kereskedelmi Banknak a Rothschild-érdekeltséggel való szoros kapcsolatait, akkor az a körülmény is, hogy a Kereskedelmi Bank oly szépen keresett a válságokon, melyeket a Rothschildok rendeztek, nagyon erős bizonyíték amellet, hogy a Kereskedelmi Bank a legszorosabb kapcsolatban állott a Rothschild-érdekeltséggel.

Általánosságban megállapíthatjuk tehát, hogy hazánkban nem volt a Rothschild-érdekeltségtől független, számottevő vállalat. *Egész Magyarország gazdasági alávetettje volt a Rothschild-érdekeltségnek, amit — ily természetű érdekeltséget t. i. — ma kartelnek, vagy ahhoz hasonló más vállalati egybefoglaltságnak: trösztnek vagy konszernnek nevezünk.* Egész Magyarország ipari és kereskedelmi élete egyetlen szervezet láthatatlan, jól elrejtett akaratának volt alárendelve, a Roth-

schild-érdekeltségnek. Nem így nevezték, Sehogyan sem nevezték. Nem akadt, aki végig nyomozta volna gazdasági életünk összefüggéseit. Vannak monográfiáink egyes török csaszok birkarablásairól, vagy budai szőlősgazdák pincéiről, — ami természetesen helyes is, — az „Öt év Magyarország történetéből” cím alatt névtelenül¹ megjelent krónika a legjelentéktelenebb népvezérekről is megállapítja, hogy milyen bűnözők, hanem erről az összefüggésről, amelyet bemutattunk, a Compassokon kívül hozzáférhető adat nem igen van. *Nem gondolt akkor mindezekre senki.*² A felszabadított jobbagyok értelmisége és tanultsága nem terjedt a napi kenyérnek legszűkebb körben lehető megszerzésén túl. A politikai elnyomatás a városi polgárság körében „csakazértis” hangulatot váltott ki: a gazdasági nehézségeket az elnyomatásnak tulajdonították. A nemesség csak névleg és származásilag volt az, ami 1848 előtt. Anyagi helyzete erősen megromlott. Napi gondjai megakadályozták, hogy közügyekkel behatóbban foglalkozzék; de ha foglalkozott volna is a régi módon és szeltemben, annak jelentősége nem igen lehetett volna. Oly nagy tudású és művelt emberek, aminő volt például Eötvös József báró, csupa elvont elmélettel, a mindennapi élettől elvonatkoztatott platonizmussal vizsgálták a kort. Különösen szembetűnő ez Eötvös legnagyobb, bár legkevesebb hatást elért művénel, „XIX. század uralkodó eszméi”-nél.³ Elveket vizsgál, például eljut a

¹ Ma már tudjuk, hogy Toldy István írta. Megjelent 1872.

² Jókai sejtetett egyes műveiben az előadottakat megközelítő összefüggéseket: Szerelem bolondjai, Fekete gyémántok, stb.

³ A művet mintha senki sem olvasta volna. Hosszú időn keresztül, évtizedeken át nem akadt magyar méltatója. Csengeri egy tárcáján és Brassai módszerei kritikáján kívül egyedül Trefort Ágoston foglalkozott vele nagyon felületesen és röviden. Kemény Gábor és Mocsáry Lajos behatóbban tárgyalták ugyan, de csak nemzetiségi tanát. Később Concha Győző igyekezett magyarázni és népszerűsíteni; legutóbb, akadémiai pályázon, Bihari Károly tűnt fel egy tanulmánnyal s azóta

szocializmus és kommunizmus vizsgálatáig is, de itt megtorpan: a tulajdonnal kellene szembenéznie és ez elől több ízben is egy-egy frázissal kitér. *Pedig a tulajdon kérdésében rejtett a kor minden problémája.* Újszerű tulajdon, ismeretlen hatásokkal” lépett a régi birtok és birtokrend helyébe. Ezt kellett volna tehát legfőképpen vizsgálni, nem a szabadság, testvériség és egyenlőség jelszavait, amiket Eötvös vizsgált, — sajnos, csak elvontan, nagy fölkészültséggel bár, de csupán formai tekintetben és a gyakorlati, gazdasági hatások mellőzésével. Hogyan juthatott volna eszébe: a testvériség szent eszméjéről egyszerre a Rothschild-szervezeti testvériségre térni át? Szónokolta: „E század, hála a Mindenhatónak, a Szabadság százada! Nincs ékesszólás és nincs hatalom, mely minket arra bírjon, hogy a szabad versenynek, a szabadságnak teréről ismét a privilégiumok sáncai közé vonuljunk.”¹ De nem vette észre, hogy nemcsak privilégiumok vannak, hanem más, *nem* jogi tények is, amelyek ellenségei a szabadságnak.

Felsoroltunk fõntebb néhány gazdasági író, akik hivatásszerűen vizsgálták koruk gazdasági kérdéseit. Azok sem foglalkoztak távolabbi kérdésekkel, csak a napi szükségszerűséggel, s ha akadt nagyobb elme, aminõ például Kemény Zsigmond vagy Kautz Gyula volt, az sem mélyedt a rejtett összefüggések vizsgálatába. Kemény Zsigmond Ausztria nagyhatalmi állására alapította a maga nézeteit. Kautz Gyula pedig közgazdaságtani szaktudása ellenére, vagy éppen annak következtében nem emelkedett a napi jelenségek fölé. Hazafi volt õ is. Nem magyar nyelvû származása dacára magyar nyelvû hazafivá tette a politikai elnyomást, a neki megfelelő jövedelmû elhelyezkedés, — egyetemi tanár és több részvénytársaság igazgatósági

csend, egy-egy odavetett idézetten vagy utaláson kívül. Elfelejtették. Nehéz és nem gyakorlati. Érdemes pedig foglalkozni vele óriási hiányai dacára.

¹ Parlamenti beszéde 1868 nov. 25.

tagja volt —, amelynek jogosultságát magyar volta adta. Láttuk, mily izzó nemzeti érzést tanúsított kora eseményeinek bírálatánál, de éppen ez az izzó hazafisága elhomályosította látását, s a gyakorlatban megelégedett szólammal. Hogy az együttérzés kifejezésén túl a gazdasági élet törvényszerűségei *személyeken át* egyebet is eredményezhetnek szabad versenynél, az nem jutott eszébe, pedig vaskos kötetekben vizsgálta a nemzetgazdaságtant. Miként lehetett volna hát kívánni, hogy kisebb tudású emberek felfedezzenek egy alakatlan kartelt? Egy egész országot polipkarokkal szorító gazdasági érdekszövetséget? Pedig: *ez a pénzkartel volt Magyarország kapitalista korbéli történetének tengelye*. Körülötte forgott minden esemény. Jóhiszemű magyar politikusok, miniszterek küzdelme a magyar fejlődésért egy láthatatlan ellenséggel, a főkartellel, — antiszemizmus, — munkásmozgalom, — választójogi harcok, — birtokpolitikai küzdelmek, — iparfejlesztés és annak sikertelensége, — a tragikus kifejlődés Trianonban: mind-mind ennek az egyetlen ténynek, a Rothschild-kartelnek ismeretében válik érthetővé. Időnként akadt egy-egy jószemű államférfi, aki észrevett egy-egy meghódítható pozíciót és azt sikeresen elfoglalta. Ilyen volt például Baross Gábor. Ilyen Tisza Kálmán is. Nem azért, mert a miniszterelnöki széket hódította meg, hanem mert *az 1873:XXVI. törvény eredményei kapcsán rájött arra, hogy itt olyan ellenséggel áll szemben, amelyet csak álcázva lehet megközelíteni*. A kartel teszi érthetővé azt a különben teljesen érthetetlen jelenséget, hogy a függetlenségi és 48-as pártnak hívei leginkább az alföldi parasztságból kerültek ki, míg a közös vámterületen szabadelvű párt támogatói az iparosok és bankok, kereskedők voltak, jöllehet a földművelés érdeke volt a közös vámterület, a földművelésen kívüli elemeké pedig az önálló vámterület. Ritkán akadt az ipar és kereskedelem köréből egy-egy olyan politikus, aki az önálló vámterület, vagy legalább a közvetlen támogatással fejlesztendő magyar iparfejlesztés mellett nyíltan föllépett volna.

A kartel tudniillik kényszerítette az érdekkörükbe tartozókat az intézményes közös vámterület mellé.

Szekfü Gyula: „Három nemzedék és ami utána következik” című lebilincselő könyvében Kossuth hatásának tulajdonítja ezt. „Kossuth alakja ott állott fenyegető árnyként a kormány láthatárán, egy-egy nyilatkozata végigrengett a magyar szíveken s hatását a Tisza-kormány a legnagyobb nehézségekkel tudta paralizálni, A 48-as, 1884 óta hivatalosan: *függetlenségi és 48-as párt* jelentéktelenségének Kossuth egyénisége adott súlyt, ő tett és gondolkodott a párt helyett. Midőn a párthívek 1874-ben, az országos hangulat hanyatlásakor, az ország „felvillanyozása” módjait tudakolják tőle, cselekvő politikát s olyan tárgyak felvetését ajánlja, mik a párton kívül is szélesebb érdeklődésre számíthatnak. Ilyennek tartja a vámszerződés ügyét, mely azóta csakugyan állandó izgató szere volt a közjogi ellenzéknek.”¹ Ámde nem szabad elfeledni, hogy a földbirtokosságnak ekkor már nagyműveltségű vezetői vannak. Nemcsak törpe-parasztokból állt a földbirtokosság, hanem voltak közöttük nagy-, sőt óriásbirtokosok is, akik tüzetesen igyekeztek tanulmányozni a mezőgazdaság helyzetét. Országos szerveztük, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület² ugyan inkább a gazdálkodás technikai részleteivel törődött: kiállításokat rendezett, ekeversenyeket mutatott be, stb., — de tisztában volt azzal is, hogy a magyar mezőgazdaságra előnyös a közös vámterület és igyekezett a földmivességet a kormány közösügyes politikája mellé hangolni. Az alföldi színmagyar és sokszor a nem magyar földmivesség is ennek ellenére, saját érdeke megtagadásával, az ellenzék, a 48-as függetlenségi párt mellett tartott ki, jóllehet ez anyagi tekintetben éppen a mezőgazdáknak hátrányos önálló vámterülettel agítált. Ezt a tényt nem lehet egyszerűen Kossuthal magyarázni. Kossuth 1848 előtt is az ipart

¹ I. m. 232. lap.

² OMGE.

helyezte előtérbe, iparért indított mozgalmat. A függetlenségi párt önálló vámterületés programjában is megérezte a magyar gazda az iparfejlődés jelentőségét, hiszen az ő porontya nem születhetett meg a család megélhetésének veszélyeztetése nélkül; az ő világra-jött gyermekének kellett 7 éves kora előtt sirba jutnia, vagy ha keresőképessé cseperedett, az ő fiának kellett kivándorolnia, mert az ipar hiánya miatt nem tudott elhelyezkedni, hacsak az ősi földcskét sok részre tagolva, az egész család nyomorúságba nem akart süllyedni, vagy át nem tért a család az egykére, vagy el nem temette porontyait, mielőtt veszélyesek lettek volna a családi vagyona. Ezt a paraszt a *saját bőrén* érezte, *tudta*. Kossuth is tudta és az országos függetlenségi párt is tudta. Csak azt nem tudták, ki okozza ezt, kivel állanak szemben. Azt hitték: a királlyal. Pedig a király, láttuk, nem állta útját a legveszedelmesebb közgazdasági törekvéseknek sem. Szentesítette a nagy 1873-iki válság felidezésére okot szolgáltató törvényt, szentesítette az iparpártoló törvényeket mind, Kossuth Ferencet is, amely alkalmasnak látszott komoly iparfejlesztésre. A király tehát nem állta útját Magyarország gazdasági fejlődésének. Kamarilla sem volt körülötte, vagy lehet, hogy volt, de reánk veszélytelen, *Csakhogy a nemzet nem tudta, kivel áll szemben*. Nem tudta Tisza Kálmán sem. S a nemzet a maga egészében a királlyal szembenállónak érezte magát és a függetlenségi párt a király ellen, a kiegyezés ellen küzdött, holott az ellenség — egy pénzcsoport volt. Ennek a csoportnak a keretein belül szervezkedett meg azután az a sok kisebb kartel, amely kivétel nélkül valamennyi a főkartelt rejti és szolgálja. Hogy ez a főkartel nemzetközi viszonylatban milyen terjedelmű volt, annak pontos megállapítása Magyarország történetének keretein belül nem történhetik meg. Elég az, hogy Franciaországban és Angliában, kisebb erővel ugyan, mint nálunk, épp úgy otthonos volt, mint Romániában és

Szerbiában; Szerbiában azonban jóval erősebb ellenféllel állt szemben, mint Romániában.

Nem tartjuk helyesnek azt az elvet, mely szerint a vallás magánügy. A vallás ugyanis nemcsak Istenhez való túlvilági viszonyunk ilyen vagy olyan megismerését tünteti fel, hanem Istenhez való minden viszonyunkat, annak tehát földi és főként gazdasági vonatkozásait is. Az őskereszténység történetéből látjuk, mily óriási jelentősége volt a kereszténység gazdasági és társadalmi tanainak az antik világ összeomlásában és a kereszténység elterjedésében. Ezek a gazdasági és társadalmi elvek később is kísérik nemcsak az Egyház, hanem mindama társadalmak történetét is, amelyek a kereszténységgel kapcsolatba jutottak, vagy a kereszténységet éppen befogadták. Már a mi írott történelmünk korába esnek és említést is tettünk róluk: az investitúra harcok,¹ erkölcsi háborúk, mégis kétségtelesen legközvetlenebb gazdasági érdekeket érintettek. De a katolikus egyház összes harcaiban megnyilvánulnak gazdasági érdekek és főképp elvek.² A kereszténységnek ezek a gazdasági és társadalmi elvei a különféle szakadások által több-kevésbé eltérő fejlődést vettek. A katolikus Egyház azonban legújabb időkig megtartotta azt a gazdasági tilalmát, mely szerint: pecunia pecuniam ne parat, a pénz ne szüljön pénzt, vagyis kölcsön után nem szabad kamatot szedni, mert ez: usura, vagyis uzsora.³ Mint a legtöbb kulturállamra kiterjedő szellemi hatalom, a katolikus Egyház, ennek az elvnek megfelelő alkalmazásával megakadályozta volna a kizsákmányoló, uzsorás kapitalizmus kifejlődését, s ha netalán nem is vezetett volna az ugyancsak nemzetközi Rothschild-csoport felismerésére és megdöntésére,

¹ I. köt. 151. lap.

² Természetesen az Egyházat is emberek vezetik, ha isteni intézmény is és ez sok tekintetben befolyásolja az egyes eseményeket. Ha nem emberek, hanem istenek vezetnék, elvesztené az Egyház erkölcsi jellegét.

³ Ezzel szemben Weber M.: A reformáció szelleme című tanulmánya szerint a protestantizmus más állásponton van.

de legalább megnehezítette volna Magyarország teljes lenyílgözését. Tanulmányozva azonban az Egyháznak e kérdéshez való állásfoglalását, azt kell tapasztalni, hogy az Egyház a kamattilalomra¹ vonatkozó elvi álláspontjának fenntartása mellett nem zárkózott el az elöl, hogy a saját tételét megkerülje és a főelvből kivételeket engedjen, melyek szerint bizonyos esetekben lehet mégis nem ugyan kamatot, de valamilyen megtérítést szedni. így a nemzetközi Rothschild-kartel ebben a vonatkozásban sem ütközött ellenállásba, annál kevésbé ismerhették fel. Jellemző, hogy egy később magas papi méltóságra emelkedett író, Várady Árpád, a Bölcséleti Folyóirat — katolikus szellemű bölcséleti szemle — 1888. és 1889. évfolyamaiban megjelent: „A kamatszedés etnikai jogosultsága” c. tanulmányában nem úgy védi a kamattilalmat, mint amely a kizsákmányolás ellenszere, hanem azt igyekszik kimutatni, hogy a kamattilalom dacára is megengedett a kamatszedés, a kamattilalom tehát nem elítélendő.² A f őkartelt tehát erről az oldalról sem fenyegette a felismerés veszedeleme. Nem is gondoltak arra, hogy nemcsak kamat van, hanem ember is, aki a kamatot szedi és az ember nemcsak kamatot szedhet, légyen az bár uzsorakamat, hanem a hasznot más módon is tetézheti: ez az ember kartelt is hozhat létre, amely egész országot dönt gazdasági rabságba.

A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara a már többször emiített „Ártörténet” című. 1873. évi kiadványában megközelíti az igazságot. „Egyfelől a bámulatos nyakassággal újra meg újra tett kísérlet, melynek az volt a célja, hogy Magyarországot gazdasági érte-

¹ A kamatról nálunk már 1715-től több törvény intézkedik a legváltozatosabb elvtelenséggel, illetve elváltotatással a teljes és tetszés szerinti kamatszedéstől egészen 4%-ra való korlátozásig. Előbb az egyházi rendelkezések voltak irányadók.

² A Katolikus Szemle 1931. évi júliusi füzetében Faust Antal: Az egyházi kamattilalom című értekezése már megfelelőbb irányt mutat.

lemben kínai fallal vegye körül s a fejlődés azon fokán tartsa vissza, mely már rég túlélte magát, másfelől a hiteligazdszat feltartóztatlan befolyása oly viszonyokra, melyek nagyrészen nem a pénz-, hanem a tiszta természeti gazdálkodás jellegét viselték magukon, végre némely egyeseknek könnyen megmagyarázható, de következményeiben gyakran kártékony nyugtalankodása, mely rohanva akarta volna keresztülvinni az átmenetet a földművelési államból az iparállamba, mely átmenet csak lassan és fokozatosan történhetik meg: mindezek folytán Magyarország gazdaszati fejlődése a jelen század kezdete óta¹ a ki nem számíthatás bélyegét látszik magánviselni.”² A Kamara kitűnően észleli a tüneteket, de csak „a ki nem számíthatás” bélyegéig tud emelkedni, jóllehet a mű egyik aláírója Kochmeister Frigyes, a Kamara elnöke és egyben sok pénzintézet és más vállalat igazgatósági tagja, Rothschildék valószínűleg tényleg nem közölték senkivel a maguk elgondolásait: ebben volt a főerejük. Fel kell tehát tételeznünk Kochmeisterről is a jóhiszeműséget: tényleg nem tudott többet, mint amennyit aláírt. Felismerés tehát itt sem történt. A Rothschildok nyugodtan szöhettek terveiket és hajthatták azokat megvalósulás felé.

Egész Magyarország zárt vadaskerthez hasonlított, bekerítve egyetlen pénzcsopórt pénzhatalmának acélsodrony hálójával: a vad — a magyar nép — „szabadon” futhatott a kerítésig, de azon át nem törhetett.

¹ Vagyis 1800-tól.

² Előszó.

XLVI.

Munkásmozgalmak.

Munkásmozgalmak nemcsak Magyarországon, de az egész világon mindig és mindenütt voltak, mióta a munkamegosztás és hatalmi vagy gazdasági viszonyok egyes embereket arra kényszerítettek, hogy létüket ahhoz kössék, hogy más embertársaik akarata szerint dolgozzanak. Régebben ezeket a munkásmozgalmakat rendszerint „lázasnak” szokták minősíteni, bár régebben is különböző formái voltak. Azonban többnyire csupán, lázadásos kitöréseiket jegyezték fel és főképpen jegyezték meg, a lázadásoknak maradtak többnyire történelmileg kimutatható emlékei. *Modern* munkásmozgalom a magyar ingatlan vagyon korszakában nem is fejlődhetett a társadalmi viszonyok miatt. A modern munkásmozgalomnak ugyanis fölismertető jellege, hogy fémmunkásmozgalom. A céhek idejében is voltak ipari bérmunkások, a legények, akiknek szintén voltak bérmozgalmaik, a céhszabályok intézkednek is ellenük, de viszont annyira helyi és eseti jellegűek voltak, hogy történelmi tünetté nem emelkedtek. Hiányzott ehhez a *tömeg*, ami a modern bérmunkásmozgalomnak másik jellemző vonása. *Bérmunkások tömegmozgalma*: ez a modern munkásmozgalom lényege. Előzménye tehát és föltétele a termelés olyan szervezete, amely lehetővé teszi nagytömegű bérmunkások együttdolgozását, vagy egymással érintkezését.

Nálunk ez a tömegmozgalom elég későn, mond-

hatni csak az 1900-as években fejlődött ki, tehát egy évszázaddal például az angol munkásmozgalom után. Nem azt akarjuk ezzel mondani, mintha előbb is nem lett volna nálunk valamelyes előmozgalom, nern lettek volna előfutárok. Sőt. 1890-ben már megalakul a szociáldemokrata párt, s másfél évtized múlva kiválik az egységes katolikus mozgalmakból a keresztényszocialista munkásmozgalom, amely ugyan az 1905 október 15-én tartott kongresszuson elfogadott programja szerint keresztény *szociális* — és nem szocialista — keretek közt mozog, de a programját mégis *keresztényszociálistának* nevezi, jelezvén ezzel is, hogy nem elégszik meg ő sem a társadalmi egyszerű mozgalmakkal, tehát nem épít tisztán az emberek erkölcsiségére, hanem további, *intézményes* munkásjóléti célokért küzd. E két főirány között felütötte fejét számos más irányzat, végeredményben azonban valamennyi e kettőnek valamilyen változata és nagyobb jelentőségre nem emelkedett.

A szociáldemokrata munkásmozgalmak Németországban kezdődtek. Nem általában a munkásmozgalmak, csak a szociáldemokrata munkásmozgalmak. Az angol, francia, stb. munkásmozgalmak más irányokból fejlődtek.

A német szociáldemokrata munkásmozgalmak Lassalle Ferdinánd működésének köszönik létüket, később — persze, csak alakilag — átfejlődtek úgynevezett marxista mozgalmakká. Nálunk, a szociáldemokrata mozgalmaknál kezdetben, az előmozgalmaknak idején, szintén előtérben állt a lassalleanizmus, később diadalra jutott a marxizmus, illetve a félreértett marxizmus. De az előmozgalmak idején jelentős szerepe van az ugyancsak német eredetű Schulze—Delitzsch-féle önszegélyző elveknek is, amelyekben szerepet játszott Jókai Mór és Horn Ede, a későbbi zsidó államtitkár is. Első szocialista írónk Táncsics Mihály, akit az 1848 március 15-i pesti események alkalmával börtönből szabadítottak ki, ahol izgatásai miatt büntetését töltötte „mint szocialista”. Modern értelemben persze

Táncsics még nem lehetett szocialista, bár számos szocialista gondolatot fejteget a maga módja és felfogása szerint. Az abszolutizmus idejében bujkálva írta dolgozatait, melyeknek címe elárulja tartalmukat: „Mi a tulajdon? — „Mi a szocializmus és mi a kommunizmus?” — „Kik a vörös republikánusok és mit akarnak?” — Tanácsokat ad, miként kell a Habsburgok elűzését megkezdeni, majd 1860-ban részt vett a pesti diákok március 15-i ünnepi mozgalmában, ami akkor természetesen tilos volt, elfogták s tizenöt évi súlyos börtönre ítélték. Hét évet töltött fogságban. Az 1867-i kiegyezéskor ő is közkegyelemben részesült, de megvakultán került ki a fogságból. Utána nincs kiemelkedő szocialista író és vezető. Hiányzottak az előfeltételek: nem volt megfelelő nagyipar. Munkásélekedetlenség ugyan hullámozott, hol magasabbra csapott, hol alábbhagyott aszerint, hogy Rothschildék küzdelmei Magyarország birtokáért több-kevesebb tért engedtek a magyar ipar fejlődésének, több vagy kevesebb gazdasági csapást mértek hazánkra. A magyar munkásérdek védelme inkább a kormányok és később a parlament egyes tagjainak egyéni felfogásában lelt szószólóra. Magyarország szociálpolitikai tényei, bármily szórványosak és gyengék, megelőzik a munkásmozgalmakat. „A modern értelemben vett szociálpolitikának gyökerei Magyarországon sokkal mélyebbre nyúlnak vissza, mint azt a legtöbben tudják. Persze Angliával, amely már 1802-ben meghozta első munkásvédelmi törvényét, épp oly kevéssé vetekedhetünk e téren, mint Svájjal, amely már 1810. tájt lerakta munkásvédelmének alapjait. A többi nyugateurópai államokban azonban — bár elvétele egyes munkásvédelmi intézkedések már korábban is előfordulnak — a XIX. század 40-es és 50-es évei jelzik a munkásvédelem kezdetét és ugyanakkor megtaláljuk azokat Magyarországon is.”¹

A szociálpolitika nem azonos a munkásmozgalom-

¹ Heller Farkas: Magyarország szociálpolitikája, 1. lap.

mal, bár újabban leginkább annak eredménye. A szociálpolitika a társadalom jól felfogott érdekében igyekszik a nehéz sorsban lévőkön intézményesen segíteni, tehát a nemzet egyetemes érdekeit tartja szem előtt. Ám nehéz sorsban elsősorban és főképpen a bérmunkásság van minden kapitalista rendszerű társadalomban, így a szociálpolitika eredményei is elsősorban a munkásságra terjednek ki, ennyiben tehát a munkásmozgalommal rokontermészetű és rendszerint kapcsolatos.

A magyar szociálpolitika már egyik első ipari VÖT natkozási törvényünkben, a gyárakra vonatkozó 1840: XVII. törvénycikkben sem feledkezett meg a munkásvédelemről. E törvény ugyanis már szabályozta a gyermekmunka kérdését, elrendelvén, hogy 12 éven aluli gyermekek csak olyan munkára alkalmazhatók, amely egészségükre és fejlődésükre nem hátrányos. 12 és 16 év közötti gyermekek számára 9 órás napi munkaidőt állapít meg, déli egyórai ebédszünettel. Ugyané törvényünk gondoskodik a megbetegedett munkások gyógykezeltetéséről, amennyiben ezt a munkaadó kötelességévé teszi. Ugyanezt a rendelkezést a kereskedelmi alkalmazottakra vonatkozólag megtaláljuk a kereskedelmet szabályozó 1840:XVI. törvénycikkben.

Klauzál Gábor, első földmivelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszterünk 1848 június 11-i, már ismert céh-szabályrendelete az iparostanoncokra 9 órában állapítja meg a napi munkaidőt s elrendeli, hogy a tanoncot csak a mesterség körében és csak oly munkával szabad foglalkoztatni, amely testi erejét felül nem múlja. A segédek számára napi 11 órás maximális munkaidőt állapított meg Klauzál rendelete. Ha a mester ennél tovább kívánja segédeit foglalkoztatni, ezt csak külön díjazás mellett teheti, feltéve, hogy a segédek a túlórázásra hajlandók. A segédttől is csak a mesterség körébe tartozó és a segéd erejét felül nem múló teljesítményt lehet követelni. Egy métermázsánál nagyobb súlynak még a legerősebb segéddel való hor-

datása is tilos. Szerszámokkal a mester köteles ellátni a segédet és ezért a segédtől semmit le nem vonhat.

Az 1859 évi ipari rendtartás meghonosította nálunk a gyáriparban a gyermekek alkalmazásának *feltétlen* korhatárát. Elrendelte ugyanis, hogy 10 éven aluliakat nagyobb iparvállalatokban éppen nem, 10—12 év közöttieket pedig csak az apa vagy gyám kívánságára és a községi elöljáróság engedélyével szabad alkalmazni, még pedig csak oly munkákra, amelyek egészségüknek nem ártanak. Az engedélyt csak akkor szabad megadni, ha a rendes iskola látogatása a gyári elfoglaltsággal összeegyeztethető, vagy a gyáros az iskolázatásról gondoskodik. Az éjjeli munka a 16. életévig rendszerint tilos.

Mindez eddig nem kapcsolatos munkásmozgalommal. Magától értetődőnek tűnt fel a törvényhozók előtt úgy 48-ban, mint az abszolutizmusban, nyilván még a céhrendszeri szabályok átöröklése gyanánt, hogy a munkások érdekében a törvénynek kell intézkednie.

A munkásmozgalom első jelentkezését hivatalosan az ipart szabályozó 1872:VIII. törvénycikk előkészítésénél észleljük. Az ipartörvényt Gorove István földmivelés-, ipar- és kereskedelmi miniszter ugyanis már 1869-ben beterjesztette a képviselőházban. A javaslat előzetes tárgyalására a képviselőház úgynevezett központi bizottságot küldött ki, amely tárgyalásai közben szakértőket is meghallgatott, még pedig nemcsak a munkaadók, hanem a munkások részéről is. Meghallgatta nevezetesen a Pesti Központi Általános Munkás-egylet képviselőjét.

Ebben az időben már volt némi munkásmozgalom. 1869 előtt is volt *mozgolódás*, — írja Révész Mihály, a magyarországi szociáldemokrata munkásmozgalom történetirója—, de „*mozgalom* nem lehetett, mert nem volt *proletariátus* . . . Hatvanhét után el kellett múlnia egy-két esztendőnek arra, hogy itthon érezzék magukat a magyarok is, a munkásmozgalom programjával a külföldön megismerkedett idegenek is.

Legelsőnek még a kiegyezés előtt a nyomdászság csinál önképző egyletet, amely legelső tennivalójának a nyomdászság számára az országgyűlési választójog megszerzését tartaná. Szakmai mozgalom még nincs, bár hamarosan vannak sztrájkok és a sztrájkba lépett szakmák között az elsők egyike a nyomdászság. Már ekkor és már ebben az önképző egyesületben folyt a harc a munkásmozgalom tisztaságáért és egyöntetűségéért a Lassalle-párti munkások részéről a Schulze—Delitzsch önszegélyző elveit hangoztató, inkább munkaadóktól és nem munkásoktól vezetett csoportosulás ellen. A két párt két egyesületet teremtett.”¹ Egyik egyesület volt a munkaadók védnöksége alatt álló Pest-Budai Munkás-Egylet schulze—delitzschi elvekkel; ez hamarosan megbukott, mint azóta is minden munkásegylet, mely a munkaadókkal karöltve dolgozott. Másik egylet volt a lassalleánus Pesti Központi Általános Munkásegylet, melynek 1869-ben már 10—15 helyen voltak ügynevezett fiókjai. A szocializmus első magyar agitátorszónoka Hrabie János volt, az egyesület elnöke, kinek vezérsége alatt folyt a harc a másik csoport ellen. Egészen fiatal asztalosmunkás volt, járt Londonban és Parisban, „erélyes és tehetséges ember”, ahogyan egyik kortársa írta róla; szónoki föllépését erősen dicsérték. Hamarosan kikerült a munkásmozgalomból, mert maga is „munkáltató” lett. ő szerepelt az 1872: VIII. törvénycikk bizottsági tárgyalásánál a munkások képviselője gyanánt, bár egyesülete alapszabályait a kormány még nem hagyta jóvá; sikeres szereplése után azonban mihamarabb, már 1870-ben jóváhagyták az alapszabályokat. Megjelent már ekkor, 1869 május 1-én az első munkás szaklap, a nyomdai munkások ma is élő Typograhiaja. Ugyanez időben találkozunk a munkásság önjelölt alkotott első szociálpolitikai intézménnyel: Rauchmaul Károly és Farkas Károly vas-munkások kezdeményezésére megalakul az Általános

¹ A magyarországi munkásmozgalom története (1867—1913), 10—11. lapok.

Munkás Beteg- és Rokkantségélyző Pénztár, mely azután évről-évre szépen fejlődött.¹ Az 1869-i válságot követő fellendülés a munkásmozgalmat is megerősítette annál inkább, mert sikerült engedélyt kieszközölni gyűlések tartására. Így 1869 március 21-én Pozsonyban, majd ugyanez év augusztus 20-án Budapesten tarthattak népgyűlést. A liberalizmus elve a kormányt arra készítette, hogy a munkásoktól se tagadja meg a közszabadságokat. Ezeken a népgyűléseken alkották meg az első szocialista munkásprogramot, amelyben követelték:

1. Az általános és közvetlen választójogot minden képviselőtestületbe.
2. A korlátlan egyesületi, szövetkezési jogot a szabad gyülekezéssel és szabad szólással.
3. Szabad sajtót, bélyeg-, kaució- és sajtótörvények eltörlését olyformán, hogy beperelni csak becsületsértésért lehessen valakit.
4. Az állandó hadsereg megszüntetését s helyébe
5. az általános népfőfegyverkezést.
6. Az iskoláknak az egyház Ikezéből való kivételét és általános tankötelezettséget ingyen tanítással minden tanintézetben.
7. A nemzetiségek teljes egyenjogúságára fektetett és minden más országtól független Magyarországot.
8. Indítványozási jogot a törvényhozó testületnél, az alkotott törvényjavaslatoknak törvénnyé emelkedését a népek általános és közvetlen igenlő szavazattöbbségétől föltételező joggal.
9. Közvetlen és általános választását minden tisztviselőnek.
10. Az adó igazságosabb rendezését, a közvetett (indirekt) adó eltörlését és helyébe a növekvő (progresszív) adó tételét.
11. A papirend eltörlését s a papok kezén lévő javaknak a tanításügyre fordítását.

Egy szó sincs tulajdonról, nemzetköziségről és mindarról, ami később a szociáldemokráciát „tudományossá” és forradalmivá avatja. Ha az „egyház” és „papirend” elleni kifakadások nem volnának e programban, nem is lehetne elhinni, hogy a későbbi szo-

¹ A MABI 1846-ban keletkezett, de nem munkásbiztosítási céllal alapították. Elaggott kereskedők menhelyeül szánták.

ciáldemokraták¹ ősei állították össze. Munkásokról egy szó sem. Minden, más országtól független Magyarország (a program 7. pontja, de egyben az 1790:X. és XII. törvénycikk is)! Ennél még a programtalan kormánypárt is radikálisabb volt.

A szervezkedés azonban erősen megindult, óriási volt munkásrétegekben a nyomor és általános az elégedetlenség. A kapitalizálódó ipar nagyobb tömegeket tömörített egy-egy ipartelepre, megvolt az összebeszélés, együttes fellépés lehetősége és hatékonyá vált a munkabeszüntetés (sztrájk), — munkások tömegeit ugyanis nem lehetett volna máról holnapra, vagy éppen pillanatnyilag másokkal helyettesíteni, még ha sztrájk-törő akadt volna is, míg 1—2 segéd helyettesítése mi akadályba sem ütközött, azért nehéz kisiparban a sztrájk —, sztrájkokat rendeztek: gépgyáriak, nyomdászok, szabók, sütőmunkások, serfőzők, nyergesek, kárpitosok, asztalosok. A sztrájkok, a gyűlések foglalkoztatták a közvéleményt, a lapokat, de a rendőrséget, nem egy ízben a katonaságot és a képviselőházat is. Az általános érdeklődés közepette sikerült több szakmai szervezetet összehozni. Rothschildék abban a tudatban, hogy az 1869. évi kiválság egyszersmindenkorra lefagyasztotta Magyarország kísérletező kedvét az ipari önállósággal, némi szabadabb mozgást engedélyeztek, s a fellendülő ipar vitte magával a munkásmozgalmat. Lapjaik voltak. A Pesti Általános Munkásegylet Hrabie után következő elnöke, Viola János, szocialista munkás-programmal fellépett a szentendrei kerületben, melyhez annakidején Óbuda is tartozott, képviselőjelöltnek. Egykorú lap azt írja erről: „A munkások úgy találták, hogy Óbuda, melynek nemcsak Európaszerte híres hajógyára, hanem más egyéb tekintélyes gyára és

¹ Már itt megjegyezzük, hogy a szociáldemokráciának, amennyiben marxista, nem lényege sem az Egyház-, sem a vallás- és papellenesség. Igazolja ezt formailag az is, hogy Marx művei nincsenek indexen. V. ö. Müller Lajos S. I.: A Római Index, „Magyar Kultúra”-kiadás, 1926.

kézműintézete van, mely tehát nagytömegű munkásosztályt összpontosít magában, épp oly helységnek látszik, mely egy, a munkásosztályt képviselő jelölt fölléptetésének kezdeményezésére van hivatva.” Viola ugyan megbukott, de a szervezkedésre ennek a föllépésnek is kedvező hatása volt. Nevezetes szerepet játszott e mozgalmakban Frankéi Leó, óbudai születésű aranyműves, aki vándorútján Parisba is eljutott és ott a francia-porosz háború után hatalomra jutott kommunisták egyik minisztere lett. A párisi kommünt a francia polgárság leverte és a kommunistákat a szó szoros értelmében kiirtotta, — a nagy forradalomban a mágnásokat és papokat, 1870-ben a kommunistákat irtották ki —, Frankelnek azonban sikerült megszöknie és hazamenekülnie. Itt nagy része volt abban, hogy a kezdeti munkásmozgalom szélsőségekbe fordult. Ez nem lett volna a munkásmozgalomra veszélyes, mert a magyar kormány a liberalizmusához híven tűrte a munkás-szervezkedést és mozgalmakat, azonban a sztrájkok és munkabérekövetelések élenként érintették a kartel köreit, zsebét. Ezenkívül Frankéi hatására a munkásság egyrészt állást foglalt Elzász-Lotharingiának Németországhoz történő csatolása ellen, — amely tartomány az 1914. évi világháború kitérésében oly nevezetes szerepet játszott, a francia revánspolitika Elzász-Lotharingiáért (a benne való gazdasági értékekkel) izzott — és ünnepelte, illetve gyászolta a párisi kommünt és annak gyászos sorsát. Résztint Beust gróf külügyminiszter beavatkozására, résztint a „gazdasági körök” közbelépésére tehát Thaisz Elek, a pesti rendőrség kapitánya, eljárást indított az Általános Munkásegylet vezetősége és szereplő tagjai ellen. Hűtlenség és felségárulás címén összefogták a veszélyesebbnek látszó munkásvezéreket és egy évi vizsgálati fogság után egyetlen kivétellel valamennyit felmentették. Ez az egy évi fogság természetesen megbénította a munkásszervezkedést.

Időközben ezalatt a törvényhozás elfogadta az 1872:VIII. törvénycikkbe foglalt ipartörvényt, mely

azonban szociálpolitikai tekintetben többek között különösen Irányi Dánielnek, — akit Heller Farkas a magyar munkásvédelem legnagyobb előharcosának nevez¹ —, erőfeszítése dacára sem múlja felül az előző jogállapotot. A „liberalizmust” érvényesítette a törvényhozás minden vonatkozásban. Szüllő Géza és Érkövy Adolf előadó voltak a liberalizmus főérvényesítői. Szüllő Géza a munkaidő, különösen az éjjeli munkakorlátozások tekintetében úgy találta, hogy „mivel szabad államban vagyunk, az ipart minden mozdulatában nem korlátozhatjuk.” Érkövy Adolf előadó pedig így érvelt: „Megvallom, igen nagyon tartnék attól, hogyha ezen acceptábilis szó: humanitás, ürügye alatt oda jutnánk, hogy megbénítanok az ipar gyakorlását.” — „Itt kezd tehát már az a felfogás kibontakozni,” — jegyzi meg Heller Farkas —, „mely tisztán humanizmust és pedig az ipar érdekeivel ellentétes humanizmust lát a munkásvédelemben és szem elől téveszti a népesedési, valamint a kulturális szempontokat,”² — *tehát az általános nemzeti érdekeket.* Érkövy Adolfnak nem volt fontos a munkás élete, mint egyszerűen csak a humanizmus védelme alá tartozó jelenség, — oda is lett fejlődésünkben 20 millió magyar. Ezt azonban a törvényhozás annakidején előre nem látta át. Feltűnő hiánya ennek az ipartörvénynek, hogy növédelemről egyáltalán nem gondoskodott. A munkásmozgalom tekintetében jelentős rendelkezése, hogy egyrészt kötelezőleg elrendeli, hogy a gyáros készpénzben és pedig, ha másként meg nem egyeztek, hetenként köteles a munkabért kifizetni. Árukat és szeszes italokat a munkásnak nem hitelezhet és ha ezt mégis megteszi, követelését sem peres utón, sem beszámítással nem érvényesítheti. Lakással, tűzifával, földhasználattal, étellel, orvossággal és orvosi segéllyel, ha a munkás beleegyezik, elláthatja a munkást, úgyszintén szerszámmal és a munkához szükséges anyagokkal, s ezek ellenértékét

¹ I. m. 5. lap.

² I. ím. 6. lap.

levonhatja, *ami visszaesés a Klauzál-féle rendelettel szemben*; még az 1900-as években is szerepel a munkásmozgalmakban ezeknek a természetbeli szolgáltatásoknak megszüntetése, kizárása a munkáskövetelések között. Másrészt a törvény eltiltja az „összebeszéléseket”, nemcsak a munkások, de a munkaadók részére is. A törvény 93. §-a szerint ugyanis: „Az oly összebeszélések, melyek által az *iparosok* azt célozzák, hogy üzletük félbeszakítása vagy a munkások, illetve segédek elbocsátása által¹ ezeknek terheesebb munkafeltételeket szabjanak, különösen azoknak bérét leszállítsák, vagy amelyek által a munkások, illetve segédek odatörekshetnek, hogy közös munkaszünetelés² által a munkaadókat magasabb bér megadására kényszerítsék s általában tőlük jobb munkafeltételeket csikarjanak ki, úgyszintén mindazon egyezmények, melyek által azoknak támogatása céloztatik, akik az érintett összebeszélések mellett megmaradnak, vagy azoknak károsítása, akik azokkal szakítanak, jogérvénnyel nem bírnak.” Ezt a rendelkezést változatlanul később átvette az 1884:XVII. törvény is.

E törvény előtt, nyilván a céhek szabályzataiból átvéve, úgy az 1851, mint az 1859. évi rendelet tiltotta és bűncselekménnyé nyilvánította a munkások ilyen összebeszéléseit. (A munkaadóké más jogszabály alá tartozott.) Az 1872. évi ipartörvény változtatott ezen. *Nem tiltotta* az összebeszéléseket, csak a *jogérvényt* tagadta meg tőlük. Erkölcsileg érvényesíthetők voltak. Hogy ez az erkölcsi érvényesíthetőség ne fajuljon erőszakká, arról később, 1878-ban a büntetőtörvénykönyv

¹ Krimicsau, kizárás.

² Sztrájk. Nem tartozik tehát ide a sabotage és az amerikaizás, melyek meghatározását az 1898:11. törvény adja, de csak mezőgazdasági munkásokra, még pedig: a munkahelyen munkaeszközök vagy segédmunkások nélkül való megjelenés, valamint a munkaadó nyilvánvaló megkárosítása céljából, illetve magasabb bér kicsikarása végett a munkának szándékosan rosszul teljesítését a törvény kihágásnak minősíti. Az ipari munkára azonban ez nem vonatkozik.

intézkedett s magánosok elleni erőszak bűncselekményének nyilvánította azt, ha valaki a munkabér felemelése vagy *leszállítása* végett, — tehát a rendelkezés a munkaadókra is vonatkozik —, valamely munkás vagy munkaadó ellen erőszakot követ el, azt szóval vagy tettleg bántalmazza, vagy erőszakkal fenyegeti. Az összebeszélés tehát erkölcsileg érvényes, megengedett, csak bírói úton ki nem kényszeríthető, viszont az erőszak tilos. Ma is ez a jogállapot.

Fontos esemény volt még a munkásmozgalmak szempontjából ez időben az egyesülési jog szabályozása, mely két rendeletben, 1873-ban és 1875-ben történt. A rendelet a munkásegyleteket különös szabályozás alá vonja, de értelmetlen, mert az 1872:VIII. törvény olyan, rendelkezéseire hivatkozik, amelyek — nem léteztek. úgy hogy ez a rendelet később számtalan zavarnak és összeütközésnek kútforrása lett.

Ez volt a helyzet, mikor a hűtlenségi per vádlottjai esztendő s fogság után, fölmentve kiszabadultak fogságukból. A fogság nem törte meg őket. Azonnal hozzáfogtak ismét a szervezéshez. Egész sereg lapjuk indult. És a munkásmozgalom föllendülőben volt ismét, mikor kitört az 1873:XXVI. törvény miatt a nagy válság, mely majdnem egy évtizeden át tartotta lenyűgözve egész közgazdasági életünket. Nagyiparunk fejlődése megállt, munkásmozgalom sem fejlődhetett, a vezérek egymást marták, ők sem gondoltak arra, hogy itt egy rejtett hatalommal állanak szemben. Szociáldemokratának sem nevezhették magukat. 1880 május 16-án tartottak egy munkásgyűlést, melyen a különböző töredékek közül kettő egyesült. Ez alkalommal programot is fogadtak el, melyben már a tulajdonnak „*társadalmi tulajdonná*” alakítását is követelik, mégis tiltva volt felvenniök a szociáldemokrata nevet. „Nem választók pártjának” nevezték tehát magukat. Követelik e programjuk 14. pontjában a bérvizályok fele-fele részben munkásokból és munkaadókból alakítandó választott bíróság útján, történő „szabályozását”, valamint 15. pontjában az ingyenes állami mun-

kásközvetítést. A nagyipari fejlődés hiánya azonban ismét a kisipar felé fordította a figyelmet, mint amely ezintén nyomorgott, mert hiszen az iparszabadság és az osztrák nagyipar elvette előbb biztos céhbeli megélhetését. Megindultak az 1872. évi ipartörvény módosítására, megváltoztatására irányuló mozgalmak. Ha nagyiparunk lett volna, a kisipar ennek árnyékában szépen tenyészhetett volna. Ennek hiányában biztosítani kellett valahogyan a kisipar boldogulását. Nem tértek ugyan vissza a céhekhez, de visszahajoltak feléje, Apponyi Albert gróf indítványára anyavédelmi intézkedések is kerültek az új törvénybe. A nők munkaidejét ez a törvény sem szabályozta. A liberális előadó, Érkövy Adolf szerint: „Nincs annál tévesztettebb, humanisztikusabb *lovagiasság*, mint az, mikor a nő irányában udvariasság és Isten tudja micsoda nézetekből korlátozni akarják a nőket a tekintetben, hogy tevékenységüket érvényesítsék.” Bevezette azonban a törvény a „veszélyes” üzem fogalmát, amelynél bizonyos korlátozásokat mégis megállapított, továbbá igyekezett előmozdítani betegsegélyző pénztárak alakulását (amelyek, tudjuk, más formában a céheknél megvoltak). A munkásmozgalmak tekintetében fontos újítás, hogy ipari viszályok, bérmozgalmak esetére magáévá tette törvényhozásunk az 1880. évi munkásprogram 14. pontját a a törvény kötelezi az iparhatóságot, hogy munkásokból és munkaadókból alakult békéltető bizottság útján igyekezzen a súrlódást kiküszöbölni. Ilyen békéltető bizottsági tárgyaláson tűnt fel a később nevezetes szerepet játszó Bokányi Dezső, akinek tehetségét egy szövetkezeti ember, dr. Horváth János fedezte fel és igyekezett fejleszteni¹ (bár nem a befutott irányba).

Ugyanebben az időben a keresztény — katolikus és protestáns — mozgalmak még nem különítették el az általános vallási mozgalomtól, amely egyébként szintén elég gyöngye volt, munkásmozgalmaikat, jól-

¹ Horváth János dr. személyes közlése.

lehet külföldön már nevezetes események történtek ez irányban. Angliában a liberalizmussal egyidős a keresztényszocializmus, melynek felfogása az, hogy semmiféle népboldogító törekvés nem ér semmit megelőző erkölcsi reform nélkül. „Az éhenhalás szabadsága”, — miként a manchesteri liberalizmust elnevezték, mely gazdasági téren korlát nélkül való egyéni érvényesülést enged, nem hozza meg a nép, a tömeg boldogulását. Közismert nagy nevek egész sorozata: Maurice lincolns-inni anglikán plébános, Kingsley, Carlyle, Ruskin János, Toynbee Arnold, Manning bíboros, stb. kápráztatják szemeinket. Ruskin egyik fejtegetése szerint a liberalizmus uralkodó elve, hogy a munkást a munkaadó tetszése szerint hajthatja a munkában, mert ily módon lehet a munkásból a munkának legnagyobb mértékét kisajtolni. Ez helyes lenne, írja Ruskin, ha a munkás gép volna, amelyet csak gőz, elektromosság vagy más valami természeti erő hoz mozgásba. *A munkás azonban olyan gépezet, melyet a lélek indulatai hoznak mozgásba.* Ez a figyelembe nem vett erő, mint ismeretlen tényező, felborítja a nemzetgazdászok összes egyenleteit. — Ruskin e fejtegetései oly megdöbbenést keltettek, hogy egyik megkezdett értekezésének folytatását a manchesteri liberalizmus hazájában nem volt szabad folytatnia. Krisztus példabeszédével: „Az utolsónak is annyit, mint neked”, fejezte be Ruskin a maga fejtegetéseit.

Franciaországban a szocializmus is egyházellenes irányzatot vett, mint Voltaire és társai óta, lehet, hogy részben az egyháziak hibájából és más körülmények következtében, majd minden nagyobbra nőtt mozgalom. Le Playt említhetjük talán, akinek szocializmusa kereszténynek nevezhető. Németországban azonban a szocializmus kezdetben vallásos színezetű. Később a szocializmus Lassalle, majd mások agitációja folytán mindinkább balra kanyarodik, de nem éppen egyházi személyek ellen. A keresztényszocializmus első német nagy alakja ugyanis, Ketteler Vilmos Manó báró, mainzi katolikus püspök a maga keresztényszocializ-

musát számos vonatkozásban Lassalle szociálpolitikai elveire támasztotta, viszont Lassalle még 1864-ben, legutolsó propaganda beszédében is nagy elismeréssel és elragadtatással beszélt Ketteler műveiről és nézeteiről. Később ugyan a két irányzat nem volt egymástól elragadtatva, azonban bizonyos, hogy főképp a Rajnavidéken és a Ruhrvidéken hatalmas keresztényszocialista mozgalom fejlődött.

Mindezek között legfontosabb azonban, amit ma már történelmileg megállapíthatunk, Perugia bíboros érsekének, a későbbi XIII. Leo pápának „Az egyház és a művelődési” című körlevele, mert alapja lett az 1891. évi Rerum novarum kezdetű pápai encyklikának, a modern keresztény szocializmus alapiratának. „A modern nemzetgazdasági iskolák az embert többé-kevésbé értékes gépnek tekintik csupán, aszerint, amint többet vagy kevesebbet termel. Innen van a megvetése minden erkölcsi szempontnak és innen van az a méltatlan visszaélés, melyet a szegénységgel és a gyengékkel üznek.” Ez az alapgondolat az, amiben a keresztény szocializmus a szociáldemokráciától legfőképpen különbözik (a tulajdonjog kérdése, látni fogjuk, nem súlyos ellentét közöttük), miután a szociáldemokrácia nem erkölcsiekben, hanem a tulajdonjog átalakításában keresi a megoldást. A Rerum Novarum enciklika nem egyéb, mint a perugiai körlevélnek részletekbe menő kidolgozása jogi, főképp tulajdonjogi és minden egyéb vonatkozásban.

Nálunk annakidején minderről még alig vettek tudomást. Az egyháziak nem hanyagolták ugyan el híveiket, s különféle katolikus és protestáns körök és egyletek, különösen katolikus legényegyletek szórakoztató és közművelési szálakkal igyekeztek egyházukhoz láncolni a munkásokat is, de azok anyagi érdekei tekintetében az igehirdetésen, prédikáción túl alig mentek, aminek bizony a munkáskörökben, továbbá a liberális Érkövy Adolfoknál és híveiknél, nem igen volt foganatja. Miként láttuk, még az Egyháznak a munkásság javára legalább elviekben szóló kamattilalmát

is elmagyarázni igyekeztek, ahelyett, hogy kiterjesztően, a munkáskizsákmányolás ellen magyarázták volna. A munkás így az érdekei védelmét nem találta meg az egyházi és vallási szervezetekben. Másfélévtizednek kellett a szociáldemokrata mozgalom hatékony megindulása után eltelnie, hogy az egyháziak Magyarországon a munkásság külön érdekeit figyelemre méltassák.

Az 1873. évi nagy válság azonban egyelőre a szociáldemokrata mozgalmakat is letörölte a magyar történelem táblájáról. Mint lecsapolt tó fenekén a fuldokló halak, úgy vergődtek a munkások egymás közt és munkaadóikkal szemben, akik viszont igyekeztek a maguk életét nem politikai, hanem ha úgy adódott, korrupciós eszközökkel megmenteni. Láttuk a vasutaknál. Voltak azért sztrájkok és egyéb mozgalmak, de nem történelmi jelentőségűek. Csak a felszín alatt égett. Amire senki nem gondolt, mint a felszín alatt izzó parázs, elterjedt, az egész országban szétégetődött a — parasztszocializmus.

Mi volt ennek a lényege fogalmilag? Senki nem tudja. Programja nem volt. Célkitűzései nem voltak. Csak mozgalom volt. Éheztek. Éheztek és fáztak. Ezen akartak segíteni. Senki nem segített rajtuk és senki nem törődött velük. Heller Farkas „népünk földéhségének” tulajdonítja ezt a mozgalmat. Mások is. Csakugyan éhesek voltak, éhes volt „népünk”, de nem földre. Kenyérre voltak éhesek és senki nem adott nekik. Kiderült hát az alkalmat, a lehetőséget, amely a kenyeret biztosítja az éhes szájaknak. Földmunkás a földből él, ő tehát azt hiszi, a föld kenyeret ad neki. Amint-hogy ad is. Ezért vágyódik a föld után. Kiderült azonban, hogy más jövedelmi forrással is megelégszenek. A kubikosmunkák is jók voltak a forrongás lecsillapítására, s azok, akik az iparban el tudtak helyezkedni, nem vágyódtak többé föld után. A föld tehát nem az oka és célja volt a mozgalomnak, hanem az éhségcsillapítás eszköze lett volna. Gaál Jenő, Rubinek Gyula és a parasztszocialista mozgalmak egyéb nem

munkás ismertetői¹ e mozgalmakat a nagybirtoknak tulajdonítják azért, mert a nagybirtok idegenből, fel-földről hozatott igénytelenebb munkásokat. Ebben lehet valami. A volt Tiszai Koronakerület² területén, tiz tiszamenti nagy községben és városban, egyébként a világ legjobb búzaterületén, nem volt nagybirtok, s a napszám aratás idején 4 forintig (több mint 9 pengő), sőt magasabbra is emelkedett. Aratás előtti és utáni időben is meglehetősen magas volt a napszám más vidékekhez képest. Az igénytelenebb Tisza—Maroszögi bolgárok ennél fogva tódulni kezdtek a jó bérekre, aminőkről a nagy Csávossy és egyéb uradalmak vidékén álmodni sem mertek. Viszont olcsóbban ajánlkoztak, mint a helybeli napszamosok, vagyis letörték a béreket. Erre a munkások elhatározták, hogy nem engedik be a bolgár munkásokat. Alkalomadtán nem is engedték. A csendőrség közbelépett, a munkásság nem engedett, az összeütközésnek csendőri fegyverhasználat és emberhalál lett a vége.³ Ámde — azoknak az idegenből való munkásoknak, akik egyébként ugyancsak magyar állampolgárok voltak, *szintén élniök kellett.* Vagy vissza kellett volna térni a jobbágyrendszerre, amelyet részben már éppen azért kellett felváltani, mivel nem volt alkalmas az elszaporodott lakosság eltartására —, vagy más életlehetőséget biztosítani. A más életlehetőséget csak az ipar adhatta. *Megfelelő ipar azonban nem volt.* Volt ipar, de csak annyi, amennyit a pénzkartel a dolog természeténél fogva engedni volt kénytelen. Olyan ipar, mely a nem-

¹ Gaál Jenő: Az alföldi munkásmozgalom.

Rubinek Gyula: Parasztszocializmus.

Bernáth István: Szocialista programok.

Návay: Die Arbeiterfrage im Alföld.

Szeberényi: Tömegmozgalmak, s még számos más író. De szocialista írók is vallanak hasonló nézeteket, például Ormos Ede a hódmezővásárhelyi eseményről irt füzetében, stb.

² Martonos, Magyar-Kanizsa, Zenta, Ada, Mohol, Péterréve, Óbecse, Szenttamás és két kisebb tiszamenti község. Történetük dr. Kalmár Antaltól.

³ Zenta, 1897. szept. 4.

zet embertartalékait fölszívhatta és eltarthatta volna: olyan ipar nem volt. Az éhség és kétségbeesés tehát izzott az élő emberekben és a földművessorsra földműves megélhetési lehetőségek nélkül kárhoztatott munkások nem riadtak vissza semmiféle próbálkozástól, amely szomorú életükben nem volt rosszabb a halálnál. Éltek, de hajlandók voltak esetleg meg is halni azért, hogy megélhessenek, így történt, hogy az 1890-es években a magyar földbirtokosságot váratlan heves-séggel lepte meg az alföldi paraszt „szocializmus”, amely minden volt, csak nem szocializmus. Mihelyt akadt vezér, tódultak zászlaja alá a hi vek. És vezér akadt.

1878-tól 1890-ig több mint 200 új ipari nagyvállalat keletkezett, mintegy 40 ezer munkás alkalmazásával. 11 vállalat ezek közül több mint ezer munkást, de a legkisebb is legalább 20 munkást zsúfolt össze ipartelepein. Jelentős része volt ebben a gáz- és vízműveknek, de az új, közúti vállalkozásoknak is. Együtt voltak tehát a tömegek, megvolt az érdekközösség öntudatoitításának lehetősége. A külföldön is megszűntek a munkásüldözések, nem lehetett tovább itthon sem megakadályozni a szabad munkásszervezkedést. Politikai okai is voltak ennek. Hadseregellenes tüntetések zaja verte fel Budapest utcáit — nemzeti vívmányokért. Ennek ellenszeréül volt hivatott szolgálni a munkások kenyérharca. Megengedték a szociáldemokrata párt megalakulását. 1890 december 7. és 8-án tartották azt a nevezetes gyűlést, mely a szociáldemokrata párt megalakítását kimondotta. A pártgyűlés jegyzőkönyvéből¹ kitűnőleg ez a pártgyűlés már teljesen marxista alapokra helyezte a munkásmozgalmat.

Milyen az a „marxista” alap?

A magyarországi szociáldemokrácia az 1890. évi alakuló pártgyűlés óta azt hirdeti magáról, hogy a

¹ A magyarországi szociáldemokrácia 1890. évi december 7. és 8-án Budapesten tartott pártgyűlésének jegyzőkönyve, Kiadják: Kürschner Jakab és Engelmann Pál.

Marx Károlytól származó, úgynevezett „tudományos szocializmus” alapján áll.

A tudományos szocializmus nem egyedül Marx Károly² műve, hanem Marx Károlyé és Engels Frigyesé. Legalább ez a köztudat.

Marx Károly 1818-ban Trierben született. Atyja, Henrik, kikeresztelkedett zsidó ügyvéd, anyja Pressburger Henriette, hollandi zsidó család sarjadéka, melynek ősei a XVI. században Pozsony városából vándoroltak Hollandiába. Marx a bonni és berlini egyetemen jogot, bölcseletet és történelmet tanult, majd hírlapíró lett és radikális mozgalmakba keveredve, kénytelen volt Parisba menekülni, majd mikor a porosz követ kívánságára Parisból kiutasították, Brüsszelbe telepedett át. Forradalmi mozgalmak miatt 1848-ban Belgiumból is kiutasítják, visszamegy tehát Parisba, majd onnan Kölnbe. Miután innen is kiutasították, véglegesen Londonban telepedett meg. 1882/83 telét Wight szigeten töltötte. Ott halt meg 1883 március 14-én. A highgatei temetőben temették el. Főművei: az Engels Frigyessel közösen írt „Kommunista Kiáltvány”, továbbá az egyedül írt „A Politikai Gazdaságtan Bírálatahoz”, valamint „A Tőke” című munkái. Ezekben rakta le nézeteit a közgazdaságtanról. Gazdaságtanának veleje az, hogy a tőkésök okozták a munkások nyomorúságát azáltal, hogy a termelő eszközök feletti tulajdonjogot a maguk számára kisajátították s ezzel arra kényszerítették a munkást, hogy

² Macdonald R. volt angol miniszterelnök és az angol munkáspárt volt elnöke, még miniszterelnöksége előtt, tehát mikor még a munkásság osztatlan és teljes bizalmát bírta: „A szocialista mozgalom” című tanulmányában, — magyarra fordította Tonelli Sándor —, Marxról így vélekedik: „Marx zsidó volt és Hegel tanítványa. Az olyan tömör és átfogó lelkek közül való, amelyek nagy rendszereket tudnak felépíteni s ezeket részleteikben is átértik, de egyúttal rögtön cselekedni is tudnak ... Marx a szocializmus elméletének gyarapításához semmivel sem járult hozzá... ellenben megalkotta a hadsereget, melynek rendeltetésül jelölte meg a szocializmus megteremtését... Sokszor tévedett... de ez nem döntötte meg munkája értékét...” 177. és 180. lapok.

munkája eredményét nekik átengedje azért, hogy dolgozhasson. A munkást így kizsákmányolják, mert a munkájáért csak a munkaerő fentartására kellő összeget, *bért* adnak. A tulajdonnak e fajtája a polgári tulajdon. A polgári tulajdon által a tőkésék tönkreteszik a családot, megsemmisítik a kisipart, kihúzzák az ipar alól a nemzeti talajt, a termelést és fogyasztást nemzetközivé változtatják, országhatárokon túteszik magukat. Azért, hogy a mindebből származó bajok megszűnjenek, a polgári tulajdon megszüntetésével meg kell szüntetni a tőkésék hatalmát. „A kommunizmust nem az jellemzi, hogy a tulajdont általában megszünteti, hanem az, hogy a polgári tulajdont szünteti meg.”¹ A fejlődés menete szerinte az, hogy a kapitalisták megszüntették az egyének magántulajdonát, az így kifosztottak pedig meg fogják szüntetni a kapitalisták polgári tulajdonát és visszaállítják az egyén magántulajdonát társadalmosítás útján.² Ez a folyamat, mint — Marxék szerint — az emberiség egész eddigi története mutatja, osztályharc útján fog végbemenni. Ehhez a gépi nagytermelés szolgáltatja a lehetőséget, amely minél több munkást tömörít és egyesít a kizsákmányolás megszüntetésére. A tőke nemzetközi, így a tőke ellen irányuló harcnak is nemzetközinek kell lennie, bár természetesen a különböző országok szerint mégis különböző lesz. A harc főképp arra irányul, hogy a proletárságból uralkodó osztály legyen. Uralmát a proletárság arra használja fel, hogy az összes termelési eszközöket fokozatosan az állam kezébe, vagyis „az uralkodó osztállyá szervezett proletárság kezébe”

¹ „Was den Kommunismus auszeichnet, ist nicht die Abschaffung des Eigentums überhaupt, sondern die Abschaffung des bürgerlichen Eigentums. „Das kommunistische Manifest”, VIII. német kiad., 1918. 38. lap. — Miután a tulajdon a szocialista felfogás szerint a hozzáfűződő jövedelmet is jelenti, így ez a felfogás tulajdonkép helyesebb jövedelemelosztást jelent. A Rerum Novarum viszont a tulajdon fenntartása mellett helyesebb jövedelemelosztást követel. E vonatkozásban tehát csak kifejezésbeli eltérés mutatkozik.

² Kapital, I.

központosítsa. Ez kezdetben csak zsarnoki rendszabályokkal és a tulajdonjogba való, a termelés folyamataira nem célszerű beavatkozás útján történhetik. Történelembölcseleti tudományos alátámasztása ennek az egész folyamatnak a történelmi anyagelvűségnek nevezett felfogás, mely szerint az emberek bizonyos társadalmi rendbe születnek bele és ennek a rendnek gazdasági vonatkozásai irányítják sorsukat. Megjegyzendő, hogy Marx nem nevezte ezt az elméletet történelmi anyagelvűségnek: egyáltalán semmi nevet nem adott elméletének. Soha nem tanította vagy állította azt sem, mintha elmélete a bölcseleti anyagelvűséggel kapcsolatos, vagy éppen azonos volna. Kiss János katolikus püspök, teológiai tanár szerint: „Bizonyos, hogy a tudományos szocializmus nincs szükségképpen kapcsolatban az anyagelvűséggel... csak a tudományos szocializmust valló szociáldemokrácia valóban anyagelvű.”¹

Valamivel kevésbé viharos Engels) Frigyes Károly élete. Engels 1820-ban a rajnatartományi Barmenben született. Atyja gyáros volt, a fiú a középiskolai tanulmányok után kereskedőgyakornok lett, 1844-ben belépett apja manchesteri üzletébe. Foglalkozott az angol munkások helyzetének tanulmányozásával, majd 1844-ben felkereste Marxot Parisban, barátságot kötöttek, ezután megírta „Az angol munkáosztály helyzete” című tanulmányát. Marx-szal együtt írták a „Kommunista Kiáltványt”, mely 1848-ban Londonban jelent meg. 1852-ben ismét belépett apja manchesteri üzletébe, ahol 1869-ig tevékenykedett, amikor végleg megvált az üzlettől és azután Londonban élt. 1895-ben halt meg ugyanott. Művei közül a már emiitett angol munkáosztályra vonatkozó könyvön kívül ismertebb: „A család, állam és a tulajdon eredete”, stb. Marx és Engels közül az utóbbi látszik inkább bölcseleti anyagelvűnek, ő adta Marx történetbölcseleti

¹ „A szociáldemokrácia alapelveinek bírálata” Religio, 1921 novemberi szám, 247 lap. — Ugyanígy Cathrein: Erkölcsélet. — Marx művei indexen sincsenek.

felfogásának is a történelmi anyagelvűség nevet. Bár Marx és Engels állandó érintkezésben és barátságban éltek, csupán a „Kommunista Kiáltvány”-ról lehet megállapítani, hogy közösen írták. Többi művét mindkettő egyedül írta, habár talán meg is beszéltek azokat. Az irányadó szellem mindenesetre Marx lehetett. Azért is nevezik egész elméletüket marxizmusnak. De nevezik tudományos szocializmusnak is.

Az 1890. évi alakuló pártgyűlés erre az úgynevezett tudományos szocialista, vagy marxista alapra helyezkedett. A program helyett elfogadott elvi nyilatkozatban Marx ismertetett elméletének több pontját meg kellett. A földművelők helyzetének javítása végett is hoztak határozatokat, s ezek alapján megindult az agitáció a földmunkásság és kisgazdák között is.

A kongresszuson Arad, Szászváros, Budapest, Deés, Dömsöd, Eger, Pécs, Nagybecskerek, Karánsebes, Kolozsvár, Brassó, Német-Bogsán, Újvidék, Orosháza, Pancsova, Pozsony, Resica, Ruttka, Süttő, Székesfehérvár, Szeged, Temesvár, Szabadka és Versec képviselték magukat. A kongresszus szereplőinek tekintélyes része, sőt éppen a vezetők, nem voltak munkások. Elnök például dr. Csillag Zsigmond orvos, aki egyik előadását Spinoza Baruchhal kezdte. Ugyanezt a vonást később is megtaláljuk. A szociáldemokrata munkásmozgalmakban Marxtól kezdve, aki szintén nem volt — Engels-szel együtt — munkás, állandóan szerepelnek egyes értelmiségi körökből származó egyének. A szociáldemokrácia, mint párt, tehát nem tiszta munkásmozgalom; ugyanezt egyébként a keresztényszocialista és egyéb elméletileg kidolgozott programú munkáspártokról is meg kell állapítani. A szakszervezeti mozgalom sem nélkülözte a képzettebb elemeket.

A pártgyűlést mihamarabb éles agitáció követte országszerte. A munkáskérdés fel volt vetve. 1891-ben törvényhozásunk a munkás betegsegélyezés rendezésével foglalkozott és akkor gróf Tisza István állapította meg, hogy: „Fel van vetve a munkáskérdés az egész vonalon ... Felveti az a tény, hogy kezd iparunk lenni, hogy kezd nagyiparunk lenni, már pedig mindenütt

a világon, ahol nagyipar van, ahol ipari munkásosztály képződik, a munkáskérdés fel van vetve az élet által és az, aki ezt észre nem veszi, az hasonló a struccmadárhoz.” Tisza István szerint a szakszervezkedés¹ és munkásmozgalom jogosult, míg gazdasági téren marad és szerződésszegéssel nem párosul. A munkásmozgalmak vezetői azonban nem kérdezték, milyen téren tekintik jogosultnak mozgalmukat, hanem erőteljes propagandába fogtak. Sajtótermékek tömegét indították. Szokatlanul olcsó árú röpiratokkal árasztották el az országot, hogy a legszegényebb is megvehesse. A népnevelés, az írás-olvasás terjedése így segítségükre volt az gaitációban. Agitátorok járták az országot. Sztrájkalapot gyűjtöttek. Szakszervezeteket alapítottak, bár nem országos jelleggel, ami nem volt megengedve, s ha alapszabályokat nem kaptak, szabad-szervezet gyanánt, vagy egyes lapok köré tömörülve működtek. A kormány gyűjtési tilalmat léptetett életbe, erre piros szegfűt árultak és a lapjaik árát emelték fel megfelelően, tisztán a „proletár-becsületre” bízva, hogy a befolyó összegek tényleg a munkásság céljait, sztrájkalapokat és egyéb szükséges célokat fognak szolgálni. Ez ellen nem használt semmiféle hatósági fellépés. 1893 január 6-án második országos pártgyűlést tartottak. 1895 május 1-én politikai napilappá alakítják központi pártlapjukat, a Népszavát, azonban egy sajtóper miatt elveszett a lapbiztosíték, s így kénytelenek voltak hamarosan visszafejleszteni, de 1898-ban már, az akkori viszonyokhoz mérten példátlan nagy számban, 13.500 példányban jelent meg így is; 1905-ben ismét napilap lett s több mint 30 ezer példányban jelent meg. Közben megbukott Wekerle Sándor első kormánya. Ezt Bánffy Dezső báró kormánya követte 1895 január 14-én, mely nemcsak a nemzetiségek, hanem a munkásság felé is az erős kéz politikáját akarta folytatni, de nem használt az utazó szocialista agitátorok elleni kormányrendelet sem. Sztrájk-sztrájkot követett Budapesten és az ipari centrumokban. Az utcát a nemzeti követelések tömegei helyett átvette a kenyérvetelők tömege. A Bánffy-

kormány belügyminisztere azzal akarta lecsendesíteni a mozgalmakat, hogy a nem budapesti illetőségű vezető elemeket Budapestről hazatoloncoltatta. Ennek az lett a következménye, hogy a hazatoloncoltak helyébe külföldről fiatal, budapesti illetőségű egyéneket hívtak haza, akiket nem lehetett Budapestről eltoloncolni. Ekkor kerül Garami Ernő a Népszava szerkesztői székébe, Weltner Jakab pedig központi párttitkár lett. A szakszervezeti mozgalmat Jászai Samu irányította, de szerepelt már a nyomdász mozgalmakban Peidl Gyula is. Az eltoloncoltak pedig otthon, vidéken folytatták tevékenységüket, ahonnan nem lehetett őket eltoloncolni. A földmunkásmozgalom ezzel csak nyert erejében, jóllehet addig is hevesen zajlott. A rendőrség egyenesen az 1890. évi pártgyűlésnek tulajdonította a földmunkásmozgalmakat, s kétségtelen, hogy a pártgyűlés szervezkedésre és öntudatosításra irányuló határozatainak végrehajtásával fontos irányító szerepet is töltött be a földmunkásmozgalomban. Az egész országban nagy nyugtalanság lett észlelhető, mind a munkások, mind a gazdák között. A mozgalmak többé-kevésbé véresek voltak. Számos helyen összeütközésre is sor került munkások és a fegyveres erő között. A mozgalmak legközvetlenebb hajtóereje gyanánt a megcsappant munkaalkalmakat, a munkanélküliséget kell tekinteni. A vasútépítési, vízszabályozási és lecsapolási munkálatok az 1880-as években előnyös kereseti lehetőséget nyújtottak az igénytelen alföldi napszámosoknak, de ezek az 1890-es évek elején majdnem teljesen megszűntek. Ez volt az elégedetlenség oka. Ehhez szolgáltatott szikrát a szociáldemokrata agitáció, mely az elégedetlenséget lángra gyújtotta, úgy hogy 1891 májusában Orosházán és Békéscsabán, majd Battonyán, Hódmezővásárhelyen, Zentán, Eleméren, Nádudvaron, Alpáron, Toponáron, Szerbbokán, Dalon, Balmazújvároson véres összeütközések történtek, 1897-ben pedig, éveken át lezajlott kisebb-nagyobb összefüggéstelen sztrájk és hasonló esemény után szervezett, leginkább Bács-Bodrog-, Pest-, Csongrád- és Fejérmegyében dülő, de más alföldi megyékre is ki-

terjedő nagy alföldi aratósztrájk tört ki, mely sok helyütt győzelemmel is járt.

Bánffy Dezső kormányától 1899 elején Széll Kálmán kormánya a jog-, törvény- és igazság jelszavával vette át a hatalmat és barátságosabban kezelte a munkásmozgalmakat. Jóváhagyott több országos szakszervezeti alapszabályt, úgy hogy ez alapon most már szabadon folyhatott országszerte a szakmai szervezkedés ama keretek között, amelyeket Tisza István¹ megjelölt. A szakszervezetek feltűnő eredményeket értek el. Fejlődésüket csak a világháború törte meg. Tagszaporulatukat a következő kimutatás tünteti föl:²

január 1.-én	taglétszám
1902	9.999
1903	15.270
1904	41.138
1907	153.332
1918	251.222
1919	721.437
1921	215.889

1904-ben megalakul és mihamar fejlődésnek indul a munkásság önálló szövetkezete, a budapesti Általános Fogyasztási Szövetkezet is, melyet Erdélyi (Rosengarten) Mór, nyomdászsegéd alapított és kezdetben egymaga vezetett úgyannyira, hogy nemcsak a kereskedelmi tevékenységet végezte, hanem minden szolgálteendőket is. Rövid egy év alatt azonban már tíz alkalmazottal dolgozott, alkalmazottainak száma 1919-ben 1422-re emelkedett, 1934-ben 991 volt. Tagjai száma

¹ Lásd fentebb.

² Különféle kimutatások különféle adatokkal szolgálnak. A szakszervezeti tanács titkárságának 1915. évi jelentése maga is panaszkodik, hogy „egyes szakszervezeti tisztviselők egyáltalán nem fektetnek súlyt a statisztikára.” Ugyané jelentés szerint a központi statisztikai hivatal (kimutatása is a szaktanács közlésein alapszik. Táblázatunk összeállításánál figyelembe vettük a Propper Sándor szerkesztésében megjelent „Famunkások Zsebnaptára 1921”-ben — g — aláírással megjelent táblázatot 83—84. 11.

volt 1905 szeptember 30-án 962, 1917-ben 57 ezer, 1919 március 21-én 87 ezer, 1919 augusztus 1-én 162 ezer. A tanácsköztársaság bukása után a nem magánjogi úton szerzett üzleteit természetesen feladta és visszatért a normális magánjogi keretek közé, bár nagy küzdelmek középpontja lett. Keresztény irányzatok el akarták a szövetkezetet hódítani az addigi vezetőségtől, gróf Bethlen István miniszterelnök azonban megállapodásra lépett a szociáldemokrata párttal, hogy biztosítja a pártnak — egyebek között — a szövetkezet birtokát.

A szövetkezet munkásszövetkezet név alatt ismeretes ugyan, azonban igazgatóságában ott találjuk Gajáry Géza országgyűlési képviselőt, Tisza István gróf egyik legbizalmasabb hívét, úgyszintén a vagyonos Hegedűs Gyula ügyvédet, Weiser Kálmán tőkés vállalkozót, Hoffer Gyula nagyvágót, stb. Első felügyelőbizottságának elnöke: dr. Blancz Manó. A munkásjelleg tehát erős tőkés színezettel és szabadelvű kapcsolatokkal árnyalódott.

A munkásmozgalom elvi alapjai ebben az időben bizonyos elvi változásokon mentek keresztül. A mozgalom tagolódott, még pedig szakmai, szövetkezeti és politikai tagozatokra. A szakmai szervezetek voltak hivatottak arra, hogy a tőkés társadalom keretei között verekedjenek ki előnyöket a munkásságnak munkabér és munkaidő, általában munkafeltételek tekintetében. Így számos súrlódás támadt például a jancsibankók (áruutalványok) és az úgynevezett tudományos üzemvezetések miatt is, aminő a Taylor rendszer, funkciós rendszer,¹ ujabban Bedaux rendszer, stb. Egymást érték a sztrájkok és egyéb mozgalmak: amerikázás, stb. 1905-től 1908 végéig 1731 sztrájk és 310 kizárás volt. E mozgalmakban 183 ezer munkás vett részt. A mozgalmak eredményeként 202 ezer munkás munkabérére emelkedett, 122 ezer munkás munkaideje átlag napi ötnegyed órával megrövidült. Kikényszerítették

¹ Kovács Jenő: Tudományos üzemvezetés és bérfizetési rendszerek.

a magyar magánjogban ismeretlen — és jogilag máig is csak tényként elismert — kollektív szerződések elfogadását. A munkaadók ellenszervezkedési törekvései hatástalanoknak bizonyultak.

A szövetkezetek feladatául tűzték ki a fogyasztás szervezését és a szocialista társadalom előkészítését.

Alakult is az Általános Fogyasztásin kívül több munkás termelőszövetkezet; ezek nagyrészből azonban hiányzik az Általánosnál észlelt lendület. Ennek oka az, miként egyik vasmunkás termelőszövetkezetnél kifejezetten megállapítható, hogy a szövetkezet kapitalista módra, megfelelő haszonnal dolgozván, új tagot csak megfelelő ellenszolgáltatás ellenében vesz fel, mert „nem kívánható tőlük, hogy a szövetkezet vagyonának élvezetébe olyanokat bocsássanak, akik annak összehozásában nem dolgoztak.”

A politikai mozgalom egyrészt a szakmai és szövetkezeti mozgalom elé tornyosuló politikai akadályok elhárítására, másrészt a politikai hatalom megszerzésére irányult.

Az új elveknek megfelelően új programot dolgoztak ki 1903-ban és pártszervezeti szabályzatot fogadtak el. Ezt az új programot 1920-ig tartották életben, akkor újabb munkatervet, 1932-ben még újabb, úgynevezett akcióprogramot adtak minden elemélet nélkül.²

Az 1903. évi program újabb erős lendülettel járt annál inkább, mert a politikai helyzet is kedvezett a mozgalomnak. A király ugyanis a hadsereg kérdésében vele szemben mind erősebben kialakuló egységes nemzeti hangulat ellensúlyozásaként a munkásságra kívánt fokozottabban támaszkodni. Fejérváry kormányának belügyminisztere tehát összeköttetést keresett a szociáldemokrata munkássággal. A pácsvideki bányákban ez időben sztrájkok dúltak. A munkásság kül-

² Általában meg kell állapítani, hogy a világ marxista programjai nagyon eltérőek, ami arra vall, hogy valamilyen nem lehetnek marxisták.

döttség útján közvetlenül Kristóffy belügyminiszterhez fordult támogatásért, aki azt 1905 július 28-án meg is ígérte, de egyben kijelentette, hogy ez nem elég, a megoldás csak az lehet, hogy megvalósítják az egyenlő, titkos, általános választói jogot. Más irányú szervezés is folyt a munkásság körében. Az úgynevezett Bacchus pincében szervezkedtek a belügyminiszter hivei. A szervezés nem ingyen történt: zsákocskákban folyósították az arany tíz és húsz koronásokat. A szociáldemokraták résztvettek ebben a szervezkedésben, nemcsak a pénzért, hanem hogy szervezkedésüket szabaddá tegyék. Ettől kezdve a Fejérváry-kormány bukásáig, úgyszólván kormánytámogatással folyt a szociáldemokrata szervezkedés. Egyre hevesebben hangzottak föl az egyház és földbirtok elleni kifakadások, mikor végre az ellentétes táborból is belátták, hogy egyrészt engedni kell a király akaratának, másrészt a munkásmozgalommal szemben, ha az nem helyes, helyesebb munkásmozgalmat kell szembeállítani. Megalakult a keresztényszocialista párt.

A keresztényszocialista elvek kezdetei ugyanabba az időbe nyúlnak vissza, miként láttuk, mikor a magyarországi szociáldemokrata párt megalakult. 1891 május 15-én bocsátotta ki ugyanis XIII. Leó pápa — a volt perugiai érsek — „Rerum novarum” kezdetű híres körlevelét,¹ a perugiai pásztorlevél fokozott gondossággal kidolgozott magasabb formáját. A mű alapgondolata a krisztusi erkölcsök bevezetése a közgazdasági életbe. Emellett jogi tekintetben állást foglal a tulajdonjog mellett, de azzal, hogy a kellő jövedelemelosztás és a megélhetés biztosítandó. Az Egyház nagy szellemei megértették ugyan a körlevél szándékait, siettek azt hazai nyelvre legalább kivonatossan átültetni, *gyakorlati eredménye azonban a körlevélnek nem volt.* Másfél évtized kellett ahhoz — a szociáldemokrata munkásság óriási megerősödése —, hogy kialakuljon

¹ Magyarra Prohászka Ottokár fordította, kinek fordítását Lepold Antal kiegészítette. Megjelent a Szent István Társulat kiadásában.

önálló keresztény irányzatú munkásmozgalom. 1905 október 15-én a Keresztényszociális Egyesületek Országos Szövetségének, — így nevezték a keresztényszociális szakszervezeteket —, II. kongresszusán keresztényszocialista pártprogramot fogadtak el, amely megállapította, hogy a nagy vagyonosodás dacára az emberiség túlnyomó része szükségét szenved. Ennek okát „az újkor szellemvilágának anyagelvi irányzatában” látták. Ezért a kereszt jelében való társadalmi megújhódást tűzte ki programjuk a keresztényszocialista törekvések céljává. A programot a nemzetfenntartó kereszténység alapjára helyezték. A program ragaszkodást követel a magyar hazához, követeli az egyenlő általános titkos választói jogot, követel fokozatos adórendszert, a család számára a házi tűzhely háborítatlan, békés és sértetlen biztosítását (9. §.) a börzeüzletek megrendszabályozását, széleskörű parcellázást és telepítést, a szabadipar célszerű korlátozását, a mezőgazdasági munkabérvizonyok kielégítő szabályozását, illetve evégből földmives kamarai képviselőket, a kisipar állami támogatását, ipari munkásoknak munkáskamarákat, megfelelő bért és egyéb munkafeltételeket azzal, hogy nem zárkoznak el mint végső eszköztől a sztrájk fegyverétől sem, ha az szükséges.

E program alapján a keresztényszocialista szervezkedés is szép fejlődésnek indult, bár a szociáldemokrata mozgalmak arányait nem érte el. Viszont szociáldemokrata oldalról e szervezkedés miatt heves támadás indult és fokozódott az egyházellenes irányzat. A szociáldemokraták a munkásérdekek elárulásával és papi érdekek kiszolgálásával vádolták a keresztényszocialistákat és teret engedtek még vadabb egyházellenes agitációnak. Ekkor került a szociáldemokrata mozgalomba a szabadkőmíves Kunfi Zsigmond és még több szabadkőmíves, akik a munkásélküliséget szabadkőmíves irányba, egyházellenességre kívánták elhajlítani és a szociáldemokrata pártot a páholyok érdekeihez fűzni úgy, hogy a szociáldemokrata párt kénytelen volt kongresszusi határozatot hozni a tekin-

tétben, hogy szociáldemokrata párt- vagy szakszervezeti alkalmazottak nem lehetnek szabadkőművesek.¹

A polgári radikális irányzatok ekkor fokozottabb erővel igyekeztek megnyerni maguknak a szociáldemokrata tömegeket. Megindult Pikler Gyula és ifj. gróf Andrássy Gyula kezdeményezésére a Társadalomtudományi Társaság, melyben a vezető szerep mihamarabb Jászi Oszkár és több szabadkőműves társa kezébe csúszott át. A társaság folyóiratot bocsátott ki Huszadik Század — és könyvsorozatot indított Társadalomtudományi Könyvtár címen és ezeket nagy erővel a munkásság között is terjesztette. Ebben a sorozatban jelentek meg azok a nagyobb munkák is, melyek a szociáldemokrácia elméletét és bírálatát tartalmazzák, de ezek fordítások voltak. A szociáldemokrácia magyarnyelvű irodalma szegényes.² Talán Garami Ernő egyetlen füzeté emelkedik ki, a címe: „Hazafiság és nemzetköziség”. Garami a hazafiság fogalmát vizsgálja e kis füzetben és arra az eredményre jut, hogy a haza lényege: jog és kenyér. Azt találja, hogy hazafiság és nemzetköziség nem zárja ki, sőt fedi egymást. „A tőke és annak minden nagyobb megnyilvánulása is nemzetközi. Az egyes országok gyárosai sehohsem riadnak vissza attól, hogy más országok gyárosaival szövetségre lépjenek, kartelt kösse nek saját hazájuk népének kizsárolására... Azt az ellenséget, amely minden országban ugyanaz, amely egymással szövetkezik, azt az ellenséget nem lehet egyetlen országban leküzdeni... De ez a nemzetközi-

¹ A Barcsay—Palatinus—Wolff: A szabadkőművesség, II. kötet, 186. lap szerint sem Kunfi Zsigmond, sem Somogyi Béla nem tett eleget a határozatnak, Somogyi Béla életét megírta Révész Mihály, de erről a körülményről hallgat. — A szociáldemokrata párt hivatalos „Társadalmi Lexikon”-ának szabadkőművesség címszava szerint nemcsak pártalkalmazott, de általában szociáldemokrata nem lehet szabadkőműves.

² Nem úgy értjük ez, mintha nem volna irodalma. Voltak kitűnő költőik és íróik, publicistáik és propaganda-irat íróik. Ágoston Péter, Szabó Ervin, Varga Jenő s mások irataitól nem lehet megtagadni valamelyes tudományos jelleget. De állandóbb értékű, eredeti, *önálló* mű nem akad.

ség nem hazaellenes tett, hanem ellenkezőleg, útját és célját tekintve, a leghazafiasabb tett, az egyetlen igaz hazafiság, mert célja nem a haza elpusztítása, elárulása, hanem ellenkezőleg felvirágoztatása, boldoggá tévése annak a hazának, amely igazán hazája mindenkinek, aki emberképpel született e világra.”

A szociáldemokrácia irodalmi szegénységét a Társadalomtudományi Társaság igyekezett pótolni, szellemi táplálékkal ellátni a munkásságot és átcsusztatni a munkásság küzdelmét kultúrharcos területre. Igyekezett a demokrata párt is magának biztosítani a munkásságot,¹ ezek a kísérletek azonban többé-kevésbé eredménytelenek maradtak. Egyes vállalatok és egyes személyek tőkés voltak dacára is állandó barátságos érintkezésben éltek a szociáldemokratákkal, sőt tőkés vállalatok tisztviselői székeiben szociáldemokraták ültek, s vállalatok nagyobb összegekkel is támogatták a szociáldemokratákat. A szociáldemokrata párt elfogadta a nyújtott támogatást, de megmaradt a maga útján, melyet úgy határozott meg, hogy nem lesz addig nyugalom Magyarországon, míg meg nem lesz az egyenlő, általános, titkos választói jog.

Első nagyobb arányú politikai sikerét 1912 január 28-án érte el a párt, mikor a Zenta városi választáson 100 választás alá eső képviselő között 36 szociáldemokratát választottak.²

A szakszervezetek milliós összegeket fordítottak munkássegélyezésre, művelődési célokra és sztrájksegélyezésre.

A háború alatt igyekezett a párt békét közvetíteni, nem sok sikerrel. Az 1918 február 18-i országos pártgyűlésen a pártvezetőség előadója, Weltner Jakab kénytelen volt rámutatni, hogy a magyar szociáldemokrata párt egyetlen volt Európában, amely egységes tudott maradni. Az osztrák és német szociáldemok-

¹ Lényegileg ugyanaz, mert Vázsonyi Vilmos is szabadkomives volt.

² Regiszter (= Révész Mihály) „dátumai” és „fontosabb esemény” jegyzékei a szocialista naptárakban.

rata pártok, mikor nemcsak általános nemzeti, hanem különleges munkás érdekről is volt szó, kijelentették, hogy nincsenek abban a helyzetben, hogy bármit is tegyenek, viszont az angol és francia munkások nem indítottak komoly küzdelmet, hogy a háborús szakadékokat áthidalják. Megszűnt a háború alatt az angol és francia munkásság nemzetközi szolidaritása s „ezért vállalnia keli a felelősséget.”

A háború vége felé a közéletelés jelentékeny részben az Általános Fogyasztási Szövetkezeten át bonyolódott le, mint a munkásság intézményén át.

Úgy látszott, hogy a háború után a szociáldemok-rata munkásság lesz az egyetlen szervezett hatalom, mely az országot tovább vezetheti. Azonban nem így történt.

XLVII.

A világháborúig.

Kossuth Lajos és egyes hivei néhány órával a világsi fegyverletétel előtt kimenekültek az országból Orsovánál, a török birodalomba, ahonnan szétszóródtak a világba. Emigránsoknak nevezték őket. Kossuth és néhány társa beható tevékenységet fejtett ki, hogy külföldről buktassák meg Ausztriát. Kossuth bejárta Franciaországot, Angliát és Amerikát. Szónoklataival megrázta az angolszász világot. Angliában megbuktatta az osztrákpárti kormányt, Amerikában a szenátus előtt tartott előadást hazájáról angol nyelven és szónoklatait műredek gyanánt tanították Amerika iskoláiban. Napoleon császárral egyezményt kötött az olasz-osztrák háború tekintetében. A porosz-osztrák háborúba szintén igyekezett bekapcsolódni. Mindez a mozgolódás azonban csak dicsőséget szerzett az emigrációnak, de gyakorlati eredménnyel nem járt. Legalább az emigránsokra nézve nem, Idők multával különféle helyeken letelepedve tengették életüket. Egy részük, köztük Andrassy Gyula gróf, hazatért és itthon jutott később nagy szerephez.

A király, / *Ferenc József*, kinek uralkodása ezt az egész időszakot kitölti, — 1848 végétől 1916 közepéig uralkodott, — teljesen szabadkezet adott Haynau Gyula táborszernagynak a „rendcsinálásra”. Haynau tömegesen végeztette ki a szabadságharc hőseit. 1849 október 6-án Aradon egyszerre tizenhárom táborno-

kot, Pesten ugyanakkor Batthyányi Lajos gróftól végezték ki. Nemzetközi felháborodás nyomása alatt mégis kénytelenek voltak az ilyen rendcsinálást megszüntetni. Csak a börtönök maradtak tovább is telve a rendcsinálás áldozataival. Akikre különösebb „bünt” rájukbizonyítani nem sikerült, azokat besorozták büntető katonai szolgálatra.

A király első sorban a kiváltságos kereskedőkre kívánt uralmában támaszkodni, akikkel a pénzkartel szolgált neki. Ezek nem támasztottak közjogi és rendi nehézségeket, de pénzerejükkel egyrészt magát az uralkodót támogatták, másrészt alkalmasoknak mutatkoztak arra, hogy anyagi előnyökkel megfelelően népszerűsíthessék az abszolutizmus kapitalista rendszerét. A kiváltságos kereskedők szabad mozgását biztosították. Megalakult belőlük 1852-ben a Pesti Lloyd Társaság: az uralkodót magyarországi látogatásai alkalmával ez a társaság üdvözölte és fogadta kiegészítő intézményei bevonásával. Még később, 1867-ben, a koronázási szertartás egyik jelenetét Erzsébet királyné maga is a Pesti Lloyd Társaság helyiségeiből nézte végig. A nemzet másik rétegével, a jogfosztott és csendes ellenállásba merült nemesiséggel az uralkodó annyira nem törődött, hogy kezdetben beadványait még el sem fogadta.

Az események két irányú fejlődése során azonban az elkülönődés lassanként megszűnt. 1848 földbirtokpolitikai törvényeit végrehajtották és a földet átadták a szabad forgalomnak, a hitbizományok és a holtkézi, valamint az állami és községi ingatlanok kivételével, amelyek forgalma továbbra is kötött maradt. A kiváltságos kereskedő tehát biztonságosan köthetett hitelügyleteket és árverezhette adósai ingatlanait. De ezzel egyúttal helyi, külön magyar érdekei támadtak, amelyeket Bécs nem akart kielégíteni. Az Osztrák Nemzeti Bank olyan váltót, amelyen három aláíró között csak egyetlen magyarországi (pesti) kereskedő is szerepelt, nem fogadott el. A kiváltságos kereskedő is kénytelen volt tehát közeledni a nemzeti állásponthoz. Hozzájárult ehhez,

hogy a nemzetiségek is Bécs ellen fordultak, mert Bécs őket is épp oly sorsban részesítette, mint a magyarokat. Egységes nemzeti arcvonal alakult ki tehát Béccsel szemben, s mikor előbb 1859-ben az olaszokkal és franciákkal, majd 1866-ban a poroszokkal és olaszokkal vívott háború jórészt a nagy erőket lekötő magyar viszonyok miatt szerencsétlenül végződött, a király elismerte Magyarország teljes függetlenségét, amennyiben ez az ő hadi és külügyi felségjogait, vagyis a *pragmatica sancti*ót, s a közös védelmet nem sérti. A magyarság Deák Ferenc javaslatait magáévá tette és ezen az alapon létrejött az úgynevezett 1867. évi kiegyezés, amely a hadügyet és külügyet a *pragmatica sanctio* rendelkezéseihez és a közös védelmi kötelezettséghez hiven úgynevezett közös ügyé avatta, egyébként azonban Magyarország teljes függetlenségét kétségtelenné tette. A király ezt az egyezséget pontosan megtartotta, a magyar követeléseknek soha útját nem állotta. Hozzájárult a zsidók egyenjogúsításához épp úgy, mint más meggyőződése ellenére, az egyházpolitikai törvényekhez, — amelyek házasság jogi vonatkozásban a katolikus egyházzal szembehelyezkedtek, — de hozzájárult minden gazdasági kívánsághoz is, lett légyen az iparpártolás, pénzügyi kérdés, vasútfejlesztés, vagy bármi egyéb, amiből Magyarországnak, esetleg bár osztrák érdekek sérelmével, haszna lehetett. Csupán a kiegyezés alapelvei: a hadügy és külügy közössége és az ő saját személyes felségjoga ellen intézett támadásokat utasította vissza. El lehet róla mondani, hogy a legalkotmányosabb uralkodó volt. Egyetlen esetben árult el hajlandóságot az alkotmány félretételére, mikor 1905-ben a függetlenségi pártnak és a vele szövetséget ellenzéki pártoknak juttatott a nemzet többséget, ami által nem is annyira a hadsereg egységét, mint inkább a saját katonai felségjogait látta veszélyeztetve. Ekkor a nemzetiségek és a munkásság bevonásával olyan új párt létesítésére törekedett, mely a hadsereg kérdéseit nem bolygatja s ennek érdekében kész volt az alkotmányt félretenni, törvényhozá-

son kívül megadva az általános választói jogot. A hirdetémények már készen voltak a kiragasztásra, mikor a függetlenségi párt belátta, hogy meg kell egyeznie az uralkodóval.

A kiegyezés miniszterelnöke: gróf Andrássy Gyula. Utána legkiemelkedőbb miniszterelnök az 1875-től tizenöt éven át kormányzó Tisza Kálmán.

Az 1867. évi kiegyezés keretein belül tehát a király szabad futást engedett a nemzetnek és tőle telhetőleg igyekezett annak boldogulását előmozdítani. Ez a törekvés azonban nagy akadályokba ütközött: szembenállott nemzettel és királyával a láthatatlan ellenség, a pénzkartel, mely a szabad magántulajdon és hitelszervezete segítségével egész Magyarországot a maga gazdasági hatalmába kerítette, de amely, mint szervezet, gyakorlatilag mégis megfoghatatlan volt. Ez a helyzet korrupcióra vezetett. A pénzkartel másnak nem nyújtott elhelyezkedési lehetőséget, csak annak, aki az ő körébe tartozott. Azok tehát, akik e körön kívül maradtak, más utón igyekeztek érdekeiket biztosítani: vasúti engedélyeket és más hasonló jogokat szereztek, amelyeket azután a pénzkartel átvett értékesítésre. Láttuk, hogy a vasutaknál több mint 80 ezer forint jogosulatlan többletkiadás jelentkezett kilométerenként, tehát óriási haszonlehetőségekkel járt egy-egy ilyen vasút-építési engedély. Józanabb törekvés gyanánt jelentkezett a szövetkezeti mozgalom, amely több ágból indult el. Alakultak fogyasztási, termelő, raktár-, stb. és hitelszövetkezetek. A hitelszövetkezetek első formája volt az úgynevezett „népbank”. A termelő szövetkezetek, nagyon csekély kivétellel, nem tudtak boldogulni. A fogyasztási szövetkezetek többirányúak voltak. Később a „Hangya” emelkedett jelentőségre. A „Hangya” szövetkezetek szövetkezete. Az ország legtöbb helységében alakult Hangya fogyasztási szövetkezet, amely teljesen független a központtól, de belép a központi szövetkezetbe tag gyanánt, ezért viseli a „Hangya” nevet. Vagyis nem fiók, hanem tag. E szövetkezetek célja nemcsak az áruzsora le-

törése volt, hanem egyúttal a lakosság képzése a kereskedelmi ismeretekben és a kereskedelmi érzék fejlesztése. Sok ellenvetést, jogosat és jogtalant szoktak a Hangya és általában a fogyasztási szövetkezetek ellen felhozni, bizonyos azonban, hogy ez utóbbi tekintetben beváltak. *Termelést* a szövetkezetek külön szövetkezeti részvénytársaságok útján üznek, — a munkásfogyasztási szövetkezetek is. Ezek a szövetkezeti részvénytársaságok egymással egyetértenek.

Fontosabb szerep jutott a hitelszövetkezeteknek, amennyiben különösen az 1898. évben alakult Országos Központi Hitelszövetkezet tagjaiként működnek. Az Országos Központi Hitelszövetkezet főjelentősége abban áll, hogy az ország legkisebb zugában is lehetővé teszi egyrészt a tőkegyűjtést, másrészt kisebb hitel igények kielégítését s így a lakosság boldogulását.

Nevezetes szerep jutott az 1884-ben alakult postatakarékpénztárnak, bár jelentősége inkább a tőkegyűjtésben van.

Igyekeztek a kormányok támogatni az ipart közvetlen támogatással. Baross Gábor megépítteti a vasakat, felvirágoztatja az államvasutakat és erélyes rendszabályokkal töri le a versenyvasutakat. Nem sokkal az ő halála után, 1895-ben megalakult 30 millió korona alaptőkével a Magyar Királyi Folyam és Tengerhajózási Részvénytársaság. Mindezek a törekvések azonban elégtelenek ahhoz, hogy a nemzet kifejttesse erejét és boldoguljon. Útját állja ennek a pénzkartel, mely a szén és fuvar segítségével Ausztria javára dolgozik. A fuvarozást ugyan ez a körülmény elősegíti. A nyerstermékeket ugyanis kiviszik Ausztriába, onnan feldolgozva hozzák vissza. Ha itthon, magyar ipar dolgozta volna fel őket, akkor az árúk fuvarozása elmaradt volna. A magyar árút tehát terhelte kétszeri fuvar költsége, ezen kívül Ausztriában maradt a munkabér. Ez volt a drágaság és a munkanélküliség oka. Ennek okait azonban nem magánjogi, hanem közjogi körülményekben kereste közéletünk. Így a függetlenségi és 48-as párt az

Ausztriával való intézményes közösségben találta meg az okot, tehát teljes, hadügyi függetlenségre is törekedett „nemzeti vívmányok” jelszóval. Verhovay és Istóczy a zsidókban látták az okot, tehát antiszemita mozgalmat kezdtek. A zsidóság bevándorlása, leszámítva a középkori, aránylag csekélyszámú és a magyarságba korán beolvadt zsidókat, három irányból történt. Nyugatról a cseh-morva zsidóság telepedett be északnyugati városainkba. A török hódoltság idején délről vándoroltak be balkáni, spanyol-mór eredetű zsidók, de ezek a törökkel együtt ismét eltűntek. Legfontosabb a Galiciából történt bevándorlás, különösen 1840 után. Ekkor 240 ezer zsidó van Magyarországon, 1870-ben már 550 ezer, 1890-ben 707 ezer, számuk tehát ötven esztendő alatt megháromszorozódott. Ez még nem lett volna ok az antiszemitizmusra. Azonban az egész nagyipar, kereskedelem és pénz az ő kezükben volt, A pénzkartel támaszai és alkalmazottai a zsidóság köréből kerültek ki. Keresztények közül csak azokat fogadták be, akiknek neve vagy társadalmi helyzete a pénzkartelnek előnyt biztosított. Istóczy ezt nyíltan ki is mondta. Rövid néhány év alatt azonban az antiszemitizmus erejét veszítette, a magyarság legjobbjai szálltak szembe vele, úgy hogy 1895. évi törvényhozásunk a zsidóságot az antiszemitizmus dacára egyszerűen felekezetté teszi és egyenjogúsítja őket a többi állampolgárokkal.

Az egyenjogúsítás után kap erőre Magyarországon a szabadkőművesség. A szabadkőművesség Angliából elterjedt titkos társaság, melyet a katolikus egyház tilt. Pontosán nem állapítható meg, mikor jutott el hazánkba. Bizonytalan források szerint Kossuth Lajos is szabadkőműves lett volna, s a zsidók 1867: XVII. törvény által eszközölt befogadását is Montefiore Mózes, egyik párisi szabadkőműves páholy kiküldötte erőszakolta volna ki, biztosítván ennek ellenében Deák Ferenc híveinek a magyar államhatalmat. Feltűnő szerepet azonban nem vitt nálunk a szabadkőművesség egészen a zsidók 1895. évi teljes befogadásáig. Ezután rövid idő múlva tevékeny sze-

repbe kezd. A zsidóság tódul a szabadkőmíves páholyokba. Megalakul a szabadkőmíves páholyok nyílt szervezete, a Társadalomtudományi Társaság, majd az ifjúság számára a Galilei Kör. Ezek sajtó és élő szóbeli előadások útján igyekeznek tömegeket hódítani eszméiknek, nem nagy sikerrel. Magukévá tették azonban az általános titkos választójog követelését is, amelyet a munkásság már első programjában is követelt és ezzel megszerezték tömegnek a munkásokat. Mindez azonban csak forma. A lényeg: támadás a nagybirtok és az egyházi birtokok ellen. Az általános nyomorúság, melyből csak a pénzkartel tényezőinek nagy jóléte lángolt ki, előbb-utóbb felfedhette volna a tényleges *magánjogi* helyzetet, mely a magyar jólétnek útját állta, a támadást tehát a még érintetlen nagybirtok ellen kellett irányítani, mint amely akadálya a népjólétnek. Bizonyos, hogy a nagybirtok nem töltötte be történelmi hivatását a nemzeti közérdek szolgálatában. Mi azonban láttuk, hogy az általános fojtottság oka mégsem a kötött nagybirtok volt, hanem a pénzkartel. De a nagybirtok ezzel nem védekezett. A nagybirtok egyszerűen azzal a közjogi adottsággal védekezett, hogy az ő főrendiházi szavazatai ellenére nem lehet őt megsemmisíteni. Annál hevesebb lett tehát a roham az általános titkos választójogért.

Ezek a politikai természetű harcok nem állhták útját, hogy a lakosság fokozódó igényei kielégítéséhez szükséges ipar ki ne fejlődjék. Különböző fényűzési iparok, vagy fuvardijat nem bíró, helyhez kötött iparok mindenütt kifejlődnek, ahol emberek tömegesen együtt élnek. A szabó, a borbély, a kéményseprő, a lakatos, az építő, a téglagyártó, stb. eféle ipar bizonyos mértékben helyhez kötött, ezek kifejlődését a pénzkartel sem akadályozhatta. Nem akadályozhatta a városi együttélés követelményeinek: közvilágításnak, vízműberendezésnek, közlekedési műveknek építését. Mindez minden harcok dacára előmozdította az élet magasabb színvonalának kialakulását: a fejlődést. Azonban:

Ausztria és Magyarország 1878-ban európai megbízás alapján megszállta Boszniát és Hercegovinát súlyos áldozatok árán. Harminc évi birtoklás után, 1908 október 5-én a magyar Szent Korona jogaira való hivatkozással a király Boszniát és Hercegovinát bekebelezte. Ez a tény nemzetközi felháborodást váltott ki. Különösen Anglia részéről a legsúlyosabb dühkitörések hangzottak el. Idézték Gladstone mondatát, mely szerint: „Nincs a térképen hely, melyre rábökhetne ujjával az ember és azt mondhatná róla, íme, itt jót tett Ausztria”. A harci lárma egyre hevesebb lett. A király szükségét látta a haderő fokozott szervezésének, ami heves ellenállásba ütközött. A szabadkőművesség, mely eddig az uralkodóház mellett kitartott, elérkezettnek látta az időt magasabb céljai elérésére. A munkásság is, mely eddig politikailag a nagybirtok ellen hadakozott, s csupán eseti sztrájkjaiban állott szemben a tőkével, részben szabadkőműves vezetőinek befolyása alatt messzemenő politikai lépésekre ragadtatta magát az általános titkos választói jogért. Az egész ország megzavart kaptárhoz hasonlított, mikor 1914 június végén eldőrdült Sarajevóban a végzetes pisztoly, mely kioltotta Ferenc Ferdinánd trónörökös életét és elindította a világháborút.

KILENCEDIK RÉSZ.

A világháború után.

XLVIII.

A diktatúra.

A magyar nemzet nem kívánta a világháborút. Tisza István gróf magyar miniszterelnök ellenezte is azt. Miután azonban a döntő tényezők többsége a háború mellett döntött, a magyarság teljes erejével feküdt bele a háborúba, melyben neki nyerni valója nem, csak veszteni valója lehetett. *Velünk szemben Anglia*¹ Bosznia bekebelezése miatt hirdette jogsultnak a háborút. A magyar nemzet a háborúban becsülettel megállta helyét. Belső viszályait megszüntette és hozta áldozatait vérben és gazdaságiakban. A világháború mégis elveszett. A török csapatok katasztrofális vereséget szenvedtek Szíriában, a bolgár csapatok vereséget szenvedtek Szaloniki előtt, a német csapatok vereséget szenvedtek Franciaországban, a mi támadásunk pedig összeomlott Piavénai. Életben és gazdasági erőkből kimerültünk. Bekövetkezett a nagy összeomlás, melyből egyes csapatok tisztességgel vonultak vissza, mások a csataterekről széledtek szélnek. 1916-ban meghalt Ferenc József, királyá koronázták *IV. Károlyt*. De csak magyar királyá. Osztrák császárrá nem koronáztatta meg magát. Az összeomlás következtében kimenekült az or-

¹ Fehér könyv.

szágból. Eckertsauban nyilatkozatot is tett, mely szerint felségjogai gyakorlatáról — nem a trónról — lemond.

A király menekülése növelte a felfordulást. Nem volt, aki rendet tartson. A rendőrség maga is elszéledt. A katonai hatalom megszűnt. Buzgó magánpolitikuskok igyekeztek magukhoz ragadni a hatalmat, miglen *Károlyi Mihály grófnak* sikerült magát öletszerűen alakult nemzeti tanácsok útján államfővé nyilváníttatnia, a királyságot népköztársasággá alakíttatnia.

Mindenki a szociáldemokrata munkásságtól remélte az államélet irányítását. A szociáldemokraták azonban képtelenek voltak az óriási feladat megoldására. Szervezett hatalom voltak ugyan munkafeltételek kiharcolására, de nem volt közöttük államférfi. Pártvezetőségük sem volt egyirányú. A szabadkőműves Kunfi Zsigmond és a kommunista Pogány József szabadkőműves és kommunista irányba terelték a pártot. Időközben megjelent a kettejükénél is merészebb Kun Béla — mind hárman zsidók — és heves kommunista propagandát kezdett. A szociáldemokrata párt állta a harcot, míg 1919 március 19-én az ellenséges hatalmak megbízottja, Vyx nevű francia ezredes, szigorú utasításokat nem nyújtott át a magyar kormánynak. Ezeket az utasításokat a magyar kormány nem vállalta, lemondott. Károlyi is átadta a hatalmat a szociáldemokratáknak, akik azt tovább engedték Kun Bélának, akivel megegyeztek a proletárdiktatúra kikiáltására.

Kun Béla néhány elszánt terroristával vette át a hatalmat. Kikiáltották a tanácsköztársaságot. Elnöke lett *Garbai Sándor* építőmunkás. Halasi parasztszármazás. Jó népgyűlési szónok, ötletes pártgyűlési¹

¹ Egy szociáldemokrata pártgyűlésen egy határozati javaslat szavazásra bocsátását a kiküldött rendőrtszít megtiltotta. A pártgyűlés óriási viharban tört ki. Garbai elnökölt. Ezzel a nyilatkozattal csillapította le a vihart: „Nemcsak a nyelvek, a szívek is szavaznak. A szívek szavaztak. Most már csendet kérek”.

elnök. De ő sem államférfi. A hatalmat ténylegesen Kun Béla gyakorolta. Elszántságának eredménye volt, hogy sikeres hadjáratot folytathatott a csehek ellen. Kun Béla ereje azonban nem sokáig tartott. Kassán nemzeti lobogókkal várták a vörös hadsereget. Kun Béla leparancsolta a nemzeti lobogókat. A nagy handabandával és főként terrorral fönntartott „diktatúra”, mely a diktátorokon kívül senkinek az igényeit kielégíteni nem tudta, ezzel már meg is bukott. A cseh hadjáratot követő román támadás alatt teljesen összeomlott. Kun Béla és társai menekültek. A kormányt megkísérelte kézbevenni a szakszervezeti tanács; *Peidl Gyula* alakított kormányt. Kormányá élete azonban nemsokáig tartott. 1919 augusztus 6-án *Friedrich István* támadása összezúzta a szakszervezeti kormányt. Friedrich ragadta magához az állami hatalmat „keresztény nemzeti” jelszóval. A nemzetnek azonban még el kellett szenvednie a román megszállást. A románok benyomultak az ország szívébe, bebarangolták az egész országot és rengeteg értéket hurcoltak magukkal. Csak több hónap leforgása után és csak idegen közbelépésre vonultak vissza, de már csak új határaik mögé.

Horthy Miklós.

A keresztény nemzeti kormány nemzetgyűlést hítt össze, amely az 1920:1. törvénnyel visszaállította az alkotmányt és a királyi hatalom gyakorlását *Horthy Miklósr*a bízta, akit kormányzóvá választottak. 1921-ben kénytelenek voltunk elfogadni az 1921:XXXIII. törvénybe iktatott trianoni szerződést, mely az országot $\frac{2}{3}$ részétől megfosztotta. E megrendítő csapás után nehezen indult meg az újrāépítés nehéz munkája. Az egész közigazgatást és államéletet új, szűkebb keretekhez kellett szabni. Viszont véreink kénytelenek voltak az utódállamokból ide menekülni. Az utódállamok, Szerbia, Románia és Csehország, a trianoni zsákmány biztosítása végett megalkották kis-antantnak nevezett szövetségüket Magyarország ellen. Karteljeink tájékozatlanul álltak a forgatagban. Újra kellett felépíteni, amit a háború, a bolsevizmus és a román megszállás lerontott. Valutánk példátlan zuhanással hullott a teljes elértéktelenedés felé, amire még a száz év előtti devalvációban sem találunk hasonlatot. Ez a pénzromlás minden erőfeszítés ellenére is rettenetes csapást mért a gazdasági életre. Először a középosztály tört össze, mely hőiesen viselte a nélkülözést, de jóformán mindenét elvesztette. A zuhanó valuta féktelen spekulációra vezetett. Ily viszonyok között a pénz állandó értékének biztosítása lett a kormányzat főfeladata. Miután Magyarországot felvették a nemzetek szövetségébe — 1923:XII. törvény — az államélet szükségleteinek kielégítésére a

Bethlen-kormánynak sikerült külföldi kölcsönt, mint fedezetet szereznie és 1924-ben megalkotnia a Magyar Nemzeti Bankot. Az 1925:XXXI. törvény pengő néven új pénzt állapított meg, így indult meg a szűkös viszonyok között az ország szanálása. A nemzet lassan éledezni kezdett, Nemzeti nagy érdekeinek, a teljes Magyarország visszaállításának érdekében igyekezett megtenni társadalmilag is a tőle telhetőt. De gazdaságilag is igyekezett fölfelé. Felkapott nálunk a világháború előtt idegen gondolatokat is, aminő például az idegenforgalom. Egyes városaink természeti szépségeikkel — Veszprém, Sopron, Pécs —, mások gyógyító hőforrásaikkal — Esztergom, Karcag —, mások magyaros helyi érdekességeikkel — Debrecen, Szeged, Mezőkövesd, Miskolc, Nyíregyháza —, az ország fővárosa, Budapest pedig mindezekkel együtt igyekszik hozzánk édesgetni az idegent. De ez már nem történelem.

TIZEDIK RÉSZ.

L.

Kútfők és irodalom.

Azok az irodalmi lajstromok, melyek újabb nagyszabású, de kisebb magyar történelmeinket is jellemzik és tökéletessé teszik, feleslegesnek mutatnak egy újabb könyv- és forrásjegyzéket. Mégis úgy találtuk, hogy különleges felfogásunk szükségessé teszi legalább részben azoknak a műveknek felsorolását, melyekre a szokásostól eltérő felfogásunkat alapítottuk. Nemcsak új dolgozatok ezek, hanem sokszor évszázadosak és a hozzájuk való visszatérést azért tartottuk indokoltnak, mert újabb kutatások ezeket a régebbi munkákat, hogy úgy mondjuk, többé-kevésbé rehabilitálták, viszont az újabb művek megfelelnek róluk. Általában tehát utalunk azokra az új történelmi művekre, amelyek könyvészeti tekintetben kielégítő jegyzékeket tartalmaznak. A szövegben vagy jegyzetben már emiített műveket nem szükséges itt ismételni.

Vezérfonalunk volt művünk összeállításánál *Kóman B.* és *Szekfü Gy.* nagy *Magyar Története*, minden kötet végén bőséges irodalommal. Művünk összeállításához részben ez a nagyszabású munka szolgáltatta az ötletet azzal a tulajdonságával, hogy bár nagy készséggel tárgyalja gazdasági fejlődésünket, mégis egyrészt nincs tpanettel a gazdasági szervezések nálunk sokszor végzetes kialakulására és különösen a néptelen kartelekben rejtőzködő személyi összefüggésekre, jóllehet minden más vonatkozásban súlyt helyez a szereplő személyek tüzetes felsorolására, — másrészt a munkásmozgalmaknak sem szentel elég tért, jóllehet sem a töke gazdasági szervezeteit, sem a munkásmozgalmakat nem lehet történelmünkől kirekeszteni, azok is szerves és sokszor döntő tényezői voltak történelmünknek. Hóman és Szekfü nagy alkotása mellett forgattuk a *Szilágyi Sándor* szerkesztésében megjelent tízkötetes *Magyar Nemzet Története*, *Acsády L.*: A magyar birodalom története, *Szalay—Baráti*: A magyar nemzet története, *Fessier*

I. Aurél: Geschichte der Ungern című összefoglaló nagy vagy nagyobb műveket és tanulmányoztuk Bonfini és Istvánffy Miklós, Engel és Horváth Mihály, Marczali H. és Márki S. részletesebb munkáit is. A kisebb művek közül szükségesnek tartjuk felemlíteni, mint amelyeknek nyomai könyvünkben megtalálhatók, *Mangold L.* és *Eckhart Ferenc* történelmeit.

Az ingatlan vagyon második korszakáig terjedő ősidőre alapul vettük a *Thaly K.* kezdeményezésére *Csánki D.* szerkesztésében megjelent „*Árpád és az Árpádok*” című nagy diszművet, mely több kiváló szerző önálló értekezéseiben lehető legtöbb vonatkozásban tárgyalja őstörténetünket, bár ez a mű mai szemmel tekintve, sok tekintetben elavult. *Lényegben* mégis mindazt tartalmazza, amit utána következő történelmeink mind máig, a Hóman—Szekfü nagy történet első kötetét sem véve ki, lényegileg megállapítanak. Nyelvészeti fejtegetései — írta Szinnyei József — ma is magját adják még középiskolai tananyagunknak is. Fejlődés azóta csak részletekben — van — fimrugoristából török-kínai irányba. Ezek a nyelvészeti adatok azonban éppen nem megnyugtatók és nem kielégítők. Szinnyei álláspontja szerint ugyan: „Be van bizonyítva, hogy a magyar nyelv a finn-ugor nyelvek családjába tartozik, tehát nem tartható más nyelvcsaládba.” Ez a „bebizonyítottág” azonban éppen az, ami kétséges és amit sokan nem fogadnak el. Nem annyit jelent ez, mintha a hivatalos, illetve a Magyar Tudományos Akadémia nyelvészeti szakosztálya által hirdett nyelvtudomány a maga általános többségében nem volna Szinnyei álláspontján, csak azt, hogy Szinnyei és társai érvei nem zárnak ki teljes bizonyossággal más lehetőséget. Magasabb, sőt legmagasabb kultúrfogalmaink más irányba mutatnak. *Isten, király, tulajdon, jog, had, kegyelmes, ró s még ezernyi* ezer más kultúrszavunk határozott indogermán, közelebről ősi közös görög-latin és szanszkrit eredetre vall, — ezt Szinnyeiék is elismerik, Hóman B. is följegyzí nagy művében —, jóllehet nincs történelmi adatunk arra, hogy őseink, ha finnugorok, efajta népekkel érintkeztek vagy érintkezettek volna. Innen van, hogy egyrészt hangtanilag lehetetlen magyarizációkhoz folyamodnak, pl. a királynál, másrészt az egész keleti Európát és nyugati Ázsiát beköboroltatják őseinkkel, hogy alkalmat adjanak nekik török, perzsa, stb. nyelvelemek fölszedegetésére és azután elmondhassák, hogy „valahol!” érintkezniök kellett. Nem vitázunk a nyelvtudománnyal abban a tekintetben, mi adja a nyelvrokonság alapismérveit; elfogadjuk, hogy a vérrokonságot, testrészeket, stb. kifejező szavak, grammatika és így tovább. Ha ez így volna, akkor az olasz és francia nem volnának rokonai a latinnak, — azonban tegyük fel, hogy így van: de a kultúrfogalmak is a nyelvkinchez tartoznak s akkor tisztázni kell, honnan kerültek nyelvünkbe azok az indogermán, különösen latin-görög ősi kultúrszavak, jóllehet nyelvészetünk és a történelem szerint latin és görög népekkel őseink legfeljebb csak a honvisszafoglalás-

kori és azt közvetlenül megelőző időkben érintkeztek és előbb — tömegükben — nem is érintkezhetek. Tudjuk, hogy *Isten király*, stb. szavunk magyarázatát perzsából, szlávból, stb. igyekszik nyújtani nyelvészetünk. De például „*tulajdon*” szavunkra nincs magyarázat. Kutatásaink sikertelensége miatt *Melich János*hoz, az Etymologiai Szótár egyik szerkesztőjéhez fordultunk, ő is azt közölte levélben, — kerek kis értekezés —, hogy nincs magyarázat. *Itt tehát nagy hézagot észleltünk.* Tudjuk, hogy számtalan nyelvelmélet van. Mi ezeket nem kívánjuk bolygatni és nem kívánunk új nyelvelméletet sem gyártani. Elfogadjuk az adottságokat: nyelvészeink világhírű kitérésűek, bizonyára lelkiismeretes és alapos megfontolás után tették magukévá a finnugor rokonságot és egészítették azt ki török-tatár, majd indogermán, különösen német és szláv irányban. *Ez az észlelt hézag azonban arra birt bennünket, hogy kételkedjünk a magyarok ázsiai vagy általában keleti eredetében.* Az Oncken-féle történelem szerint a svájci és hazai cölöp-építmények lakói alighanem finn népek voltak. Újabb megállapítások szerint, — lásd *Hóman—Szekfü—Kerényi*: Egyetemes történet I. kötet, 151. lap — a görögség a bronzkor folyamán a Duna völgyéből vándorolt Görögországba. *A magyar ősök és a görög ősök tehát itt találkozhattak mai hazánk területén.* V. ö. még *Gyomlay Gy.*: A görögök története, a Nagy Képes Világtörténetben, — *Hertzberg G. Fr.*: Geschichte von der Urzeit a *Brockhaus* 8 kötetes Griechenland c. munkában 1870 —, *Ciirtius E.*: A görögök története, ford. Fröhlich Robert, Akad. kiad., 1875. Indítékul szolgált erre a föltevésre az is, hogy állítólagos szláv jövevényszavainknak eredetibb formáját véltük megtalálni az átvételnek jelzett magyar szavakban. Szláv nyelvfejlődési szabály például, hogy az — *ol* —, — *or* — és hasonló szótagon a szláv nyelvek hangcserét hajtának végre bizonyos körülmények között, úgy hogy az — *ol* — szótagból a szláv nyelvekben — *lo* — szótag alakul; a magyar „*szolga*” szónak „*szluga*” a szláv megfelelője, tehát eredetibbnek látszik a magyarban élő szóalak. Már most ismét nem kívántunk vitázni azon, vajjon a magyar vette-e át a szláv nyelvek valamelyikéből a szót, vagy megfordítva, — valószínűbbnek találjuk, hogy a magyar vette át, miután a magyarban a szolga fogalom kifejezésére volt egy másik szava: a tót, — ez a hangcsere azonban a szláv nyelvekben már a honvisszafoglalás előtt végbement, az eredeti alak tehát még régiebb, ennél fogva a szláv nyelvekkel való nyelvkapcsolataink is oly régiek, hogy a legősibb korba nyúlnak vissza. Az esetleges átvétel tehát szintén nem történhetett Ázsiában, mert ott az orosz hódítás előtt szláv népek semmiféle adat szerint sem voltak, de északon sem történhetett, mert ott finnek és más népek laktak, a *Balti tenger rövid (partvidékét kivéve, s ez a helyzet Attila haláláig alig változott.* Attila halála után egész délkeleti Európában felburjánzik a szlávtság anélkül, hogy keletkezéséről bármiféle megbízható adatunk volna: nem vándo-

Rolnak, nem jönnek sehonnan, egyszer csak itt vannak, tehát bizonyára előbb is itt voltak, nem egységes nyelvvel ugyan, s különféle nevek alatt, de itt voltak. Szláv származású szavaink jelentékeny ama részét tehát, amelyek a szavak eredetibb formáját mutatják, aminő a szolga, vagy rend, stb. őseink csak itt szedhették magukra mai hazánk területén, amely körül a szláv népek feltűntek. Hazánk területén magán semmiféle adat szerint sem voltak eredetileg szlávok. Ez is tehát arra mutat, hogy őseink itt ősrégi lakók voltak. E tekintetben *Melich J., Asbóth O., Wolf Gy.* egész könyvtárt kitevő munkáin kívül — könyvek és értekezések — *Margalits* Eepertoriumait, *Miklosics* Etymologiai szótárát, néhány magyar nyelvre vonatkozó művét és *Safarik* munkáit forgattuk; hasznát vettük *Knyiezsa* és *Bonkáló,* valamint *Bajza* idevágó néhány munkájának is. A használt művek teljes felsorolására nincs helyünk; az érdeklődő a nevek után bármely nyilvános könyvtárban megtalálja a művek felsorolását. De használtuk — pl. céh, stb. szavunknál a *Nyelvtörténeti Szótárt* is, mely azonban nem látszik teljesen megbízhatónak. A kérdés tüzetesebb tanulmányozása közben oly jelenségeket észleltünk, amelyek csak megerősítettek feltevéssünkben. Ezek részint további nyelvi, részint ipari és kereskedelmi jelenségek. Nyelvi jelenség, hogy egyes szavaink görög nyelven át oly értelmet adnak, amely geológiai őskorokra mutat vissza. Például a *ponty* szavunk, amely édesvízi halat görög nyelven tengerinek mond: *nóvnog* tengeri. Ezt a nevet csak az adhatta a pontynak, aki édesvízű tenger mellett lakott. A geológiai őstörténet tanulmányozása viszont arra vezetett, hogy innen, hazánk területéről sugárzott szét nemcsak az ipari kultúra, hanem a jégkorszak megszűntével a lakosság, népesség is. Innen ágaztak észak felé a finnugor népek, kelet, dél és nyugat felé az indogermán népek. A magyar és görög nyelv azután még hosszú ideig közös fejlődést mutat, egészen a Kr. utáni XII—XIII. századig. Erre két példa: *Álmos* nevét a görög forrás Szalmutz-nak, Anonymus Almusnak írja, a Pape-féle nagy görög-német szótár szerint, — megjelent 1844-ben —, ismeretes a *Σάλμος* és *Ἄλμος* (sőt *Ἄλμος*) név egyaránt s mindkettő ugyanaz a név. A szókezdő *sz* hang tehát eltűnt. Ugyanezt a jelenséget észleljük a szavar — avar szavaknál, amit azért említünk fel, mert a *σαβαρτοίσφαλοι* magyarozatát nyilván ebben a körülményben lehet keresni. A *σαβαρ* — kétségtelenül = avar.

Nem mertük állítani, hogy a magyar nép közvetlen és egyenes leszármazója a hazánkba először betelepedett ősembernek, mert erre kielégítő adat nem állott rendelkezésünkre, de úgy találtuk, hogy elegendő adat van arra, hogy őseinket ne hurcoljuk Ázsiába. Erre alapot és bizonyítékot szolgáltat a bizánci források ama tudósítása, hogy a hazánkból kivonuló hunok a Fekete-tenger mentén alapítottak új államot, ugyanazon a helyen, ahonnan később krónikáink őseinket visszahozták.

Nincs kizárva, hogy négy évszázados távollétük alatt mindaz a sokféle szétválás és társulás megesett velük, amit történelmeink előadnak, de még ezért sem kellett Ázsiába fáradni, a Fekete-tenger északi partvidéke épp olyan megfelelő színtér lehetett, mint Ázsia: mi teljesen elfogadhatónak találtuk azt a magyar meggyőződést, mely szerint a magyar nép a hunok utóda és csak visszafoglalta az ősi hazát. Nem hiszünk a japáni és turáni összeköttetésekben, amennyiben ezek a magyarság eredetét Ázsiába vinnék. A magyarságot a legősibb európai kultúrnépnek látjuk, amely minden valószínűség szerint legősibb időktől fogva hazánk területén élt, s azt legfeljebb rövid időre hagyta el a hun birodalom összeomlása után, akkor sem teljesen, csak hatalmi szervezetével. E meggyőződésünk kialakításában része volt a következő műveknek: *Toldi* (Schedel) *Ferenc*: Magyar irodalomtörténet, 1864 évi kiadás, *Munkácsy Bernát*: Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben, *Dankovszky Gergely*: *Magyaricae Linguae Lexicon*, *Acél József*: Ósgörög eredetünk és Szittya-görög eredetünk, *Cserép József*: A magyarok őshazája stb. és Unde sint orti Medi stb. Nem hallgathatjuk el, hogy bár nyelvészkedését elfogadhatatlannak tartjuk, figyelembe vettük *Fischer A. Károly* bizonyos észrevételeit, — összes műveivel készséggel szolgál a budapesti piarista gimnázium könyvtára —, de különösen fontosnak tartottuk és nagy hatással volt ránk, bár nyelvészetileg szintén elfogadhatatlan, *Jókai Mór*: Leventéjének utószava. Ez talán nem látszik tudományosnak, de vajjon az mind tudományos-e, ami más történelmek indítéka gyanánt szolgált? Minden történelem imponderabilia eredménye bizonyos fokig. A kérdés csak az, mely imponderabile alkalmasabb legtöbb esemény megnyugtató megmagyarázására. Legfőbb része volt állásfoglalásunkban Anonymus megfejthetetlennek tetsző szavai összevetésének *Pape* említett szótárával, *Menge—Güthling*: *Griechisch-deutsches Wörterbuch*, valamint *Meyer Leó*: *Vergleichende Grammatik der Griechischen und Lateinischen Sprache* című munkájával, úgyszintén a *Fodor—Szigeti* csonkán maradt Görög-Magyar Szótárral és a Sárospataki Szótárral, amely összevetés azt eredményezte, hogy Anonymus összes „értelmetlenségeit” megtalálni e görög szótárakban maradék nélkül, a neveket pedig majd minden változás nélkül. Sok hasznát vettük *Maywald J.* görög nyelvtana összehasonlító megjegyzéseinek, valamint *Pecz V.* újgörög nyelvtanának. Felhasználtuk *Kalamos J.* idevágó egyes kis értekezéseit. Az idézett művek — a görög szakművek kivételével — alig állják ki a tudományos bírálatot, bár elismert tudósok művei, tömegükben mégis olyanok, mint az aranyban gazdag izap: ki kell mosni belőlük az aranyat. A geológiai, ipari és történelmi adatok is ellenállhatatlan erővel készítik annak szükségét, hogy ezeket a kérdéseket a tudomány vizsgálat tárgyává tegye, különösen, ha elfogadjuk azt a felfogást, amit mi szintén magunkévá tettünk, hogy a magyarok

nem a törököktől vették hadi tudományukat. Ezt egyébként Szinyei is állítja a Csánki-féle díszműben és egyéb dolgozataiban.

Geológiai vonatkozásokban a szövegben megemlítettük *Kádics O.* és mások műveit; ezeket itt nem ismételjük. Legtöbbet vettünk át *Kádicstól*, sokat tanultunk *Cholnoky Jenőtől*. Sokat dolgoztunk föl, sőt vettünk át, *Benda László: A Magyar Alföld őstörténete*, — Magyarország történeti geológiája című és egyéb összefoglaló füzetéből. *Prinz Gy., Kormos T., Lambrecht K., Halaváts Gy., Lóczy L., Böckh H., Staub M.* különféle műveit és művecskéit, úgyszintén *Kayser E.: Allgemeine Geologie*, Stuttgart, 1905. c. munkáját is figyelembe vettük. Megerősített bennünket nézeteinkben *Jirecsek Konstantin: Geschichte der Serben* című munkája (bár ő nem vonja le a mi eredményeinket). Nagy figyelemmel voltunk *Bartucz Lajos* szabatos és szigorú logikájú műveire, sokat merítettünk is belőlük, de eredményeit nem tartjuk megnyugtatóknak. Ötven nemzedék múltját kutatja. Ötven ízén át minden ma élő egyének 50. $(2^{50} - 1) = 34,040.417$ milliárdnál több őse van. Ezzel szemben megvizsgált összesen 30 ezer koponyát, vagyis egyetlen mai egyén őseinek 9 százezermilliomod százalékát. Amivel szemben kézzel fogható tapasztalat, hogy egy 5 tagú családban, minden Mendel-törvény dacára, vagy éppen amiatt nem ritkaság az ötféle típus. úgy tetszik nekünk, hogy az alaptenyezők nem egészen megbízhatók. *Erdélyi Lászlónak* nemcsak nagyobb műveit, de egyes elszórtan megjelent értekezéseit és összefoglalásait is használtuk. Egyébként Hómannal egyezik is.

Ami az írott történelmi korszakot illeti, forrásul e tekintetben mindenekelőtt használtuk *Fauler—Szilágyi: A Magyar Honfoglalás Kútfont*, *Marcali Henrik: A magyar történet kútfontainak kézikönyvét*, *Bartoniék Emma: Magyar történeti forráskiadványokat*. Anonymust *Szabó Károly* és *Pais Dezső* fordításaival eredetben tanulmányoztuk az állítólagos értelmetlenségek tisztázása végett, valamint átvettük az Anonymus irodalom főbb műveit. A többi közismert forrásműveket, közjük érte törvényeinket is, szintén használtuk. A tanyás nomádság tekintetében *Wenzel G.: Magyarország mezőgazdaságának története* szolgált első útmutatással, további forrásainkat a szövegben emiítettük. Az ingó vagon korszaka és az ingatlan vagon első korszaka tekintetében sokat merítettünk, illetve vettünk át *Kerékgyártó A.: A műveltség fejlődése Magyarországon*, valamint *Ágoston P.: A magyar világi nagybirtok története* c. munkákból; utóbbi elfogultságában megfélekedezik saját történeti anyagelvűségéről és emberek egyéni gonoszságának állítja be, ami neki nem tetszik, de összegyűjtött anyaga mégis, bár óvatossággal, jól használható. A nemzetiségi kérdés tekintetében *Karácsonyi J.: Történelmi jogunk hazánk területi épségéhez* című, általában mellőzni szokott, nagyértékű munkájából vettünk át rendkívül sokat,

(természetesen egyéb anyag figyelembevétele és esetenként önálló felfogásunk kidomborítása mellett. A céhek, kereskedelmünk és iparunk története tekintetében *Szádeczky L.*: Iparfejlődés c. kétkötetes — a 2. kötet anyaggyűjtemény —, valamint A céhek történetéről szóló standard műveit vettük alapul, melyek kimerítő könyvészzettel és anyagmutatóval is ellátva. Nagy segítségünkre volt időrendes forrásmutatójával és elég gazdag könyvészzel *Dános Á.*: Az iparszabadság című munkája. Különösen kiemeljük itt is *Vargha Gy.*: A magyar hitelügy és hitelintézetek c. remekművét. A kartelek tekintetében kimerítő könyvészzettel és forrásanyaggal szolgál *Baumgarten N. és Meszlény A.*: Kartelek és trustök c. pályadíjnyertes tanulmánya, mely 1906-béli ugyan, de azért nem elavult. Könyvésze a magyar vonatkozó műveket, köztük különösen *Ráth Z.* értékes előadmányát is főlemlíti, magyar karteltörténeti tekintetben pedig kielégítő anyaggal szolgál. Az érdekképviseletek, kereskedelmi és iparkamarák, stb. jelenségeit érdekképviseleti jellegüknél fogva csak nagy óvatossággal annyiban használhattuk, amennyiben a statisztikai hivatal közleményei azokat alátámasztották. A kapitalista korban nagy hiányát éreztük a monográfiáknak. Főforrásul a különböző kompasszok szolgáltak. A zsidókérdés tekintetében *Venetianer* újpesti főrabbi: A magyar zsidóság története c. munkája mellett, amelyet zsinóruul vettünk, figyelmet fordítottunk *Bartha M., Kovács A., Kmoskó Mihály, Ágoston P., Egán E., Verhovay, Istóczy* és *Haller I.* irataira, hogy az újabbakat és elméleteket ne említsük. Hazánk megcsonkítása tekintetében *Buday L.*: A megcsonkított Magyarország és *Laky D.*: Csonka Magyarország megszállásának közgazdasági kárai c. munkákra utalunk. Munkásmozgalmak tekintetében szövegben idéztük forrásainkat, itt még csak *Matheovits F.*: Nemzetközi szociálpolitika c. 2 kötetes művét említi.

Értelemzavaró sajtóhibák:

I. kötet 273. lap * jegyzet *helyesen*: *Αάετε πέλαι μον τοις ὄμοις* (olvasd: láete pelaimu tojsz szümojsz [a # az angol th-nak megfelelő sziszegő hang]) = látjátok feleim szümtökkal.

II. kötet 77. lap: az ősi magyar mértékegység hossza *Werbewczy* szerint *helyesen*: 19.02 centiméter. (Nem 19'2).

II. kötet 146. lap alulról 2. sor: egyedü *helyesen* egyedül.

II. kötet 149. lap alulról 2. sor: nem *helyesen* sem.

Az itt-amott előforduló többi sajtóhiba helyesbítése olvasás közben önként adódik.

TARTALOMJEGYZÉK

a második kötethez.

HATODIK RÉSZ.

A királyi és állami vagyon elkülönülésének kora. (1290—1541.)

Oldal

XXIII. A korszak jellemzése és a nemzetközi helyzet	5
Kialakult a Szent Korona jogrendszere — A király innentől csak a Szent Koronában megtestesült nemzet megszemélyesítője — Nagy uralmi egységek kialakulása és Amerika felfedezése.	
Nemzetközi helyzet	6
Németország és Ausztria	6
Csehország és Lengyelország	7
Szerbia, Horvát- és Szlavonországok, Törökország, Olaszország, Oláhország	8
Moldva, Oroszország, Pápaság, Franciaország	9
Anglia, Spanyolország és Portugália	10
<i>Minden királyunk idegen államok szuverénje is, de székhelye Buda</i>	10
XXIV. Nemzetközi helyzetünk alakulása	12
Kelet és nyugat választóvonalán — A német és görög császárok vetélkedése — Kapcsolatok Franciaország felé.	
XXV. A földbirtok szerepe a fejlődésben.....	17
Gyepük — A tulajdonfogalom változása — A tulajdon eredetileg szolgabírás — Munkanélküliség a kalandozások megszűnése miatt — A királyi nagybirtok szükségyszerűsége — A király népeilátási kötelessége — A vármegye eredetileg gazdasági szervezet, az ispán gazdatiszt — Szent István törvénye — A királyi hatalom tényezői — <i>A tulajdon felségjog</i> , az egyén csak birtokot élvezhetett.	

- XXVI. Átmenet új birtokmegosztás és új rend
 felé 31
 A vérszerződés helyébe a király iránti hűség lép
 — jobbágy szavunk eredete — A pénz kezdeti ha-
 tása a birtokrendre — Az első nagybirtokos szö-
 vetségek — A tatárjárás vagyoni jogi hatásai.
- XXVII. A nagybirtok kezdete..... 40
 Nagybirtokadatok — Henük, a zsidó nagybirtok-
 os — Birtokszerzési módok — Finta, az első ki-
 rályi hatalmú nagybirtokos — A nagybirtok a
 társadalomszervezés ama kornak legmegfelelőbb
 formája — III. Endre elismeri a nagybirtok
 egyenlőségét.
- XXVIII. Szerzetesség 45
 Befolyása iparra és kereskedelemre — Egyházi
 szegényápolás — Népházak — Fürdők — Temp-
 lom- és városépítés — Egyházfelszerelés — Pi-
 peréskedés — Az egyházi tiszta és felemelő fény-
 űzése — Ezek hatása az iparra.
- XXIX. A tatárjárás és az ipar 53
 A tatárjárással kezdődik városaink elmagyartala-
 nodása — Az iparos sorsa — A földbirtokhoztar-
 tozás a mai községi illetőség előde — Első iparos-
 testület a testvérség — Ebből fejlődik a céh, mint
 érdektestület.
- XXX. Kereskedelem. Pénz 59
 Belkereskedelem nem túlzottan fejlett — Vásárok
 — Királyaink pénzt veretnek, de hatályos a régi
 csereeszköz is: a tinó — Az első útlevél és vízum-
 kényszer — A kereskedelmi jóhiszeműség Szent
 Lászlókorbeli föltételei halálbüntetéses szankció-
 val — Kikötő-vám — Külkereskedelem — Tengeri
 kereskedelem — Átmenő kereskedelem — Vám-
 áruelekobzások — Az első kiviteli tilalom — Az
 első progresszív adó — Hitel — IV. Béla a ta-
 tárjárás után védhető városokban szervezi újra
 az ipart és kereskedelmet — III. Endre bevonja a
 kereskedőt a törvényhozásba — A város fogalma
 Werbewczy szerint.
- Az ősmagyar mérték 77
 Forgalmi értékek — Királyaink elállnak az elsza-
 kított királyi birtokok visszaszerzésétől, ehelyett
 emelik az ipart és kereskedelmet — Az első céh-
 szabályzat 1307-ből.

Az első magyar nemzeti bank Róbert Károly

alatt 83

Vásárjogdíj — Nagy Lajos nevezetesebb városainkat királyi rangra emeli — Városok és nemesek súrlódásai — Offner Stadtrecht — Zsigmond 1405-ben rendi jogot ad a városoknak — A városok anyagi kötelezettségei — Az első általános jellegű céhszabályzatot Nagy Lajos erősíti meg — Céhszabályzatok részletei.

A céhek elvi egyezése a földbirtokkal 89

Iparágak — Kereskedelmi kiváltságok — Kereskedelmi útépités — Nemzetközi kereskedelmi vonalak — Az ipar a király egyik támasza, idegen trónja a másik.

XXXI. Az ingatlanvagyon második korszakának

külső története..... 94

III. Endre — Vencel — Ottó — Róbert Károly (I. Károly) — Nagy Lajos — Róbert Károly és Nagy Lajos alatt kialakul a bandérium, az ősiség, a birtok igazságszolgáltatása — Kialakul a Szent Korona jogrendszere — Tized és kilenced — Pécsi egyetem — Mária — Kis Károly — Zsigmond — Német császár és cseh király — Huszita mozgalmak — Belgrád ez időtől száz évig magyar végvár a török ellen — Telekkatonaság — Albert — Német császár és cseh király — I. Ulászló lengyel király is — A várnai csata — II. László — Hunyadi János — I. Mátyás — II. Ulászló, cseh király is — Tripartitum — Parasztlázadás — II. Lajos — Mohácsi vész — Habsburg Ferdinánd és Zápolya János ellenkirályok — A török 1541-ben elfoglalja Budát.

HETEDIK RÉSZ.

Az ingatlanvagyon korának harmadik korszaka (1541—1848.)

XXXII. A modern magyar állam kialakulása..... 111

A nagybirtok alattvalói sorba süllyed — Királyaink majdnem kivétel nélkül német császárok — Iparunkat elsorvasztják — *Megjelenik a kiváltságos kereskedő* — Megjelenik a papírpénz.

Nemzetközi helyzet 114

Német Birodalom, Brandenburg és Poroszország

Ausztria	115
Csehország, Lengyelország, Szerbia, Oláhország és Moldva, Görögország, Törökország	116
Oroszország, Olaszország, Pápaság, Spanyolország	117
Franciaország, Anglia	118
Gazdasági élet, kapitalizmus	119
XXXIII. A kor külső története	120
János Zsigmond — Erdély különválík — Martinuzzi — Miksa — Báthory István — Rudolf — Török háborúk — Reformáció — Bocskay István — II. Mátyás — II. Ferdinánd — Bethlen Gábor — I. és II. Rákóczy György — III. Ferdinánd — I. Apaffy Mihály — I. Lipót — II. Apaffy Mihály — Wesselényi összeesküvése — Bujdosók, kurucok — Thököly Imre.	
Buda visszafoglalása a töröktől 1686-ban	130
A török kitakarodik — II. Rákóczi Ferenc szabadságharca — I. József — III. Károly — Mária Terézia — II. József — II. Lipót — Ferenc.	
XXXIV. A XVIII. század fejlődési együtthatói: népesség, pénz, ipar, kereskedelem	139
Népünk rohamos szaporodása — A magyarság arányszáma 1/3 rész alá csökken, majd ismét fölemelkedik — A népszaporodás fölidézi a kor gazdasági és jogi átalakulását — Ipar és kereskedelem szerepe — Nemesi adómentesség és hatásai — Jogi intézkedések — A nagybirtok áttér a kapitalista mezőgazdasági termelésre — A király Ausztriában fejleszt ipart, mert ott mindenki fizet adót — A magyar pénzügy rendezetlensége — Papírpénz — Uzsora — Első hitelintézet — Első zálogház — Visszaélés a papírpénzzel: devalváció — Osztrák Nemzeti Bank.	
Gróf Széchenyi István	147
Osztrák ellenhatás — Nemzeti ellenhatás.	
Kossuth Lajos	149
XXXV. 1848	150
V. Ferdinánd — Reformtörvényhozás, Deák Ferenc, Eötvös József báró — Kossuth a gazdasági kérdések tengelyévé közjogi kérdéseket tett — A német városi polgárság magyarosodik — A zsidók szabad letelepedési engedélyt kapnak — A galí-	

ciai zsidóság özönlik be, de el is magyarosodik — Gyáripari és hitelügyi mozgalmak — Az 1848-as törvények lényege — Kossuth nem ismeri el az Osztrák Nemezeti Bank szabadalmát, viszont annak titkos megbízottai környezik — Szabadságharc — Világos.

NYOLCADIK RÉSZ.

A kapitalista korszak. (1848-tól.)

- XXXVI. A királyság változása 155
 A királyság javadalmazott méltósággá válik.
- Nemzetközi helyzet 157
 Ausztria 157
 Németország, Szerbia, Olaszország, Oroszország 158
 Románia, Törökország, Franciaország, Anglia 159
 Spanyolország, Amerika, művelődéstörténeti események 160
- XXXVII. Ipar és kereskedelem általános eseményei Világos után..... 161
 Két évtizedes kísérleti korszak — Politikai elnyomatás, ipari szabadság — Közgazdasági irodalom — Jogszabályaink jelentékeny része e korban gyökerezik — Iparjog — Kereskedelmi jog — Váltójog — A magyar kormány intézkedései és a kereskedők.
- A tőzsde 184
 A budapesti tőzsdét a Pesti Kereskedelmi és Iparkamara és a Pesti Lloyd Társaság alapította — A tőzsdének kötött forgalom mellett nincs jelentősége — Kapitalista elvek a magyar jogban.
- XXXVIII. A szén 190
 Brennberg az első szénbányánk 1750 körül — Későbbi bányák — A szénbányászás első előmozdítói gőzhajózás, malmok — Szénbányászásunk fejlődése — A külfölddel való összehasonlítás kedvezőtlen: mi ennek az oka?
- XXXIX. A Magyar Általános Kőszénbánya Rt.
 története és a magyar fejlődés..... 196
- XL. A Salgótarjáni és a többi szénbányák 209
 Kőszénbánya-'s Téglagyár Társulat Pesten (Drásche) — Egercsehi Kőszénbánya és Portland-

cementgyár Rt. — Mindenütt szédületes fejlődés — Szénbányavállalataink látható üzleti viszonyai-
ban nem találjuk magyarázatát annak, miért
kisebb nálunk a fejenkénti szénfogyasztás, mint
külföldön?

XLI. Magyarország sorsa a szén 214

A magyar szén kétszer drágább az osztráknál és
ötször drágább a németnél — Ezért nem fejlőd-
hetett kellően a magyar ipar — A magyar szén
fölött Rothschildok rendelkeznek — Szén a politi-
kában — Szénárkülönbözet a magyar termelés
tönkretevője.

XLII. A gáz és a víz..... 223

Gáz- és vízművek története, fejlődése.

XLIII. A közszállítási szabályzat..... 230

Iparfejlesztő hatása.

XLIV. Kartel és iparfejlesztés..... 235

Iparfejlesztő törekvések — Támogatás pénzzel,
gépekkel, adóelengedéssel — Kossuth Ferenc —
Malmok — Első Budapesti Gőzmalom Rt. —
Ganz Ábrahám — Hofherr-Schrantz-Clayton-
Shuttleworth Magyar Gépgyári Művek Rt. —
Schlick-Nicholson — Egy magyar kocsirugó-
gyáros esetéből kiderül, hogy a magyar állam is
nemzetközi vaskartelben van — Vastermelésünk
— Régi kartelek — Kartelek akadályozták a ma-
gyar iparfejlesztő törvények végrehajtását.

XLV. A láthatatlan pénzkartel 251

A kartel fogalma — A pénzkartel — A Pesti
Magyar Kereskedelmi Bank igazgatósága igaz-
gatta az Osztrák Nemzeti Bank pesti fiókját — A
Kereskedelmi Bank szoros kapcsolatai Rothschild-
dal — A Magyar Általános Hitelbank, mint
Rothschild-érdekeltség — Tisza Kálmán a Ma-
gyar Földhitelintézetnél — Széchenyi és Wodia-
ner Sámuel — A rendiségből kibontakozó ma-
gyar társadalom képe — Gabonaár — Vasút —
A pénzkartel a vasútépítésben — Kamatbiztosi-
tás a vasutaknál és ennek következményei — A
pénzkartel megszerezte a szenet, vasat, vasutakat,
ezzel Ausztria javára megakadályozta megfelelő
magyar ipar kifejlődését, népességünk elsorvadt,
nemzetiségi kérdésünk kiéleződött — Kivándorlás
— Halálozás — Pénzügyi hadjáratok a magyar
gazdasági függetlenség ellen — 1873:XXVI. Tör-

vényünk és a pénzkartel — Válságok — Szocialista nézetek a válságokról és a valóság — A Pesti Hazai Első Takarékpénztár Rothschild-érdekeltség — A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank történeti szerepe — Havas József forradalmár és császári megbízott — Rothschildék és a Kereskedelmi Bank — A Kereskedelmi Bank és a Rothschild-vállalatok hasznai a válságokból — *Egész Magyarország gazdasági alávetette a Rothschild-érdekeltségnek* — A tulajdon kérdésében rejtett a kor minden problémája — Tisza Kálmán az 1873:XXVI. törvény kapcsán rájött, hogy ismeretlen ellenséggel áll szemben és megegyezett az uralkodóval — Senki sem tudta, kivel áll harcban a nemzet — Egyházi kamattilalom és a pénzkartel.

XLVI. Munkásmozgalmak..... 319

A modern munkásmozgalom bérmunkások tömegmozgalma — Táncsics Mihály — Szociálpolitikánk csirái — 1867-tel kezdődik a mai munkásmozgalom — Az első szocialista program — Az első szocialista képviselőjelölt — Sztrájk- és kizárási egyezmény érvénytelen — A „nemválasztók pártja” — Keresztény munkásmozgalmak — Keresztényszocializmus — Parasztsocializmus — 1890-ben megengedték a szociáldemokrata párt megalakulását — Mi a marxizmus? — A szociáldemokrácia nem tiszta munkásmozgalom — Tisza István és a munkáskérdés — Véres összeütközések — Országos aratósztrájk — Az Általános Fogyasztási Szövetkezet — A szakszervezeti mozgalom — Az 1903. évi szociáldemokrata program — A keresztényszocialista párt megalakulása és programja — A király a szociáldemokráciánál keres támasztékot a polgári ellenállással szemben — A szociáldemokrácia egyházellenessége, majd szabadkőműves irányba fordulása — A munkásság 'elkülöníti magát a szabadkőművességtől — Garami Ernő a hazafiságról.

XLVII. A világháborúig 351

I. Ferenc József — Az emigránsok — A nemzet tudattalan küzdelmei a jövőjéért — A Pesti Lloyd Társaság — 1859 — 1867 — Deák Ferenc — Andrassy Gyula — Tisza Kálmán — Antiszemitizmus — Függetlenségi törekvések — Szabadkőművesség — Szövetkezetek, a szövetkezetek rész-

vénytársaságai és karteljei — Választójogi harcok — Iparfejlődés — Bosznia annexiója — Balkánháború — 1914.

KILENCEDIK RÉSZ.

A világháború után.

XLVIII. A diktatúra	359
IV. Károly — Károlyi Mihály — Kun Béla.	
XLIX. Horthy Miklós	362
A jogfolytonosság helyreállítása — Trianon — A kisantant — Kartelek — Pénzrontás — Bethlen István és a külföldi kölcsön — Magyar Nemzeti Bank — Idegenforgalom — Esztergom és a többi városunk.	

TIZEDIK RÉSZ.

L. Kútfők és irodalom	364
Értelemzavaró sajtóhibák.....	370